

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 15

МАРИУПОЛЬ – 2016

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 12 від 30.05.2016 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних **Index Copernicus International sp.z o.o.** та «**Российский индекс научного цитирования**» (**РИНЦ**), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «**КиберЛенинка**»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. О. В. Філонов, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. О. В. Антонюк, д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н., проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.політ.н., проф. І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський, д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. Т. В. Зонова (Російська Федерація), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова), д.і.н., проф.

П-Р. Магочій (Канада), д.і.н., проф. О. І. Подберьозкін (Російська Федерація), д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін (Російська Федерація), д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет
87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com
Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення №20.01

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Арабаджи С.С. ТРАДИЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗДОРОВ'Я ЧОЛОВІКІВ	9
Volonyts V. TRADE AND COMMERCIAL ACTIVITY OF NIZHYN GREEKS IN UKRAINIAN LANDS IN THE XVIII-XIX CENTURIES IN THE XIX- CENTURY RESEARCHERS' WORKS	18
Захарчин Н.Г. ПРОЦЕС ОБ'ЄДНАННЯ ГМІН (ВОЛОСТЕЙ) ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧ. 30-Х РР. ХХ СТ. ВНАСЛІДОК ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ «ПРО ЧАСТКОВУ ЗМІНУ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ»	24
Кравець Д.М. ТЕМАТИКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ АМЕРИКАНСЬКОГО ВИДАННЯ «СВОБОДА» (1920-і – 1930-і рр.)	30
Лисенко А.А. СПРОБИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ УРЯДАМИ А. ДЕНІКІНА ТА П. ВРАНГЕЛЯ	39
Нікольченко Ю.М., Головка О.В. ЛІТОПИСНА МУРАВИЦЯ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	45
Новікова С.В. ДІЯЛЬНІСТЬ СУДНОПЛАВНИХ КОМПАНІЙ У МАРІУПОЛІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	57
Обершт О.М. ПОМІРКОВАНИЙ РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)	64
Парахіна М.Б. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ ТА СПРОБИ НАПИСАННЯ СПІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ: ДОСВІД ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	73
Пелєвін Є.Ю. ВНЕСОК В. І. ТИМОФІЄНКА У ПІДГОТОВКУ КОЛЕКТИВНИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ПРОЕКТІВ В СФЕРІ КУЛЬТУРИ, МИСТЕЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ	82
Подобєд О.А. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА І ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У ПОВОЄННІЙ ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ	93
Романуха О.М. ДЕЛІМІТАЦІЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ ТА КЕРЧЕНСЬКОЇ ПРОТОКИ	99
Романцова Н.І. ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ	107
Сіропол В.О., Островик Д.А. ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЦИНИ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ НА ПОЧАТКУ 1990-х рр. В АФГАНІСТАНІ 1979-1989 рр. ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ВОЕННО- МЕДИЦИНСКОГО ЖУРНАЛА»	118

Стороженко І.С. ВОЄННА ДОКТРИНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648-1652 рр.: ЗАГАЛЬНИЙ ЇЇ ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МЕТИ	128
Тарасов С.В. ГЕТМАН ИВАН САМОЙЛОВИЧ В ІЗОБРАЖЕННІ РОССІЙСЬКОЇ ДОРЕВОЛЮЦІОННОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ	138
Третьякова О.А. ОСВІТА ЯК ЗАСІБ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1920-Х РР.	148
Цецик Я.П. ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧОРНОСОТЕНЦІВ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ. У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	155
Ціватий В.Г. ЄВРОПЕЙСЬКЕ ВІДЛУННЯ І ДОРОГОВКАЗИ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ВИТОКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)	162

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Балацька О.Б. ОСОБЛИВОСТІ НЕПРЯМОГО ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ	171
Ворчакова І.Є. ЛОБІЗМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ	179
Gavrilova N., Ryabinin Y. BRICS: THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS	185
Горло Н.В. ІРЕДЕНТИСТСЬКА СТРАТЕГІЯ ПОВЕДІНКИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ	195
Гресько О.В. НОВІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ ТА ЄС	204
Заболотна М.Ф. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ В ПРОГРАМАХ «ЛПВІХ» ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ	210
Івасечко О.Я., Здоровега М.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМИ АПАРАТУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ У ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ	217
Каденко Н.І. ПРОБЛЕМА ШУКАЧІВ ПРИТУЛКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	226
Касьянова М.М. НОВИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	233
Кучуран А.М. БІЗНЕС ЯК ПОЛІТИЧНИЙ АКТОР МІСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ	242
Лихацька Т.А. ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ	253
Мамонтова Е.В. СИМВОЛІЧНІ ПРАКТИКИ АРХАЇЧНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	260

Павлов Д.М. СИМВОЛІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ	270
Пахоменко С.П., Рудницька Г.В. КОНФЛІКТ НА ДОНБАСІ У ДЗЕРКАЛІ ІТАЛІЙСЬКИХ МЕДІА	276
Пашина Н.П. ДЕМОКРАТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ ТА СПЕЦИФІКА	287
Рум'янцева С.В. ТИПОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ МЕДІА-ТЕХНОЛОГІЇ У КЛАСИЧНИХ ТА ГІБРИДНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМАХ	298
Рябченко Е.В. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ В РЕСПУБЛІЦІ ГРЕЦІЯ	307
Сталовєрова Г.В. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕМОВИН ЩОДО ЧЛЕНСТВА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ЄС	313
Трофименко А.В. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЛОБІЗМУ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ КАНАДИ	323
Трофименко М.В. ІНСТИТУТ КОНФУЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ	335
Турчин Я.Б., Дорош Л.О. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ	345
Фесенко М.В. ВЗАЄМОДІЯ КРАЇН БРІКС ЗІ США ТА КРАЇНАМИ-ЧЛЕНАМИ НАТО	253
Хома Н.М. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ КОМУНІКАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ	360
Шумский Л.Н. КАРЛ ШМИТТ И УТРАЧЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ВЫХОДА ИЗ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА ГЕРМАНИИ ВЕЙМАРСКОГО ПЕРИОДА	366
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	374
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	377

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Arabadzhy S. TRADITIONAL OCUPATIONS OF THE GREEKS OF THE NORTHERN PART OF THE SEA OF AZOV REGION AND THEIR INFLUENCE ON MEN'S HEALTH	9
Volonyts V. TRADE AND COMMERCIAL ACTIVITY OF NIZHYN GREEKS IN UKRAINIAN LANDS IN THE XVIII-XIX CENTURIES IN THE XIX- CENTURY RESEARCHERS' WORKS	18
Zakharchyn N. PROCESS OF UNIFICATION OF GMINAS (VOLOSTS) OF THE LVIV POWIT AT THE BEGINNING OF 1930S AS A RESULT OF PASSING AN ACT OF THE SECOND POLISH REPUBLIC (RZECZPOSPOLITA) –ABOUT THE PARTIAL CHANGE OF TERRITORIAL SELF-GOVERNMENT”	24
Kravets D. THE TOPIC OF SOVIET UKRAINE IN THE AMERICAN NEWSPAPER «SVOBODA» (1920s–1930s)	30
Lysenko A. THE ATTEMPTS TO SOLVE AGRICULTURAL MATTERS BY OVERNMENTS OF A. DENIKIN AND P. WRANGEL	39
Nikolchenko Y., Golovko A. CHRONICLES MORAVICA IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH	45
Novikova S. ACTIVITY OF SHIPPING COMPANIES IN MARIUPOL (THE LAST QUARTER OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES)	57
Obersht O. MODERATE RUSSIAN NATIONALISM IN UKRAINIAN LAND (EARLY TWENTIETH CENTURY)	64
Parakhina M. ACTIVITY OF UKRAINIAN AND RUSSIAN BOARD OF HISTORIANS AND ATTEMPTS TO WRITE A JOINT TEXTBOOK ON HISTORY: EXPERIENCE OF HISTORICAL CONNECTIONS	73
Pelevin E. V.I. TYMOFIYENKO AND HIS ROLE IN THE PREPARATION OF THE COLLECTIVE ENCYCLOPEDIA PROJECTS IN THE FIELD OF CULTURE, ART AND ARCHITECTURE	82
Podobied O. THE ECONOMIC CRISIS AND THE LIVES OF UKRAINIAN DISPLACED PERSONS IN POSTWAR WEST GERMANY	93
Romanukha O. THE DELIMITATION OF THE SEA OF AZOV AND THE KERCH STRAIT	99
Romantsova N. ISSUES OF WESTERN EUROPEAN COUNTRIES' MODERN HISTORY IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIANS' WORKS	107
Siropol V., Ostrovyk D. PROBLEMS OF MILITARY MEDICINE OF THE SOVIET ARMY IN THE	118

BEGINNING OF 1990's IN AFGHANISTAN OF 1979-1989 ON THE MATERIALS OF «MILITARY MEDICAL JOURNAL»	
Storozhenko I. MILITARY DOCTRINE of B. KHMELNYTSKY IN 1648-1652: ITS GENERAL CONTENT AND REALIZATION of ITS SOCIAL and POLITICAL GOAL	128
Tarasov S. HETMAN IVAN SAMOYLOVYCH IN THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY	138
Tretyakova O. EDUCATION AS A MEANS OF COMMUNIST EDUCATION POLISH PEOPLE IN SOUTHERN UKRAINE 1920-S	148
Tsetsyk J. ACTIVITIES OF THE BLACK HUNDREDS IN VOLYN IN THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY IN THE DOCUMENTS OF THE STATE ARCHIVES OF RIVNE AREAS	155
Tsivatyi V. EUROPEAN ECHO AND GUIDINGS OF THE CONGRESS OF VIENNA, INSTITUTIONAL, POLITICAL AND DIPLOMATIC ORIGIONS OF THE EUROPEAN UNION (THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS)	162

POLITICAL SCIENCE

Balatska O. PARTICULARITIES OF INDIRECT POLITICAL VIOLENCE IN MODERN POLITICAL PROCESS	171
Vorchakova I. LOBBYING AS A SOCIO-POLITICAL PHENOMENON:THEORETICAL APPROACHES	179
Gavrilova N., Ryabinin Y. BRICS: THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS	185
Gorlo N. IRREDENTISTIC STRATEGY OF MINORITY GROUP BEHAVIOR: FUNCTIONAL ASPECT	195
Gresko O. NEW FORMS OF POLITICAL COMMUNICATION IN UKRAINE AND EU	204
Zabolotna M. FEATURES OF THE FORMATION OF INTEGRATION COURSE IN THE PROGRAMS OF THE «LEFT» POLITICAL PARTIES IN LATIN AMERICA	210
Ivasechko O., Zdorovega M. THE MAIN FEATURES OF CIVIL SERVICE APPARATUS REFORMS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE: EXPERIENCE FOR UKRAINE	217
Kadenko N. ASYLUM SEEKER CRISIS AND ITS ROLE IN THE EUROPEAN IDENTITY FORMATION	226
Kasianova M. A NEW APPROACH TO THE PROBLEM OF CLASSIFICATION MIGRATION PROCESSES	233
Kuchuran A. BUSINESS AS A POLITICAL ACTOR OF URBAN POLITICAL REGIMES	242
Lykhacka T. ELECTORAL PARTICIPATION AS A FACTOR OF DEMOCRACY DEVELOPMENT	253

Mamontova E. THE SYMBOLIC PRACTICES OF ARCHAIC SOCIETY AS A FOUNTAINHEAD OF POLITICAL IDENTITIES: HISTORY AND PRESENT	260
Pavlov D. THE SYMBOLICAL MECHANISM OF POLITICAL PROPAGANDA	270
Pakhomenko S., Rudnitska H. CONFLICT IN THE DONBASS IN THE MIRROR OF ITALIAN MEDIA	276
Pashina N. DEMOCRATIC CONSOLIDATION OF THE SOCIETY: ESSENCE AND SPECIFIC FEATURES	287
Rumiantseva S. TYPOLOGY OF THE MODERN ELECTORAL MEDIA TECHNOLOGIES IN HYBRID AND CLASSIC DEMOCRATIC REGIMES	298
Riabchenko E. STATUS OF UKRAINIANS IN THE REPUBLIC OF GREECE	307
Stalovierova A. UNITED KINGDOM'S MEMBERSHIP IN EUROPEAN UNION: DISCUSSION IN EUROPEAN UNION	313
Trofimenko A. TRENDS OF LOBBYING DEVELOPMENT IN POLITICAL SYSTEM OF CANADA	323
Trofymenko M. CONFUCIUS INSTITUTE AS A MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC DIPLOMACY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA	335
Turchyn J., Dorosh L. PECULIARITIES OF FRANCE'S POLICY WITH RESPECT TO SETTLEMENT OF RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT	345
Fesenko M. BRICS COUNTRIES' INTERACTION WITH THE US AND NATO	353
Khoma N. METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF COMMUNICATION POLICY	360
Shumsky L. CARL SCHMITT AND LOST OPPORTUNITIES IN GETTING OUT OF THE POLITICAL CRISIS IN GERMANY OF WEIMAR PERIOD	366
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	374
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	377

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 394-055.1(477.62-2=14)''17/20''(045)

С.С. Арабаджи

ТРАДИЦІЙНІ ЗАНЯТТЯ ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗДОРОВ'Я ЧОЛОВІКІВ

Розглянуто традиційні заняття чоловіків в грецьких поселеннях та м. Маріуполі наприкінці XVIII – на початку XX ст. Охарактеризовано кожний вид діяльності греків: скотарство, землеробство, торгівлю, рибальство, вирощування тютюну та різні ремесла. Проаналізовано яким чином професійні вподобання впливали на стан здоров'я представників сильної статі. Представлені думки та висновки земських лікарів щодо причино-наслідкових зв'язків між основними заняттями греків та розповсюдженими внутрішніми, інфекційними та венеричними хворобами.

Ключові слова: чоловіки, греки, традиційні заняття, хвороби, Північне Приазов'я.

Дослідження повсякденності греків українського Північного Приазов'я вимагає ретельного вивчення перебігу щоденного життя статевого складу населення, оскільки кожен з них має свій зріз «повсякденності»: для дітей, молоді, зрілих людей і людей похилого віку, чоловіків і жінок, характерні різні способи життя, структура інтересів, занять тощо. Актуальність дослідження традиційних занять чоловіків грецького етносу зумовлена тим, що більшість часу будь-яка людина проводить за роботою, яка впливає як на фізичний, так і на психологічний стан особистості.

Дослідники історії греків Північного Приазов'я час від часу звертали увагу на традиційні заняття чоловіків, наприклад, І. Джуха описав побут чабанів [4], історики Л. Лиганова і Д. Пенез охарактеризували традиційний костюм греків [7]. У колективній монографії «Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование» проаналізовано роль та основні заняття чоловіків цього селища [16]. В цілому ж в історіографії питання традиційних занять чоловіків відображені дуже фрагментарно, а їх вплив на стан здоров'я взагалі жодного разу не був темою окремого наукового пошуку, що і стало мотиваційним чинником дослідження.

Джерельна база обраної проблеми представлена актовими та діловодними документами, матеріалами періодичної преси, джерелами особового походження (спогадами, записками іноземців, матеріалами етнографічних експедицій).

З огляду на фрагментарність досліджень метою даної розвідки є висвітлення традиційних занять греків українського Північного Приазов'я наприкінці XVIII – на початку XX ст. та їх вплив на здоров'я чоловіків. Поставлена мета передбачає розв'язання наступних завдань: розглянути традиційний розподіл обов'язків між чоловіком і жінкою в грецькій родині, описати основні види діяльності греків, дослідити специфічні заняття та проаналізувати їх вплив на здоров'я сильної статі грецького етносу.

У грецькому патріархальному суспільстві кінця XVIII – поч. XX ст. головне місце посідав чоловік. Головою родини завжди був старший чоловік у будинку, якому всі домочадці беззаперечно підкорялися. Чоловік після вінчання мав право розпоряджатися долею своєї дружини, її приданим та дітьми. Жінка ніколи не сперечалася з чоловіком,

не суперечила йому. У середині XIX ст. Г. Тітов у своїх листах з Катеринослава писав про греків: «В семействах их всегда царствует тишина, взаимное согласие и любовь; не видно даже той безумной ревности, которою муж часто преследует свою жену, как бывает у других народов. У мариупольских греков муж ничего не видит в своей жене, кроме совершенства, жена платит тем же» [19]. До середини XX ст. грецькі родини були дуже міцними, незважаючи на те, що більшість шлюбів заключали не по любові, а з розрахунку. Розлучення були поодинокими.

Найбільш шановані та найстаріші чоловіки входили до складу сільського сходу. На сході вони вирішували земельні питання, сімейні справи, займалися вибором старост, призначенням опікунів тощо.

Основними заняттями чоловіків до початку XX ст. було скотарство та землеробство. Всі обов'язки ділилися на чоловічі та жіночі. Греки казали: «У чоловіків рушниця стріляє сорок разів, а у жінок один раз», тобто те, що робить чоловік – жінці не під силу [16, с. 174]. Греки ніколи не працювали у полі, городі, на доглядали за худобою, всю цю роботу виконували чоловіки.

Професія визначала становище грека в сільському суспільстві: до початку XX ст. особливою повагою користувалися чабани, які випасали великі отари овець – до тисячі голів, а іноді і більше. Вони мали під своїм керівництвом інших чабанів – нижче рангом та підпасків. В багатьох грецьких селах головного чабана називали «удаман». До його думки прислухалися та часто запрошували стати сватом.

Професія чабана зазвичай була спадковою. Обробкою землі чабана займалися його сини. Оскільки овець у кінці XVIII – першій половині XIX ст. розводили майже всі греки, то в кожному селі було по кілька чабанів. Навіть у II пол. XIX ст., коли основним заняттям стало землеробство, багато поселян продовжували тримати овець. Кожний господар на свій розсуд обирав чабана, адже кожний вівчар на свій спосіб пас та лікував овець. Чабан був зобов'язаний вчасно заготовляти корм на зиму, необхідний під час негоди і різати ягнят і овець, якщо ті захворіють хворобою – запамороченням (в такому випадку шкура віддавалася господареві). Платня встановлювалася натурою – десята частина овець від кожного господаря або грошима. У 1848 р. за кожну вівцю греки платили 8 копійок сріблом на рік [15, с. 429]. Звичай плати не порушувався. Дослідники зазначають, що якби яка-небудь людина не чабанського, умовно кажучи, «стану» запропонувала б пасти отару за 20-ту чи навіть за 30-ту вівцю, греки б їй все одно не довірили це робити [3, с. 147].

У 1848 р. старший ветеринарний лікар Петро Порохов писав, що греки повністю довіряли чабанам: «...если бы какой-нибудь хозяин из благоразумия осмелился проверить чабана в честности, то навлек бы на себя всеобщее негодование. Такое безотчетное доверие приобрели греки от правоверных мусульман Крыма, где честность развита до высшей степени. Правда, что старые греки выполняют все условия честности свято, но между молодыми находятся весьма много таких, кои грешат не по-татарски» [15, с. 435].

Наприкінці зими – на початку весни чабани ходили по селу, складаючи списки господарів, згодних довірити їм свою худобу. Незабаром після цього в певних місцях за селом, у спеціальних загонах, формувалися отари. Всі вівці, що належали одному господареві, мали певну позначку, яка дозволяла і господареві, і чабану безпомилково виділити їх з отари.

Чабани випасали отари на великих степових пасовищах. Овець переганяли з місця на місце протягом довгого пасовищного сезону, що тривав практично весь безсніжний період. Таке переміщення з однієї території на іншу мало, крім усього іншого, і глибокий екологічний зміст: вівці не затримувалися на одному місці і не вибивали

ногами ґрунт настільки, щоб після них нічого не росло. Отари часом віддалялися на досить значну відстань від села.

Чабан сам наймав 2-3 помічників, яким платив зі своєї частки. Весь цей час чабан жив з ними в критих возах на двох колесах. На двохколісний віз, запряжений парою волів, встановлювали дощату будку або ж каркас з прутів, на який натягували спеціальну тканину, таким чином, виходив свого роду будиночок. Там зберігалися вода, хліб, дрова, одяг та посуд. У негоду і спали, і готували прямо на колесах. Коли закінчувався хліб, замість нього використовували баранячу печінку [4, с. 116]. Ще до початку сезону чабани між собою домовлялися та доводили до відома господарів про спільну умову: за одну загублену вівцю чабан відповідальності не несе. Іншими словами одну вівцю можна було з'їсти.

Чабани носили грубий одяг: куртки та плащі, чарухи з сиром'ятної шкіри, під них одягали товсті вовняні шкарпетки, але найприкметнішим елементом костюма були штани з овечої шкіри хутром всередину: вони і гріли, і вологу не пропускали. Чабани брали з собою овчинні кожухи, які служили, в залежності від обставин, і верхнім одягом, і матрацом, і ковдрою.

Поверх одягу чабан одягав різні чабанські приналежності – шкіряний пояс, прикрашений мідними бляхами або гудзиками, до нього прикріплялися чабанський ніж у піхвах, ріг з «квачем», залізні щипці, трубка та інше. Крім цього кожен чабан мав довгий батіг та спеціальну палицю «гірлигу» з гачком на кінці, за допомогою якої він ловив вівцю за ногу [1, с. 74].

Праця чабанів була дуже важкою. Тільки в середині зими, та й то лише на два місяці, вони верталися додому. Але ця робота вважалася вигідною: за кілька років можна було заробити на власну отару, а статус помічника відомого удамана служив молодому чоловіку гарним атестатом на майбутнє [3, с. 148].

Чабани частіше за інших чоловіків хворіли на сибірську виразку, оскільки передача інфекції відбувалась від хворих тварин, переважно від овець [11, с. 233].

В багатьох грецьких селах існували сироварні, в яких виготовляли бринзу. Доїли овець і робили бринзу чоловіки, це була виключно чоловіча робота [16, с. 174].

Чоловіки, які власними силами обробляли землю, навесні виїжджали у поле і без особливих потреб не поверталися додому до повного закінчення весняної сівби. У період весняно-польових робіт греки не зважали ні на свята, ні на щось інше – працювали від зорі до зорі. Землеробські роботи закінчувалися восени. На ці роботи чоловіки виїжджали у поле на тимчасове проживання. У зимовий період року чоловіки доглядали за худобою і мали досить багато вільного часу для зустрічей з родичами, друзями та знайомими [5, с. 51].

Чоловіки, які виїжджали на довгий час в поле досить часто страждали від кривавих проносів. Зазвичай, причиною хвороби була поганої якості їжа, як пишуть земські лікарі, завжди загнила вода, яку набирали з берегів річок, а найчастіше з «запрудин», особливо в робочий час, коли у чоловіків не було часу запасатися доброю водою [9, с. 222]. Лікар Г. Калері, зазначав, що проноси часто були смертельні для дітей, а в дорослих хвороба проходила від суворої дієти, вживання слизових ліків всередину й масляних втирань живота опійною настоянкою [6, с. 57].

Крім того в літній час під час важких польових робіт чоловіки хворіли шлунково-кишковим катаром, оскільки вживали сиру їжу, часто несвіжу або не цілком достиглу «зелень» [13, с. 174]. Першопричину значного поширення хвороб органів травлення у чоловіків, як і у всього грецького населення, необхідно шукати в раціоні. Наприклад, хліб, який греки вживали був «обыкновенно недостаточно прокисший и всегда почти полусырой, хотя и пшеничный, но с значительной примесью песка и размолотых камешков (таковы условия почвы, на которой обыкновенно производится молотба

хлеба у местных греков» [13, с. 174]. Земські лікарі відзначали повну відсутність різноманітності в раціоні, «галушки» були найулюбленишим блюдом, яке подавали щодня в грецьких сім'ях. Особливими ласощами, які досить часто і в значній кількості вживали греки, був стручковий перець, який сприяв запаленню слизової оболонки шлунка. Натомість греки вкрай рідко заготовляли на зиму капусту та інші соління. Тобто в раціоні переважала мучна їжа.

Під час землеробських робіт різко зростала кількість травматичних пошкоджень. В основному травми отримувало чоловіче населення, яке виконувало всю роботу в полі. Наприклад, згідно з відомостями Маріупольської повітової земської управи в 1898 р. більше 90% всіх травмованих становили чоловіки [13, с. 144]. Всі травматичні ушкодження земські лікарі ділили на дві категорії: легкі і важкі, що спричинили значну втрату працездатності (в тому числі і втрату кінцівок). До легких відносили поріз косою, забій молотильним катком, падіння з воза тощо, до важких – відірване плече або кисть руки при роботі на косарці або на молотарці з кінним приводом, струс мозку. Причиною важких травм найчастіше була перевтома під час роботи з землеробськими знаряддями праці (косарки і молотарки), які вимагали крім чисто фізичної праці постійної безперервної уваги [13, с. 188].

На вигляд незначні ураження шкіри, подряпини тощо, отримані чоловіками під час землеробських робіт і догляду за худобою, часто були причиною запалення глибоких шарів шкіри і викликали такі хвороби підшкірної клітковини як фурункули, карбункули, які забирали найдорожчий час у цілком здорового працівника в найгарячішу пору року [13, с. 186].

В грецькому суспільстві вичинка шкіри та шиття всіляких шуб, кожухів, чоловічих шапок вважалось гідним чоловічим заняттям. Це ремесло залишалось специфічним заняттям греків навіть наприкінці XIX ст. З сиром'ятної коров'ячої шкіри чоловіки шили взуття – чарухи. Найміцнішими вважалися чарухи зі шкіри старого бика. Спочатку шкуру кілька днів сушили на сонці, а потім розтягували на підлозі в будинку, закріплюючи цвяхами. Шкуру посипали золою, і 20 днів вона перебувала в такому стані. Домочадці ходили по ній для того, щоб розім'яти та знежирити її. Потім чоловіки шкуру знімали і розрізали по всій довжині на смуги 20-22 см. шириною та скручували у рулон. Якщо чарухи необхідно було зшити відразу, тоді відрізали два прямокутні шматки та підкраювали п'ятку (тобто закругляли два кути з одного боку), потім по всьому краю заготівки рівномірно робили отвори. Після того як форма була готова, її зшивали. Через зроблені отвори пропускали шкіряний ремінець та заготівлю натягували на ногу [7, с. 23].

Кріпили чарухи до ніг за допомогою вузьких м'яких шкіряних ремінців, які зав'язували на нозі, перехрещуючи до середини ікри. Влітку чарухи носили на босу ногу або з полотняними чи тонкими шкарпетками з вовни. Для того, щоб пом'якшити висохлі від спеки жорсткі чарухи, їх на ніч закопували у вологу землю. Чарухи, переважно саморобні, домашньої вичинки, були повсякденним чоловічим взуттям аж до кінця XIX ст. А в першій половині XX ст. чарухи взували при виконанні сільськогосподарських робіт.

Ще одним традиційним заняттям чоловіків було рибальство. Згідно документу «Жалованная грамота императрицы Екатерины II об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма» від 21 травня 1779 р. землі по узбережжю Азовського моря, що знаходилися на території грецьких селищ і м. Маріуполя, були віддані грекам для заняття рибальством і не обкладалися жодними податками [8]. Користуючись цією пільгою, греки від самого початку поселення на нових землях активно зайнялись рибальською справою. Німецький натураліст Пітер Паллас, який відвідав м. Маріуполь і грецьке поселення Мангуш у 1793 р. писав, що греки у місті були власниками сорока

рибальських човнів. У морі чоловіки ловили білугу, стерлядь, а також велику кількість севрюги, найчастіше великого розміру. Рибу, яку зловили, рибалки коптили, порізавши на шматочки, а називався готовий продукт – балик [20, р. 515].

У праці «Подорожі різними країнами Сходу; що є продовженням мемуарів, що відносяться до Європейської та Азійської Туреччини», яка вийшла у 1820 р. у Лондоні за редакцією Роберта Волпоула також знаходимо інформацію про те, що греки Маріуполя активно займалися рибальством та засолюванням риби, переважно осетрини, яку ловили у великій кількості [21, р. 464].

Згідно відомостей А. Скальковського в Маріупольському окрузі в 1840 р. функціонувало 42 рибних заводи на яких працювало 1050 рибаків та забродчиків. В їх розпорядженні було 84 неводи та 12 тис. гачків [17, с. 419]. Необхідно підкреслити, що всіма рибними заводами володіли виключно греки, натомість основна частина забродчиків була з приїшлих українців. В цьому році працівники рибних заводів Маріупольського округу виловили 260 пудів осетра, 230 пудів білуги, 220 пудів севрюги, 510 пудів риби сом, а також 16 тис. штук чабака, більше 160 тис. штук сули, 1 млн. 850 тис. штук тарані, 7,5 тис. штук чехоні, майже 75 тис. штук оселедців та 2 млн. штук іншої дрібної риби [17, с. 420].

Городовий лікар Маріуполя Г. Калері у 1845 р. писав, що порахувати точну суму, яку заробляють греки від проданої риби дуже важко, по-перше, внаслідок неможливості зібрати про це вірні відомості; по-друге, тому що кількість виловленої риби кожного року різна. Але, за підрахунками Г. Калері, в середньому за рік греки заробляли до 100 тис. рублів [6, с. 419].

Зимом греки рибалили на льоду і у морських берегів неводами та гачками. Часом траплялися нещасні випадки – рибалки гинули, коли лід раптово розбивався під сильними західними вітрами. Взимку рибу продавали заморожену, восени – свіжо засолену, а влітку – сушену [14, с. 88].

Специфічним заняттям греків Приазов'я було вирощування тютюну. Тільки чоловіче населення селищ Старий Крим, Анадоль, Ігнатіївка, Волонтерівка (Митрополитське), Стила, Бешева [17, с. 329] та околиць м. Маріуполя займалося цією досить вигідною справою. Греки розводили кримський сорт тютюну, який привезли з Ялтинського та Феодосійського повітів Таврійської губернії. Для посіву тютюну чоловіки вибирали найкращий, «жирний» ґрунт на низинних місцях, який покривався мулом під час весняних розливів річок. Насіння висівали рядами. Коли з насіння виростили молоді рослини з чотирма листочками на стеблі, греки висаджували їх на плантації в заздалегідь приготовані борозни завглибшки $\frac{1}{4}$ аршину, причому зазвичай корінці їх обсипали дрібним гноєм, а рослини віддалялися один від одного на відстані $\frac{1}{2}$ аршину. Подальший догляд за розсадою полягав у поливі від одного до двох разів на тиждень, залежно від погоди, в очищенні від бур'янів тощо [18, с. 115].

Збирали листя кримського тютюну в суху та ясну погоду. В середині серпня обламували нижні листя, а в перших числах вересня обламували всі інші. Зняті листя перевозили з плантації в комори або сараї і укладали рядами лист на лист, залишаючи їх в такому положенні від 10 до 12 днів. Потім ряди розгорталися для провітрювання, і листя, нанизані на мотузки, вивішувалися на сонці для висихання. Коли листя висихали настільки, що починали ламатися, їх прибирали в приміщення, переважно сирі, для того щоб листя стали м'якшими. Потім листя чоловіки продавали. Тютюн з плантацій Маріупольського повіту купували тютюнові фабрики міст Ростова на Дону, Таганрога і Бердянська. Наприклад, в 1870 р. чоловіки продавали тютюн фабрикам за ціною від 1 руб. 80 коп. до 2 руб. 25 коп. за пуд [18, с. 115].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. чоловіки значно знизили площу посівів тютюну. Це відбувалося внаслідок малого попиту, низьких цін і заборони плантаторам

вільно збувати тютюн. Греки могли продавати тютюн тільки на фабрики, які користувалися введеною в 90-х рр. XIX ст. акцизною системою і спеціально занижували ціни.

Зрозуміло, що в грецьких поселеннях, які займалися промисловим вирощуванням тютюну, було досить розповсюджено тютюнокуріння. Лікарі писали у медичних звітах, що в таких селищах вони досить часто бачили хлопців шкільного віку, які палили, але ще не відкрито [13, с. 171]. Пояснюючи високу захворюваність греків в селищі Анадоля на туберкульоз, катар дихальних органів, бронхіт, медичні працівники робили припущення, що можливо схильність греків до цих хвороб пов'язана з розповсюдженням палінням. Лікар другої медичної ділянки Маріупольського повіту у 1889 р. писав: «Курение, само по себе может быть и не вызывающее заболеваний, как постоянный раздражитель дыхательных путей, постепенно подготавливает почву для более легкого восприятия различных грудных болезненных форм» [11, с. 176].

Цінувалися в грецьких селах ковалі. Ковальську справу, як правило, батьки передавали тільки своїм дітям. Престижним заняттям греки вважали і торгівлю. Саме це заняття, на думку лікарів, часто негативно позначалося на здоров'ї чоловіків – багато з них хворіли венеричними захворюваннями. Однією з найбільш поширених був сифіліс. Багато лікарів вважали, що саме комерційні та родинні зв'язки між мешканцями грецьких сіл та міста Маріуполя, обов'язкові відвідування знайомих-земляків та родичів під час храмових свят тягли за собою розповсюдження та зараження сифілісом [13, с. 245].

На думку лікаря другої лікарської ділянки Маріупольського повіту, саме в грецьких населених пунктах сифіліс був поширений найбільше. З 16 сіл, які входили до складу другої лікарської ділянки (Стила, Бешево, Ласпа, Карань, Чермалик, Анадоля, Ігнатіївка, Сретенка, Дмитрівка, Апостолівка, Волноваха, Новотроїцьке, Миколаївка, Крестовка, Платонівка) саме в грецьких селах Ігнатіївка, Стила, Ласпа, Велика Каракуба тощо, хворих на сифіліс було більше, ніж в інших селах. Лікар вказував на такі причини поширення сифілісу серед греків цієї ділянки: «Страстность греческого темперамента, близость небольших приморских городов, куда пристают иностранные и другие коммерческие судна с экипажами, стремление греков попробовать счастья в городе, как очень обыкновенные здесь явления, при чем понятно, что такие субъекты, попадая в город, возвращаются в кружках мелких торговцев и прикащичества, где самый дешевый и грязный разврат представляет единственное удовольствие» [11, с. 350].

Земський лікар М. Милославський підкреслював, що сифіліс серед греків передавався як статевим, так і побутовим шляхом. М. Милославський вважав, що однією з причин поширення сифілісу серед населення грецьких сіл була відсутність сильної прив'язаності до землі серед греків. З цієї причини багато молодих чоловіків з грецьких селищ наймалися на посади дрібних службовців в різні заклади найближчих міст – Маріуполя, Таганрога, Бердянська та інших, але згодом поверталися назад до свого села для того, щоб зайнятися торгівлею (такі випадки були дуже поширеними, зазначав лікар). Але крім знань та торгівельних навичок, вони часто привозили з собою і звичку до грубих розваг міста і тамтешню моральність і набуті хвороби [13, с. 246].

Згідно відомостей медичних звітів греки-чоловіки крім сифілісу хворіли на такі статеві хвороби як уретрит, баланіт, запальна екзема тощо. Наприклад, суспільний лікар с. Старий Керменчик зазначав, що в селищі, в якому він працював, чоловіки досить часто хворіли уретритом. На думку лікаря це відбувалось «благодаря не малому числу подозрительной и сильно разбалованной прислуги, которая имеется почти у каждого порядочного хозяина» [10, с. 229].

За час роботи земським лікарем в Маріупольському повіті М. Милославський дійшов висновку, що грецькі чоловіки набагато частіше ніж українці хворіли статевими

захворюваннями. У медичному звіті за 1898 р. він навів своє антропологічне спостереження щодо статевих органів чоловіків різних етносів. У віці після двадцяти років ріст Penis'a (пеніса) значно випереджає ріст Praeputi (крайньої плоті), але у представників різних етносів це відбувалось неоднаково. Лікар зазначав, що він помітив, що між українцями і греками Маріупольського повіту в цьому відношенні існувала велика різниця: «в то время как у греков большею частью Praeputium прикрывает всю головку Penis'a (и он остается как говорят «слепым») во время спокойного стояния, здешних малороссов головка Penis'a выстоит наружу и часто почти вовсе не прикрывает Praeputium. Это обстоятельство по нашему взгляду может иметь некоторое влияние и на заболевание этими органами. В то время как Praeputium прикрывает всю головку Penis'a, часто застаивается жирная смазка в его мешке, или же происходит закупорка выводных протоков его сальных желез, вызываются воспаление экземы, баланиты, затекание в мешок капелек мочи, особенно у страдавших гонореей и некоторые другие страдания; если же Praeputium не прикрывает головки Penis'a, большая часть сальных желез атрофируется, вся головка и шейка Penis'a остается всегда почти сухой и чистой, не происходит затекание капелек мочи, более редки экземы и баланиты. С другой стороны если Praeputium постоянно закрывает головку Penis'a, то кожа последнего остается более нежной, тонкой и чувствительной, а половое раздражение и сладостное ощущение более острым» [13, с. 179]. На думку лікаря, напевно саме ці два моменти зазвичай впливали на частоту захворювань серед греків хворобами статевих органів, що постійно йшли рука об руку з хворобами венеричними [13, с. 179].

Введення Військового уставу 1874 р, згідно з яким була ліквідована рекрутська повинність і введена загальна військова повинність, відбилося на долі греків. Указом від 15 березня 1874 р, скасовувалася пільга, згідно з якою греки не призивалися до армії [2, с. 31]. Складання призивних списків у грецьких селах було покладено на Маріупольське повітове поліцейське управління. Це управління, на підставі зібраних відомостей і взятих у парафіяльних священників метричних виписок, склало призивні списки і розіслало їх в грецькі селища для перевірки на сільських сходах. Але греки не поспішали перевіряти списки і відправляти їх назад, а продовжували стверджувати, що поселенці-греки, на підставі грамоти імператриці Катерини II, повинні вічно користуватися пільгою по відбуттю військової повинності. Але відстояти свою пільгу грекам не вдалося.

Досить часто чоловіки, які поверталися з військової служби або новобранці були джерелом (носіями) різних епідемічних захворювань, що швидко розповсюджувалися по селищам Маріупольського повіту. Наприклад, у 1889 р. грипозна пандемія, яка охопила всю Європу, завдяки прибулим солдатам, дуже швидко поширилася по території повіту і охопила практично все його населення [11, с. 195].

Таким чином, в грецьких родинх всі обов'язки ділилися за гендерним принципом. Виключно чоловіки займалися скотарством, землеробством, вирощуванням тютюну та рибальством в грецьких селах. Греки-чабани частіше за інших чоловіків хворіли на сибірську виразку. Землероби під час польового сезону страждали від кривавих проносів та шлунково-кишкового катару внаслідок неправильного харчування та непридатної питної води. Крім того, іноді чоловіки травмувалися, а отримані подряпини та пошкодження шкіри тягли з собою запалення глибоких шарів шкіри. Серед ремесел, які вважалися гідним заняттям для чоловіка варто назвати вичинку шкіри та шиття верхнього одягу та взуття, а також ковальство. Традиційним заняттям грецьких чоловіків була торгівля. Саме цей вид діяльності, на думку земських лікарів, сприяв зараженню чоловіків венеричними хворобами. Однією з найбільш розповсюджених був сифіліс.

Перспективи подальших розвідок окресленої проблеми пов'язані з дослідженням менш розповсюджених занять чоловіків як садівництво, городництво, шовківництво, бджільництво тощо та їх вплив на здоров'я греків.

Список використаної літератури

1. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В. А. Бабенко. – Екатеринослав, 1905. – 144 с. ; Babenko V. A. Etnograficheskiy ocherk narodnogo byta Yekaterinoslavskogo kraya / V. A. Babenko. – Yekaterinoslav, 1905. – 144 s.

2. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А. Гедьо. – Київ, 2001. – 245 с. ; Hedo A. Dzherela z istorii hrekiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XX st.) / A. Hedo. – Kyiv, 2001. – 245 s.

3. Греки России и Украины / сост., отв. ред. Ю. В. Иванова – Санкт-Петербург : Алетейя, 2004. – 624 с. ; Greki Rossii i Ukrainy / sost., otv. red. Yu. V. Ivanova – Sankt-Peterburg : Aleteya, 2004. – 624 s.

4. Джуха И. Г. Одиссея мариупольских греков: очерки истории / И. Г. Джуха. – Вологда: ЛиС, 1993. – 160 с. ; Dzhukha I. G. Odisseyaya mariupolskikh grekov: ocherki istorii / I. G. Dzhukha. – Vologda: LiS, 1993. – 160 s.

5. Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека комуніста / відп. ред. Л. Д. Якубова. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 332 с. Istorii povsiakdennosti v yii etnichnomu vymiri: spohady hreka komunista / vidp. red. L. D. Yakubova. – Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2008. – 332 s.

6. Калери Г. М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе / Г. М. Калерии // Журнал Министерства внутренних дел. – 1845. – № 11. – С. 34–69 ; Kaleri G. M. Topograficheskie i mediko-statisticheskie svedeniya o Mariupolskom okruge / G. M. Kalerii // Zhurnal Ministerstva vnutrennikh del. – 1845. – № 11. – S. 34–69.

7. Лыганова Л. А. Заметки о традиционном костюме греков Приазовья / Л. А. Лыганова, Д. Ф. Пенез // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. – Донецк, 1995. – Вып. 3 ; Lyganova L. A. Zametki o traditsionnom kostyume grekov Priazovya / L. A. Lyganova, D. F. Penez // Letopis Donbassa. Kraevedcheskiy sbornik. – Donetsk, 1995. – Vyp. 3

8. Мариупольський краєзнавчий музей. – Спр. 3471-Д. Жалованная грамота императрицы Екатерины II об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма; МКМ. – Спр. 3471-D. Zhalovannaya gramota imperatritsy Yekateriny II ob ustroystve khristian-grekov, vyvedennykh iz Kryma.

9. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1887 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1888; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravu za 1887 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1888.

10. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1888 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1889. – 496 с.; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravu za 1888 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1889. – 496 s.

11. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1889 год. – Мариуполь: Типо-Литография А.А. Франтова, 1890. – 504 с.; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravu za 1889 god. – Mariupol: Tipo-Litografiya A.A. Frantova, 1890. – 504 s.

12. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1890 год. – Мариуполь: Печатано в Типо-Литографии А.А. Франтова, 1891. – 646 с.; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravu za 1890 god. – Mariupol: Pechatano v Tipo-Litografii A.A. Frantova, 1891. – 646 s.

13. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1898 год. Очередной сессии земского Собрания 1899 года. – Мариуполь: Печатано в Типо-Литографии А.А. Франтова, 1899. – 510 с.; Otchet Mariupolskoy uездnoy zemskoy upravu za 1898 god.

Ocherednoy sessii zemskogo Sobraniya 1899 goda. – Mariupol: Pечатano v Tipo-Litografii A.A. Frantova, 1899. – 510 s.

14. Письма из Таганрога // СанктПетербургский журнал. – 1809. – № 5. – С. 85–95; Pisma iz Taganroga // SanktPeterburgskiy zhurnal. – 1809. – № 5. – С. 85–95.

15. Порохов М. О. О состоянии скотоводства в Мариупольском округе / М. О. Порохов // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – 1848. – № 7. – С. 423–436; № 9. – С. 589–600; Porokhov M. O. O sostoyanii skotovodstva v Mariupolskom okruge / M. O. Porokhov // Zapiski obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii. – 1848. – № 7. – С. 423–436; № 9. – С. 589–600.

16. Романцов В. Старый Крым: история и современность. Историко-этнографическое исследование / В. Романцов, Г. Наметченюк, С. Арабаджи. – Мариуполь: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с.; Romantsov V. Staryy Krym: istoriya i sovremennost. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie / V. Romantsov, G. Nametchenyuk, S. Arabadzhi. – Mariupol: ПАО «ММК имени Ильича», 2010. – 328 с.;

17. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса: В типографии Л. Нитче, 1853. – Ч. 2. – 556 с.; Skalkovskiy A. Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya / A. Skalkovskiy. – Odessa: V tipografii L. Nitche, 1853. – Ch. 2. – 556 s

18. Состояние табаководства в Екатеринославской губернии // Екатеринославские губернские ведомости. – 1872. – № 17. – С. 114–115; Sostoyanie tabakovodstva v Yekaterinoslavskoy gubernii // Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti. – 1872. – № 17. – С. 114–115.

19. Титов Г. Письма из Екатеринослава / Г. Титов. – Одесса : Типография Брауна и К., 1849. – 167 с. ; Titov G. Pisma iz Yekaterinoslava / G. Titov. – Odessa : Tipografiya Brauna i K., 1849. – 167 s.

20. Pallas P. S. Travels through the southern provinces of the Russian empire in the years 1793 and 1794. In two vol. / P. S. Pallas. – London, 1812. – Vol. 1. – 552 p.

21. Walpole R. Travels in various countries of the East; being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey / R. Walpole. – London, 1820. – 612 p.

Стаття надійшла до редакції 16.03.2016 р.

S. Arabadzhy

TRADITIONAL OCUPATIONS OF THE GREEKS OF THE NORTHERN PART OF THE SEA OF AZOV REGION AND THEIR INFLUENCE ON MEN'S HEALTH

The article examines occupations of men in the Greek settlements and the city of Mariupol in the late XVIIIth – early XXth centuries. It analyses the influence of occupational interests on the health condition of the sterner sex representatives. It presents ideas and conclusions of zemstvo's doctors as to the cause-and-effect relations between the Greeks' main occupations and the prevalent internal, infectious and venereal diseases spread.

The given issue source database is represented by the acts and record keeping documents, periodicals' materials, sources of the private origin (memoirs, foreigners' notes, ethnographic expeditions materials).

The article reveals that all the duties were divided on the gender basis. The most respected and oldest men belonged to the village community assembly. There they settled agrarian issues and family affairs, elected village headmen, appointed guardians etc.

The main men's occupations before the XXth century were cattle-breeding, farming, growing tobacco and fishing. A profession defined the position of a Greek in the rural community: before the XXth century the herders pasturing large herds of sheep up to 1000 heads and sometimes more were held in great respect. The herders' work was very hard. Only in the middle of winter and only for two months they came back home. But this work was regarded profitable: one might earn money to buy his own herd of sheep working there for

some years. Moreover, the status of assistant of a well-known udaman served a young man as a good testimonial for his future. The herders more often than other men fell ill with anthrax as infection was transmitted through sick animals, mostly sheep.

During field season farmers suffered from bloody diarrhea and gastrointestinal catarrh due to unhealthy diet and water unsuitable for drinking. Besides sometimes men got injured, abrasions and skin lesions resulted in inflammation of deep layers of skin. Among the crafts regarded as a worthy occupation for a man in the first place we should mention carrying, outerwear and footwear tailoring, and smithery as well. The traditional occupation of the Greek men was trade. Exactly this activity as zemstvo's doctors thought facilitated men's venereal diseases infection. One of the most spread diseases was syphilis.

Key words: *men, the Greeks, traditional occupations, diseases, the Northern part of the Sea of Azov Region.*

УДК 94(477=14)«16/18»

V. Volonyts

TRADE AND COMMERCIAL ACTIVITY OF NIZHYN GREEKS IN UKRAINIAN LANDS IN THE XVIII-XIX CENTURIES IN THE XIX- CENTURY RESEARCHERS' WORKS

The substantive examination of the problem started in the middle years of the XIX century and was related to actualization of the interest in Nizhyn Greek community which was significantly transformed under the national reforms. While elucidating Greek center's history the researchers emphasized its merchant specific character, examined the process of decay of the Greek commerce in Nizhyn and defined that the reasons of this event were inner discords between the settled and the newly arrived Greeks. The commercial activity intensified the Greek community's self-organization and laid the ground for "special corporation" associated with B. Khmelnytsky's Universal of 1657 as historians thought.

The Greek merchants' activity in the middle years of the XVII century attracted attention of such authors as M. Kostomarov, O. Lazarevsky, I. Aksakov, O. Rusov, M. Storozhevsky, F. Kitchenko who in the context of the general works on Russian and Ukrainian history separately defined the Greeks' role in the development of commerce and trade routes connecting East-Slavonic lands with Europe and the Eastern Mediterranean.

The historians of the XIX century examined the significant elements of Nizhyn Greeks home commerce: trade routes directions, turnover structure, and usurers' operations. They also presented valuable statistic data and published important documentary material on the given problem but it lacked comments and tracing the dynamics of commodity and price condition changes.

However exactly since the middle years of the XIX century the substantive examination of the problem that raised the scientific interest began. Taking into account the level of the scientific knowledge of that time, the methodology of research, different trends of particular researchers, ideological bias in some issues the historians couldn't create the objective picture of the Greek merchants element's impact on the economic development of Ukraine.

Keywords: *the Greek merchants, trade and commerce, entrepreneurship, Nizhyn Greek fraternity.*

Examining historical experience of the foreign colonists' commercial activity in the Ukrainian territory provides the necessary historical knowledge for forming civilized commercial and economic relations at the national and global scale. It also contributes to forming effective policy in the sphere of interethnic ties.

In the course of the XVII-XIX centuries the multifunctional role in the economic development of Ukraine was played by three Greek commercial centres – Nizhyn commercial community, Odesa Greek community and Mariupol Greek merchantry.

The historiographic experience of studying the issue of the Greek merchants' commercial activity in Ukraine in the XVII-XIX centuries is sufficient, but many works are devoted to examining issues of founding Greek communities solely. The history of commercial activity of the Greeks in Ukraine was not examined comprehensively. However, in the context of studying history of the Greeks residency in the Ukrainian territory every researcher paid attention to the development of their basic activity, i.e. commerce.

The purpose of the given article is the historiographic analysis of the works of the XIX – early XX centuries' researchers' works concerning elucidation of the commercial activity of the Greeks merchants in Ukrainian lands in the middle years of the XVII – XIX centuries.

The historiographic survey covers the works examining the history of Nizhyn, Odesa and Mariupol Greeks in the general retrospective, however the commercial and economic constituent of communities' activity is characterized casually.

Examining history of the Greeks' commercial activity in the late XVII-XIX centuries started since the middle years of the XIX century. The first researcher of the Greek merchants' history of Nizhyn was M. Storozhevsky. In his work –“The Greeks of Nizhyn” he was the first to pay attention to the historical data of the community [1]. The historian associated its emergence with the first travels of the Greek clergy to Muscovy, the government of which much encouraged coreligionists to settle in the territories bordering on Poland.

The author states that the Greek merchants emerge in Ukraine long before the Khmelnytsky uprising and settle in Pereyaslav and Baturyn, but numerous obstacles to commercial activity forced the Greeks leave these cities for Nizhyn. M. Storozhevsky points out that B. Khmelnytsky's first Universal to the Greeks (1657) was called forth by the existence of the completely formed –“special corporation” that could promote commerce in the region.

However, the researcher attracts attention to the presence of the external factors hindering the vigorous commerce of the Greeks. The merchants often became hostages of unstable foreign policy's relations. The Tatars' and Cossacks' incursions, the Polish governors and municipal officials' arbitrariness significantly complicated the passage of the merchants with the goods along the trade routes and made it highly hazardous. Referring to Muscovy's annexation of the Left-bank Ukrainian lands and the borders' modification the author states the absence of significant impact of these events on the commerce development. However, M. Storozhevsky stresses the crucial importance of Peter the Great's decrees as to the fraternity's rights and privileges that contributed not only to promoting commercial activity but attracted the Bulgarian and Wallachian Greeks' attention to this region. Due to that fact the staff of the Greek merchantry expanded. Since then the city becomes the main centre of the Asian and European goods concentration.

M. Storozhevsky calls the period of Catherine II's reign –“the golden century for Nizhyn Greek Corporation” but stresses the steady Nizhyn's commercial significance decay in XIX cent. [1, 2]. The military activities having negative effects on economic development of the region, pauperization of population and weakening the ties with Greece forced the part of the Greeks halt the active commerce, move out their stocks and refocus their commercial interests on Odesa, Moscow and Saint-Petersburg. The author emphasizes the role of Nizhyn Greek Magistrate in the decay of the commercial corporation. The former couldn't adapt itself to the

new social and economic conditions and being weakened by quarrels and controversies it was unable to protect the rights and privileges of the Greeks as it had done earlier. The researcher's thesis that gradual objective process of decay in commerce in Nizhyn was caused by discovery of the new trade routes and markets is traced in the majority of the following works. It accounts for the absence of researchers' interest in the defined period of the Greek merchants in Nizhyn as well as fragmentariness of description.

In 1852 a well-known researcher of Ukrainian history F. Kitchenko published in "Chernygovski gubernski vidomosti" the text of P. Rumyantsev's letter to the Nizhyn court and all the community. The researcher examined the decay process of the Greek commerce in Nizhyn and found its causes in the inner discords between the settled and newly arrived Greeks [3].

The Greek merchants' activity in the middle years of the XVII century was noted by the prominent Ukrainian historian M. Kostomarov [4]. In his work "Outline of Muscovy's trade in the XVI and XVII centuries" he reveals sources of the close commercial relations of Russia and Greece associating them with the marriage of Ivan III and Sophia Paleolog. The historian states that since that time concealed antagonism appeared between Russia and Turkey but the necessity of expanding turnover stipulated for the close commercial ties. The author points out that the Greeks enjoyed special privileges, paid less dues. As the historian notes the Greeks were the chief jewelry suppliers of the Tsar court. However iterant cases of deception and contraband forced the Tsar's government resort to more decisive actions. As a result in 1672 the restrictions were imposed and the control of the Greek merchants at the borders was intensified. Since that time the Greek merchants' flow to Muscovy reduces, only occasional tradesmen could come to Moscow and sell the counterfeit goods. In 1676, as M. Kostomarov points out, the Greeks were permitted to trade in Putyvl' but soon they were subjected to the tight control of the government again [5].

The activity of Nizhyn Greek merchants is analysed casually but relevantly in the full member of the Imperial Russian Geographical Society, lieutenant colonel M. Domontovych's work "Materials for Russian Geography and Statistics. Chernigiv province". In characterizing economic development of the province the author pays special attention to the role of the Greeks in the commerce development. The researcher notes significance of the Universals of B. Khmelnytsky who tried to stimulate the merchants to settle in Ukrainian lands. The work stresses significance of Nizhyn Greek Magistrate and the Greeks special status (their rights and privileges). While examining the commerce in Chernigov province the author places particular attention to Krolevets, Nizhyn and Romny trade fairs. M Domontovych notes that under conditions of trade ports' absence in the middle years of the XVII-XVIII centuries trade fairs in Ukraine gain prime importance.

The author directly associates the opening of the Nizhyn Pancake (Vseyidny) trade fair with B. Khmelnytsky's Universal of 1657 and the Greeks arriving in the city. For a long time exactly the existence of the trade fair there guaranteed the growth in prosperity for the Greek merchants. In the given context the author's concept that Nizhyn Greek merchant community's decay was caused by the displacement of the Pancake (Vseyidny) trade fair from Nizhyn to Romny is rather interesting. The replacement contemporizing with founding new markets in port cities forced the merchants move out the stocks from the turnover and leave for Odesa, Taganrog, Kyshynev [6].

The role of Nizhyn Greeks in the development of commerce in Ukraine is described also by I. Aksakov in his basic work "Researches Concerning Commerce at Ukrainian Trade Fairs" [7]. The historian states that the Greeks were almost the chief commercial agents not only at the Nizhyn trade fairs but were engaged in the activity of the Krolevets, Romny, Svensk trade fair. The author accepts the opinion of O. Shafonsky that "in Little Russia except Nizhyn Greeks there are almost no real wholesalers but even respectable shchepetilniks (fancy goods sellers)" [8, 6]. I. Aksakov presents the list of the main goods delivered from Russia, the

Crimea, Italy, Hungary, Poland, Turkey, Archipelago, Gdansk and Konigsberg which were sold by the Greek merchants [9, p. 210].

The detailed description of overland routes for delivering the goods to the Ukrainian market is presented only in O. Rusov's work. The author analysed the main trade routes existing in Ukrainian lands since the late XVII – XVIII centuries. The researcher defines three ways of delivering goods from Constantinople. The first route went through the town Bendery and Budzhatsky steppe, the second one ran through Wallachian territory and the town Soroky, the third route crossed the Crimean Peninsula. O. Rusov also pays attention to two trade routes from Poland to Ukraine through Smolensk and the Crimea [10].

The general review of Nizhyn Greeks' commercial activity is traced in the publication of an anonymous author who concealed his name under the cryptonym "В.В." [11]. In the opinion of the researcher G. Shvyd'ko the author of the work was V. Bartashevsky. This work in the context of the analysis of Nizhyn Greek Magistrate examines the status of Nizhyn Greeks, their rights and privileges granted by the authorities. However, we can agree with the idea of K.Kharlampovych that it was an article upon order. The purpose of the work lay in attempting to give a juridical substantiation of the necessity of depriving the Greeks of the privileges which in the author's opinion leads to disruption of the commercial potential of the Russian merchantry while the Greeks' guild tax exemption contradicts the City Statute and Manifesto from the 1st of January, 1807.

Brief but conceptual as to its contents material is contained in O.Lazarevsky's work devoted to the history of Ukraine. The outline written on the basis of M. Storozhevsky's and O. Fedotov-Chehovskiy's data reveals not only the processes of the Greeks moving from Nizhyn to the South of Ukraine but also analyses the causes of the new trade routes appearance [12].

Special attention should be placed on the article of the Kharkiv archivist M. Plohynsky "Foreigners in the Old Little Russia" published in 1905 [13]. Like M. Storozhevsky he associated the Greeks appearance in Ukraine with the Greek clergy travels to Moscow due to decay of Constantinople and strengthening new Orthodoxy's centre. We should notice that the author thoroughly traces the ways of Greek merchants in particular entering the Ukrainian market. He states the important role they should play in recovery of the state's economic potential.

The researcher realizes the fact that peculiarities of Russian policy in 1648-1678 concerning the Greeks created special natural environment in the border territories where the Greeks had concentrated being stopped by their attraction to Moscow. Such points on the way to Moscow were Kyiv, Nizhyn, Krolevets where the Greeks trade centres were founded. Examining Nizhyn Greek community the researcher emphasizes the close trade and cultural relations between the Greeks and local merchants. Taking no notice of studying foreign commerce the author analyses home trade in details. He associates the development of the latter with the positive changes in the city due to the Greeks' activity.

M. Plohynsky individually characterizes the rights and privileges granted to Nizhyn merchants by the Hetman governments. The imperial tradition of their affirmation was initiated by Peter the Great. The author of the article criticizes numerous abuses of Nizhyn Greek Magistrate that concerned granting foreign passports to everyone officially belonging to the Greek community. The passports from Magistrate were often given not only to the Greek merchants but also to the Turks, the Wallachians and representatives of other nationalities who didn't even reside in Nizhyn [14, p. 76].

The analysis of M. Plohynsky's work is presented in V. Eingorn's critical review "The New Work on the Old Little Russia's History" [15]. The author of this completely independent scientific work points out at the structural deficiencies of M. Plohynsky's work stating incorrect reference to the original source, factual errors, careless quoting, discrepancy between

the material and sections' titles. But V. Eingorn's article in addition to the critical remarks presents the text of the first Nizhyn Greeks' oath to the Russian Tsars.

In M. Storozhenko's article "Some Observations on the History of Nizhyn Greeks" in the newspaper "Kyivska Starovyna" there is a tendency which can be traced in the researches of the previous years. The author agrees with the concept that the history of Nizhyn Greeks originates in the times of B. Khmelnytsky and gives brief information about the main Hetman's Universals and imperial decrees paying attention to the privileges granted to the merchants.

Interesting is the fact of approving of the benefits granted to the Greeks and affirming the Greek community members' special status by the Governor-general P. Rumyantsev, who studied the Greek merchants' history in the territory of Little Russia [16].

While studying trade and commercial activity of Nizhyn Greek merchants attention should be paid to the academician B. Gildenshtedt's "Travel to Little Russia" – in one of the sketches ("The Town of Nizhyn and Ukrainian commerce") the author elucidates the role of the Greek merchantry. He agrees with the ideas of the preceding researchers that "the Greeks constitute the largest in number and the most significant part of the local merchantry" [17].

Characterizing the development of the local commerce B. Gildenshtedt remarks that Nizhyn was "the main warehouse commodity commercial centre between Russia on the one side and the Crimea, Moldavia, Wallachia, Turkey, Danzig and Leipzig on the other side where mostly all the commerce was controlled by the Greeks". Individually the author presents the list of main goods sold by the Greeks indicating their prices [17].

Thus since the middle years of the XIX century there began the issue's thematic examining. This fact activated the researchers' interest. Taking into account the level of scientific knowledge of that time, researching methodology, different interests of particular researchers, and ideological bias in certain issues the historians couldn't create unprejudiced image of the Greek merchants' impact on the economic development of Ukraine. The history of the Greek merchantry was examined in three main contexts: the history of Nizhyn Greek community, the process of Southern Ukraine colonization and commerce development in Ukrainian territory.

References

1. Сторожевский Н. Нежинские греки / Н. Сторожевский. – Киев : Тейф, 1863. – 32 с. ; Storozhevskiy N. Nezhinskie greki / N. Storozhevskiy. – Kiev : Tefo, 1863. – 32 s.
2. Там само. – С. 17; Tam samo. – S. 17.
3. Китченко Ф. Действительные причины упадка торговли нежинских греков за 95 лет назад / Ф. Китченко // Черниговские губернские вести. – 1852. – № 46. – С. 4–19 ; Kitchenko F. Deystvitelnye prichiny upadka trgovli nezhinskikh grekov za 95 let nazad / F. Kitchenko // Chernigovskie gubernskie vesti. – 1852. – № 46. – S. 4–19.
4. Костомаров Н. Очерк истории Московского государства в XVI и XVII столетиях / Н. Костомаров. – Москва : Изд. Николая Тиблена, 1862. – 62 с. ; Kostomarov N. Ocherk istorii Moskovskogo gosudarstva v KhVI i KhVII stoletiyakh / N. Kostomarov. – Moskva : Izd. Nikolaya Tiblena, 1862. – 62 s.
5. Там само. – С. 42; Tam samo. – S. 42.
6. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – Санкт-Петербург, 1865. – 626 с. ; Domontovich M. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami generalnogo shtaba. Chernigovskaya guberniya / M. Domontovich. – Sankt-Peterburg, 1865. – 626 s.
7. Аксаков И. Исследование о торговле на Украинских ярмарках / И. Аксаков – Санкт-Петербург : Губ. Типогр., 1858. – 383 с. ; Aksakov I. Izsledovanie o trgovle na Ukrainskikh yarmarkakh / I. Aksakov – Sankt-Peterburg : Gub. Tipogr., 1858. – 383 s.

8. Шафонский А. Ф. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коею оное наместничество составлено / А.Ф.Шафонский. – Киев : Университетская типография, 1851. – 697 с. ; Shafonskiy A. F. Chernigovskago namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Maloy Rossii, iz chastei koeu oное namestnichestvo sostavleno / A.F.Shafonskiy. – Kiev : Universitetskaya tipografiya, 1851. – 697 s.

9. Аксаков И. Исследование о торговле на Украинских ярмарках / И.Аксаков – Санкт-Петербург : Губ. Типогр., 1858. – С. 210 ; Aksakov I. Izsledovanie o trgovle na Ukrainskih yarmarkakh / I.Aksakov – Sankt-Peterburg : Gub. Tipogr., 1858. – S. 210

10. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлаго столетия / А. А.Русов. – Киев : Типография М. П. Фрица, 1876. – 54 с. ; Rusov A. A. Russkie trakty v kontse KhVII i nachale KhVIII vekov i nekotorye dannye o Dnepre iz atlasa kontsa proshlago stoletiya / A. A.Rusov. – Kiev : Tipografiya M. P. Fritsa, 1876. – 54 s.

11. В. Б. Нежинский греческий магистрат / В. Б. // Юридический вестник. – 1863. – Вып. 31, № 1. – С. 34 – 49 ; V. B. Nezhinskiy grecheskiy magistrat / V. B. // Yuridicheskiy vestnik. – 1863. – Vyp. 31, № 1. – S. 34 – 49.

12. Лазаревский А. Полк нежинский / А. Лазаревский // Описание Старой Малороссии. – Киев : Темо, 1893. – Т. 2. – С. 78–120 ; Lazarevskiy A. Polk nezhinskiy / A. Lazarevskiy // Opisanie Staroy Malorossii. – Kiev : Temo, 1893. – T. 2. – S. 78–120.

13. Плохинский М. М. Иноземцы в Старой Малороссии / М. М. Плохинский // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – Москва : Типо-Лит., 1905. – Т. 2. – 209 с. ; Plokhinskiy M. M. Inozemtsy v Staroy Malorossii / M. M. Plokhinskiy // Trudy XII Arkheologicheskogo sezda v Kharkove. – Moskva : Tipo-Lit., 1905. – T. 2. – 209.

14. Там само. – С. 76; Tam samo. – S. 76.

15. Эйнгор В. К истории иноземной в Старой Малороссии. Памяти А. М.Лазаревского. Отзыв об исследовании М. М. Плохинского / В. К. Эйнгорн. – Москва, 1908. – 112 с. ; Eyngor V. K istorii inozemnoy v Staroy Malorossii. Pamyati A. M.Lazarevskogo. Otzyv ob issledovanii M. M. Plokhinskogo / V. K. Eynporn. – Moskva, 1908. – 112 s.

16. Стороженко Н. К. К истории нежинских греков / Н. К. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXIX. – С. 540-544 ; Storozhenko N. K. K istorii nezhinskikh grekov / N. K. Storozhenko // Kievskaya starina. – 1890. – T. KhKhKhKh. – S. 540-544.

17. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. – 1893. – № 3. – С. 431–441 ; Sinitskiy L. Puteshestvie v Malorossiyyu akademika Gildenshtedta i kn. Dolgorukogo / L. Sinitskiy // Kievskaya starina. – 1893. – № 3. – S. 431–441.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2016 р.

В.С. Волоніць

ТОРГОВЕЛЬНО-КОМЕРЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ХVІІІ-ХІХ СТ. В ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ.

Предметне вивчення проблеми розпочалося із середини ХІХ ст. і було пов'язане з актуалізацією інтересу до Ніжинського грецького братства, яке під впливом загальнодержавних реформ відчувало значні трансформації. Дослідники висвітлюючи історію грецького осередку, акцентували увагу саме на його купецькій специфіці, розглядали процес занепаду грецької торгівлі у Ніжині та визначали, що причини цього явища полягали у внутрішніх незгодах між осілими та приїжджими греками. Торговельна діяльність посилювала самоорганізацію грецької спільноти, заклала основи

«окремої корпорації» яку історики пов'язували з універсалом Богдана Хмельницького від 1657 р.

Діяльність греків-купців у середині XVII ст. не залишилася поза увагою таких авторів, як М.Костомарова, О.Лазаревського, І.Аксакова, О. Русова, М.Сторожевського, Ф.Кітченка які у загальних працях з історії Росії та України окремо визначили роль греків у розвитку торгівлі та торговельних шляхів, що з'єднували східнослов'янські землі з Європою та Східним Середземномор'ям.

Історики XIX ст. розглянули важливі елементи внутрішньої комерції, що здійснювалася ніжинськими греками – напрямки торговельних шляхів, структуру товарообігу, лихварські операції, подали цінні статистичні свідчення та опублікували важливі документальні матеріали з означеної проблеми, проте без коментарів, не простежив динаміку змін товарної та цінової кон'юнктури.

Проте саме з середини XIX століття розпочалося предметне вивчення проблеми що активізувало дослідницький інтерес. Враховуючи тогочасний рівень наукового знання, методологію дослідження, різновекторність інтересів окремих дослідників, ідеологічну заангажованість в окремих питаннях історикам не вдалося створити об'єктивної картини впливу грецького купецького елемента на економічний розвиток України.

Ключові слова: *грецьке купецтво, торговельно-економічна діяльність, підприємництво, Ніжинське грецьке братство.*

УДК 94(477):329.275

Н.Г. Захарчин

ПРОЦЕС ОБ'ЄДНАННЯ ГМІН (ВОЛОСТЕЙ) ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧ. 30-Х РР. XX СТ. ВНАСЛІДОК ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ «ПРО ЧАСТКОВУ ЗМІНУ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ»

Розглядається процес адміністративно-територіальних змін у Львівському повіті на поч. 1930-х рр., що започаткував створення об'єднаних гмін та реформування організації та компетенцій самоврядних інституцій у повіті. Висвітлюються соціально-економічні та культурні характеристики та особливості новоутворених об'єднань.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, реформа місцевого самоврядування, Львівський повіт Другої Речі Посполитої, гміна, колективна гміна, громада.*

Тема становить науковий та практичний інтерес з огляду на наступні міркування: євроінтеграційні процеси, оголошені в Україні пріоритетними, означатимуть безумовне посилення засад самоврядування; вивчення історичного досвіду становлення інститутів самоврядування в умовах української дійсності (нехай навіть у складі інших держав) має особливу теоретичну та практичну цінність; напрацювання недавнього історичного минулого відклалася в історичній пам'яті місцевого українського населення, відтак їх адекватне сприйняття та рецепція суттєво полегшуються цією обставиною.

Функціонуванню органів територіального самоврядування у міжвоєнній Польщі присвячено роботи О. Липитчука [1], на території Західної України – О. Юхимюк [2]. Частково висвітлює реформу гмінного самоврядування 1933 р. М. Дмитрів [3] (в контексті адміністративних статусів міст Польщі). З загальних праць, що стосуються

соціальних, економічних та етнічних характеристик Львівського повіту, слід передусім відмітити роботи О. Дудяка [4] та О. Пасіцької [5].

Однак, жодна з названих праць не характеризує процес об'єднання гмін (волостей) Львівського повіту внаслідок дії Закону про зміни територіального самоврядування 1933 р.

Метою наукової розвідки є розкриття історичного тла створення об'єднаних гмін (волостей) у Львівському повіті, виявлення особливостей та специфіки цього процесу на Львівщині у передвоєнний період.

На початку 30-х рр. ХХ ст. в Другій Речі Посполитій було здійснено назрілі зміни в адміністративно-територіальному устрої. Так, 23 березня 1933 р. прийнято Закон «Про часткову зміну територіального самоврядування» [6].

Зміни стосувались передусім функціонування сільських гмін (волостей) і громад та їхніх владних інституцій. Сільська гміна визначалась як самоврядна територіальна одиниця, одиниця публічного права і суб'єкт права власності. До території гміни могла входити одна або декілька місцевостей (містечок, сіл, поселень, колоній, присілків тощо).

На теренах Галичини (Краківського, Львівського, Станіславівського, Тернопільського воєводств) та Поморського і Познанського воєводств існуючі до цього часу сільські одиночні гміни, які не мали економічного і фінансового потенціалу, підлягали об'єднанню у більші, колективні гміни (т.зв. *gminy zbiorowe*). «Дотеперішні галицькі сільські громади і містечка з числом мешканців нижче 3000 перестають існувати як самостійні самоуправні одиниці і їх управління перейдуть на волость, що буде найнижчою самоуправною одиницею. Громади (...) задержать управу своїм майном і фондами» [7, с. 4]. Закон мав бути впроваджений у життя протягом 2 років з дня опублікування.

У Львівському повіті Другої Речі Посполитої до поч. 1930-х рр. існувало 127 гмін. Зважаючи на географічне положення та етнографічну близькість, характер поселень, зайнятість населення та подальші перспективи розвитку гмін в економічному, культурно-освітньому та адміністративному плані, Львівське повітове староство пропонувало об'єднати їх в 14 колективних гмін. В економічному плані об'єднання мало допомогти зменшити видатки одиночних гмін, які були відносно незначними, і у силу цієї обставини не могли бути використані ефективно. Як писав сучасник, «Повна недосконалість і нужда гмінного самоврядування в галицькому селі за австрійських часів впливала власне з того, що закон надавав широкі повноваження і накладав складні обов'язки на малі, одиночні гміни, які не мали ані грошей, ані відповідних людей, які ті всі завдання могли би вирішити. Окрім чехів, ніде в Австрії не було так багато малих гмін, як в Галичині. А мала гміна – це мало грошей в касі і мало людей, здатних до громадської роботи» [8, с. 11].

Фінансово слабкою, наприклад, була гміна Загородки, де налічувалося усього 14 будівель [9, арк. 4]. Зрозуміло, що доходи з спадкування мешканців гміни не дозволяли здійснити скільки-небудь крупні операції, як-от ремонт доріг в межах гміни, не кажучи уже про будівництво нових. Навіть утримання протипожежної охорони бачилося – за таких доходів – проблемним.

Об'єднаними колективними гмінами у Львівському повіті РП мали стати: Білка Шляхетська, Брюховичі, Черкаси, Чишки, Давидів, Яричів Старий, Красів, Кривчиці, Малехів, Острів, Пруси, Пустомити (в проекті повітового староства, надалі – Наварія), Сокольники, Зимна Вода (див. таблицю).

До кожної з проєктованих колективних гмін входило б від 3 до 15 громад (колишні одиночні гміни). За даними Львівського повітового староства, найчисельнішою була гміна Малехів, яка об'єднувала у собі 12 громад, в яких проживало

15 419 осіб [10, арк. 195]. Статистичний вісник 1931 р. щодо кількісного складу гмін подавав дещо інші дані – найбільшою гміною мали б вважатися Брюховичі з кількістю населення 15 530 осіб [11, с. 8]. Найменша – гміна Кривчиці, до якої увійшли б три колишні громади з загальним населенням 4 925 (4 905 за переписом 1931 р.) особи.

Проектовані гміни різнилися між собою щодо кількісного складу населення, економічного розвитку та національного складу мешканців.

Гміна (волесть) об'єднана	Громади, які мали входити до новоствореної гміни	Планована кількість населення
Білка Шляхетська	Білка Королівська (крулевська), Чорнушовичі, Германів, Міклашів, Сухоріччя, Журавники	9 124
Брюховичі	Бірки Домініканські, Бірки Янівські, Голоско Велике, Костеїв, Кожичі, Рокитно, Рясна Польська, Рясна Руська, Воля Гамулецька, Зарудці, Зашків, Завадів	15 652
Давидів	Черепін, Давидів, Козельники, Кротошин, Пасіки Зубрицькі, Сихів, Сідлиська, Товщів, Зубра	9 894
Зимна Вода	Білогорща, Кольтвассер, Рудно, Скнилів, Скнилівок, Зимна Вода і Холодновідка	7 912
Красів	Бродки, Глухівець, Красів, Лінденфельд, Луб'яна, Новосілки, Підтемне, Поляна, Раковець, Райхенбах	6 043
Кривчиці	Кривчиці, Лисиничі, Підбірці	4 925
Малехів	Дубляни, Гряда, Грибовичі, Ляшки Муровані, Малехів, Підляшки Малі, Ситихів, Сороки Львівські, Стронятин, Збоїська, Жидятичі	15 419
Острів	Хоросно Старе, Хоросно Нове, Добряни, Дорнфельд, Айнзідель (Einsiedel), Фалькенштейн, Гуменець, Яструбків, Лани, Никонковичі, Острів, Піски, Розенберг, Сердиця, Сороки, Щирець, Загородки	11 867
Пустомити (далі – Наварія)	Басівка, Глинна, Годовиця, Лісневичі, Малечковичі, Милошевичі, Мостки, Нагоряни, Наварія, Підсадки, Полянка, Поршна, Пустомити, Семенівка	15 200
Пруси	Борщовичі, Кам'янопіль, Пикуловичі, Пруси	6 575
Сокільники	Кугаїв, Милятичі, Сокільники, Солонка, Вовків, Загір'я, Жирівка	9 088
Черкаси	Дмитре, Горбачі, Кугаїв, Попеляни, Вербіж, Гонятичі, Черкаси	5 887
Чишки	Чишки, Чижиків, Дмитровичі, Гаї, Гончари, Глуховичі, Підбірці, Виннички	9 336
Яричів Старий	Цеперів, Яричів Старий, Кукезів, Підляшки Великі, Ременів, Руданці, Вислобоки, Запитів	6 601

Таблиця. Новоутворені колективні гміни (gminy zbiorowe) Львівського повіту та громади, що мали входити до їх складу

Джерело: створено автором на основі [10], [12].

Територіально-адміністративне реформування у Львівському повіті у міжвоєнний період проводили не вперше. У 1930 р. підміські гміни Знесіння, Замарстинів, Клепарів, Голоско Мале, Сигнівка, Кульпарків, Левандівка, частину Кривчиць та Білогорщі було приєднано до Львова [13]. Цей захід був неоднозначно сприйнятий передусім повітовим староством, яке вважало, що фінансово повіт втратить найбільш економічно та

промислово розвинуті території, а отже, відчутно зменшиться й його фінансування [14, арк. 1–3].

Майже усі пропоновані до об'єднання гміни носили характер рільничий, сільськогосподарський. Винятки становили селища Брюховичі та Зимна Вода, які були популярними відпочинковими зонами і не суттєво розвивались в сільськогосподарському плані. Через курортний (а відтак й «грошовитий») характер, гміни Брюховичі, пропонувалось приєднати до неї інші найближчі одиночні гміни – під приводом розвитку та продовження активного використання відпочинкових властивостей краю [10, арк. 189]. Для цього планувалось розбудувати мережу доріг, що покращило би кліматично-відпочинковий розвій територій.

Частково використовувала лікувально-оздоровчий потенціал й гміна Пустомити, де перебували лікувальний заклад та джерело лікувальної мінеральної сірчаної води.

В Зимній Воді характер об'єднаних громад був дещо іншим. Громади Зимна Вода та Рудно здавна були курортними місцевостями. А такі, наприклад, як Скнилів і Скнилівок після Першої світової війни (1914–1918 р.) більше розвивалися в промисловому плані. Тут стали поселятися переважно робітники місцевих промислових об'єктів. Відтак виникли, так би мовити, тертя, конфлікти між осілим населенням, що займалось сільським господарством, та «зайдами» – напливом міського контингенту. Проектом передбачалось зменшення суспільного напруження через об'єднання громад та спільну працю для економічного піднесення гміни [10, арк. 200].

Інші новоутворені об'єднані гміни мали переважно рільничий, сільськогосподарський характер. Найближчі до Львова громади (Голоско Велике, Кривчиці, Збоїська, Скнилів тощо) були економічно та культурно пов'язані із Львовом [15, с. 57]. Як вказувало у характеристиці повіту Львівське повітове староство, «очікуваний подальший розвиток Великого Львова вірогідно інтенсивно урбанізує ті поселення, одночасно і зросте їхній промисловий розвиток» [10, арк. 185].

Також процес об'єднання був тісно пов'язаний із наявністю економічно розвинутого центру, яким зазвичай ставало відносно успішне місто, або містечко. Такими центрами стали, зокрема, для гміни Білка Шляхетська, , куди входили села Чишки, Кривчиці – містечко Винники, для гміни Черкаси та Острів – містечко Щирець, для гміни Старий Яричів – містечко Новий Яричів. Вони стали не тільки економічними центрами, ринками збуту сільськогосподарської продукції, але й культурними та соціально значущими осередками для місцевого населення.

Решта ж громад, колишні одиночні гміни, що входили до складу новоутворених об'єднань, мали свої особливості. Резиденціями (siedzyba), певними центрами майбутніх колективних гмін мали стати громади, які мали певні об'єктивні переваги над іншими. В таких адміністративних осередках мали – уже чи у перспективі – бути в наявності поліцейське управління, парафія (римо-католицька та/ або греко-католицька), школа. Бажаною була й розвинена комунікація (дороги) з усіма громадами гміни.

Географічні характеристики теж мали кореспондуватися з економічними потребами новостворених гмін. Так, наприклад, на розвиток тваринництва мали вплив значні сільськогосподарські угіддя для випасу худоби у долині р. Полтви у гмінах Білці Шляхетській та Прусах. А найвіддаленіше розташування від м. Львова (головного регіонального центру збуту сільськогосподарської продукції) гмін Черкас та Красова характеризувало їх як малоактивні в рільничому плані та як такі, що мали покривати потреби свого населення через економічні зв'язки поза повітовими границями [10, арк. 194].

Отже, об'єднання громад в колективні гміни ставило на меті принести економічні гаразди. Однак, як зазначало Львівське повітове староство, «існує великий розрив між обов'язками та завданнями колективної гміни та її фінансовими можливостями» [9, арк.

1], які не узгоджувались із державним фінансуванням адміністративного зв'язку гміна – громада. Більшість гмін мали рільничий характер, населення яких не мало великих фінансових можливостей. Промисловість не розвивалась в значній мірі, розвиток торгівлі покривав лише найпримітивніші потреби населення, «сила платіжна сільського населення настільки ослабла, що усі фінансові плани руйнуються і робляться недосяжними» [9, арк. 3].

Для покращення ситуації Львівське повітове староство пропонувало активно використовувати співпрацю органів влади новостворених гмін з громадами, які мали бути зацікавлені в економічному розвитку цілого – гміни, повіту, держави.

Потрібно брати до уваги, що будь-яка реформа (в тому числі й адміністративно-територіальна) має апіорі свої плюси і мінуси. Укрупнення територіальних гмін мало своїм безперечним плюсом ту обставину, що дозволяло концентрувати витрати місцевого самоуправління на найважливіших для населення проєктах: шляхи сполучення, торгівля, меліорація, охорона здоров'я, боротьба з надзвичайними ситуаціями та стихією тощо. Вірогідним мінусом реформи стало б прискорення економічного занепаду депресивних гмін, далеких від повітового центру, з низьким рівнем розвитку промислового та сільськогосподарського потенціалу – а відтак і з нижчими бюджетами. Не важко було прогнозувати «утечу» населення неблагополучних гмін – до повітового центру, у промислово розвинуті регіони Польщі і навіть за Океан (у Північну та Південну Америку). Зрештою, саме ці процеси спостерігалися демографами та економістами у 1930-х рр. в міжвоєнній Польщі.

Список використаної літератури

1. Липитчук О. Система та компетенція органів територіального самоврядування в Польській республіці (1918 – 1939 рр.) / О. Липитчук // Вісник Львівського університету. Сер. : Юридична. – 2013. – №. 58. – С. 74 – 80 ; Lypytchuk O. Systema ta kompetentsiia orhaniv terytorialnoho samovriaduvannia v Polskii respublitsi (1918 – 1939 rr.) / O. Lypytchuk // Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. : Yurydychna. – 2013. – №. 58. – S. 74 – 80.

2. Юхимюк О. М. Організація місцевого самоврядування на території Західної України в складі Польщі за законом 1933 року / О. М. Юхимюк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матер. VIII регіон. наук.-практ. конф., м. Львів, 14 лютого 2003 р. / Львівський національний університет ім. І. Франка, юридичний факультет. – Львів, 2003. – С. 110–113 ; Yukhymiuk O. M. Orhanizatsiia mistsevoho samovriaduvannia na terytorii Zakhidnoi Ukrainy v skladi Polshchi za zakonom 1933 roku / O. M. Yukhymiuk // Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav liudyny v Ukraini : mater. VIII rehion. nauk.-prakt. konf., m. Lviv, 14 liutoho 2003 r. / Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka, yurydychnyi fakultet. – Lviv, 2003. – S. 110–113.

3. Dymitrow M. Pojęcie miejskości w świetle reformy gminnej w Polsce międzywojennej / M. Dymitrow / Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce. Geneza, rozwój, problemy. – Gothenburg : University of Gothenburg, 2015. – PP. 65–115.

4. Дудяк О. А. Структура землеволодіння українського та польського селянства Львівського повіту в 1930 роках: порівняльний аналіз / О. А. Дудяк // Український селянин. – 2015. – №. 15. – С. 43 – 45 ; Dudiak O. A. Struktura zemlevolodinnia ukrainskoho ta polskoho selianstva Lvivskoho povitu v 1930 rokakh: porivnialnyi analiz / O. A. Dudiak // Ukrainskiy selianyn. – 2015. – №. 15. – S. 43 – 45.

5. Пасіцька О. І. Соціальна структура та зайнятість населення Львівського повіту у 30-х рр. ХХ ст. / О. І. Пасіцька // Вісник Львівської комерційної академії. Серія : Гуманітарні науки. – Львів. - 2009. – Вип. 7. – С. 50 – 59 ; Pasitska O. I. Sotsialna struktura ta zainiatist naseleння Lvivskoho povitu u 30-kh rr. KhKh st. / O. I. Pasitska // Visnyk

Lvivskoi komertsiiinoi akademii. Seriiia : Humanitarni nauky. – Lviv. – 2009. – Vyp. 7. – S. 50 – 59.

6. Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego [Electronic resource]. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1933. – № 35. – Poz. 294. - Mode of access : <http://prawo.lego.pl/prawo/ustawa-z-dnia-23-marca-1933-r-o-czesciowej-zmianie-ustroju-samorządu-terytorjalnego/>

7. Баран С. Новий самоуправний закон / С. Баран // Свобода. – 1933. – 25 черв. (чис. 24). – С. 2 ; Baran S. Novyi samoupravnyi zakon / S. Baran // Svoboda. – 1933. – 25 cherv. (chys. 24). – S. 2.

8. Kupczyński S. Co to jest gmina zbiorowa. / S. Kupczyński. – Lwów, 1939. – 24 s.

9. Державний архів львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 1632. – Арк. 8; Derzhavnyi arkhiv lvivskoi oblasti (dali – DALO). – F. 7. – Op. 1. – Spr. 1632. – Ark. 8.

10. ДАЛО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 258. – Арк. 321; DALO. – F. 7. – Op. 1. – Spr. 258. – Ark. 321.

11. Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki. Na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dn. 9. IX 1931 r. – Warszawa, 1933. – 20 s.

12. Rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych z dnia 14 lipca 1934 o podziale powiatu lwowskiego w województwie lwowskim na gminy wiejskie [Electronic resource] // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1934. – № 64. – Poz. 546. – Mode of access : <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19340640546>

13. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 kwietnia 1930 r. o rozszerzeniu granic miasta Lwowa w województwie lwowskim // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1930 – №35 – Poz. 286.

14. ДАЛО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 587. – Арк. 8; DALO. – F. 7. – Op. 1. – Spr. 587. – Ark. 8.

15. Захарчин Н. Г. Фактори впливу на формування рільничої культури приміських сіл, що поблизу Львова (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Н.Г. Захарчин // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки. Історичні науки. – 2014. – № 7. – С. 56 – 60 ; Zakharchyn N. H. Faktory vplyvu na formuvannia rilnychoi kultury prymiskykh sil, shcho poblyzu Lvova (20–30-ti rr. KhKh st.) / N.H. Zakharchyn // Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. L. Ukrainky. Istorychni nauky. – 2014. – № 7. – S. 56 – 60

Стаття надійшла до редакції 04.04.2016 р.

N. Zakharchyn

PROCESS OF UNIFICATION OF GMINAS (VOLOSTS) OF THE LVIV POWIT AT THE BEGINNING OF 1930S AS A RESULT OF PASSING AN ACT OF THE SECOND POLISH REPUBLIC (RZECZPOSPOLITA) “ABOUT THE PARTIAL CHANGE OF TERRITORIAL SELF-GOVERNMENT”

The process of administrative and territorial changes is examined in the Lviv powit at the beginning of 1930s which initiated the creation of unified gminas and the reformation of organization and competence of self-governing institutions in a powit. Lviv powit headmen offered to unify 127 single gminas existed up to the present into 14 collective gminas taking into consideration the geographical position and ethnographic closeness, character of settlements, employment of population and subsequent prospects of development of gminas in the economic, cultural, educational and administrative plan. From 3 to 15 communes had to enter to each from the designed gminas. These gminas differed between themselves in relation to the quantitative composition of population, the economic development and the national

composition of inhabitants. Socio-economic and cultural descriptions and features of newly-formatted unifications are covered in the article.

Almost all gminas carried an agricultural character. Exceptions were made by the settlements of Brukhovychi and Zymna Voda, which were popular recreation areas and were not substantially developed in an agricultural plan. The nearest to Lviv communes (Holosko Velyke, Kryvchytsi, Zboiska, Sknyliv and others like those) were economically and culturally connected with Lviv. Also the process of unification in collective gminas was closely connected with the presence of the economically developed centre, which used to become a relatively successful city, or a small town. They became not only economic centres, sales markets of agricultural produce but also cultural and by socially meaningful centres for a local population.

Enlargement of territorial gminas had the indisputable plus that circumstance, that allowed to concentrate the charges of local self-government on major projects for a population: ways of communications, trade, land reclamation, care of public health, fight with extraordinary situations and other like that. The acceleration of economic decline of depressed gminas, distant from a powit centre would become a reliable minus of reform, with a low level of development of industrial and agricultural potential – and consequently with lower budgets.

Key words: *local self-government, reform of local self-government, Lviv powit of the Second Polish Republic (Rzeczpospolita), gmina (volost), collective gmina, commune.*

УДК 070(=161.2)(73)«192/193»:94(477)«19»

Д.М. Кравець

ТЕМАТИКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ АМЕРИКАНСЬКОГО ВИДАННЯ «СВОБОДА» (1920-і – 1930-і рр.)

У статті проаналізовано матеріали про радянську Україну, які виходили в газеті «Свобода» (США) у 1920-х–1930-х рр. Охарактеризовано ставлення редакції видання до тих процесів, які мали місце в УСРР/УРСР: непу, українізації, сталінської модернізації (індустріалізації, колективізації), Голодомору, Великого терору, а також до культурного розвитку радянської України міжвоєнного періоду.

Ключові слова: *діаспора, радянська Україна, США, неп, українізація, індустріалізація, колективізація, Голодомор, Великий Терор.*

У сучасній українській історіографії посилюється інтерес до вивчення міжвоєнного періоду. Актуальність теми визначають кілька аспектів. По-перше, досліджувана нами тематика є необхідною для осмислення суспільно-політичних поглядів української діаспори в США. По-друге, цей аспект не достатньо ґрунтовно висвітлений в сучасній українській історіографії. Новизна теми полягає у тому, що вперше комплексно висвітлюється тематика радянської України на сторінках найпопулярнішої в Америці української газети «Свобода». На основі газетних публікацій та наукових розвідок проаналізовано публікації в «Свободі» про події, які мали місце в УСРР/УРСР у 1920-х–1930-х рр.

Історією видання «Свобода» займалися вчені як з діаспори так і з України. Походження та розвиток «Свободи» досліджував Я. Сенік [25]. Дослідник В. Давиденко вивчав публікації «Свободи» про Голодомор 1932–1933 рр. [7]. Короткі відомості про усі українські діаспорні газети вміщено у роботах Л. Винара [41] та Р. Голіята [42].

Суспільно-політичне життя та настрої української діаспори в США міжвоєнного періоду відображено у праці М. Куропася «Українсько-американська твердиня» [14].

«Свобода» – одна з найстаріших українських газет у діаспорі. Видання заснував у 1893 р. священник Г. Грушка. Стоячи на національних позиціях, газета слугувала важливим консолідуючим чинником українського руху в США. «Свобода» стала неофіційним органом найпотужнішої та найчисельнішої української організації в Америці – Українського народного союзу. Редакція газети «Свобода» друкує інформаційні та аналітичні матеріали про життя українства в США та на батьківщині, об'єднувала україномовну аудиторію, розкидану по різних штатах США. «Свобода» була не лише хронікером подій, а виразником критичної оцінки тих чи інших подій [25, с. 83].

Після поразки української революції 1917–1921 рр. нова хвиля українських емігрантів ринула до США. За словами американського дослідника М. Куропася: «Ці люди, пройшовши через тяжкі випробування боротьби за незалежність, були готові діяти для звільнення України» [14, р. 176]. З огляду на це, становище на батьківщині неабияк цікавило українців Америки.

У міжвоєнний період кореспондентами «Свободи» урізний час були такі відомі діячі українського національного руху В. Богуш, Д. Донцов, Б. Лепкий, М. Лозинський, О. Назарук, К. Трильовський, У. Самчук та ін. [42, р. 211].

Зміст редакційних коментарів «Свободи» про становище в Україні можна визначити заголовками: «Московські комісарі і польські пани знущуються над українськими робітниками і селянами», «Шовіністичний большевизм», «Польські і московські розбійники» тощо [43, р. 308]. З приходом більшовицької влади в Україну, журналісти «Свободи» намагалися дискредитувати нову владу та показати спротив українців. Так, 4 січня 1922 р. «Свобода» повідомляла про жорстокість більшовиків, які стратили близько 200 українських націоналістів. 25 січня 1922 р. в редакційній статті «Свобода» також повідомляла про те, як відтіснили на другорядні ролі в уряді справжніх українських комуністів. [14, р. 178].

Не минули своєю увагою дописувачі «Свободи» і питання «нової економічної політики» (неп) в радянській Україні. Незважаючи на те, що проголошена у березні 1921 р. неп покращила загальне господарське становище, частково відновивши вільний ринок та звільнивши приватну ініціативу від жорстких державних обмежень, все ж «Свобода» дуже скептично поставилась до лєнінських економічних експериментів. Аналізуючи перші зміни в економіці, дописувачі видання, не могли повірити, що В. Ленін таки запровадить елементи капіталізму [17, с. 2]. Оцінював здобутки та прорахунки непу в Україні і відомий політичний діяч та письменник В. Винниченко, стаття якого була опублікована в «Свободі». Автор вважав, що українська промисловість під опікою держави занепадала, а робітники негативно ставилися нововведень [2, с. 2].

Редакція «Свободи» інформувала читачів про важке матеріальне становище населення радянської України в часі непу, відзначаючи, що з введенням ринкових відносин особливо збагатились спекулянти. Про це зокрема йдеться у листі який прийшов з Харкова [6, с. 2]. Ключовим аспектом непу в Українській СРР, на думку дописувачів видання, було селянське питання, адже селяни становили основу української нації. «За весь час московсько-більшевицького панування українське населення недоїдає... [33, с. 2] – писала «Свобода» у д.п. 1920-х рр. коли хліба в Україні було вдосталь. Аналізуючи матеріали про неп у «Свободі» 1920-х рр. можна дійти до висновку про тотальний голод в радянській Україні [22, с. 3]. У редакційній статті «Голод на Україні – український хліб для чужих», яка звучала химерним передбаченням подій, що мали статися рівно десять років пізніше, аналізувалися суперечливі

повідомлення про те, що в Україні панує голод, в той час як український хліб продавався за кордон [7, с. 252]. Вважаючи за цілком можливе, що більшовики, не вагаючись, продавали хліб у той час, як Україна голодувала, «Свобода» робила висновок, що «... московська влада, завжди буде трактувати Україну як дійну корову» [7, с. 252]. В одній із редакційних статей «Свобода» описувала важке становище селянства у 1920-х рр.: вважаючи, що влада позбавляла селян стимулів до праці [33, с. 2].

Журналісти «Свободи» відзначали, що впровадження непу зіткнулося з ідеологічним опором серед компартійного керівництва України, адже капіталістичні елементи йшли в розріз із більшовицькою ідеологією [34, с. 2]. Вже у середині 1920-х рр. опозиція «правовірних більшовиків» до непу зросла. «Свобода» інформувала читачів про те що: «знову стали підносити в большевицькій партії голову завзяті прихильники правовірної большевицької віри» [41, с. 3].

Автор однієї із статей із сарказмом описував стан сільського господарства в часі непу: «Селяни не хочуть засівати більше збіжа, бо комісарі не дають їм фабрикантів, а комісарі не можуть дати селянинові фабрикантів, бо заграничні фабриканти не хочуть дати комісарам звичайних, добрих умов при продажі... І так далі. Крутяться вони як вивірка [білка – Д. К.] в млину» [16, с. 3]. В іншій статті більшовицьку політику на селі порівнювали із практиками періоду «воєнного комунізму» [33, с. 2].

Національна політика більшовиків в Україні широко висвітлювалася на шпальтах «Свободи». Подібно як з непом, запровадження українізації стало несподіванкою для американських українців. «Остання сензаційна новина на Україні запроваджується примусова українізація! Це не «газетна качка», а цілком, реальний факт» [23, с. 2] – писали «Свобода» у середині 1923 р. Головною причиною українізації, на думку дописувача, був страх більшовицької влади перед українським селянством. Також у «Свободі» вважали, що причиною українізації було і прагнення радянської влади виявити та знищити український національний рух. Я. Дуб вважав, що в УСРР більшовики, шляхом своєї українофільської політики, намагалися знесилити український національно-визвольний рух та приховати свою колоніальну політику щодо України [9, с. 2]. Журналіст «Свободи» висновок, що українізація мала б «замирити» українське населення яке було обурене окупацією свого краю.

Дописувач «Свободи» С. Черкасенко вважав, що для успішного проведення українізації більшовицькій владі потрібно залучити якомога більше української інтелігенції. На думку автора освічені українці, які зуміли втекти від радянської влади не прагнули повертатися на батьківщину і допомагати новій владі. Відзначав автор і те, що нові керівники України не можуть бути українізовані, адже були вони російськими націоналістами прихильниками ідеї «великої і неділимій Росії» [34, с. 3]. Посилаючись на українські радянські газети (зокрема видання «Комуніст») журналісти «Свобода» інформували своїх читачів про досягнення більшовицької національної політики. Оглядачі газети не вважали, що політика українізації, станом на середину 1920-х рр., мала великі успіхи [8, с. 2]. У статті «От Тобі й українізація» описувався плачевний стан українізації радянських державних установ так «в Донецькому районі Українізована лише четверта частина» [19, с. 3].

З приходом до влади Й. Сталіна політика українізації почала згортатись. Редакція «Свободи» вважала, що станом на поч. 1930-х рр. «не українізованими» залишались багато українських установ та інституцій (наприклад Державний музично-драматичний інститут ім. В. Лисенка в Києві) [31, с. 1]. Дуже важливим завданням на думку дописувачів видання була «українізація» географічних назв в УСРР. У 1935 р. «Свобода» опублікувала великий перелік українських міст з російським та українським варіантом їхньої назви і закликала власних читачів та журналістів використовувати саме українські назви (Мар'юпіль, а не Маріуполь, Бердянка, а не Бердянськ тощо).

Підсумовуючи статті та матеріали у газеті «Свобода» присвячені українізації УСРР, бачимо, що на думку редакції та оглядачів видання національна політика більшовиків не досягла головної мети – дерусифікації України.

Завдяки публікаціям у «Свободі» українці Америки могли ознайомитись із сталінською модернізацією УСРР на переломі 1920-х–1930-х рр. На шпальтах «Свободи» проблематику індустріалізації аналізував В. Кушнір (псевдонім В. Богуша) – знаний діяч українського націоналістичного руху, один із засновників Організації українських націоналістів. Автор звертав увагу читачів на те, що без закордонних машин та обладнання більшовики не зможуть індустріалізувати Україну. Також В. Кушнір критикував радянську владу за надмірну увагу до важкої промисловості, в той час коли населення переживало побутові негаразди: «Потреби населення у товарах та виробках задовольняються часто тільки на 50–60%... влада... мало дбає про розвиток легкої індустрії» [1, с. 2]. «Не йде і легкий промисл. В містах все ще бракує продуктів харчових, обуви, убрання, тощо. А що є то дуже дороге» [27, с. 2] – писалось в іншому матеріалі.

Незважаючи на критичне ставлення до індустріалізації, оглядачі «Свободи», тим не менш, вважали, що Україна повинна бути успішною промисловою державою, адже має для цього всі задатки: «Саме Україна щаслива тим, що крім своїх плодючих земель, має також великі багатства в недрах землі» [24, с. 2]. Автор допису вважав, що українці повинні спершу звільнитися з-під більшовицької окупації, а вже після цього розвивати свою промисловість.

В публікаціях «Свободи» про індустріалізацію простежується думка, що радянська Росія розбудовувала індустрію за рахунок України [29, с. 2]. І. Сулима, звертав увагу читачів на той факт, що Росія забираючи з УСРР (особливо з Донбасу) сировину (чавун, залізо, вовну), згодом продає українцям товари вироблені з українських матеріалів. Відзначалось, що і робітники в РСФРР мали вищі заробітки, аніж в Україні. В іншій публікації йшла мова про те, що Москва для будівництва своїх заводів використовує сировину з металургійних баз Донбасу (зокрема Луганська та Маріуполя) і центральне керівництво «лише шкодує з того, що не можна перетягнути з України в Московщину всіх природніх багатств» [28, с. 2].

Неякісна продукція, брак, дорожняча виробів – ці явища на думку «Свободи» характеризували більшовицьку індустріалізацію. Із сарказмом оглядач газети описував стан у легкій промисловості радянської України: «Так виходить зі звідомлень, що ніде в світі нема кращого життя, як на Україні в московському раю під московським батогом. От примір: взуттєва промисловість – одна з передових! – не думає про те, що в одних людей нога ширша, у других вужча. Все взуття виробляється на одну ширину...» [11, с. 2]. В одній із статей «Свобода» використала матеріал іноземного оглядача який відвідав Україну в часі індустріалізації. Автор статті дивувався з того, що 30% виробленої продукції в УСРР є бракованою, а решта 70% зроблена абияк [12, с. 2]. Оглядач «Свободи» О. Сновида також підкреслював проблему низької якості продукції радянських підприємств [27, с. 2].

Один з ідеологів українського націоналізму, автор праці «Націократія» М. Сціборський також був дописувачем газети «Свобода» і висловив свою думку щодо індустріалізації. М. Сціборський звертав увагу на економічні проблеми які породив більшовицький експеримент з розбудови промисловості [30, с. 2]. Автор статті вважав, що успіхи індустріалізації були фіктивними, адже більшовицьке керівництво скерувало на неї кошти з інших галузей економіки.

У «Свободі» було вміщено чимало статей які характеризували злочинну більшовицьку політику на селі у кін. 1920-х–1930-х рр. У репортажі, опублікованому 6 квітня 1932 р., викладалися погляди мешканки Чехословаччини, яка повернулася з

радянської України. Вона стверджувала, що більшовики конфіскували у селян все зерно, а життя в колгоспах було жахливим, особливо для жінок: «ще ніколи в Україні не лилося стільки невинної крові, як тепер, під комуністами... українці гаряче виступали за відокремлення від Росії» [38, с. 2].

Одним із найбільших злочинів радянсько-більшовицької системи проти українського народу був Голодомор 1932–1933 рр. З усіх газет в Північній Америці найдокладніше та найретельніше про Великий голод писала «Свобода». Зокрема редакція часто друкувала на шпальтах газети листи, які приходили від голодуючих українців. Один з таких листів з УСРР 28 квітня 1932 р. було опубліковано в «Свободі»: «Тут, в селі, не лишилося ні курки, ані качки, ні корови лише голодні люди... Більшість людей просто чекає смерті». «Свобода» опублікувала в додаток звіт К. Фоса, голови московського кореспондентського пункту пресового агентства «International News Service», який здійснив подорож в Україну і повідомляв, що мільйони українців намагалися виїхати поза її межі [7, с. 256].

Усі великі акції американських українців проти Голодомору 1932–1933 рр. знаходили висвітлення та підтримку на шпальтах «Свободи». Під час Голодомору в радянській Україні у часописі друкувалися матеріали про цю жахливу трагедію, а редакція закликала читачів висловлювати протести та збирати все необхідне для надсилання в Україну [25, с. 87].

«Свобода» рясніла заголовками «Україна перед вимиранням з голоду» (3 серпня), «На Україні селяни їдять здохлятину» (9 серпня), тощо У матеріалі за 31 серпня «Жахливі картини голоду на радянській Україні» «Свобода» розповідала про те, як селяни відвозили своїх дітей у міста і залишали їх там, щоб вони не померли з голоду. Про це розповіли американські студенти, які приїхали до Москви, поживши перед тим певний час в Києві [7, с. 260]. Багато статей опублікованих у «Свободі» надіслало і Українське Пресове Бюро в Лондоні. У редакційній статті «Шукають на кого б зложити вину» «Свобода» викривала радянську дезінформацію про голод: «Большевицький уряд не дозволяє своїм газетам писати щось такого, що показувало б, що не все добре діється в раю робітників і селян...» [36, с. 2].

Суспільно-політичні події 1930-х рр. у радянській Україні, також, отримали відгомін на сторінках «Свободи». Не оминули увагою дописувачі газети, зокрема, прийняття нової Конституції в УСРР у 1937 р. У статті з промовистою назвою «З великої хмари малий дощ» автор, проаналізувавши текст нової Конституції зробив висновок, що єдиними нововведеннями у порівнянні з редакцією 1920-х рр. були: закріплення ролі правлячої комуністичної партії та обрання її членів таємним голосуванням [4, с. 2]. Відомий український громадсько-політичний діяч період УНР та один з лідерів Української соціально-демократичної робітничої партії (УСДРП) І. Мазепа ділився із читачами «Свободи» своїми міркуваннями стосовно нової, «сталінської» Конституції. І. Мазепа вважав, що новий Закон був лише закріпленням вже існуючих порядків у країні. Автор звертав увагу на тотальний централізм та позбавлення всяких прав союзних республік («суверенітет союзних республік зведено до повної фікції») на користь московського центру [15, с. 2]. Не оминула увагою «Свобода» і виборчий процес в УСРР, який згідно з новим законом хоч і видозмінився, але фальшива суть залишилась: «Ця виборча кампанія зачинається тим, що по всіх містах і містечках і селах у советських клубах «вчать» советських громадян, як вони мають голосувати...» [21, с. 1].

Сталінські репресії проти інтелігенції, громадських та політичних діячів УСРР сколихнули українську громадськість США, адже ці події детально описувались у газеті «Свобода». Справа Спілки Визволення України (СВУ) 1930 р. стала першим масштабним судовим процесом на території УСРР. Оглядачі «Свободи» активно

обговорювали процес СБУ. Зокрема впродовж 1930 р. в газеті виходила серія статей «Москва судить Україну» у яких подавались стенограми судового засідання в харківській опері, а також коментарі до них. У першій же статті автори зауважували, що більшовицька преса подавала неправдиві відомості про засуджених та про їх зізнання, натомість «дещо правди дізнатися можна з підслуханих в Галичині по радіо уривків перебігу процесу». Дописувач «Свободи» М. Скибинський дивувався з парадоксальності «судилища» над С. Єфремовим та його колегами: «промовляють по московськи на суді в «українській державі», але навіть судять їх Москві за зраду не України, а Москві хоч кажуть, що судять за зраду Україні. Такого фарисейства не видумали навіть сатрапи-царі» [26, с. 2]. На сторінках видання публікували свої думки стосовно процесу СБУ і представники української політичної еміграції. Представник УСДРП П. Феденко вважав, що СБУ не була вигадкою радянських спецслужб, а її очільники (С. Єфремов, А. Чехівський та ін.) у своїй конспіративній діяльності допустились чимало помилок [35, с. 2].

Сталінські репресії проти української комуністичної верхівки, також знайшли свій відгомін на шпальтах «Свобода». Особливо жваво обговорювали самогубство голови українського Раднаркому П. Любченка. В одній із статей зазначалось, що на відміну від самогубства націонал-комуніста М. Скрипника смерть П. Любченка набула широкого розголосу на Заході. [37, с. 2]. Інший автор вважав, що українці мусять «провести демаркаційну лінію» між справжніми українськими мучениками та «наймитами Москви» і ні в якому разі не оплакувати смерть П. Любченка.

Пробували журналісти «Свободи» розібратися в причинах сталінської «чистки» в комуністичних партіях СРСР. Автор під ініціалами О. С. відкидав теорію про те, що Й. Сталін намагався знищити лише «старих більшовиків» вважаючи, що в першу чергу боротьба велася з «місцевим націоналізмом» [20, с. 2]. Щоб з'ясувати причини Великого терору 1930-х редактори «Свободи» посилалися на знаних американських журналістів з провідних видань США. Відомий в Америці поет В. Істмен писав, що головною причиною терору була сама «азійська» природа Й. Сталіна [40, с. 2]. Московський кореспондент газети «Times» (Нью-Йорк) Г. Дені зумів таємно переслати свою статтю в США. Автор дійшов до висновку, що всі «чистки» були зайвими, адже не було жодної небезпеки для влади Й. Сталіна.

Не минула «Свобода» і розвиток культури та науки в радянській Україні у 1920-х–1930-х рр. Особливо позитивно дописувачі газети відгукувались про діяльність Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). Найбільше підкреслювалась співпраця ВУАН із закордонними науковими установами [3, с. 1]. Також «Свобода» відзначала активну діяльність яку розгорнув М. Грушевський на чолі Історико-філологічної секції ВУАН: [3, с. 1]. Українська діаспора в США часто підтримувала ВУАН фінансово, тому на сторінках «Свободи» не рідко можна було зустріти таке звернення для потенційних жертводавців: «Українська Академія Наук в Києві потребує допомоги!» [25, с. 90].

Проте вже у сер. 1930-х рр. ВУАН втрачає свою формальну незалежність та повністю підпорядковується радянській ідеології. Про це із сумом відзначали у виданні. Зазначалось, що ВУАН втратила свою академічну свободу у 1935 р. коли з її назви прибрали слово «Всеукраїнська». Залежність «нової» АН пов'язували з такими факторами: підлеглість Раднаркому та Академії Наук СРСР [5, с. 3]. Стаття підсумовувалась висновком, що наука в УРСР стала відірвана від національної української дійсності.

У 1920-х рр. «Свобода» досить схвально характеризувала розвиток культури в Українській СРР. Особливо дописувачі відзначали творчість М. Хвильового та діяльність організованої ним літературної спілки ВАПЛІТЕ: «Вапліте існує і розвивається своїми власними силами, черпаючи соки для себе в українській

національній стихії...» [5, с. 3]. Як і у випадку з наукою вже у 1930-х рр. культурне життя УСРР/УРСР повністю підпорядковувалось комуністичній ідеології. «З початком «п'ятирічного плану» українська література зовсім занепала...» – писав І. Сулима [29, с. 2]. Літературна продукція радянської України 1930-х рр. була вміщена у вузькі рамки «соціалістичного реалізму»: «Урядове розуміння «соціалістичного реалізму» вимагає наслідування М. Горького...» [5, с. 3]. Новоутворена «Спілка письменників України» на думку дописувачів «Свободи» була повністю керована з Москви і саме вона визначала теми, сюжети та способи написання творів в УСРР/УРСР.

Як бачимо тематика радянської України займала провідне місце на шпальтах найстарішої та найпопулярнішої української газети в діаспорі. Українці США цікавились і жваво обговорювали всі ті події які відбувалися в УСРР/УРСР, вважаючи цей край своєю батьківщиною та переживаючи за нього. Так-як «Свобода» завжди стояла на центристських (а не лівих) позиціях несприйняття більшовицького уряду та постійна критика на його адресу не викликає подиву. Вважаємо, що проблематика громадсько-політичної думки українців діаспори про радянську Україну має науковий інтерес та буде досліджуватися в подальшому.

Список використаної літератури

1. Богуш В. Сучасна федерація України з Росією та боротьба з суверенну державність / В. Богуш // Свобода. – 1929. – № 209. – С. 2 ; Bohush V. Suchasna federatsiia Ukrainy z Rosiieiu ta borotba z suverennu derzhavnist / V. Bohush // Svoboda. – 1929. – № 209. – S. 2
2. В. Винниченко про положення в Росії і на Україні // Свобода. – 1924. – № 74. – С. 2; V. Vynnychenko pro polozhennia v Rosii i na Ukraini // Svoboda. – 1924. – № 74. – S. 2.
3. Всеукраїнська Академія наук // Свобода. – 1925. – №298. – С. 1 ; Vseukrainska Akademiia nauk // Svoboda. – 1925. – №298. – S. 1.
4. З великої хмари малий дощ // Свобода. – 1937. – № 55. – С. 2; Z velykoi khmary malyi doshch // Svoboda. – 1937. – № 55. – S. 2.
5. Зник культурної автономії УССР // Свобода. – 1938. – №226. – С. 3; Znyk kulturnoi avtonomii USSR // Svoboda. – 1938. – №226. – S. 3
6. Зі столиці Радянської України // Свобода. – 1922. – № 171. – С. 2 ; Zi stolytsi Radianskoi Ukrainy // Svoboda. – 1922. – № 171. – S. 2
7. Давиденко Г. «Свобода» про голод 1933 року / Г. Давиденко // Українська заморська твердиня : ювілейний альманах у 75-річчя Українського Народного Союзу. 1894–1969. – Джерзі Ситі; Нью-Йорк, 1969. – С. 250–263 ; Davydenko H. «Svoboda» pro holod 1933 roku / H. Davydenko // Ukrainiska zamorska tverdynia : yuvileinyi almanakh u 75-richchia Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu. 1894–1969. – Dzherzi Syti; Niu-York, 1969. – S. 250–263
8. Для чого їм потрібна українізація? // Свобода. – 1925. – № 109. – С. 2 ; Dlia choho yim potribna ukrainizatsiia? // Svoboda. – 1925. – № 109. – S. 2
9. Дуб Я. Московський терор на Україні / Я. Дуб // Свобода. – 1930. – № 16. – С. 2 ; Dub Y. Moskovskiy teror na Ukraini / Y. Dub // Svoboda. – 1930. – № 16. – S. 2.
10. Драган А. У 70-ліття «Свободи» / А. Драган // Свобода. 1893–1963: альманах «Свободи» на 1963 рік. – Джерзі-Ситі, 1963. – С. 5–9 ; Drahan A. U 70-littia «Svobody» / A. Drahan // Svoboda. 1893–1963: almanakh «Svobody» na 1963 rik. – Jersey City, 1963. – S. 5–9.
11. «Квіту індустрія України над Дніпром» // Свобода. – 1935. – № 218. – С. 2 ; «Kvitu industriia Ukrainy nad Dniprom» // Svoboda. – 1935. – № 218. – S. 2.
12. К. П. Чеський журналіст про большевицьку «п'ятирічку» / К. П. // Свобода. – 1932. – № 223. – С. 2 ; K. P. Cheskyi zhurnalist pro bolshevytsku «piatyrichku» / K. P. // Svoboda. – 1932. – № 223. – S. 2.

13. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 pp.) / С. Кульчицький. – Київ : Альтернатива. – 1999. – Т. 11. – 336 с. ; Kulchytskyi S. Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.) / S. Kulchytskyi. – Kyiv : Alternatyva. – 1999. – Т. 11. – 336 s.
14. Kuropas M. Ukrainian-American citadel / M. Kuropas. – Colorado, 1996. – 658 p.
15. Мазепа І. Нова конституція, чи новий обман? / І. Мазепа // Свобода. – 1937. – № 21. – С. 2 ; Mazepa I. Nova konstytutsiia, chy novyi obman? / I. Mazepa // Svoboda. – 1937. – № 21. – С. 2.
16. Московська політика і монета // Свобода. – 1926. – № 24. – С. 3 ; Moskovska polityka i moneta // Svoboda. – 1926. – № 24. – С. 3.
17. Нова Економічна Політика Леніна // Свобода. – 1921. – № 190. – С. 2 ; Nova Ekonomichna Polityka Lienina // Svoboda. – 1921. – № 190. – С. 2.
18. Нові причинки до нової українізації // Свобода. – 1925. – № 212. – С. 3; Novi prychnyky do novoї ukrainizatsii // Svoboda. – 1925. – № 212. – С. 3;
19. От Тобі й українізація // Свобода. – 1930. – № 195. – С. 3 ; Ot Tobi y ukrainizatsiia // Svoboda. – 1930. – № 195. – С. 3.
20. О. С. Розгром національних компартій / О. С. // Свобода. – 1936. – № 295. – С. 2; O. S. Rozghrom natsionalnykh kompartii / O. S. // Svoboda. – 1936. – № 295. – С. 2
21. Приготовляються до виборчої маскаради // Свобода. – 1937. – № 21. – С. 1; Pryhotovliaiutsia do vyborchoї maskarady // Svoboda. – 1937. – № 21. – С. 1.
22. Радянин. Вістки про Совітську Україну / Радянин // Свобода. – 1923. – № 26. – С. 3 ; Radianyn. Vistky pro Sovitsku Ukrainu / Radianyn // Svoboda. – 1923. – № 26. – С. 3
23. Радянин. Їх українізація / Радянин // Свобода. – 1923. – № 139. – С. 2 ; Radianyn. Yikh ukrainizatsiia / Radianyn // Svoboda. – 1923. – № 139. – С. 2.
24. Ресурси української металургічної промисловості // Свобода. – 1928. – № 26. – С. 2 ; Resursy ukrainskoї metaliurhichnoї promyslovosti // Svoboda. – 1928. – № 26. – С. 2
25. Сенік Я. Свобода / Я. Сенік // Українська преса в Україні та світі ХІХ–ХХ ст. : історико-бібліографічне дослідження / уклад. М. В. Галушко, М. М. Романюк. — Львів, 2009. – Т. 2 : 1891–1905 pp. - С. 80–93 ; Senyk Ya. Svoboda / Ya. Senyk // Ukrainska presa v Ukraini ta sviti KhIKh–KhKh st. : istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia / uklad. M. V. Halushko, M. M. Romaniuk. — Lviv, 2009. – Т. 2 : 1891–1905 rr. - S. 80–93
26. Скибинський М. Хто має судити і кого? / М. Скибинський // Свобода. – 1930. – № 92. – С. 3 ; Skybynskyi M. Khto maie sudyty i koho? / M. Skybynskyi // Svoboda. – 1930. – № 92. – С. 3.
27. Сновида О. ХІ. З'їзд КП(б)У / О. Сновида // Свобода. – 1930. – № 175. – С. 2 ; Snovyda O. XI. Zizd KP(b)U / O. Snovyda // Svoboda. – 1930. – № 175. – С. 2.
28. Сулима І. Українське народне господарство під большевицьким обухом / І. Сулима // Свобода. – 1932. – № 64. – С. 2 ; Sulyma I. Ukrainske narodne hospodarstvo pid bolshevytskym obukhom / I. Sulyma // Svoboda. – 1932. – № 64. – С. 2.
29. Сулима І. Українське письменство під большевицьким обухом / І. Сулима // Свобода. – 1931. – № 217. – С. 2 ; Sulyma I. Ukrainske pysmenstvo pid bolshevytskym obukhom / I. Sulyma // Svoboda. – 1931. – № 217. – С. 2
30. Сціборський М. Умираючий режим / М. Сціборський // Свобода. – 1930. – № 8. – С. 2 ; Stsiborskyi M. Umyraiuchyї rezhim / M. Stsiborskyi // Svoboda. – 1930. – № 8. – С. 2
31. Українізація // Свобода. – 1931. – № 271. – С. 1; Ukrainizatsiia // Svoboda. – 1931. – № 271. – С. 1.
32. Українські землі – перед великим голодом // Свобода. – 1928. – № 120. – С. 2 ; Ukrainski zemli – pered velykym holodom // Svoboda. – 1928. – № 120. – С. 2.
33. «Учил Марцін Марціна» // Свобода. – 1922 – № 179. – С. 2 ; «Uchyl Martsin Martsina» // Svoboda. – 1922 – № 179. – С. 2.

34. Черкасенко С. До питання про українізацію радянських установ (Лист до п. Т. Голика) / С. Черкасенко // Свобода. – 1923. – № 260. – С. 3 ; Cherkasenko S. Do pytannia pro ukrainizatsiiu radianskykh ustanov (Lyst do p. T. Holyka) / S. Cherkasenko // Svoboda. – 1923. – № 260. – S. 3.

35. Феденко П. Харківський процес і українські «просвітяне» за кордоном / П. Феденко // Свобода. – 1930. – № 164. – С. 2 ; Fedenko P. Kharkivskyi protses i ukrainski «prosvitiane» za kordonom / P. Fedenko // Svoboda. – 1930. – № 164. – S. 2.

36. Шукають на кого б зложити вину // Свобода. – 1932. – № 287. – С. 2 ; Shukaiut na koho b zlozhyty vynu // Svoboda. – 1932. – № 287. – S. 2.

37. Ще про самогубство Любченка // Свобода. – 1937. – № 240. – С. 2 ; Shche pro samohubstvo Liubchenka // Svoboda. – 1937. – № 240. – S. 2.

38. Що діється на Великій Україні? // Свобода. – 1932. – № 107. – С. 2 ; Shcho diietsia na Velykii Ukraini? // Svoboda. – 1932. – № 107. – S. 2.

39. Як у чорну чуму // Свобода. – 1937. – № 148. – С. 2 ; Yak u chornu chumu // Svoboda. – 1937. – № 148. – S. 2.

40. Як хвіст пробував керувати лисом // Свобода. – 1925. – № 303. – С. 3 ; Yak khvist probuvav keruvaty lysom // Svoboda. – 1925. – № 303. – S. 3.

41. Wynar L. R. Encyclopedic Directory of Ethnic Newspapers and Periodicals in the United States / L. R. Wynar, A. T. Wynar. – Littleton, Colorado, 1976.

42. Holiat R. The Ukrainian Press in the United States / R. S. Holiat // The Ukrainian Heritage in America. – New York, 1991. – P. 305–310.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2016 р.

D. Kravets

THE TOPIC OF SOVIET UKRAINE IN THE AMERICAN NEWSPAPER «SVOBODA» (1920s–1930s)

The paper deals with publications about Soviet Ukraine in the most popular Ukrainian newspaper in the United States – «Svoboda». Mentioned edition without a doubt was that source which formed public opinion of the Ukrainian diaspora in the US. Articles about Ukrainian SSR created an image of that country among American Ukrainians. Scientific paper investigates publications in «Svoboda» dedicated to the most important events that took place in Soviet Ukraine during mentioned period: New Economic Policy, Ukrainization, Stalin's modernization (industrialization and collectivization), Great Famine of 1932–1933, Stalin's Great Terror of 1930th, cultural development. During Lenin's experiments in economy (1920th) «Svoboda» published materials about situation in Ukrainian cities and villages. Especially viewers were focused on material difficulties of Ukrainian peasants. There was a controversial attitude to national policy of Bolsheviks (Ukrainization). Soviet Ukraine, according to «Svoboda» was a colony of Russia and Moscow used it resources to create it's own industry. Collectivization was applied by Bolsheviks to find additional resources for industrialization. «Svoboda» highlighted the Great Famine in Ukraine like any other newspaper in diaspora. Articles about these tragic events, letters from Ukraine, testimonies of refugees – all this have been published in «Svoboda». Despite isolation of USSR Western newspapers received some information about Stalin's Great Terror. «Svoboda» described repressions against “Spilka Vyzvolenia Ukrainy” (S. Iefremov and others), M. Skrypnyk. P. Lubchenko and tried to find out the reasons of this massacre. According to newspaper there were two periods of Ukrainian cultural development: freedom of 1920th and ideological attack in 1930th.

Key words: diaspora, Soviet Ukraine, USA, New Economic Policy, Ukrainization, (industrialization and collectivization), Great Famine, Great Terror.

А.А. Лисенко

СПРОБИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ УРЯДАМИ А. ДЕНІКІНА ТА П. ВРАНГЕЛЯ

У статті здійснена спроба проаналізувати позиції Головнокомандувачів Добровольчою армією А. Денікіна та П. Врангеля й Особливої Наради з питання проведення реформ у аграрному секторі у 1919 році та дослідити конкретні історичні умови, в яких їх уряди розробили та здійснили спроби реалізувати власний проект оновленого закону, що вирішував би проблеми власності на землі сільськогосподарського призначення у районах, контрольованих Білою армією. Адже проблема власності на землю знаходилася в центрі питання про підтримку українським селянством того чи іншого військово-політичного режиму, що претендував на зверхність на українських землях.

Ключові слова: А. Денікін, П. Врангель, генерал, Російська імперія, Особлива Нарада, приватновласницькі наділи, армія.

Уже більше 90 років минуло з того періоду, коли у 1920 р. закінчилася поразкою боротьба білих сил на півдні Російської імперії – на території Криму. Тепер, коли відкрився доступ до багатьох раніше закритих архівних матеріалів, дослідники намагаються знайти пояснення причин швидкого успіху військ генерала А. Денікіна весною 1919 р. та не менш стрімкої поразки усього білого руху у громадянській війні першої чверті ХХ ст.

Певну кількість матеріалів із даної проблематики ми можемо знайти у мемуарній літературі учасників боротьби з обох сторін: з боку більшовицької влади роботи Є. Бош [2], М. Владімірова [3], Л. Воробйова [4], А. Єгорова [8], В. Карпінського [9], Я. Шафіра [19] тощо; з боку ворожого табору: А. Денікіна [7], П. Краснова [10], В. Маргулієса [11], С. Мельгунова [12], К. Соколова [14] та інших.

У даній роботі автор спробував проаналізувати умови, в яких уряди А. Денікіна та П. Врангеля намагалися проводити аграрні перетворення, та визначити причини, що завадили знайти реальні шляхи вирішення земельного питання й залучитися підтримкою сільського населення.

Проблема власності на землю давно турбувала вищі ешелони влади Російської імперії: прем'єр-міністр Росії періоду першої російської революції 1905-1907 рр. П. Столипін розробив відносно стрункий план дій, який дозволив би зняти напругу, але реалізувати його не встиг із об'єктивних причин. Падіння монархії у лютому 1917 р. селянські маси усієї імперії сприйняли як закінчення аграрних відносин, які існували в державі.

Але революційна законотворча діяльність змінила еволюційний шлях та законні методи розвитку поземельних відносин. Відтепер усі антибільшовицькі рухи були змушені рахуватися зі змінами, що відбулися де-факто.

Вже у 1918 р. в Україні була створена земельна комісія, що мала підготувати законодавче забезпечення проведення майбутньої земельної реформи на чолі з майбутнім управляючим землеробством та землеоблаштуванням Особливої Наради при Головнокомандувачу ВСЮР, під головуванням В. Колокольцева. Більшість урядовців – представників антибільшовицьких сил вважали за необхідне повернутися до дореволюційних земельних відносин у повному об'ємі. На їх думку, це дало б

можливість вирішити проблемні аспекти зміни принципів формування власності на землю законним та цивілізованим шляхом.

Усі ці події відбувалися на фоні довгорічних очікувань українськими селянами так званого «чорного переділу», що посилювалися ще напередодні, й особливо після Лютневої революції 1917 р. Зародження білого руху на півдні колишньої Російської імперії вимагало від його керманічів – А. Денікіна, а пізніше П. Врангеля, визначити та задекларувати своє відношення до визначеної нами проблеми. Не викликає сумніву той факт, що оголосивши про відновлення державної влади на зайнятій їх військами території, а у перспективі й на всій території імперії, генерал А. Денікін не плекав надії на те, що й земельні відносини вдасться повернути у стан передреволюційних. Таким чином, ми можемо припустити, що декларуючи себе «державником» А. Денікін повинен був би планувати хоча б спрямувати реформу земельних відносин у цивілізоване русло. Майбутній міністр іноземних справ уряду Півдня Росії та відомий політичний діяч царської Росії П. Струве восени 1919 р. заявляв: «Зараз земельне питання зводиться до того, щоб утвердити селянську власність. Російська революція повинна здійснити столипінську аграрну реформу» [16, с. 3].

Наступники генерала Л. Корнілова теж не зважилися вдатися до радикальних кроків і таким чином вирішити проблему перерозподілу земельної власності. Помилковою виявилася і позиція та політика Особливої Наради при Головнокомандувачу Збройними Силами Півдня Росії А. Денікіні. Урядовці, що опинилися посеред киплячої у громадянській війні країні, проголосили про перенесення вирішення аграрного питання лише після повної перемоги над більшовизмом.

Хоча ми можемо констатувати співпадіння позиції Особливої Наради з точкою зору самого головнокомандувача, адже ще у своїй промові у Ставрополі ще 26 серпня 1918 р. генерал А. Денікін заявляв: «...Тому чини Добровольчої Армії, на яких доля поклала тяжку ношу управління, зовсім не будуть ламати основного законодавства. Їх роль створити лише таку обстановку, в якій можна було б терпимо жити та дихати до тих пір, доки Всеросійські законодавчі установи, які уособлюють розум і совість російського народу, не спрямують його життя по новому руслу – до світла та правди» [15].

Цікавою для дослідників є й декларація генерала А. Денікіна по аграрному питанню, на ім'я Голови Особливої Наради при Головнокомандувачу збройними силами Півдня Росії датована 24 березня 1919 р. Вочевидь цей документ знайомить нас із концентрованими у не значному об'ємі думками, планами та прагненнями військового керівника білогвардійського руху південної частини колишньої Російської імперії у 1919 р. [13].

Військовий лідер Білого руху визначив ряд принципів, які повинні бути покладені в основу нових правил і положень.

По-перше, забезпечення інтересів трудящого населення.

По-друге, створення та зміцнення твердих дрібних та середніх господарств за рахунок державних та приватновласницьких земель.

По-третє, збереження за власниками їх прав на землі. За умови, що в кожній окремо взятій місцевості повинен буде визначений розмір земельного наділу, який може бути збережений у руках колишніх власників та встановлений порядок переходу надлишкової земельної власності до малоземельних. Такі переходи можуть бути проведені шляхом добровільного узгодження або шляхом примусового відчуження, але обов'язково за плату. За новими власниками земля, кількість якої не перевищує встановлених розмірів, закріплюється на правах непорушної власності.

Далі Головнокомандувач Збройними Силами Півдня Росії перераховував категорії земель, які не повинні підлягати відчуженню. До таких А. Денікін відносив козачі землі,

землі надільні, ліси, землі високопродуктивних сільськогосподарських підприємств, а також землі, що не мають сільськогосподарського призначення, але складають обов'язкову приналежність гірничозаводських і інших промислових підприємств (у двох останніх випадках – в межах визначених для кожної місцевості, підвищених розмірах).

По-п'яте, наголошувалося на необхідності обов'язкової допомоги землевласникам шляхом технічного поліпшення якості земель (меліорація), агрономічної допомоги, через надання кредитів, поліпшення засобів виробництва, забезпечення посівним матеріалом, живим і мертвим інвентарем тощо.

Закінчуючи виклад своїх поглядів на вирішення земельної проблеми А. Денікін пропонував не очікуючи остаточної розробки земельного законодавства негайно прийняти кроки до полегшення переходу земель до малоземельних та здійснити заходи по підняттю рентабельності сільськогосподарської праці. Головнокомандувач наголошував, що існуюча, у підконтрольних білим арміям районах, влада не повинна допускати помсти та класової ворожості, підкоряючи приватні інтереси блага держави.

13 липня 1919 р. був опублікований, підписаний А. Денікіним, наказ про впорядкування заготовок продовольства [6, арк. 17]. Хоча у розпорядженнях такого типу й можна простежити певну тенденцію до поступок дрібним та середнім земельним власникам у першу чергу за рахунок колишніх крупних землевласників. Влада намагалася встановити фіксований розмір орендної плати, вирішуючи одночасно і проблему девальвації рубля через приведення його курсу до натурального еквіваленту, що відповідав реальному стану. Але повністю визнати зміни, які вже відбулися фактично у царині земельних відносин, Особлива Народа та Головнокомандувач Збройними Силами Півдня Росії не могли зважитися. Документ фіксував необхідність передачі «незаконним» власникам-селянам 2/3 із вирощеного та зібраного ними врожаю, за умови виділення 1/3 врожаю «законним» власникам у якості орендної плати.

Почали проводитися репресії проти інакомислячих, що викликало наростання спротиву частини місцевого населення, що вилилося у хвилю повстансько-партизанського руху. Серйозною помилкою, що змушувала активних учасників революційних подій та громадянської війни знову брати до рук зброю, стало прийняття 26 серпня 1919 р. Особливою Народою постанови про втрату всіх прав та смертну кару для всіх учасників встановлення Радянської влади та боротьби за її зміцнення [17, с. 109].

Але дослідники відмічають і іншу тенденцію у вирішенні земельної проблеми. Зміни у відношенні денікінської влади до питання наділення землею дрібного та середнього селянства помітні вже на осінь 1919 р. – зокрема, у наказі Головнокомандувача ВСЮР № 167 від 26 вересня 1919 р. розмір орендної плати встановлювався фіксований у розмірі 200 рублів за десятину, що в структурі цін на півдні колишньої Російської імперії становило символічну суму. За збором посівів повинні були слідкувати та контролювати його розміри «мирові комісії». Склад «мирових комісій» повинен був формуватися на принципах паритету селян, обраних волосним сходом та землевласників, за результатами виборів у Союзі земельних власників, проведеними при головуванні мирового судді.

Маючи документальні підтвердження, ми можемо стверджувати, що сам П. Врангель в повній мірі розумів необхідність вирішення аграрної проблеми шляхом негайного переведення її з площини базікання у площину практичну [5, с. 73]. Але військово-політичне керівництво білогвардійців опинилося перед дилемою – необхідно було задовольнити діаметрально протилежні очікування: з одного боку, основи Білої армії – дворян-землевласників, які наполягали на поверненні своїх маєтностей, а з іншого, селян, які прагнули досягнення справедливості у вирішенні питання землеволодіння. Серед дворян також існували суперечності, пов'язані з приналежністю до умовно виділених двох великих груп – до першої відносилися крупні землевласники,

яких влаштувала лише система, що існувала в Російській імперії. До другої – землевласники, що пов'язували своє майбутнє з буржуазною системою землеволодіння [1, с. 53].

Загалом, був визначений новий курс у вирішенні питання земельної власності: погодитися на відтермінований викуп частини поміщицьких земель. Така схема влаштувала частину буржуазно-орієнтованих землевласників і частину заможного селянства. Оскільки не вимагала негайної конфіскації експропрійованих земель і давала землевласникам надію на відшкодування вартості їх нерухомості. Натомість, влада отримувала можливість створення в українському селі певної лояльної бази, відсутність якої спричинила крах кількох попередніх політичних режимів [1, с. 53].

Влаштувала ситуація із вирішенням аграрного питання і потенційних союзників П. Врангеля по боротьбі з більшовизмом – країни Антанти. Керівництво країн-союзниць у Першій світовій війні прагнуло до знищення комуністичного режиму, але у 1920 р. вже не могло відважитися на відкриту військову інтервенцію [18, с. 57].

Виконуючи дані завдання врангелівське керівництво пішло на редагування закону про землю від 25 травня. Вже в першій статті «Правил» йшлося про передачу земель у власність того, хто її обробляє. Зокрема, уточнювалося: «...будь-яке володіння землею сільськогосподарського призначення, не залежно від того, на якому праві воно знаходиться, підлягає охороні урядовою владою від будь-якого захоплення та насильства. Всі землевласницькі угіддя залишаються у власності тих господарів, які їх обробляють або користуються ними» [1, с. 53].

По-друге, в законі містилася обіцянка передати у власність господарям, які трудяться на землі, приватновласницькі маєтки та землі, землі державні та землі Державного земельного банку. Причому такі землі, згідно з положеннями відредагованого земельного закону, повинні були передаватися у повну власність. Це був саме той аспект, який надзвичайно цікавив верстви заможного і просто трудового селянства – легалізувати захоплені під час революційних подій земельні володіння.

Врангелівський земельний закон пропонував вихід, який, у ситуації, що склалася, влаштував і попередніх, і фактичних землевласників: земля мала перейти до рук тих, хто її обробляв через її викуп. Розрахунок базувався на розмірі п'ятикратної, середньої за 10 років, вартості урожаю. Викуп мав вноситися рівними частинами протягом 25 років. До того ж і так значна ставка автоматично робилася ще вищою, оскільки нарахування суми викупу враховували не лише вартість земель, які оброблялися на даний час. Але й з урахуванням земель, відведених під сінокоси, залишених під паром і т.д. [1, с. 54]

Створювалися умови, коли стати новими правоздатними власниками земельних наділів могли лише заможні прошарки сільського населення, які, однак влаштував навіть запропонований закон, оскільки таким чином, вони могли залишити за собою вже відібрані в них колишніми власниками землі. Водночас, в законі передбачливо відзначалося, що закріпленню за новими власниками підлягали лише землі, які перевищують розміри «трудового земле власництва», але самі «норми» повинні були бути встановлені пізніше окремим урядовим розпорядженням. Такого розпорядження не встигли прийняти, але волосні земельні ради – уведені П. Врангелем органи місцевого самоуправління, планували наступні «трудові розміри» землеволодіння – до 600 десятин для поміщиків і до 150 десятин – для селян. Відповідно, у вказаних межах, землі не підлягали примусовому викупу. Окрім вказаного виключення, не підлягали примусовому викупу, землі надільні, навіть у випадках, коли вони перейшли з одних рук до інших шляхом продажу, дарування, успадкування тощо, а також землі куплені за сприяння Селянського земельного банку, виділені урядовим рішенням під хутори та відруби, церковні та монастирські землі, землі, що належали науковим і науково-

дослідним установам та закладам, присадибні землі, землі, виділені під ведення городництва, зайняті штучними насадженнями, зайняті особливо цінними культурами, а також усі землі, які належали до промислового виробництва. Не вирішеним залишалося й питання про володіння надрами, аж до спеціального розпорядження нової загальноросійської влади [1, с. 54].

Для фахівців стало зрозуміло, що маса середнього селянства, що не мало достатньої кількості власних грошових засобів, не буде задоволена запропонованим земельним законом. Владі ж було необхідно хоча б нейтралізувати селянство. Тому вихід був знайдений у агітації та пропаганді нового закону – велика кількість листівок та брошур, які пропагували позитивні сторони запропонованого вирішення земельного питання була поширена у сільськогосподарських регіонах, задіяна була й значна кількість агітаторів і пропагандистів, урядові установи на місцях та органи місцевого самоуправління, контролювані владою, отримали рекомендації та розпорядження максимально лояльно ставитися до селянства. До того ж були зроблені реальні кроки для того, щоб перешкодити прямому та безпосередньому спілкуванню поміщиків і інших землевласників із представниками селянства, що давало змогу приховати реальні положення нового закону про землекористування. Саме з цією метою було передбачено внесення селянами викупних платежів за землю на рахунки державного казначейства, яке, в свою чергу, брало на себе зобов'язання виступити у якості посередника в розрахунках із землевласниками. Більше того, спеціальним розпорядженням було на офіційному рівні заборонено призначати поміщиків на низові посади в органах влади, щоб таким чином не допустити їх контактів із селянами. Врангелівський уряд, у місцях де це було можливо, намагався заборонити навіть повернення та проживання поміщиків у їх маєтках. З цією ж метою було передбачено паралельно із земельною реформою провести й реформування органів місцевого самоуправління – було запропоновано створити на місцях волосні земельні ради [1, с. 55].

Але позиція Особливої Народи при Головнокомандувачу збройних сил Півдня Росії вже не могла задовольнити прагнення українського селянства, тому навіть більш прогресивні погляди П. Врангеля на вирішення земельного питання, що змінив А. Денікіна на посту Головнокомандувача, не вплинули на позицію та відношення до «білого» руху українських селян. Антибілогвардійські сили накопичувалися у нейтральній смузі на російсько-українському кордоні та на власне українській території. Тому білогвардійський режим не протримався навіть року і був зметений хвилею народних повстань. Таким чином небажання радикально вирішувати проблему наділення землею безземельних і малоземельних позбавило представників промонархічного «білого» руху масової підтримки більшості українського населення та спричинило крах усього руху та змусило до еміграції його учасників.

Список використаної літератури

1. Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – № 26. – С. 51-96 ; Agrarnaya politika Vrangelya // Krasnyu arkhiv. – 1928. – № 26. – S. 51-96
2. Бош Є. Годы борьбы / Є. Бош. – Київ : Политиздат, 1990. – 394 с. ; Bosh Є. Gody borby / Є. Bosh. – Kiiv : Politizdat, 1990. – 394 s.
3. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос / М. Владимиров. – Харьков : Всеукраиниздат, 1920. – 15 с. ; Vladimirov M. Ukrainskie krestyane i prodovolstvennyu vopros / M. Vladimirov. – Kharkov : Vseukrizdat, 1920. – 15 s.
4. Воробйов Л. Боротьба за Радянську Україну / Л. Воробйов. – Харків : Головополітпросвіт, 1932 ; Vorobiov L. Borotba za Radiansku Ukrainu / L. Vorobiov. – Kharkiv : Holovpolitprosvit, 1932
5. Врангель П. Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) / П. Н. Врангель. – Москва : Центрполиграф, 1992. – Ч. 1-2. - 1230 с. ; Vranghel P. N.

Vospominaniya. Yuzhnyy front (noyabr 1916 g. – noyabr 1920 g.) / P. N. Vrangel. – Moskva : Tsentropoligraf, 1992. – Ch. 1-2. - 1230 s

6. ДАПО. – Ф. 2173. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 17; ДАРО. – Ф. 2173. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 17.

7. Деникин А. Кто спас Советскую власть от гибели / А. Деникин. – Москва : Студия Тритэ, Российский архив, 1991. – 31 с. ; Denikin A. Kto spas Sovetskuyu vlast ot gibeli / A. Denikin. – Moskva : Studiya Trite, Rossiyskiy arkhiv, 1991. – 31 s.

8. Егоров А. Разгром Деникина. 1919 г. / А. Егоров. – Москва : Высшая школа, 1931. – 232 с. ; Yegorov A. Razgrom Denikina. 1919 g. / A. Yegorov. – Moskva : Vysshaya shkola, 1931. – 232 s.

9. Карпинский В. С кем же вы крестьяне? С кем идете? Кому помогаете? / В. Карпинский. – Москва : Изд-во ВЦИК, 1918. – 15 с. ; Karpinskiy V. S kem zhe vy krestyane? S kem idete? Komu pomogaete? / V. Karpinskiy. – Moskva : Izd-vo VTsIK, 1918. – 15 s.

10. Краснов П. Всевеликое Войско Донское / П. Краснов // Белое дело. – Москва : Голос, 1992. – 416 с. ; Krasnov P. Vsevelikoe Voysko Donskoe / P. Krasnov // Beloe delo. – Moskva : Golos, 1992. – 416 s.

11. Маргулиес М. Огненные годы. Материалы и документы по истории гражданской войны на Юге России / М. Маргулиес. – Берлин : Манфред, 1923. – 322 с. ; Margulies M. Ognennye gody. Materialy i dokumenty po istorii grazhdanskoй voyny na Yuge Rossii / M. Margulies. – Berlin : Manfred, 1923. – 322 s.

12. Мельгунов С. Красный террор в России. 1918-1923 гг. / С. Мельгунов. – Симферополь : Таврия, 1991. – 253 с. ; Мельгунов С. Красный террор в России. 1918-1923 гг. / С. Мельгунов. – Симферополь : Таврия, 1991. – 253 с.

13. Народная мысль. – 1919. - №1 (24 нояб.). – С. 2 ; Narodnaya mysl. – 1919. - №1 (24 noyab.). – S. 2

14. Соколов К. Правление генерала Деникина (Из воспоминаний) / К. Соколов. – София, 1921. – 304 с. ; Sokolov K. Pravlenie generala Denikina (Iz vospominaniy) / K. Sokolov. – Sofiya, 1921. – 304 s.

15. Ставропольские ведомости. – 1918. - № 38 (28 авг.) ; Stavropolskie vedomosti. – 1918. - № 38 (28 avg.)

16. Цветков В. Белые воины / В. Цветков // Белая Россия : Опыт исторической ретроспекции : матер. Междунар. науч. конф., г. Севастополь, 1-4 окт. 2000 г. / отв. ред. А. В. Терещук. – Санкт-Петербург. – Москва : Посев, 2002. – С. 18-24 ; Tsvetkov V. Belye voiny / V. Tsvetkov // Belaya Rossiya : Opyt istoricheskoy retrospektzii : mater. Mezhdunar. nauch. konf., g. Sevastopol, 1-4 okt. 2000 g. / отв. red. A. V. Tereshchuk. – Sankt-Peterburg. – Moskva : Posev, 2002. – S. 18-24

17. Турченко Ф. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. / Ф. Турченко. – Киев. – Одесса : Вища школа, 1987. – 200 с. ; Turchenko F. Velikiy Oktyabr i likvidatsiya ekspluatatorskikh klassov na Ukraine. / F. Turchenko. – Kiev. – Odessa : Vishcha shkola, 1987. – 200 s.

18. Цветков В. Ж. Петр Николаевич Врангель / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 1997. – № 7. – С. 54-81 ; Tsvetkov V. Zh. Petr Nikolaevich Vrangeli / V. Zh. Tsvetkov // Voprosy istorii. – 1997. – № 7. – S. 54-81

19. Шафир Я. Белогвардейцы и крестьянство / Я. Шафир. – Москва : Московский рабочий, 1928. – 132 с. ; Shafir Ya. Belogvardeytsy i krestyanstvo / Ya. Shafir. – Moskva : Moskovskiy rabochiy, 1928. – 132 s.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2016 р.

A.Lysenko

THE ATTEMPTS TO SOLVE AGRICULTURAL MATTERS BY GOVERNMENTS OF A. DENIKIN AND P. WRANGEL

In the article is made an attempt to analyze the position of Chiefs of the Volunteer Army A. Denikin and P. Wrangel and Special Meeting on the issue of conducting reforms in the agricultural sector in 1919 and to explore the specific historical conditions in which their governments have developed and made attempts to achieve its updated draft law that could solve the problem of agricultural land ownership on the areas controlled by the White army. The question of land ownership was in the focus of the problem concerning support by the Ukrainian peasantry of a military-political regime that claimed supremacy in Ukrainian lands.

Because of the dependence of the White Guard regimes from the members of the nobility and wealthy citizens, A. Denikin, P. Wrangel failed in satisfaction of the desires and aspirations of the poor and also middle class peasants. Accordingly, the proposed projects of the problem of land redistribution solution were half-hearted and lost compared to communist agitation, resulting in lack of confidence to the general peasantry. Agricultural Policy of White Guard governments caused the rapid collapse of regimes and Generals Anton Denikin and Petro Wrangel.

Keywords: *A. Denikin, P. Wrangel, General, Empire, Special Meeting, privately owned plots, army.*

УДК 904(477.81)''09/11''(045)

Ю.М. Нікольченко, О.В. Головка

ЛІТОПИСНА МУРАВИЦЯ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються результати багаторічних археологічних досліджень городища літописної Муравиці. Аналізується комплекс матеріалів доби міді і бронзи, пам'ятки ранніх слов'ян та літописної Муравиці періоду Київської Русі.

Дається характеристика споруд, речових знахідок, уточнена хронологія поселення, проголошена нова точка зору щодо особливостей соціально-економічного і культурного розвитку населення фортеці у X–XII ст.

Ключові слова: *Волинь, Муравиця, городище, археологічні дослідження, доба міді і бронзи, ранні слов'яни, Київська Русь, літописне місто, фортеця, житла, господарські споруди, речові комплекси.*

На Західній Волині, у басейні Ікви, правої притоки Стиру, відомі десятки археологічних пам'яток, які розкривають історію заселення цього регіону України з найдавніших часів до середини XIV ст. До них належить і городище давньоруського літописного міста Муравиця. На цій території літописи згадують ще п'ять міст: Лучеськ, Жидичин, Небль, Перемиль, Чорторийськ [13, с. 59; 6, с. 111, 119, 125, 147].

Єдине повідомлення про Муравицю знаходимо у Київському літописі під 1149 роком у зв'язку з міжусобною війною Ізяслава Мстиславича з Юрієм Довгоруком, який у той час княжив у Києві [7, с. 227].

Городище літописної Муравиці знаходиться у північно-західній частині райцентру Млинів Рівненської області. Короткі відомості щодо пам'ятки знаходимо у В.Б. Антоновича [1, с. 78]. У 1931 р. його обстежили польські археологи [16, с. 231–260].

Опис пам'ятки був проведений у 1960 р. експедицією по вивченню фортець під керівництвом П. О. Раппопорта [10, с. 58–59]. А перші розкопки городища здійснив у

1965 р. І. К. Свешніков [14]. З 1976 р. дослідження Муравиці були продовжені археологічною експедицією Рівненського обласного краєзнавчого музею під керівництвом Ю. М. Нікольченка і Б. А. Прищепи [9].

Для побудови давньої фортеці використали природний останець заввишки 6–8 м у долині правого берега Ікви, що є правою притокою Стиру. Вона складається з двох частин. У південно-західній – знаходиться невелике укріплення неправильної округлої форми розміром 25 x 35 м, загальною площею 1200 кв. м. Друга площадка значно більша, вона чотирикутна у плані, розміром 85 x 85 м., загальною площею 7200 кв. м.

На меншій, південно-західній, по периметру зберігся вал заввишки 1–1,5 м і завширшки 5–7 м. Від іншої частини останця цю площадку відділяє глибокий рів завширшки 15 м. Рів перетинає земляний насип, вірогідно по ньому проходила вузька дорога, що сполучала обидві частини фортеці.

Найдавніші поселення існували на вище означеній території у мідному і бронзовому віках (нижній культурний шар пам'ятки). Середній культурний шар і пов'язані з ним об'єкти відносяться до раннього середньовіччя. Поселення ранніх слов'ян виникло не пізніше VIII ст. Основні відклади середнього культурного шару сформувалися протягом X–перш. пол. XII ст. Нашарування верхнього культурного шару відносяться до пізнього середньовіччя.

Ранні знахідки з розкопок Муравицького городища належать до пам'яток лендельської культури мідного віку. Поява пам'яток цієї культури на території сучасної України пов'язана з переселенням у середині IV тис. до н. е. давніх землеробів з басейну Дунаю через Західні Карпати у Центральну Європу, а звідти частина населення заселила землі Прикарпаття і Волині [3, с. 4].

Наступний етап заселення Муравицького городища представлений об'єктами стжижовської культури шнурової кераміки. Пам'ятки цієї культури концентруються у межах Волинської височини від Горині до Західного Бугу та у східній частині Люблінської височини на території Польщі. Вона датується 1800–1600 рр. до н. е. [12, с. 68–74]. Під час розкопок Муравицького городища виявлені два житла та п'ять майстерень з обробки кременю стжижовської культури [13, с. 75].

Під час спорудження Муравицької фортеці давні поселенці максимально використали переваги ізольованого окремого підвищення, надійно захищеного річкою та заболоченою заплавою. Краї підвищення мають значну крутизну, вірогідно, в давнину вони були штучно підрізані і доповнені дерев'яними конструкціями по краю площадки. Крім того, в південній частині височини було виділено невелику площадку, яку захищали глибокий рів та земляний вал по периметру. Загальна схема плану малої площадки підпорядкована конфігурації тієї частини останця, на якому укріплення було збудоване.

Укріплення Муравиці є результатом діяльності слов'янського населення, яке проживало тут у ранньому середньовіччі протягом кількох століть. Це створює труднощі їхньої інтерпретації для кожного будівельного періоду. Тому слід детальніше зупинитись на загальній характеристиці укріплень ранньосередньовічних слов'янських городищ Волині. В оборонних спорудах IX–X ст. важливе значення мали природні перешкоди, які створював рельєф місцевості, із штучних земляних споруд найбільше значення мали вали та рови, підрізка схилів пагорбів.

На Волинській височині відомі й інші фортеці IX–X ст., які, подібно до Муравицького городища, збудовані на окремих підвищеннях. У поліських районах на останцях у заплавах рік розташовані городища поблизу сіл Городець, Гуща, Дюксин, Залужжя [10, с. 63]. Для укріплень використовували вершини окремих підвищень. Такі городища відомі поблизу сіл Варковичі, Затурці, Іваничі [10, с. 33–34].

В IX–X ст. на Волині були поширені невеликі округлі городища, площадка яких захищена кільцевим валом, подібно до південної площадки Муравицького городища. До цього типу відносяться пам'ятки біля сіл Бабка, Городець та смт. Зарічне [10, с. 76–77].

Наведені аналогії роблять цілком вірогідним припущення, що південне укріплення Муравиці могло бути споруджене вже в IX–X ст. Такої ж думки дотримувався і М. П. Кучера [5, с. 141]. На думку авторів статті, у XI–XII ст. літописна Муравиця включала фортецю, яка складалася з дитинця (південна площадка) та окольного города (північна площадка), а також посад, розташований на мисоподібних виступах правого берега Ікви на північ і схід від фортеці.

За матеріалами археологічних досліджень старожитності ранніх слов'ян з Муравиці віднесені нами до трьох етапів розвитку. Перший, ранній слов'янський – репрезентують матеріали та знахідки з нижнього горизонту середнього культурного шару. Другому і третьому – відповідають відклади нижнього і верхнього горизонтів середнього культурного шару. Нижня дата раннього слов'янського етапу за матеріалами визначається часом не пізніше VIII ст. Знахідки ліпних і ранніх кружальних горщиків у культурному шарі вказують, що це поселення існувало в IX ст. Відклади нижнього горизонту (другого етапу) датовані X–початком XI ст., а відклади верхнього горизонту (третього етапу) – XI–перш. пол. XII ст.

Важливим завданням під час дослідження пам'ятки було визначення абсолютної хронології давньоруських відкладів культурного шару поселення. Проведений аналіз виявлених тут об'єктів і речових комплексів дозволив розділити його на два горизонти – нижній і верхній. У кожному з горизонтів, у свою чергу, виділені ранні і пізні комплекси, разом із знахідками періоду ранніх слов'ян вони відповідають п'ятьом будівельним періодам.

До першого – належить одне житло ранніх слов'ян VIII ст. Комплекси X–поч. XI ст., що пов'язані з нижнім горизонтом середнього культурного шару, поділяються на два будівельні періоди. До більш раннього віднесено 6 жител; до пізнішого – 5 жител. Комплекси XI–перш. пол. XII ст. також поділяються на два будівельні періоди: ранній і пізній.

Всього під час досліджень Муравицького городища відкрито 15 жител. Всі вони мали основу, заглиблену у материковий ґрунт. Зустрічаються житла з котлованами прямокутної і квадратної форми (з різницею довжини сторін до 0,2 м). Сім жител мають площу від 10 до 15 кв. м.

Глибина котлованів встановлена у 13 житлах. Підлога більшості з них знаходилася на відмітках 0,8–1,2 м від рівня давньої денної поверхні. Значну глибину (1,8–1,9 м) мав лише котлован одного житла. У трьох житлах глибина котлованів не перевищувала 0,5 м. Зазначимо, що два з них відносяться до заключного періоду існування літописної Муравиці.

Житла орієнтовані за сторонами світу (Північ-Південь) стінами (10 будівель), або ж кутами (5 будівель). Аналогічне планування жител була характерна для східних слов'ян до XII ст. включно [11, с. 138].

Ями господарського призначення виявлені у шести житлах. В будівлях переважно влаштували по одній ямі, але в одному з жител їх було три.

Печі збереглися в одинадцяти житлах. Вони відносяться до чотирьох типів: глинобитні, кам'янки, кам'яно-глиняні та у вигляді ніш, тобто вирізані у стінці за межами котловану будівлі. Печі перших трьох типів будувалися на рівні підлоги у кутку житла, вони повернуті щелепами вздовж однієї із сторін.

У житлах Муравиці переважають глинобитні печі. Вони досліджені у семи будівлях. Час їхнього спорудження охоплює усі періоди розвитку Муравиці – від ранніх слов'ян до XII ст. У плані печі підковоподібні або округло-прямокутні (у останніх

стілки, які повернуті до стін житла, прямі, а дві інші – округлі у плані). Їхні розміри коливаються від 0,9 x 1,1 м до 1,1 x 1,3 м. У житлі ранніх слов'ян знаходилась найменша піч, її розміри – 0,9 x 0,9 м. А найбільша піч мала розміри 1,5 x 1,7 м. Максимальна висота, на яку збереглися стінки печей – 0,75–0,9 м. Ймовірно, їхня первісна висота може бути визначена у межах 0,8–1 м.

Єдина піч-кам'янка була відкрита в одному житлі. А кам'яно-глиняні печі виявлені у двох житлах. Зазначимо, що ці три житла відносяться до одного будівельного періоду, вони змінюють більш ранні будівлі з глинобитними печами нижнього горизонту середнього культурного шару. Будівлі з такими печами, вирізаними у стінках котлованів, зустрічаються у XI–XII ст. на Волині та в інших землях Південно-Західної Русі [8, с. 28–29].

Житла Муравицького городища у конструктивному відношенні майже не змінюються від VIII до XII ст. Лише глибина котлованів стає значно меншою у пізніших житлах та на одному з етапів розвитку фортеці з'являються кам'яні та кам'яно-глинобитні печі. Співіснування кількох типів печей, можливо, пов'язане з проникненням на територію між Горинню і Стиром населення з інших регіонів Київської Русі, де традиції використання печей-кам'янок відомі ще в ранній слов'янський час (Подністров'я, Південне Побужжя, басейн Случі) [2].

На Муравицькому городищі досліджено одинадцять господарських ям. У плані вони округлі, або овальні, діаметром, у середньому – 1,2–2,4 м, завглибшки 1,4–2,8 м. Котловани у перетині переважно конусоподібні, лише у двох випадках мали циліндричну форму.

До виробничих об'єктів відноситься піч для випалу кераміки. Вона однокамерна, внутрішній об'єм камери мав постійне перекриття і димовідвідний пристрій [9, с. 26]. На тій же ділянці, де було виявлено піч для випалу кераміки, досліджено ще одну піч, пов'язану з обробкою заліза. Вона за формою подібна до звичайних глинобитних печей, але на відміну від останніх, її стінки під дією високої температури перетворились на шлакоподібну масу. До того ж у самій печі та поряд з нею зібрані залізні криці і шлаки. Цей об'єкт, на нашу думку, можна визначити як залишки ковальського горна.

Матеріальна культура жителів міста представлена широким асортиментом ліпної і кружальної кераміки, знарядь праці сільського господарства та промислів, деревообробними та іншими інструментами, універсальними знаряддями, побутовими речами, зброєю, спорядженням вершника та верхового коня, виробами декоративно-прикладного мистецтва: з кольорових металів, скла, кістки, рогу, каменю. У комплексах присутні уламки амфор з грецьких полісів Північного Причорномор'я.

Знахідки X–XII ст. з Муравиці ілюструють більшість рубрик археологічної характеристики малого міста Київської Русі, розроблених А. В. Кузою [4, с. 51]. Проте у середині XII ст. воно занепадає. Обставини, за якими Муравиця згадується у літописі, а також археологічні дані дозволяють стверджувати, що фортеця була зруйнована у 1149 р. під час походу Юрія Довгорукого на Волинь. З цього часу головним адміністративно-політичним центром в середній течії Ікви стає місто Дубен [7, с. 155, 227, 439].

Подальші дослідження унікального, за своїм складом, комплексу пам'яток Муравицького городища дозволять відкрити нові сторінки в історії і культурі стародавнього населення Західної Волині.

Список використаної літератури

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда – Москва, 1901.– Т. I ; Antonovich V. B. Arkheologicheskaya karta Volynskoy gubernii / V. B. Antonovich // Trudy XI Arkheologicheskogo sezda – Moskva, 1901.– Т. I.

2. Звіздецький Б. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. / Б. А. Звіздецький, І. А. Готун // Археологія. – 1997. – №2. – С. 32–52 ; Zvzdetskyi B. A. Budivli selyshcha Hulsk ta yikh znachennia dlia vuvchennia sotsialno-ekonomichnoho fenomenu poliskoho sela kintsia I tys. / B. A. Zvzdetskyi, I. A. Hotun // Arkheolohiia. – 1997. – №2. – S. 32–52.
3. Конопля В. М. Лендельская культура / В. М. Конопля // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – Киев, 1990. – С.4–17 ; Konoplya V. M. Lendelskaya kultura / V. M. Konoplya // Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo). – Kiev, 1990. – S.4–17.
4. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – Москва : Наука, 1989. – 168 с. ; Kuza A. V. Malye goroda Drevney Rusi / A. V. Kuza. – Moskva : Nauka, 1989. – 168 s.
5. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – Київ : ІА НАНУ, 1999. – 252 с. ; Kuchera M. P. Sloviano-ruski horodyshcha VIII–XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem / M. P. Kuchera. – Kyiv : IA NANU, 1999. – 252 s.
6. Кучінко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вежа, 1995. – 167 с. ; Kuchinko M. M. Arkheolohichni pamiatky Volyni / M. M. Kuchinko, H. V. Okhrimenko. – Lutsk : Vezha, 1995. – 167 s.
7. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ : Дніпро, 1989. – 591 с. ; Litopys Ruskyi / per. z davnorus. L. Ye. Makhnovtsia; vidp. red. O. V. Myshanych. – Kyiv : Dnipro, 1989. – 591 s.
8. Нікольченко Ю. М. Культура населення Погориння X–XIII століть за матеріалами літописного Дорогобужа / Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Евен, 1998. – 225 с. ; Nikolchenko Yu. M. Kultura naseleння Pohorynnia X–XIII stolit za materialamy litopysnoho Dorohobuzha / Yu. M. Nikolchenko. – Rivne: Even, 1998. – 225 s.
9. Прищепя Б. А. Муравицьке городище / Б. А. Прищепя, Ю. М. Нікольченко. – Маріуполь : Рената, 2001. – 79 с. ; Pryshchepa B. A. Muravytske horodyshche / B. A. Pryshchepa, Yu. M. Nikolchenko. – Mariupol : Renata, 2001. – 79 s.
10. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 140 ; Rappoport P. A. Voennoe zodchestvo zapadnorusskikh zemel X–XIV vv. / P. A. Rappoport // Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. – 1967. – № 140.
11. Раппопорт П. А. Жилище / П. А. Раппопорт, Б. А. Колчин, Б. А. Борисевич // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – Москва, 1985. – С.136–154 ; Rappoport P. A. Zhilishche / P. A. Rappoport, B. A. Kolchin, B. A. Borisevich // Arkheologiya SSSR. Drevnyaya Rus. Gorod, zamok, selo. – Moskva, 1985. – S.136–154.
12. Свешников И. К. Стжижовская культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – Киев, 1990. – С. 68–74 ; Sveshnikov I. K. Stzhizhovskaya kultura / I. K. Sveshnikov // Arkheologiya Prikarpatya, Volyni i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo). – Kiev, 1990. – S. 68–74
13. Свешніков І. К. Довідник з археології України: Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – Київ : Наукова думка, 1982. – 114 с. ; Svieshnikov I. K. Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Rovenska oblast / I. K. Svieshnikov, Yu. M. Nikolchenko. – Kyiv : Naukova dumka, 1982. – 114 s.
14. Свешніков І. К. Археологічні дослідження в селі Муравиця / І. К. Свешніков, В. М. Петегірич // Археологія. – 1978. – № 27. – С.79–86 ; Svieshnikov I. K. Arkheolohichni doslidzhennia v seli Muravytsia / I. K. Svieshnikov, V. M. Petehyrych // Arkheolohiia. – 1978. – № 27. – S.79–86.

15. Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С. В. Терський // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67 ; Terskyi S. V. Obstezhennia horodyshch kniazhoi doby na Volyni v 1986–1991 rokakh / S. V. Terskyi // Naukovi zapysky. Lvivskiy istorychnyi muzei. – Lviv, 1993. – Vyp. 1. – S. 41–67.

16. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / L. Rauhut // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – Т. V. – С. 231–259.

Стаття надійшла до редакції 02.02.2016 р.

Y. Nikolchenko, A. Golovko

CHRONICLES MORAVICA IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

The article discusses the results of years of archaeological research of ancient settlement of annalistic Moravec. Examines the complex materials of the epoch of copper and bronze age, monuments of the early Slavs and Moravec chronicle of Kievan Rus period.

The characteristic structures, physical findings, refined the chronology of the settlement, proclaimed a new point of view on socio-economic and cultural development of the population of the fortress in X–XII art.

In the XI–XII art. the city Morawica included the fortress, which consisted of the citadel (South site) and adjacent buildings (North area), and trades areas in Isopoda speeches of the right Bank of the Ikva river on the North and East of the fortress.

According to the materials of archaeological research of the ancient times of the early Slavs with Morawitz related to three stages of development. First, rangelow Jansky – are materials and finds from the lower horizon of the middle of the cultural layer. The second and third answer of the deposits of the lower and upper horizons of the cultural layer of the middle. Date lower stage of early Slavic materials is determined by the time not later than the VIII century. Finds of stucco and early krugolina pots in the cultural layer suggest that this settlement existed in the IX century. The deposits of the lower horizon (second stage) dates back to the X–beginning of XI century, and the deposits of the upper horizon (third stage) – hee before. Paul. Article XII

Material culture of the inhabitants of the city presents a wide range of moulded and krugallee ceramics, tools of agriculture and crafts, woodworking and other tools, universal tools, household items, weapons, gear rider and riding horse, decorative and applied art from non-ferrous metals, glass, bone, horn, stone. The complexes are fragments of amphorae of the Greek city of Northern black sea coast.

Findings of X–XII CC Moravec illustrate most of the headings of the archaeological characteristics of the small city of Kievan Rus. However, in the middle of the XII century. it is in decline. The circumstances under which Moravica mentioned in the Chronicles, and archaeological data suggest that the fortress was destroyed in 1149 during the campaign of Yuri Dolgoruky in Volyn. From this period the main administrative and political centre in the middle reaches of the Ikva is the city Guben.

Further research is unique in its composition of complex of monuments Muravitsky of the settlement will open a new page in the history and culture of the ancient population of the Western Volyn.

Key words: *Volhynia, Moravica, hillfort, archaeological researches, the era of copper and bronze, the early Slavs, Kievan Rus, the chronicle a town, fortress, dwellings, economic structures, property complexes.*

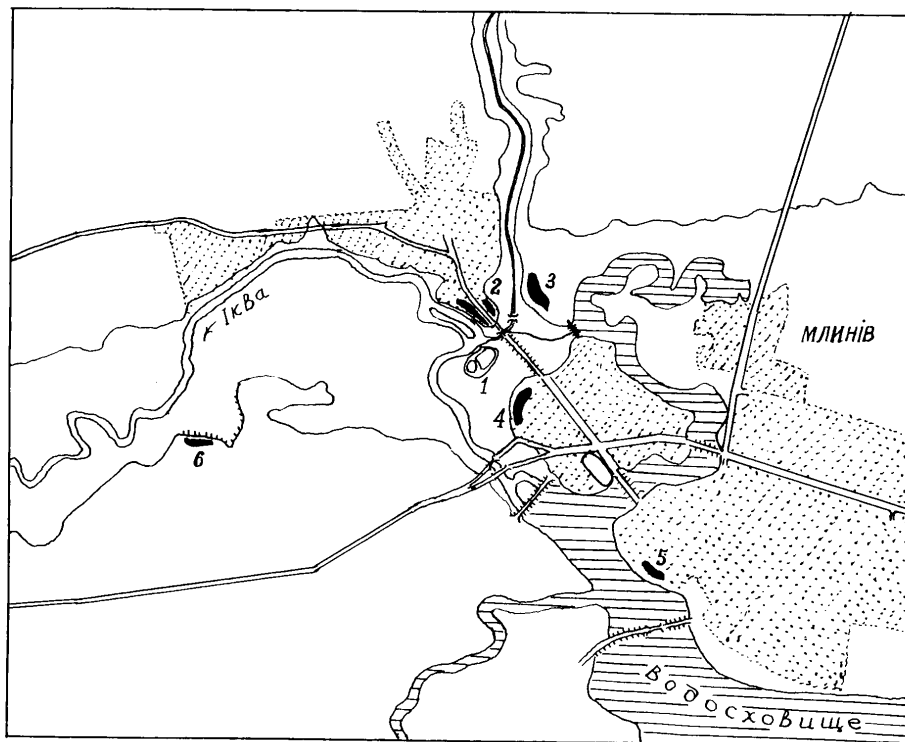

Рис. 1. Ранні слов'янські та пам'ятки Київської Русі в околицях Млинова:
1 – Муравицьке городище; 2–6 – поселення.

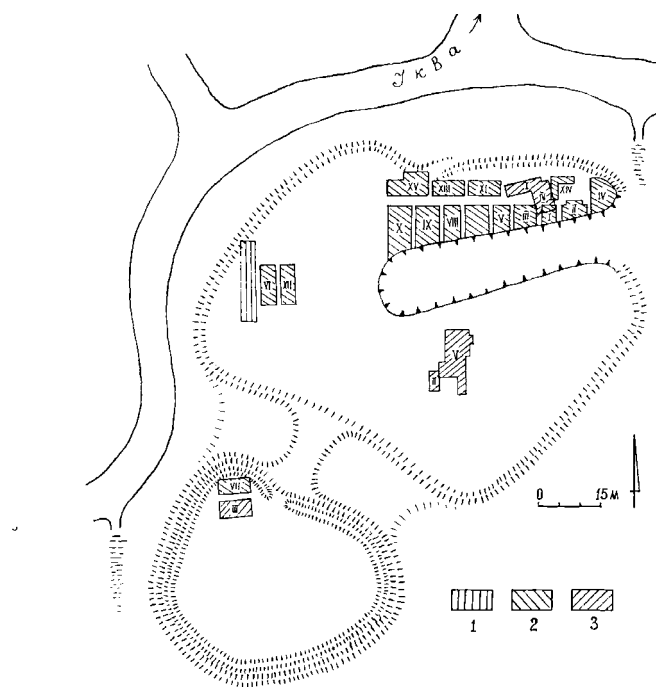

Рис.2. План Муравицького городища з позначенням розкопів:
1 – І. К. Сवेशнікова; 2 – Ю. М. Нікольченка; 3 – Б. А. Прищепи.

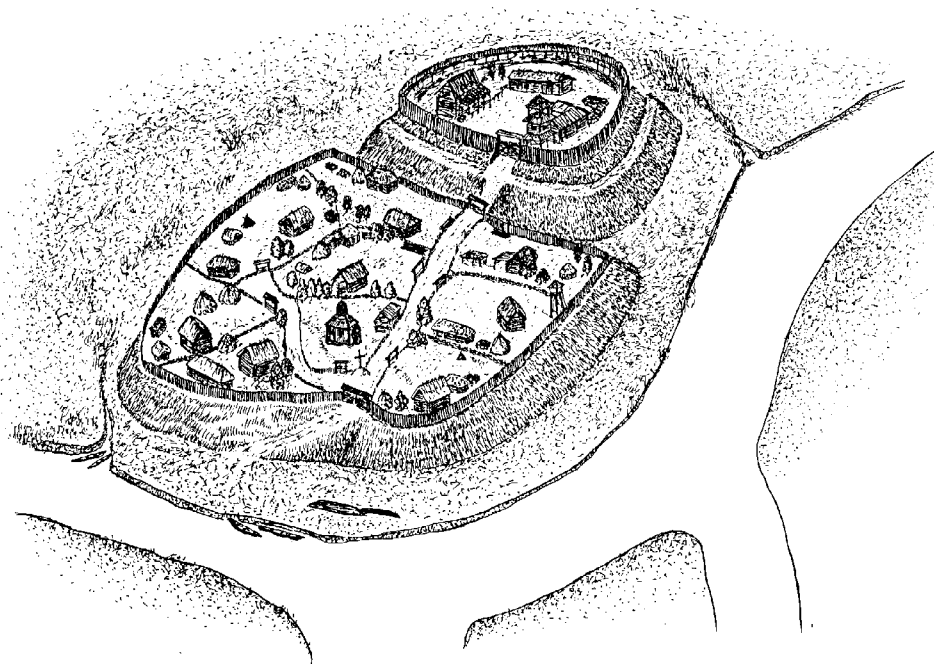

Рис.3. Муравиця у XII ст.(Графічна реконструкція Б. А. Прищепи)

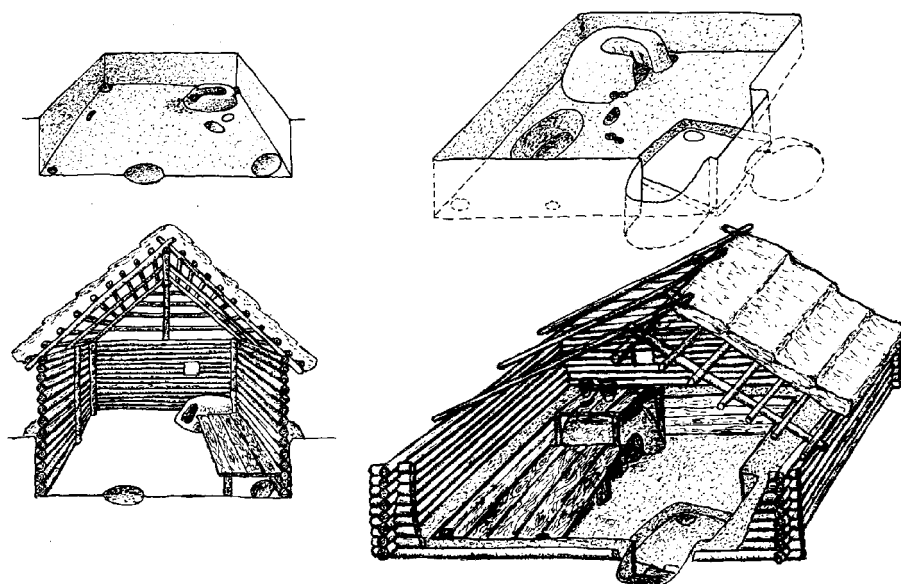

Рис.4. Графічна реконструкція жител (автор Б. А. Прищепи).

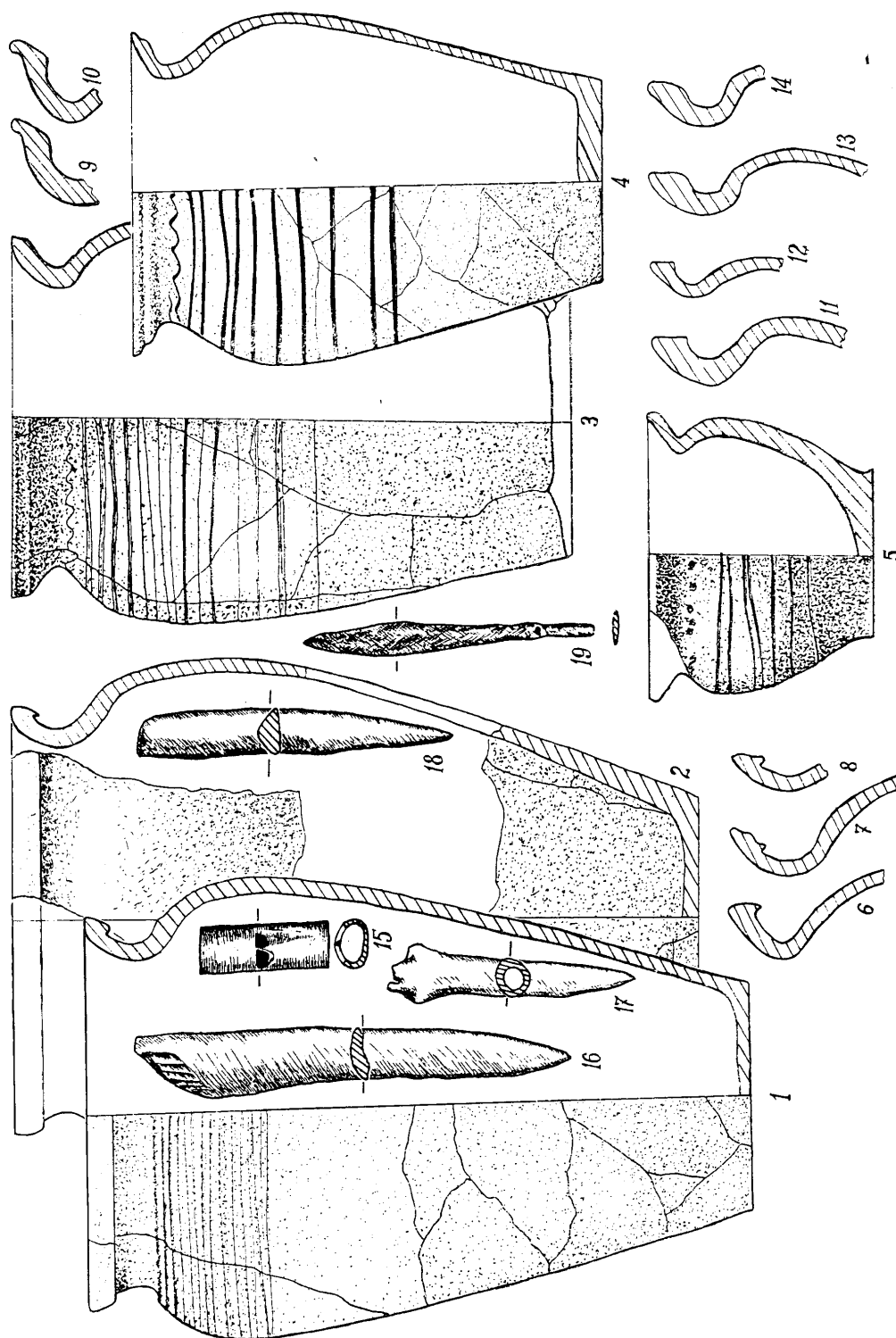

Рис. 5. 1–14 – глиняний посуд; 15 – кістяний виріб; 16–18 – кістяні проколки;
19 – залізне вістря стріли.

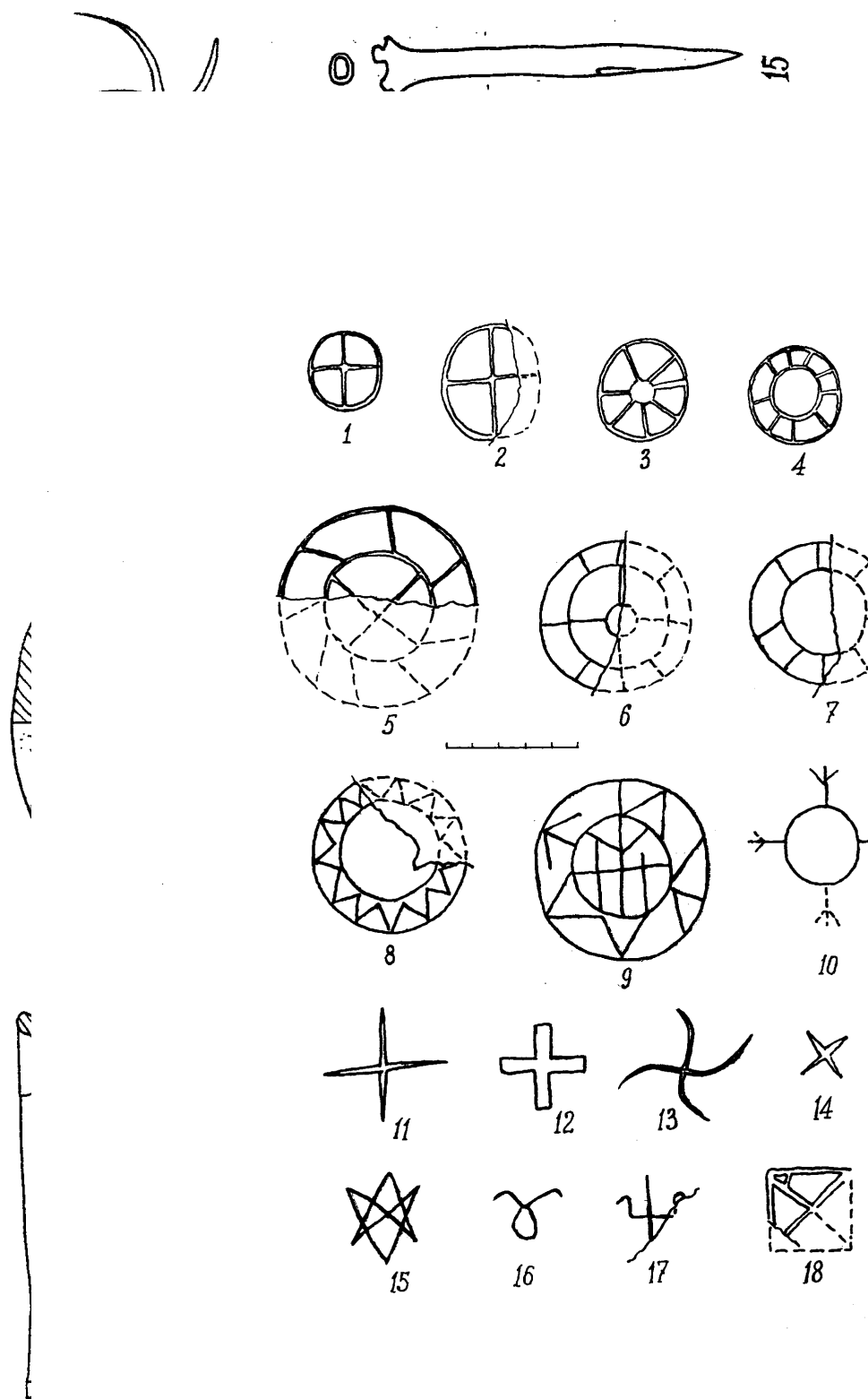

Рис. 6. 1-4 глиняний посуд; 5 – гончарне клеймо; 6, 7 – вістря стріл; 8 – руків'я; 9 – ножиці; 10 – вушко відерне; 11, 12 – ножі; 13 – прясло; 14 – виріб; 15 – проколка. 6, 7, 9-12 – залізо; 8, 14, 15 – кістка; 13 – рожевий шифер.

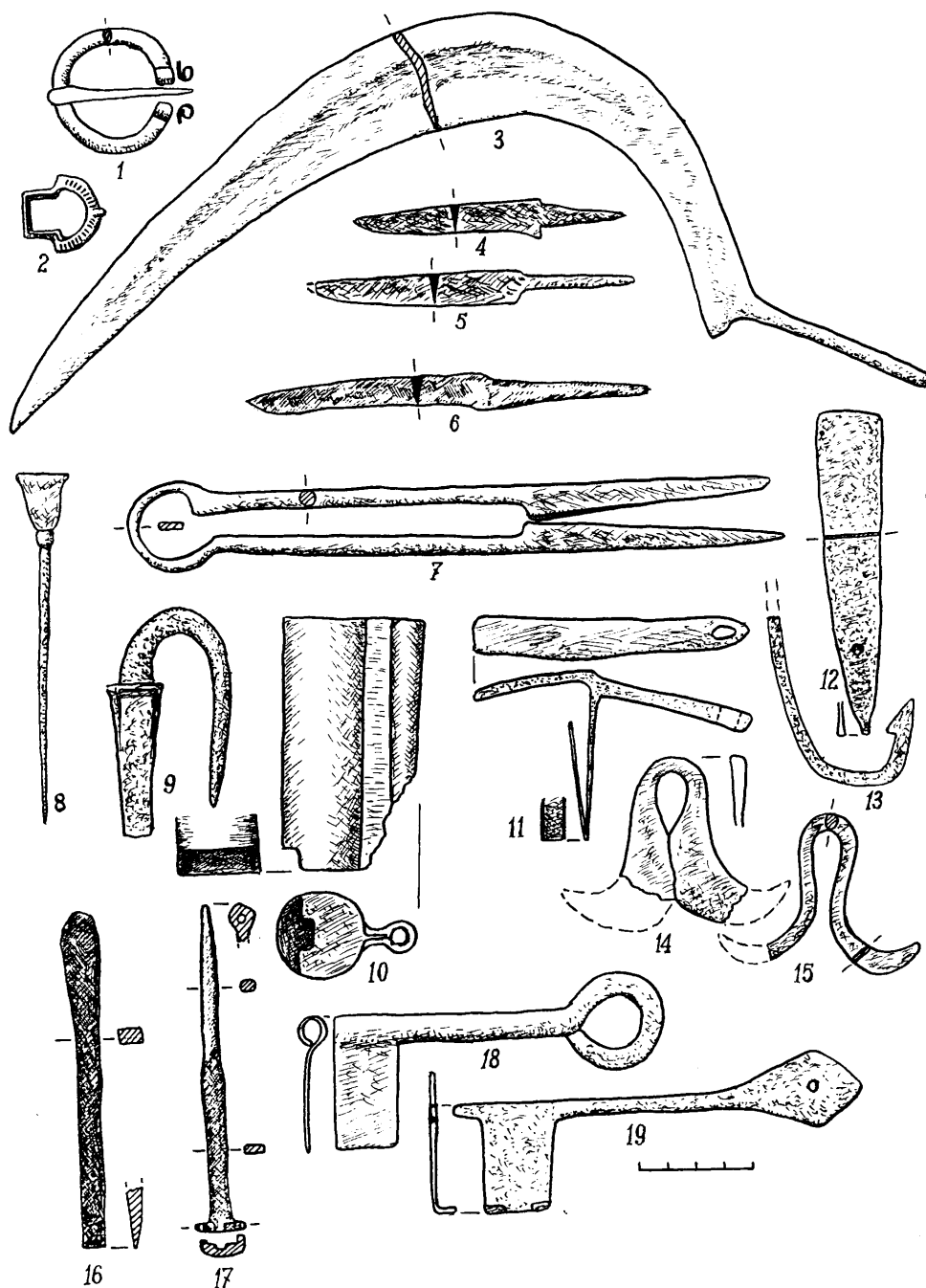
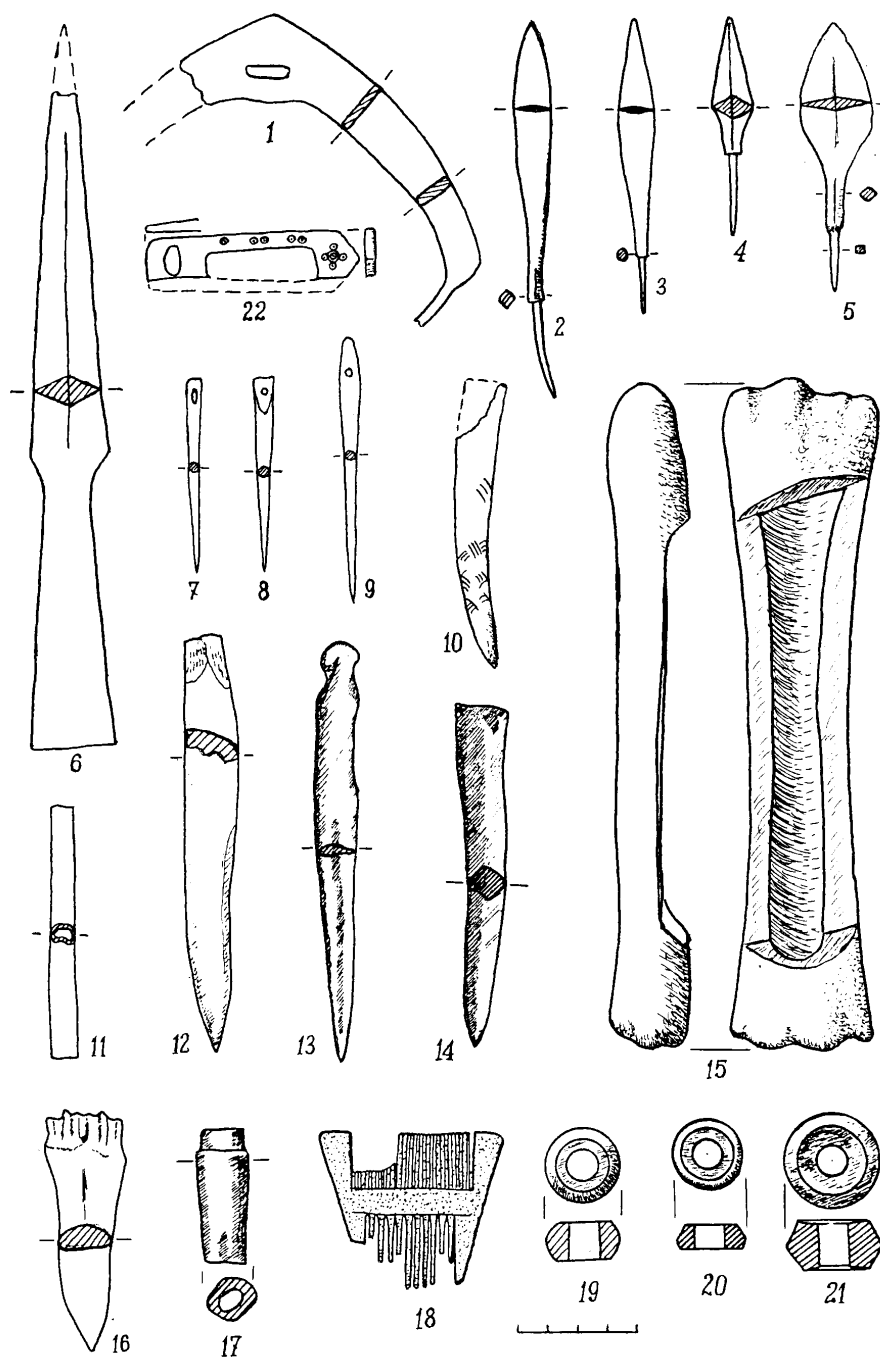

Рис.7. Металеві вироби X–XII ст.

С.В. Новікова

ДІЯЛЬНІСТЬ СУДНОПЛАВНИХ КОМПАНІЙ У МАРІУПОЛІ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Досліджено процес становлення та основні напрями діяльності судноплавних компаній у Маріуполі в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено, що діяльність цих компаній була пов'язана, перш за все, з вивезенням сільськогосподарської продукції та сировини з регіону як на внутрішні, так і на зовнішні ринки. Значна активізація їх діяльності у 1870 – 1880-ті рр. спричинила будівництво та розвиток Маріупольського морського порту, а також мала істотний вплив на розвиток економіки та міської інфраструктури Маріуполя. Зазначено, що дві місцеві судноплавні компанії, власниками яких були П. Регір, Ф. Зворно та Е. ді Поллоне, на початку ХХ ст. входили до числа найбільших приватних судноплавних компаній Російської імперії.

Ключові слова: *Маріуполь, порт, торгове судноплавство, пасажирське судноплавство, судноплавні компанії.*

Маріуполь у ХІХ – на початку ХХ ст. посідав помітне місце в економіці Півдня Російської імперії. Однією з найважливіших складових його економічного життя протягом вже більше, ніж двісті років, є морська торгівля. Зручне розташування Маріуполя на узбережжі Азовського моря біля гирла р. Кальміус, його близькість до сільськогосподарських районів, місць рибного промислу, а також численні привілеї, надані урядом грекам, переселеним на землі Маріупольського повіту з Криму, призвели до швидкого включення міста як у внутрішню, так і зовнішню торгівлю держави.

Виключно важливу роль у житті міста та всього регіону відігравав і продовжує відігравати Маріупольський морський порт, який наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. увійшов до шістки найбільших портів Російської імперії. Незважаючи на це, історія становлення та розвитку торгового і пасажирського судноплавства через порт Маріуполя, на жаль, так і не знайшла повноцінного відображення у науковій літературі. Окремі аспекти досліджуваної проблематики відображені у працях краєзнавчого спрямування та роботах, присвячених історії судноплавства і митної справи в Азовському морі. З них слід згадати праці А. Гаврилюка [6], В. Павлія [13], А. Щипцова та В. Єфремова [25].

Але, на жаль, більшість питань, пов'язаних з історією виникнення та розвитку торгового та пасажирського судноплавства як в Азовському морі взагалі, так і через порт Маріуполя, на сьогодні все ще залишаються практично не дослідженими. Наприклад, не виділені, не систематизовані і не проаналізовані різноманітні статистичні показники по роках: кількість суден, приписаних до порту, кількість кораблів, що прийшли або вийшли з порту, характеристики їх вантажу, кількість іноземних та вітчизняних судовласницьких компаній, історія їх діяльності в регіоні і в місті та багато інших.

Джерельна база дослідження представлена більшою мірою діловодною та статистичною документацією, яка міститься в окремих виданнях, що стосуються питань розвитку морської торгівлі в Російській імперії за різні роки, як, наприклад, збірки «Русский торговый флот» [12, 20, 21] та журнал «Русское Судходство» [4, 10, 22, 23].

Різноманітна діловодна документація, пов'язана з діяльністю та розвитком Маріупольського морського порту, міститься у справах фонду № 95 «Отделы торгового мореплавания и торговых портов Министерства торговли и промышленности» [16-18] та

фонду № 108 «Русское общество коммерческого пароходства» [19] Російського державного історичного архіву у м. Санкт-Петербурзі.

Інформацію про діяльність окремих судновласницьких компаній в Маріуполі, їх власників, можна знайти у довідкових виданнях та на сторінках тогочасної преси [1-3; 14; 15].

Отже, обсяг інформації вищезгаданих джерел є цілком достатнім для дослідження головних напрямів діяльності судноплавних компаній у Маріуполі протягом останньої чверті XIX – початку XX ст.

Маріупольський порт, як і всі порти північного узбережжя Азовського моря, має мілководну акваторію, яка ускладнює підхід до порту великотоннажних суден, навантажувальні роботи на них. Ці незручності стримували розвиток морської торгівлі в регіоні, постійно йшов пошук нових методів перевантаження кораблів на зовнішніх рейдах, уряд робив заходи що до стимулювання будівництва малих суден для обслуговування зовнішніх рейдів, з яких поступово формувався спеціалізований флот. Зі збільшенням вантажообігу в азовських портах виникла потреба у використанні парових суден.

Першим у 1834 р. на Азовському морі почав працювати пароплав «Наследник», що здійснював рейси між Одесою і Таганрогом. Спеціально для плавання в Азовському морі в 1839 р. був побудований пароплав зі зменшеним осіданням «Митридат», що замінив «Наследника» на лінії Одеса – Таганрог. У 1833 р. було створено акціонерне товариство «Камера морських обслугованих Азовського моря», що забезпечувало різні види перевезень [24, с.103].

Пароплави поступово витісняють вітрильники з поштово-пасажирських перевезень, сполучення між портами стає регулярним, а потім – за розкладом, який практично не порушувався роками. У Маріуполь у 1840 – 1850-х рр. заходили два пароплави: «Бердянск» (лінія Таганрог – Маріуполь – Бердянськ – Керч) і «Митридат» (лінія Керч – Бердянськ – Маріуполь – Таганрог – Ростов) [13, с.145].

Зі збільшенням кількості суден в азовських портах у 1860 – 1870 – х рр. з'являються різні пароплавні товариства та акціонерні компанії. Найбільшим з них було «Русское Общество пароходства и торговли» (РОПіТ). Воно почало діяти 21 травня 1857 р., маючи всього п'ять пароплавів, але вже до кінця року їх кількість зросла до 18, а в 1859 р. – до 41 [9]. Незначною мірою поступалося РОПіТ за тонажем «Общество пароходства по Дону, Азовскому и Черному морям с их притоками». Його пароплави «Императрица Мария» та «Дон», побудовані у 1859 р., відкрили сполучення на лінії Ростов – Керч, а пароплави «Аксаї», «Донец» та «Ейск» здійснювали рейси на лінії Єйськ – Маріуполь із заходом в проміжні порти [11].

Успішно конкурувала з РОПіТ та іншими пароплавствами компанія таганрозького купця першої гільдії Олександра Стороженка, створена у 1869 р. в Таганрозі. Вона на початку своєї діяльності мала три пароплави, а у 1883 р. – вже сім товаро-пасажирських суден. Експрес «Генерал Гурко», пароплави «Новосельский» та «Дагмара» здійснювали рейси на лінії Ростов – Єйськ з заходом до Таганрога; пароплави «Аполлон», «Генерал Скобелев» та «Рысак» здійснювали рейси на лінії Ростов – Керч з заходом до Таганрога, Єйська, на Криву косу, до Маріуполя та Темрюка. У 1908 р. ця компанія перейшла у власність до гірничого промисловця Івана Древицького. У 1911 р. він володів шістьма пароплавами, мав власну морську пристань у Ростові-на-Дону. Після смерті І. Древицького у 1912 р. власністю компанії були 11 пароплавів, які спадкоємці І. Древицького продали новоросійському купцю Леопольду Андрейсу [3, с. 164, 173; 7].

На початку XX ст. основні пасажирські перевезення з Маріупольського порту здійснювали судна компаній РОПіТ та І.Я. Древицького. Кораблі РОПіТ курсували між

портами Керч, Маріуполь, Єйськ та Ростов-на-Дону, а також відходили з Маріуполя до кримських та кавказьких портів щодня, залежно від напрямку слідування.

Пароплави компанії І.Я. Древицького курсували по трьох лініях [15]. Азовсько-Кримська лінія з'єднувала Ростов-на-Дону, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Керч та Феодосію. Судна відходили з Маріуполя у вівторок, четвер, суботу та неділю о десятій годині ранку.

Ахтарсько-Темрюкська лінія з'єднувала Ростов-на-Дону, Таганрог, Маріуполь, Ахтарі, Керч та Темрюк. Пароплави з Маріуполя відходили по понеділках та п'ятницях о десятій годині ранку.

Невелика лінія Єйськ – Маріуполь з'єднувала ці два портових міста. Пароплави відходили з Маріуполя щодня о дванадцятій годині дня [14].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Маріуполі починають діяти і дві місцеві приватні компанії: «Пароходство П. Регіра» (пізніше перейменоване в «Петр Регир и Сын»), а також пароплаводство Ф.К. Зворно і Е.С. ді Поллоне.

Купець першої гільдії Еммануїл ді Поллоне був італійським підданним, до 1917 р. очолював консульство Італії в Маріуполі, входив до складу Маріупольського біржового комітету та Маріупольського у портових справах присутствія. Королівська консульська агенція розмішувалася у його власному будинку на вул. Харлампіївській. До першої світової війни він також очолював Імператорське і королівське Австро-Угорське консульство. Е. ді Поллоне часто вирішував на урядовому рівні питання, пов'язані з модернізацією Маріупольського морського порту. Його компаньйон купець першої гільдії Фотій Зворно очолював у Маріуполі грецьке консульство [1, 2].

Пароплаводство Регіра було одною з найбільших вітчизняних судноплавних фірм і посідало п'яте місце в Російській імперії за тоннажем суден. Пароплаводство Зворно і ді Поллоне було найбільшою за кількістю пароплавів приватною фірмою в Азовсько-Чорноморському басейні. Їй належало 14 пароплавів, приписаних в основному до Маріуполя і Таганрога [21, с. XXII.].

Флотилія П. Регіра розпочинала свою історію з придбання ним у 1880-х рр. колісного парового буксира «Успех», побудованого в Англії у 1872 р. У 1889 р. він придбав в Англії вантажний пароплав «Натфорд», що отримав нову назву «Прогресс», і орендував у Д. Хараджаєва на три роки пароплав «Инженер Авдаков». Ці судна перевозили вугілля з Маріуполя в порти Чорного моря і Константинополь. Центральний офіс пароплаводства Регіра знаходився в Санкт-Петербурзі. Участь П. Регіра в прибутковому вугільному бізнесі сприяла швидкому зростанню пароплаводства. У 1893 р. в Англії був придбаний другий пароплав «Фенклиф», перейменований на честь сина в «Петр Регир», а у 1898 р. там само – пароплав «Эбчёрч», перейменований на честь доньки в «Мария Регир». У 1901 р. в Англії був придбаний невеликий колісний пароплав «Анандейл», перейменований на «Протектор». Він використовувався для аварійно-рятувальних і буксирних робіт.

На початку XX ст. застарілі «Прогресс» і «Петр Регир» були продані, а замість них побудовані наступні судна: у 1904 р. – «Инженер Авдаков», в 1905 р. – «Новороссия» (Англія, Сандерленд) і «Малороссия» (Миколаїв). У 1907 – 1908 рр. в Англії були придбані «Порт Виктория» і «Троян» (перейменовані в «Белороссию» і «Великороссию»), на Далекому Сході – «Селенга» (перейменований в «Бессарабию»). У 1912 р. були придбані: в Англії – вантажний пароплав «Леутс Касл» (перейменований в «Россию») і пароплав Російського товариства вивізної торгівлі «Экспорт» [5; 10, с. 68-81.].

Судна пароплаводства Регіра доставляли щорічно до 100 000 т донецького вугілля у балтійські порти Кронштадт, Лібаву, Санкт-Петербург, Ревель, Ригу. По дорозі назад вони перевозили в порти Західної Європи і Середземномор'я російський ліс і зерно. У

компанії була власна артіль вантажників для завантаження іноземних суден [4, с.38-47, 52; 22, с. 147-148; 23, с.174-175].

У 1912 р. на підставі статуту від 30 грудня 1911 р. для забезпечення пасажирських і вантажних перевезень між російськими і іноземними портами П. Регір спільно з пароплаванням Ф. Зворно і Е. ді Поллоне створив акціонерну компанію «Русское общество коммерческого пароходства», в яку віддав чотири своїх кращих пароплави: «Белороссия», «Великороссия», «Новороссия» и «Экспорт». П. Регіру належав контрольний пакет акцій, він був головою правління, його син Петро Регір – молодший мав посаду директора-розпорядника. Головна контора компанії знаходилася в Одесі, а правління – у Санкт-Петербурзі [19].

У зв'язку зі збільшенням обсягів зернової та вугільної торгівлі торговий дім Хараджаєвих – один з найбільших торгових домів, що належали місцевим підприємцям Маріуполя, наприкінці 1880-х рр. також придбав два пароплави «Александр» и «Инженер Авдаков» [12, с.14, 28, 85, 91; 20, с. 1, 14, 110].

Активізація експортної торгівлі сільськогосподарською продукцією через Маріупольський порт у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. сприяла розвитку дорожньо-транспортної мережі у місті та його околицях. Шосейних доріг в місті було дві. Першу провели ще у 1840 р. до старого порту (або Біржі). Друга – нижнє портовське шосе – прокладалася з міста до нового порту одночасно з початком його будівництва в 1886 – 1889 рр. У 1870-і рр. почалося заощення вулиць в місті. Головною причиною для цього стали потреби хлібної торгівлі: візники відмовлялися перевозити зерно по незаощених вулицях або брали за послуги подвійну оплату, що складала в 1880-х рр. близько 50 коп. за чверть, хоча раніше за перевезення зерна з комори до пристані оплата становила 20 – 25 коп. У той же час плата за перевезення по заощених вулицях знизилася до 10 – 15 коп. за чверть. Тому першими в місті були заощені вулиці, які вели до порту і на яких розташовувалися склади для зсипання зерна. У 1880 р. в Маріуполі був введений спеціальний «напівкопійчаний» збір із зерна, що відправлялося за кордон. Цей збір (а також відсотки з його невикористаного залишку, поміщеного у банк) призначався на діяльність портово-мостової комісії, що займалася заощенням вулиць міста [8, с.233 – 236].

Значне збільшення обсягів видобутку вугілля у регіоні та необхідність його вивезення через порт Маріуполя сприяли подальшому розвитку системи залізничних шляхів. У 1880 р. приватна Константинівська залізниця Дж. Х'юза була приєднана до приватної Донецької кам'яновугільної залізниці С. Мамонтова. Тривало будівництво Константинівської гілки в південному напрямі: в 1881 р. вона була добудована від Оленівки до Волновахи, а в 1882 р. – до Маріуполя. У тому ж році маріупольська ділянка була здана в експлуатацію, а залізничне будівництво закінчилося відкриттям ділянки Оленівка – Маріуполь (99 верст). Але перевалка масових вантажів (наприклад, вугілля) із залізничного транспорту на водний почалася значно пізніше, оскільки до 1888 р. велися роботи по закладці глибоководного порту в Маріуполі. Тільки у 1889 р. вугілля уперше було завантажене на пароплав «Медведица» в новому порту [5, 8].

Таким чином, протягом останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. у Маріуполі мали свої представництва усі великі пароплавні компанії Чорноморсько-Азовського басейну, а у 1880-х рр. місцевими підприємцями були створені дві приватні компанії, які за короткий термін увійшли до числа найбільших судноплавних компаній у масштабах всієї держави. Вони значною мірою сприяли активізації морської торгівлі через порт Маріуполя, а їх власники відігравали помітну роль не тільки в економічному, але й громадському житті міста.

Завдяки активній діяльності судноплавних компаній у досліджуваній період розвивався як Маріупольський морський порт так і власне місто Маріуполь.

Список використаної літератури

1. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1916 год. Мариупольский уезд [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---9/> ; Adres-kalendar Yekaterinoslavskoy gubernii na 1916 god. Mariupolskiy uезд [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---9/>
2. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1916 год. Мариупольский уезд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---8/> ; Adres-kalendar Yekaterinoslavskoy gubernii na 1916 god. Mariupolskiy uезд [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://old-mariupol.com.ua/adres-kalendar-na-1916-god---8
3. Альманах-справочник по гор. Таганрогу и его округу. – Таганрог: Типо-литография Н. Я. Рази, 1911. – 333 с. ; Almanakh-spravochnik po gor. Taganrogu i ego okrugy. – Taganrog: Tipo-litografiya N. Ya. Razi, 1911. – 333 s.
4. Балтийский торговый флот в 1907 г. // Русское Судоходство. – 1908. – № 4. – С.38-47, 52 ; Baltiyskiy torgovyy flot v 1907 g. // Russkoe Sudokhodstvo. – 1908. – № 4. – S.38-47, 52
5. Барышников М. Н. Деловой мир России : историко-биографический справочник [Электронный ресурс] / М. Н. Барышников. – Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, Logos, 1998. – Режим доступа : http://www.booksite.ru/localtxt/del/ovo/delovoi_mir/21.htm ; Baryshnikov M. N. Delovoy mir Rossii: Istoriko-biograficheskiy spravochnik [Elektronnyy resurs] / M. N. Baryshnikov. – Sankt-Peterburg : Iskusstvo-SPB, Logos, 1998. – Rezhim dostupa : http://www.booksite.ru/localtxt/del/ovo/delovoi_mir/21.htm
6. Гаврилюк А. Мариупольская таможня в действии / А. Гаврилюк. – Донецк : Каштан, 2004. – 464 с. ; Gavriilyuk A. Mariupolskaya tamozhnya v deystvii / A. Gavriilyuk. – Donetsk : Kashtan, 2004. – 464 с.
7. Жаров А. Спутник Юза. Правда и вымысел о Древицких / А. Жаров // Донецкие новости. – 2011. – 15 марта ; Zharov A. Sputnik Yuza. Pravda i vymysel o Drevitskikh / A. Zharov // Donetskies novosti. – 2011. – 15 marta
8. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1889 г. – Мариуполь, 1890. – С. 233 – 234 ; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1889 g. – Mariupol, 1890. – S. 233 – 234
9. Иловайский С. И. Исторический очерк 50-летия учреждения Русского общества пароходства и торговли. 1857-1907 гг. / С. И. Иловайский. – Одесса, 1907. – 359 с. ; Povayskiy S. I. Istoricheskiy ocherk 50-letiya uchrezhdeniya Russkogo obshchestva parokhodstva i torgovli. 1857-1907 gg. / S. I. Povayskiy. – Odessa, 1907. – 359 s.
10. О товариществе пароходных предприятий на Дальнем Востоке // Русское Судоходство. – 1909. – № 9. – С. 68-81 ; O tovarishchestve parokhodnykh predpriyatiy na Dalnem Vostoke // Russkoe Sudokhodstvo. – 1909. – № 9. – S. 68-81
11. Общество пароходства по Дону, Азовскому и Черному морям с их притоками : [Очерк 35-летней деятельности]. – Санкт-Петербург, [б.г.] – 54 с. ; Obshchestvo parokhodstva po Donu, Azovskomu i Chernomu moryam s ikh pritokami : [Ocherk 35-letney deyatelnosti]. – Sankt-Peterburg, [b.g.] – 54 s.
12. Опыт перечня судов Российского морского торгового флота. К 1 января 1889 г. – Санкт-Петербург, 1889. – 174 с. ; Opyt perechnya sudov Rossiyskogo morskogo torgovogo flota. K 1 yanvarya 1889 g. – Sankt-Peterburg, 1889. – 174 s.
13. Павлий В. Азовское море. Очерки истории торгового и военного мореплавания / В. Павлий. – Мариуполь : ПМЦ МК «Азовсталь», 1994. – 316 с. ; Pavliy V. Azovskoe more. Ocherki istorii torgovogo i voennogo moreplavaniya / V. Pavliy. – Mariupol : PMTs MK «Azovstal», 1994. – 316 s.

14. Расписание движения пароходов И. Я. Древицкаго // Мариупольская жизнь. – 1911. – 25 июня ; Raspisanie dvizheniya parokhodov I. Ya. Drevitskago // Mariupolskaya zhizn. – 1911. – 25 iyunya

15. Русское Общество Пароходства и Торговли. Расписание рейсов // Мариупольская жизнь. – 1910. – 25 августа ; Russkoe Obshchestvo Parokhodstva i Torgovli. Raspisanie reysov // Mariupolskaya zhizn. – 1910. – 25 avgusta

16. Російський державний історичний архів, ф. 95. Отделы торгового мореплавания и торговых портов Министерства торговли и промышленности, оп.18, spr. 114. Журналы присутствий по торговым делам Бакинского – Мариупольского портов, 1914, 60 арк.; Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 95. Otdely torgovogo moreplavannya i torgovikh portov Ministerstva torgovli i promyshlennosti, op. 18, spr.114. Zhurnaly prisutstviy po torgovym delam Bakinskogo – Mariupolskogo portov, 1914, 60 ark.

17. Російський державний історичний архів, ф. 95. Отделы торгового мореплавания и торговых портов Министерства торговли и промышленности, оп.18, spr. 117. Сведения о деятельности Черноморских и Азовских портов с приложением данных о грузообороте товаров, отчете Комитета донских гирл и др., 1914-1917, 235 арк.; Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 95. Otdely torgovogo moreplavannya i torgovikh portov Ministerstva torgovli i promyshlennosti, op. 18, spr. 117. Svedeniya o deyatelnosti Chernomorskikh i Azovskikh portov s prilozhenim dannyakh o gruzooborote tovarov, otchete Komiteta donskikh girl i dr., 1914-1917, 235 ark.

18. Російський державний історичний архів, ф. 95. Отделы торгового мореплавания и торговых портов Министерства торговли и промышленности, оп.18, spr.641. Рапорты начальников торговых портов, записки, справки, сметы и др. Материалы о расширении Бердянского, Мариупольского, Ейского и др. портов Азовского моря (1902-1916), 487 арк.; Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f. 95. Otdely torgovogo moreplavannya i torgovikh portov Ministerstva torgovli i promyshlennosti, op. 18, spr. 641. Raporty nachalnikov torgovikh portov, zapiski, spravki, smety i dr. Materialy o rasshirenii Berdyanskogo, Mariupolskogo, Yeyskogo i dr. portov Azovskogo morya (1902-1916), 487 ark.

19. Російський державний історичний архів, ф.108. Русское общество коммерческого пароходства, 1912 – 1917 гг., оп. 1., spr.1 Журнал Правления (1912 – 1913 гг.). – 237 арк.; Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f.108. Russkoe obshchestvo kommercheskogo parokhodstva, 1912 – 1917 gg., op. 1., spr.1. Zhurnal Pravleniya (1912 – 1913 gg.). – 237 ark.

20. Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1900 г. – Санкт-Петербург, 1900. – XX, 320 с. ; Russkiy torgovyy flot. Spisok sudov k 1 yanvarya 1900 g. – Sankt-Peterburg, 1900. – KhKh, 320 s.

21. Русский торговый флот. Список судов к 1 января 1915 г. – Петроград, 1915. – XLII, 271 с. ; Russkiy torgovyy flot. Spisok sudov k 1 yanvarya 1915 g. – Petrograd, 1915. – XLII, 271 s.

22. Сведения о плавании балтийских судов за февраль – март // Русское Судоходство. – 1908. – № 4. – С. 147–148 ; Svedeniya o plavanii baltiyskikh sudov za fevral – mart // Russkoe Sudokhodstvo. – 1908. – № 4. – S. 147–148

23. Сведения о плавании балтийских судов за апрель // Русское Судоходство. – 1908. – № 6. – С.174-175 ; Svedeniya o plavanii baltiyskikh sudov za aprel // Russkoe Sudokhodstvo. – 1908. – № 6. – S.174-175

24. Столбуненко М. М. Перші пароплавні підприємства морського транспорту на Чорному морі / М. М. Столбуненко // Культура народів Причорномор'я. – 1999. – № 8. – С. 100 – 105 ; Stolbunenko M. M. Pershi paroplavni pidpriyemstva morskoho transportu na

Chornomu mori / M. M. Stolbunenko // Kultura narodov Prychernomoria. – 1999. – № 8. – S. 100 – 105

25. Щипцов А. А. Транспортное освоение Азовского моря. Исторический экскурс и современность / А. А. Щипцов, В. С. Ефремов. – Київ : Будівельник, 1995. – 144 с., ил. ; Shchypstov A. A. Transportnoe osvoenye Azovskoho moria. Ystorychesyi ekskurs y sovremennost / A. A. Shchypstov, V. S. Efremov. – Kyiv : Budivelnyk, 1995. – 144 s., yl.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2016 р.

S. Novikova

ACTIVITY OF SHIPPING COMPANIES IN MARIUPOL (THE LAST QUARTER OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES)

In the XIX – early XX centuries Mariupol took significant place in the South of the Russian Empire's economy. One of the chief constituents of its economic life during more than 200 years is maritime trade. Mariupol's convenient location on the Azov sea coast near the estuary of the Kalmius river, its proximity to agricultural regions and fishery areas as well as numerous privileges granted by the government to the Greeks moved to Mariupol uyezd from the Crimea resulted in quick involvement of the city in the state's home and foreign commerce.

Mariupol trade port has been playing an exceptionally important role in the life of the city and the whole region. It was among the top 6 largest ports of the Russian Empire in the late XIX – early XX centuries. In spite of this the history of development of the trade and passenger shipping via Mariupol port was never fully reflected in the scientific literature.

Increase of vessels' number in the ports of the sea of Azov in 1860-1870 resulted in appearance of various shipping societies and stock companies. The largest of them was "the Russian Society of Shipping and Trade" (RSST) started in 1857. A bit smaller in tonnage was "The Society of Shipping on the Don, the sea of Azov and the Black sea and their confluents". Its vessels began the communication on the routes Rostov – Kerch and Yeysk – Mariupol with intermediate ports calls.

The company of Taganrog merchant of the first guild Alexander Storozhenko founded in 1869 successfully competed with RSST and other shipping companies. Its vessels voyaged between Rostov – Yeysk, Rostov – Kerch calling at Mariupol port. In 1908 this company passed into the ownership of mining industry owner Ivan Drevitsky. In the beginning of the XX century the main passenger shipping from Mariupol port were realized by the vessels of RSST and I. Y. Drevitsky's companies.

In the late XIX – early XX centuries two local private companies "P. Regir's Shipping Company" (later renamed into "Peter Regir and Son") and shipping company of F.K. Zvorno and E.C. di Pollone came into operation in Mariupol. In 1912 to provide passenger and cargo shipping services between Russian and foreign ports these ship-owners founded the stock company "The Russian Commercial Steamship Society"

Export trade intensification of agricultural products via Mariupol port in the last quarter of the XIX – early XX centuries also contributed to the development of the transportation network in the city and its vicinity.

Hence in the course of the last quarter of the XIX – early XX centuries all the large shipping companies of the Black and Azov seas had their representative offices in Mariupol. In 1880ies the local entrepreneurs founded two private companies which appeared among the largest shipping firms of the state in a short time. They considerably contributed to intensification of the maritime trade via Mariupol port and their owners played the significant part not only in economic but in social life of the city as well.

Key words: *Mariupol, port, merchant shipping, passenger shipping, shipping companies.*

О.М. Обершт

ПОМІРКОВАНИЙ РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті відображено особливості становлення та розвитку російського націоналістичного руху поміркованого типу на українських землях після Маніфесту Миколи II 1905 року до початку Першої світової війни. Автором здійснено спробу розмежування російського націоналізму на території підросійської України. Проаналізовано умови появи, функціонування та ідейне поле організацій поміркованого російського націоналізму. Поряд з тим акцентується увага на участі студентства у проросійських організаціях та виокремлено проблему українства в поглядах російських націоналістів.

Ключові слова: помірковані, російський націоналізм, Київський клуб російських націоналістів, Всеросійський національний союз.

Визначаючи особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть, націоналізм, як політична сила, набував різних форм та різновидів. У випадку Російської імперії та, відповідно, українських земель, ми маємо справу з двома різновидами російського націоналізму – радикальним та поміркованим. Різноманітність в середовищі російських націоналістичних кіл й досі залишається дискусійним питанням. В основу нашої класифікації поставленні методи боротьби представників цих націоналістичних течій за реалізацію ідейних положень та власне націоналістичної ідеї в Російській державі, тобто типологія за характером дії. Якщо так звані «чорносотенні організації» ми зараховуємо до радикальної течії, то партію російських націоналістів (праволібералів), представлену Всеросійським національним союзом та Клубами російських націоналістів – до поміркованої течії. Відмінність поміркованих націоналістів від націоналістів табору «чорної сотні» полягала в тому, що перші займалися захистом інтересів російської нації та питаннями розвитку її добробуту, пов'язуючи цей розвиток з тими чи іншими демократичними перетвореннями, а для других важливішим було збереження монархії та традиційного способу життя із частим застосуванням жорстких, нерідко насильницьких, недемократичних методів. Все ж спільним для них було бажання утвердження єдності російського народу та його верховенства над усіма іншими народами Росії, причому до складу російського народу зараховувались не лише росіяни, а також сучасні українці і білоруси [8].

Період, який охоплює наше дослідження – це час поступового виходу на політичну арену поміркованих російських націоналістичних сил, які активно діяли на українських землях аж до початку Першої світової війни (1905-1914 роки).

Природу поміркованого націоналізму на території українських земель включили в коло своїх наукових пошуків представники як української, так і зарубіжної історіографії. Останні дослідження, присвячені вивченню поміркованого російського націоналізму, відзначаються дискусіями щодо ідеологічної приналежності російських націоналістичних партій. Тому представники російської історіографії І.В. Омелянчук, М.Л. Размолодін зараховують «Всеросійський національний союз», «Клуб російських націоналістів» до чорносотенної течії, а Д.О. Коцюбинський, С.М. Санькова відносять представників російських націоналістичних угруповань до ліберальної політичної течії. Вважаємо, що це обумовлено, по-перше, тим, що протягом свого існування, в залежності від політичної ситуації у Російській імперії, політичні партії та фракції неодноразово

змінювали свої погляди та вектор політичної діяльності. Та, по-друге, певний вплив радянського підходу до висвітлення питання.

Таким чином, питання типології великоросійських націоналістичних об'єднань належить до дискусійних та потребує подальшого дослідження. Актуальним залишається вивчення російського націоналізму на українських землях. Сучасна українська історіографія представлена роботами О. Мартинюк, Т. Кальченка, частково науковими розвідками Т. Любченка та М. Гаухмана. Проте тема поміркованого російського націоналізму на території сучасної України ще повна можливостей для вивчення.

Дане дослідження покликане відобразити особливості становлення та розвитку російського націоналістичного руху поміркованого типу на українських землях після Маніфесту Миколи II й до початку Першої світової війни.

Протягом 1905-1907 рр. поряд з праворадикальними угрупованнями почали з'являтися праволіберальні, як в столиці Російської імперії, так і в регіональних центрах. Власне на українських землях, в Києві, виник відділ Партії правового порядку (ППП), лідером якої став юрист та публіцист Анатолій Савенко. Завдання партії Савенко бачив в протистоянні як революції, так і реакції. «Для всіх зрозуміла необхідність реформ, – писав Савенко, – реформ, проведених з розумною обережністю ...» [17, с. 72]. Отже, організація виступала проти революції, як і крайні праві російські організації, але також за збереження самодержавства в його «конституційній» (тобто проголошеній маніфестом 17 жовтня 1905 р. та утвердженій Основними державними законами) формі, що було неприйнятним для праворадикального табору. За політичним спрямуванням PPP була праволіберальною, хоча на початковому етапі спостерігалась ідейна близькість з «Союзом 17 жовтня», про що говорили самі члени PPP. Цікавим є те, що на початку свого існування, Київська PPP навіть хотіла об'єднатися з Київською Конституційно-прогресивною партією. Все ж через питання автономії та систему виборчого права унія не відбулась.

Сучасний дослідник Д. Роусон в системі політичних партій Російської імперії вдало означив місце PPP – «правіше октябристів» [23, с. 135]. Про це говорили й самі «правопорядники», вказуючи на непатріотичність ліберальних партій, яка особливо проявилась у національному питанні, в лояльному ставленні до євреїв та визнанні за деякими окраїнами автономії.

Програма PPP містила десять положень, які ми загалом можемо диференціювати на приватні (свобода слова, свобода зборів та союзів, свобода віросповідань, свобода особистості) та державні (єдність і неподільність Росії, сильна державна влада, облаштування життя селян та робітників, народне просвітництво, удосконалення воєнних сил Росії) [15, с. 102-103]. Звернемо увагу на державні, і власне на сильну державну владу, основу якої складає «не насильство і свавілля, а суворе дотримання закону» [15, с. 102]. Дотримання закону було необхідне не лише для вгамування революційних настроїв, а й для боротьби зі зловживаннями у вищих чинах влади. І в тому, і в іншому праві звинувачували іногородців. Так, А. Савенко писав: «... скасування карності за службові злочини призвело до сильного засмічення правлячого класу порочними елементами... а карність за злочини все більше й більше слабшала» через «проникнення в правлячий клас іногородців і взагалі людей байдужих до Росії» [18, с. 73].

1907 року на передвиборчих зборах Адам Любинський, в свій час голова КППП, в своїй промові про російський націоналізм вказав: «... партія наша з гордістю заявляє, що в основі діяльності наріжним каменем лежить російський націоналізм». Він пояснював: «російський націоналізм не має нічого спільного з антигуманним явищем, яке проявляється в намаганні будь-що обмежити, образити, асимілювати і навіть поглинути інші народності й національності, навпаки, російський націоналізм прагне лише

захистити, оборонити й оберегти інтереси російської державності, російської національності і російської культури від нападів і посягань на них з боку революційно-іногородньої навали» [5, с. 4]. З появою маніфесту Миколи II, «правопорядці» зрозуміли, що задача їх... полягає уже не в боротьбі з покороною й відкинутою бюрократією, а в дружньому сприянні Уряду до припинення в державі смуту, яка не дозволяла здійснювати на ділі великі основи Маніфесту 17-го Жовтня» [5, с. 15].

Згідно протоколів засідань ППП, за перші місяці існування Київського відділу, його членами стали більше 1000 осіб (20 листопада – 700 осіб [5, с. 7], 18 грудня – більше 1300 осіб [22]). Все ж до 1907 р. через ідейні суперечки частина її членів перейшла в табір октябристів, а інша частина – до правих партій. Учасник монархічного руху в Києві, колишній член ППП, а потім – представник радикального крила А. Ертель, дискутуючи, писав, що на думку А. Савенка, розкол серед правих партій відбувся в результаті «суперечки через партійні програми та особисті рахунки» [22]. Та згідно бачення А. Ертеля, питання розколу – «не на програмному ґрунті, а на ґрунті питання про майбутнє Росії» [22]. Постало питання: «бути в Росії конституції, яка почне нову історію, чи залишиться необмежене самодержавство, яке вже створило Росію і її історію» [22]. Так як монархісти стояли за необмежене самодержавство і проти конституції, в блок з поміркованими вони об'єднуватись не хотіли.

Отже, ППП, підтримавши здобутки революції, відштовхнула від себе крайніх консерваторів, які ввійшли в радикальний табір.

У 1906 р. в Петербурзі було засновано щотижневу газету «Окраїни Росії», довкола якої групувалися російські націоналісти. 30 березня 1908 р. це видання виступило ініціатором створення «Російського Окраїнного Товариства». В його склад увійшов і Д.І. Піхно, редактор й видавець «Кисвячина». В свою чергу головний ідеолог «Російського Окраїнного Товариства» Я.О. Меншиков виступив за створення єдиної партії націоналістів. 18 червня 1908 р. в Санкт-Петербурзі відбувся установчий з'їзд Всеросійського національного союзу, який мав намір об'єднати в єдину Російську партію розрізнені помірковано-праві, консервативно-ліберальні, національно-орієнтовані об'єднання.

Нова російська націоналістична організація остаточно оформилась в 1909 р. під назвою Всеросійський Національний Союз (ВНС), хоча перші товариства з такими назвами виникли на території України ще в 1905 р., зокрема в Києві, Аккермані й Херсоні [11, с. 25]. Головою її став великий подільський поміщик П.І. Балашов. Організація об'єднала всіх російських націоналістів імперії та стала їхнім організаційним та ідейним центром. На території України відділи ВНС було відкрито в Черкасах, Полтаві, Ніжині, Кременчуці, Ковелі, Сарнах, Чернігові, Переяславі [18, с. 69]. Так, 16 жовтня 1911 р. в Черкасах відбулось відкриття відділу ВНС. На зібранні з доповіддю виступив уповноважений голова ради ВНС та активіст Київського клубу російських націоналістів А. Савенко [18, с. 69]. 30 жовтня 1911 р. було засновано Полтавський відділ ВНС. Відкриття відділу відбулося за участі представників губернської та повітової адміністрації, міського управління та духовенства. Тут також з промовою виступив делегат головної ради ВНС А. Савенко та його колега граф В. Бобринський. 29 березня 1912 р. відділ ВНС було відкрито в Одесі, 15 серпня 1912 р. – в Ніжині. В промові в Ніжині Савенко описав заповітну мрію Національного союзу – «бачити свою вітчизну великою та щасливою» [18, с. 71].

Своєю метою ВНС проголосив сприяти пануванню російського етносу в межах Російської імперії, тобто перетворенню Росії в країну для росіян, формуванню свідомості російської народної єдності, розвитку російської культури, зміцненню російської самодержавної влади через єднання царя з народним законодавчим

представництвом. В післяреволюційний період, в час реформ, велика кількість яких спрямована «поламати російське життя», як ніколи була потрібна партія, покликана «захистити рідну заповітну старину» [18, с. 84].

Радянська історіографія, як і деякі сучасні науковці, зараховують ВНС до чорносотенних організацій, розцінюючи основні програмні положення (посилення ролі православної церкви, збереження самодержавства та російський націоналізм) як елементи доктрини чорносотенного руху. Проте на відміну від крайніх правих, ВНС осмислював православ'я та самодержавства крізь призму націоналізму, як щось похідне з «властивостей та характеру самої нації».

Основною метою Союзу, на думку професора Харківського університету Миколи Куплеваського, було: 1) захист інтересів російського народу проти інородного засилля; 2) зміцнення російської державності, тобто боротьба з анархією й з соціальною революцією. Яка руйнує корінні засади суспільства і держави [1, с. 1].

Ціль ВНС полягала у сприйнятті наступних ідей: а) панування російської народності у межах Російської імперії; б) зміцнення свідомості російської національної єдності; в) влаштування побутової самопомогі і розвитку російської культури [7, с. 1]. Оголошувалось, що російський народ і всі російські національні союзи повинні турбуватися про економічні вигоди і зручності для російського населення. Під словом «російський» члени ВНС розуміли не лише «осіб, які носили російські прізвища», але й осіб, які «органічно злилися з російським народом», тобто такі, які безсумнівно віддані його інтересам» [7, с. 1].

В слово «панування» члени ВНС вкладали не поневолення інородців в душі рабської чи кріпосної залежності, а «в сенсі політичному та економічному»: «політичне панування і найбільш вигідне економічне становище в Росії повинно належати росіянам» [7, с. 1].

Поміркованість ВНС була виражена таким чином: «Союз має на меті... сприяти «зміцненню російської державності на основах самодержавної влади царя в єднанні з законодавчим народним представництвом». Отже, ВНС визнавав закони, видані в період революційних подій, які, натомість, важко сприйняло радикальне крило російських націоналістів. Поряд з тим, у поміркованого крила російських націоналістів зберігалась, характерна для радикалів, відданість ідеалам самодержавства, єдність самодержавства і російського народу: «...під приводом війни з царським самодержавством, інородці ведуть боротьбу з російським народом, бажають звести російське населення і російську державу» [7, с. 1] на нищу ступінь розвитку.

Одним з ідейних та організаційних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. Ще 19 березня 1908 р. міська влада зареєструвала статут Київського клубу російських націоналістів, який був близьким до програми Всеросійського національного союзу. Очолював Клуб спочатку В.С. Чернов, а згодом – А.І. Савенко, який і був його засновником. Вже 1912 року А. Савенко згадуватиме, що вперше думка про необхідність національної організації, яка дала б російському народу те, що він потребує» «зародилась в середині київських суспільних діячів, наслідком чого стала поява Київського клубу російських націоналістів» [18, с.28]. Потребував російський народ, на думку проросійських українців, «розповсюдження в суспільстві ідей російської національної самосвідомості та об'єднання людей, які стоять на основі принципів національно-російської державності» [20, с.1].

Вважаємо, що створення ККРН було спровоковане активізацією українства, його національно-культурними здобутками в першому десятилітті ХХ ст. Російські націоналісти визнавали, що «як не фантастичні намагання «українців» створити «самостійну Україну», яка не знаходить співчуття у величезній більшості малоросійського населення, проте за упертої настирливості вожаків українофільства

українофільська пропаганда не лишається безплідною, а тому вимагає протидії» [21, с. 3]. Саме з цією метою в Києві виникла нова російська націоналістична організація, членів якої об'єднувала «російська національна ідея, служінню якій ставить завдання Клуб» [21, с. 3]. Суть діяльності ККРН, згідно бачення організаторів, полягав у «боротьбі культурними засобами проти українофільства, яке намагається внести розкол в російський народ і нанести таким чином, російській національній єдності» [21, с. 3].

ККРН, елітна за складом організація, «протиставляючи іншим націоналізмам російський націоналізм, продовжував енергійно й з більшим темпераментом вести оборонну боротьбу з войовничими іногородцями» [18, с. 16]. Проголосивши державні права росіян, народу, який створив «велику Російську державу», націоналісти наголосили й на неподільності Російської імперії: «нікому не повинні дарувати жодних автономій», «Фінляндія є нерозривною частиною Російської імперії, приналежною нам по праву завоювання», «Південно-Західний край є істинний і чисто російський край» [20, с. 1].

Члени ККРН, згідно статуту, свою діяльність мали скеровувати на «розробку і проведення в життя ідей мирного політичного і культурного розвитку Росії», «в'яснення нужд і потреб населення краю і всієї держави і на сприяння задоволення їх легальними способами», «проведення своїх кандидатів у всі виборні установи» [20, с. 2].

В листопаді 1911 р. було створено Кам'янець-Подільський Союз російських націоналістів. Засновником Союзу вважався Іван Ракович, за походженням належав до полтавського дворянства, дійсний статський радник, член державної ради і переконаний монархіст. Союз декларував своєю метою «зміцнення і захист загальних російських інтересів в Західній Росії» [18, с. 270-272]. Будучи формально самостійною організацією, вона, тим не менш, трималася в руслі політики впливового Київського клубу російських націоналістів. Союз об'єднував переважно православне дворянство Поділля, високий річний внесок (3 рублі) по суті, закривав його двері для малозабезпечених верств населення. У жовтні 1913 року в межах Союзу був створений «Російський національний клуб в місті Кам'янець-Подільський», за аналогією з київською організацією званий «Кам'янець-Подільський клуб російських націоналістів» [6]. Засновником Клубу була Рада Союзу в особі голови І.Є. Раковіча та членів Союзу Алмазова, Євтушевського, Жантієва, Лехнович, Моралевича, Саченко, Синегуба і Четверикова [10, с. 46]. Активність Союзу, так само як і клубу, була висока в 1911-1914 рр. та спала до 1916-1917 рр.

Члени ККРН були тісно пов'язані з ВНС, хоча зберігав незалежність. Про такий зв'язок свідчить участь делегатів від Київського клубу в з'їздах представників ВНС [18, с. 78].

Незважаючи на свій російський етноцентризм, націоналісти не ігнорували багатонаціональність Росії. Програма щодо іногородців була простою: «Ми хочемо їх зросійщення... Зросійщити – означає зробити іногородців за своїми переконаннями російськими... Ні під яким виглядом ми не повинні давати іногородцям більше прав, чим маємо їх ми, росіяни... Інородна автономія, крім того, є першим ступенем до розпаду Росії» [19, с. 21-23].

Доречно було б вважати, що саме ККРН сприяв формуванню ідейної концепції російського націоналізму не лише на українських землях, але й в центрі імперії, впливаючи на пріоритети політичної лінії уряду стосовно українських же окраїн. Не дивно, що безпосереднім приводом до видання чи не єдиного документу початку ХХ ст. фактично прямої репресивної щодо українського руху в його легальних формах дії – Столипінського циркуляру, послужила складена С. Щоголевим, не без впливу діячів «Київського клубу російських націоналістів», наприкінці грудня 1909 р. і відвезена на

початку січня 1910 р. у Петербург київським губернатором О. Гірсом доповідна записка «О польских и малорусских просветительных обществах» [16]. Згодом, у 1914 році Департамент поліції визнав Грушевського «одним з головних вождів мазепинського руху» і рекомендував генерал-губернатору Ф.Ф. Трепову (російський державний діяч, у 1908-1914 – київський, подільський і волинський генерал-губернатор) розглянути питання про «необхідне адміністративне вислання його з меж Південно-Західного краю», не без впливу А. Савенка та компанії.

Наприкінці 1913 р. в середовищі ККРН відбувся розкол [4, с. 42], спровокований загальною кризою політичної системи «думської монархії». В Києві, як і в імперській столиці, частина Клубу виявила бажання зблизитись з крайніми правими, частина – за союз з октябристами та прогресистами. Більшість членів підтримали А. Савенка, виступивши за поміркований курс. Лояльність октябристам А. Савенку була характерна ще раніше. 10 вересня 1911 року на засіданні комітету, присвяченому питанням поточного державного життя, очільник ККРН ознайомив присутніх зі змістом випущеної Союзом 17 жовтня декларації і, говорячи про еволюцію октябристів вправо, вказав, що націоналісти з охотою би підписались під декларацією [18, с. 59].

Ще одним великим містом, де розвивалися ідеї російського націоналізму, був Харків. 1913 р. тут виник Харківський Національний Російський Союз, як філія ВНС. Варто зазначити, що специфікою українських земель було те, що тут не завжди можна було зрозуміти, до якого угруповання російських націоналістів входила та чи інша особа. Так, колишні активісти радикальних організацій могли засновувати організації поміркованого типу, або бути членами одночасно декількох союзів різного спрямування. Також, незважаючи на приналежність до партії російських націоналістів, члени ВНС і Київського клубу російських націоналістів були також і монархістами, правда не чорносотенного, а «столипінського спрямування».

Гасло Харківського Національного Російського Союзу, відображене на печатці його Ради й на обкладинці уставу організації, звучало так: «Росія для Росіян» [10, с. 111]. Ним утверджувалось привілейоване становище пануючої нації у порівнянні з іногородцями. Очолив організацію В.Я. Воскресенський, заступником став С.Д. Ільїн. В Раді Союзу також увійшли Н.Н. Вінтерфельдт та В.С. Зайцев [3].

В цей час в Харкові також діяли «Товариство російських людей» (проф. В.І. Альбицький), «Гурток російських студентів» (В.В. Альбицький), «Союз російських робітників» (С. Наливайко, Ф. Коняєв), Гурток ревнителів святої Православної віри, «Гурток (згодом «Товариство») російських жінок» (М.Г. Клименко) [2, с. 20].

Іншою організацією поміркованого націоналізму став «Всеросійський Національний Клуб». «Російські націоналісти вважають покликанням своїм служити відновленню імперської ідеї в душі російського націоналізму. Не посягаючи на законні права народностей завойованих чи тих, хто добровільно прийняв підданство Росії, народ російський повинен відстояти своє верховенство й своє єдинодержавство в розпорядженні державою» [1, с. 11], – писав націоналіст М.Я. Балясний.

Організаційне оформлення та активна діяльність російських націоналістів вплинули на студентство. В 1910 р. було засновано Всеросійський Національний Студентський союз, з центром у Санкт-Петербурзі. Студентський союз спочатку планував розширити свою діяльність на інші міста. Але є відомості лише про одну філію ВНС в Києві. Вона була створена за ініціативи представників академічних партій університету та Політехнічного інституту і зареєстрована у травні 1911 р. Лідерами цієї організації були Б.М. Щеглов, брати М.М. і А.М. Ястребови, А.Г. Іоль, В.М. Базилевич, І.І. Бабариков і П.П. Левицький [9].

«Взагалі національно російський рух йде головним чином з Малоросії, з Києва, з Волині», – стверджувала на своїх сторінках права газета «Тверское Поволжье» [10, с.

114]. Об'єктивною причиною цього стала поліетнічність краю, загострення національних протиріч, які проявлялись в боротьбі за національні інтереси.

Напередодні Першої світової війни правий табір перебував в стані кризи. Це стосувалося як крайніх правих, так і поміркованих правих – російських націоналістів. Так, у ВНС почали проявлятися дві лінії: одна на зближення з радикалами, інша – з октябристами. До октябристів тяжіли й керівники українських організацій російських націоналістів – А. Савенко та В. Шульгін. До того ж, цей час спостерігалась криза монархізму, яка була спричинена як зміною суспільних настроїв та пріоритетів, так і неспроможністю правих організацій суттєво впливати на вирішення будь-яких проблем.

Поряд з тим, можемо спостерігати зміну активності в російському націоналістичному русі до, під час та після революції. Якщо в період піку революційних подій в першості були безстанові організації крайні правих (СРН, Союз Михайла Архангела), то після їх спаду – чисто станові організації дворян, поміркованих російських націоналістів – ВНС, ККРН. Отже, важливою причиною спаду діяльності поміркованих організацій російського націоналізму був їхній дворянський характер та нездатність розширити свою соціальну базу. Тому з часом починається «ревiзiя» націоналістичної програми, її демократизація. Причину поразки руху вказували вихідці з його середовища: «Цей «російський націоналізм», справедливо охрещений «казенним» був чужий прогресивному суспільству та його стремлінням», «стала позначатися слабкість, обмеженість існуючої націоналістичної програми, яка не відповідала народним інтересам. В ній дуже багато вузькомплемінного націоналізму і відсутній взагалі демократизм» [15, с. 386].

Отже, прогрес ідей вимагав прогресу рішень та дій, російський націоналізм показав свою неспроможність йти в ногу з часом, пристосовуючись до потреб не лише верхів, але й низів суспільної драбини. Обмеженість та недалекоглядність спершу породили кризу, далі розкол, а згодом й занепад поміркованого російського націоналізму. На українських землях це було спричинене й активізацією українського національного руху, який заповнив ідейне поле цих земель.

Список використаної літератури

1. Балясний М. Я. Чего ждаты от русского национализма / М. Я. Балясний . – Санкт-Петербург : Изд. ВНС, 1911. – 33 с. ; Balyasnyy M. Ya. Chego zhdaty ot russkogo natsionalizma / M. Ya. Balyasnyy . – Sankt-Peterburg : Izd. VNS, 1911. – 33 s.
2. Вязигин А. С. Манифест созидательного национализма / А. С. Вязигин; сост. и коммент. А. Каплина и А. Степанова; отв. ред. О. Платов. – Москва : Институт русской цивилизации, 2008. – 397 с. ; Vyazigin A. S. Manifest sozidatel'nogo natsionalizma / A. S. Vyazigin; sost. i komment. A. Kaplina i A. Stepanova; отв. red. O. Platov. – Moskva : Institut russkoy tsivilizatsii, 2008. – 397 s.
3. Держаний архів Харківської області, ф. 29, оп. 1, сп. 344, арк. 3, 16, 25 ; Derzhanyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, f. 29, op. 1, sp. 344, ark. 3, 16, 25
4. Коцюбинський Д. А. Русский национализм в наале XX столетия : Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. А. Коцюбинський. – Москва : РОССПЭН, 2001. – 528 с. ; Kotsyubinskiy D. A. Russkiy natsionalizm v naale KhKh stoletiya : Rozhdenie i gibel ideologii Vserossiyskogo natsionalnogo soyuza / D. A. Kotsyubinskiy. – Moskva : ROSSPEN, 2001. – 528 s.
5. Любинский А. И. Русский национализм как средство борьбы с революционно-инородческим движением / А. И. Любинский. – Киев : Типография И. И. Горбунова, Крещатик № 38, 1907. – 16 с. ; Lyubinskiy A. I. Russkiy natsionalizm kak sredstvo borby s revolyutsionno-inorodcheskim dvizheniem / A. I. Lyubinskiy. – Kiev : Tipografiya I. I. Gorbunova, Kreshchatik № 38, 1907. – 16 s.

6. Мартинюк О. Російський націоналізм початку ХХ ст.: консервативні політики та передвиборчі стратегії на Правобережжі [Електронний ресурс] / О. Мартинюк // Україна модерна. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/md/182> ; Martyniuk O. Rosiiskiy natsionalizm pochatku KhKh st.: konservatyvni polityky ta peredvyborchi stratehii na Pravoberezhzhi [Elektronnyi resurs] / O. Martyniuk // Ukraina moderna. – Rezhym dostupu : <http://uamoderna.com/md/182>

7. Московские ведомости. – 1908. – № 145. – С.1 ; Moskovskie vedomosti. – 1908. – № 145. – S.1.

8. Обершт О. Радикальные русские националистические организации на территории Украины (1905-1914) / О. Обершт // Acta scientifica academiae ostroviensis. Sectio A. Nauki Humanistyczne, Społeczne i Techniczne. – Ostrowiec Świętokrzyski. – 2015. – № 5. – S. 146-159 ; Obersht O. Radikalnye russkie natsionalisticheskie organizatsii na territorii Ukrainy (1905-1914) / O. Obersht // Acta scientifica academiae ostroviensis. Sectio A. Nauki Humanistyczne, Społeczne i Techniczne. – Ostrowiec Świętokrzyski. – № 5(1). – 2015. – S. 146-159.

9. Омелянчук И. В. Академисты [Электронный ресурс] / И. В. Омелянчук // Фонд изучения наследия П. А. Столыпина. - Режим доступа : http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=345 ; Omelyanchuk I. V. Akademisty [Elektronnyy resurs] / I. V. Omelyanchuk // Fond izucheniya naslediya P. A. Stolypina. - Rezhim dostupa : http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=345

10. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914) : моногр. / И. В. Омелянчук. – Киев : АУП, 2007. – 744 с. ; Omelyanchuk I. V. Chernosotennoe dvizhenie v Rossiyskoy imperii (1901-1914) : monogr. / I. V. Omelyanchuk. – Kiev : AUP, 2007. – 744 s.

11. Острецов В. М. Черная сотня и красная сотня (Правда о Союзе Русского Народа) / В. М. Острецов. – Москва, 1991. – 48 с. ; Ostretsov V. M. Chernaya sotnya i krasnaya sotnya (Pravda o Soyuze Russkogo Naroda) / V. M. Ostretsov. – Moskva, 1991. – 48 s.

12. Право и порядок. – 1905. – №1 ; Pravo i porjadok. – 1905. – №1.

13. Право и порядок. – 1905. – №4 ; Pravo i porjadok. – 1905. – №4.

14. Полный сборник платформ всех русских политических партий после 17 октября 1905 г. С приложением высочайшего манифеста 17 октября 1905 г. и всеподданейшего доклада графа Витте. – 2-е изд. - Сакт-Петербург : ННШ, 1906 г. – 132 с. ; Polnyy sbornik platform vseh russkikh politicheskikh partiy posle 17 oktyabrya 1905 g. S prilozheniem vysochayshego manifesta 17 oktyabrya 1905 g. i vsepoddaneyshego doklada grafa Vitte. – 2-e izd. - Sakt-Peterburg : NNSh, 1906 g. – 132 s.

15. Пути России. Новый старый порядок – вечное возвращение? : сб. ст. – Москва : Новое литературное обозрение, 2016. – Т. XXI. - 456 с. ; Puti Rossii. Novyy staryy porjadok – vechnoe vozvrashchenie? : sb. st. – Moskva : Novoe literaturnoe obozrenie, 2016. – Т. KhKhI. - 456 s.

16. Реєнт О. П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу [Електронний ресурс] / О. П. Реєнт // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип. 25. – С. 83-124. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_25_11 ; Reient O. P. Ukrainskyi natsionalnyi rukh u Rosiiskii imperii ta polityka derzhavnoi vlady z «ukrainskoho pytannia» v modernu dobu [Elektronnyi resurs] / O. P. Reient // Intelihentsiia i vlada. – 2012. – Vyp. 25. – S. 83-124. – Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2012_25_11

17. Санькова С. М. Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908-1917) / С. М. Санькова. – Орёл : С.В.

Зенина, 2006. – 370 с. ; Sankova S. M. Russkaya partiya v Rossii: Obrazovanie i deyatelnost Vserossiyskogo natsionalnogo soyuza (1908-1917) / S. M. Sankova. – Orel : S.V. Zenina, 2006. – 370 s.

18. Сборник клуба русских националистов. – Киев, 1913. – Вып. 4-5. – 161 с. ; Sbornik kluba russkikh natsionalistov. – Kiev, 1913. – Vyp. 4-5. – 161 s.

19. Строганов В. Русский национализм. Его сущность, история и задачи / В. Строганов. – Санкт-Петербург, 1912. – 87 с. ; Stroganov V. Russkiy natsionalizm. Yego sushchnost, istoriya i zadachi / V. Stroganov. – Sankt-Peterburg, 1912. – 87 s.

20. Устав Клуба русских националистов в Киеве. – Киев : Типогр. «С. В. Кульженко», 1912 ; Ustav Kluba russkikh natsionalistov v Kieve. – Kiev : Tipogr. «S. V. Kulzhenko», 1912

21. Харьковские губернские ведомости. – 1908. – № 66 ; Kharkovskie gubernskie vedomosti. – 1908. – № 66.

22. ЦІАК, ф. 296, од.зб. 2 , арк. 425 ; TsIAK, f. 296, od.zb. 2 , ark. 425.

23. Rawson D. C. Russian rightists and the revolution of 1905 / D. C. Rawson. – Cambridge, 1995. – 283 s.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2016 р.

O. Obersht

MODERATE RUSSIAN NATIONALISM IN UKRAINIAN LAND (EARLY TWENTIETH CENTURY)

The article shows the features of formation and development of Moderate Russian nationalist movement on Ukrainian territory after the Manifesto of Nicholas II in 1905 to the First World War. The author made an attempt to differentiation of Russian nationalism in the territory of the Russian Ukraine. The period covered our investigation is a gradual exit into the political arena Moderate Russian nationalist forces that were active in the Ukrainian lands until the beginning of World War I (1905-1914). During the years 1905-1907, along with Right radicals groups started to appear Right liberals both the capital of the Russian Empire and in regional centers.

Nature of Moderate nationalism on the territory of Ukrainian lands included in the circle of scientific research both representatives of Ukrainian and foreign historiography. And the question of typology Great Russian nationalist groups belonging to the controversial and needs further investigation. This study is intended to reflect the peculiarities of formation and development of the Russian nationalist movement moderate type on Ukrainian territory after the Manifesto of Nicholas II and before the First World War.

The author analyzed conditions of appearance, performance and ideological field moderate Russian nationalism organizations. In this article examined the Kyiv department of the Party of the legal order, the local departments of the Russian National Union, Kyiv club of Russian nationalists.

The author focuses on student participation in the pro-Russian organizations and distinguished the problem of Ukrainianness in the Russian nationalist views.

The article concluded that important cause for the decline moderate organizations of Russian nationalism was their noble character and inability to expand its social base. Therefore eventually began a «revision» of the nationalist program and her democratization. In addition, the decline in the Ukrainian lands of moderate Russian nationalism was also caused by activation of Ukrainian national movement, which captured the ideological field of the land.

Keywords: *Moderate Russian Nationalism, Kyiv Club of Russian Nationalists, Russian National Union.*

М.Б. Парахіна

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ ТА СПРОБИ НАПИСАННЯ СПІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА З ІСТОРІЇ: ДОСВІД ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У статті йдеться про суспільно-політичний й ідеологічний контекст підготовки й створення спільних підручників з історії, ініційований спільною українсько-російською комісією, створеною у 2001 р. Не зважаючи на багатоманітність заходів, спрямованих на популяризацію вітчизняної історії, найвпливовішим і найпоширенішим є підготовка і видавництво підручників, в яких і відображається офіційна історіографічна доктрина держави та визначення спільних підходів до оцінки історичних подій

Ключові слова: Україна, Росія, історія, підручники, політика, міждержавні зв'язки.

Очевидною є пряма залежність підручників від політичної лінії влади, з поступовим зменшенням рівня їх історичної об'єктивності. По суті, підручники стають заручниками системи міждержавних відносин, адже їх зміст постійно перероблюється у відповідності до формату двосторонніх відносин: при їх загостренні Росія починає виставлятися як споконвічний агресор і ворог; при зміні курсу держави в бік порозуміння – як братній народ, з яким пов'язує спільна героїчна історія. Часті зміни тексту підручників, і головне їх змісту мають зворотні наслідки, порівняно з запланованими. Замість підвищення рівня довіри учнів до освіти і цілеспрямованого формування у їх світогляді необхідних уявлень відбудеться лише чергове падіння інтересу до освіти як такої, і відповідно зниження загальноосвітнього рівня населення в цілому. Перспектива такої роздвоєності інформаційних потоків щодо трактування історії лише сприятиме розколу суспільства, і втрати ним довіри до влади, не залежно від її політичної ідеології та міжнародної політики.

Як українській, так і російській громадськості потрібний був час, щоб пристосуватися до нової реальності, що постала після зникнення Радянського Союзу. До 1991 р. українська державність була формальною, і Україна розчинялася в Радянському Союзі. Учні українських загальноосвітніх шкіл і студенти історичних факультетів ВНЗ вивчали не історію України, що включалася лише поодинокими розрізненими фрагментами в загальний курс історії СРСР, а минуле Росії/СРСР. Лише з 1992 р., тобто вже в незалежній Україні було здійснено реформу історичної освіти, за якої молодь одержала можливість вивчати історію власного народу.

Російська громадськість не відразу зробила необхідні висновки з факту відсутності СРСР. Цей факт зобов'язував відмовитися від звичної з часів В. Татіщева та М. Карамзіна картини російської історії. Курси національної, або вітчизняної історії, так само як історичні атласи, створюються на основі сучасних кордонів будь-якої країни. Інший підхід заводить у глухий кут, тому що кордони між країнами постійно змінювалися в різні історичні епохи. Отже, вченим України та Росії треба було домовлятися, де закінчується історія однієї країни та починається історія іншої.

Існував ще один різновид можливої співпраці між ними – визначення спільних підходів до оцінки історичних подій. Йшлося не про те, щоб писати однаково: вчені кожної країни та кожний вчений в будь-якій країні мають право на власну точку зору. Однак у країн-сусідів є спільне минуле, а відтак – багато неприємних, часом трагічних сторінок у взаємовідносинах. Не можна дозволити собі замовчувати їх, мотивуючи це

необхідністю зміцнення дружніх стосунків між країнами. Але завжди треба, і особливо – у шкільних підручниках історії, відділяти народ від політичного режиму.

Зв'язки між істориками Москви та Києва почали поступово відновлюватися лише у новому столітті, причому на якісно іншій основі – як міждержавні. Під час зустрічей на міжнародних конференціях у третій країні українські та російські вчені пересвідчилися в тому, що на їхню позицію у формулюванні закономірностей спільної історії впливає новий чинник: наявність власної державності. Українські вчені в цьому пересвідчилися раніше, оскільки вперше почали жити в суверенній державі й усвідомлювати власні національні інтереси. Історія як наука та навчальна дисципліна невіддільна від історичної пам'яті суспільства, його історичної свідомості. Хоча історик покликаний впливати на свідомість свого народу, він завжди відчуває зворотній вплив.

Ключовим завданням при висвітленні та вивченні різноманітних історичних проблем, надається донесенню їх до широкого загалу населення країни. Не зважаючи на багатоманітність заходів, спрямованих на популяризацію вітчизняної історії, найвпливовішим і найпоширенішим є підготовка і видавництво підручників, в яких і відображається офіційна історіографічна доктрина держави [3]. Саме підручники, і особливо підручники для школи є тим засобом, що впливає на цілі покоління молоді, адже в нашому суспільстві авторитет підручників є незаперечним, і все навчання здійснюється у відповідності до прописаних в них принципів та оцінок [6].

Регулярні зв'язки з московськими академічними інститутами історичного профілю відновилися з 2001 р. Учені Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України у квітні 2001 р. взяли участь у міжнародній конференції «Реформи і революції в російській історії», що проводилася Інститутом російської історії РАН. Влітку того ж року на конференції «22 червня 1941 р.: від поразки до Перемоги», яку організував Інститут історії України (19 червня 2001 р.), плідно працювала група московських учених у складі провідних наукових співробітників Інституту російської історії РАН, докторів історичних наук О. Ю. Васильєвої, О. В. Небезина й О. С. Сенявського [14].

За ініціативи директора Інституту історії України акад. НАН України В. А. Смоляка у червні 2001 р. до Києва приїхала представницька делегація московських істориків на чолі з акад. РАН О. О. Чубар'яном. Учена рада Інституту історії України створила комісію з провідних науковців для опрацювання пропозицій щодо напрямів спільної роботи. Пропозиції комісії обговорювалися на вченій раді разом із московськими вченими. 5 червня директор Інституту історії України НАН України акад. В. А. Смоляк і директор Інституту всесвітньої історії РАН акад. О. О. Чубар'ян підписали угоду про співробітництво.

Ця зустріч мала й конкретну мету – оцінку підручників із вітчизняної історії, якими користувалися в загальноосвітній школі обох країн. Задовго до зустрічі комплекти підручників були передані фахівцям відповідних інститутів.

Дводенна дискусія виявилася змістовною. Сторони не переконали одна одну у своїй правоті, але отримали уявлення про характер і специфіку викладання вітчизняної історії в обох країнах. Вони погодилися з тим, що не слід обтяжувати народи колективною виною за трагедії, що траплялися в минулому. Практика інших країн засвідчувала продуктивність саме такого підходу. Зокрема, уряди і громадськість багатьох країн створили двосторонні «підручникові» комісії, що постійно слідкують за тим, щоб у зростаючого покоління під час навчання не виникали злі думки та неприємні почуття щодо народу сусідньої держави. Десятки років працюють німецько-французька та польсько-німецька комісії. Від 1993 р. не менш продуктивно працює українсько-польська «підручникові» комісія.

Першим етапом у такому співробітництві стала міжнародна наукова конференція «Росія і Україна в європейському культурному просторі», що відбулася 19–20 червня 2002 р. в Інституті всесвітньої історії РАН.

Представницький характер цієї зустрічі дозволив поставити низку науково-організаційних проблем. Вони знайшли своє місце в меморандумі, підписаному керівництвом обох інститутів. Указувалося, зокрема, що конференція показала плідність наукових зустрічей і виявила напрями та форми співробітництва між істориками України та Росії. Під час конференції було піднято питання про співпрацю вчених обох країн у підготовці підручників і навчальних посібників для середньої та вищої школи. Обидві сторони підтвердили свій намір створити спільну комісію з вивчення змісту підручників, що становлять важливий засіб виховання молодого покоління в дусі дружби і взаємоповаги до сусідніх країн і народів. Було висловлено побажання, щоб комісія з вивчення змісту підручників була створена на базі РАН і НАН України, а також міністерств освіти обох країн.

Українська сторона на той час мала багаторічний досвід спільної праці науковців і міністерських працівників України та Польщі над підручниками з історії та географії. Експерти обох країн по чергово зустрічалися в Києві та Варшаві, вивчали шкільні підручники та формулювали побажання щодо наявності і характеру викладу тем, пов'язаних з історією сусідньої країни або спільної історії обох країн. Суть побажань зводилася до того, щоб у дітей, які вивчають історію як навчальну дисципліну, не створювалися несприятливі деформовані уявлення про народ сусідньої країни.

На жаль, те, що можна було здійснити між істориками Польщі й України, не вийшло в істориків України та Росії. Головною інстанцією, що затверджує ці підручники виступає не Інститут історії України НАН України, а Міністерство освіти та науки, більш прив'язане до влади і менш зацікавлене в об'єктивному висвітленні історичних подій, що рідко бувають однозначними і ще рідше відповідають всім вимогам діючої влади. Саме тому підручники, як і освітні програми, досить часто стають жертвами політичної кон'юнктури, по суті віддзеркалюючи пануючу ідеологію та стан міжнародних відносин. Про недосконалість підручників говорять і результати експертної перевірки підручників спеціальною комісією Російської Академії Наук в 2010 р. Члени комісії по перевірці зокрема зазначили, що саме методисти Міністерства освіти відіграють більшу роль при створенні підручника, аніж вчені-спеціалісти [10].

Аналізуючи українські підручники з історії, що були видані в період загального протистояння між Україною і Росією, можна зауважити їх відкриту антиросійську спрямованість, що досить активно використовувалося російською пропагандою [3]. Висвітлення більшості проблем двосторонніх відносин у різні історичні етапи здійснювалось виключно в контексті відкритого протиставлення прогресивного-українського і регресивного-російського, з наявністю значної кількості звинувачень та історичних міфів. Більш того, намагаючись обґрунтувати таку позицію, в підручниках часто використовувалися недостовірні данні, на зразок 100 тисяч російських воїнів у битві під Конотопом [2, с. 160]. В цілому, аналізуючи зміст тих підручників, можна визначити їх основну мету – створити в свідомості українців образ Росії як головного ворога, що позбавив Україну не лише власної державності та частини територій, а й власної назви, узурпувавши термін «Росія». Однак не лише українські підручники мали названі недоліки. Так, у російських навчальних посібниках відношення до України також було далеким від дружнього, досить часто відбувалось приниження її ролі у історії, з відкритим ігноруванням її місця і значущості в світі та регіоні [9]. Саме через такі недоліки і відкриту фальсифікацію, виникла потреба узгодженого підходу до висвітлення історії.

Окремим поштовхом до переоцінки існуючих підручників історії в обох країнах стало загострення російсько-українських відносин у 2007-2009 р., пов'язане з «війною історій». Наслідком цієї «війни» для підручників стало рішення про перевірку підручників Комісією по боротьбі з фальсифікацією історії в Російській Федерації в 2009 р. Метою цього заходу, на думку його організаторів, стала потреба перегляду змісту курсу вітчизняної історії в школах та непрофільних вузах для виправлення низки фактологічних помилок та впровадження нового погляду на історичні події. Так, відповідно до трактувань історичних подій, пріоритетним було проголошення висвітлення ролі і місця Росії в світі, її значення для всесвітньої історії. Також певна увага мала приділятися потребам розділення історії СРСР та Російської Федерації, з відкиданням вини Росії за злочини радянського часу [7].

Варто зазначити, що потреба узгодженого підходу до створення підручників з історії між Україною та Російською Федерацією виникла одночасно зі зміною формату двосторонніх відносин. Так, на початку 90-х років, в часи загострення протистояння, спроб узгодження не робилося. Проте вже в 2001 р., в часи «потепління» відносин за президентства Л. Кучми розпочався діалог між істориками та політиками. Так, першим кроком у налагодженні нормального, цивілізованого наукового співробітництва стала відкрита дискусія з приводу змісту сучасних шкільних підручників в Україні та Росії. Участь у обговоренні взяли Інститут російської історії РАН, Інститут загальної історії РАН, Інститут історії України НАНУ, працівники Міністерства освіти і науки України, Московського державного педагогічного університету [6]. Основним висновком цієї дискусії стало усвідомлення її учасників того, що при наявності різноманітних поглядів на деякі проблеми спільної історії, подальша перспектива розвитку контактів, думок та оцінок лежить виключно в руслі професійного діалогу [5, с. 241].

Виконуючи рекомендації, вироблені під час зустрічі в червні 2002 р. у Москві, обидва інститути підготували розгляд питання про шкільні підручники. 25 лютого 2004 р. в Інституті всесвітньої історії РАН відбувся круглий стіл на тему «Проблема висвітлення історії світової культури в навчальній літературі з всесвітньої історії». Йшлося, звичайно, не про підручники та посібники, що використовуються в країнах Заходу, а про навчальну літературу на пострадянському просторі.

1–2 грудня 2003 р. у Києві на спільному засіданні Президій Академій наук України й Росії був затверджений склад Спільної українсько-російської комісії істориків, співголовами якої стали академік НАН України В. А. Смолій та дійсний член РАН О. О. Чубар'ян. Тоді ж між представниками Інституту всесвітньої історії РАН та Інституту історії України НАН України на підставі Угоди про наукове співробітництво між інститутами від 5 червня 2001 р. було підписано двосторонній план проведення спільних заходів. 12 грудня 2003 р. представники Інституту всесвітньої історії РАН взяли участь у «круглому столі» у Києві «Переяславська рада та українсько-російський договір 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія» [13, с. 170].

26–27 лютого 2004 р. знову ж таки у столиці РФ відбулося засідання російсько-українського «круглого столу» на тему «Проблеми висвітлення історії культури у шкільних підручниках із всесвітньої історії», що у ньому, поряд з представниками академічної історіографії України й Росії, взяла участь й велика група функціонерів з міністерств освіти обох держав [13, с. 170-171].

24–25 листопада 2004 р. у приміщенні Інституту всесвітньої історії РАН у Москві відбулося організаційне засідання Спільної українсько-російської комісії істориків. Вона була утворена рішенням Президії НАН України і Президії РАН з метою координації діяльності провідних фахівців академічної науки обох країн, які працюють у галузі історії України й історії Росії. Утворюючи Спільну комісію істориків, керівництво національних академій не деталізувало напрямів її роботи. Учені самі повинні були

вирішити, які наукові проблеми і в якій послідовності мають бути покладені в основу спільної діяльності.

Важливо відмітити й те, що робота комісії збіглася з найвищим піднесенням «Помаранчевої революції», коли до подій в Україні була прикута увага всього людства. Якісна різниця у висвітленні подій світовими та російськими засобами масової інформації наводила на гіркі роздуми. На очах творилася історія, але багато хто з російських колег абсолютно по-іншому інтерпретував перебіг події, які відбувалися буквально на очах. Після цього нікого вже не дивувала різниця в підходах до оцінки давно минулих подій.

За ініціативи керівництва Інституту всесвітньої історії РАН співробітництво між істориками обох країн тепер доповнюється контактами з ученими інших держав СНД. 8-9 грудня 2005 р. в Москві відбулася нарада керівників історичних установ країн СНД.

У центрі уваги були проблеми висвітлення в навчальній літературі, передусім у курсах середньої школи періодів «спільної історії» країн, регіонів і народів, що раніше входили до складу Російської імперії та Радянського Союзу, а також перспективи співробітництва історичних установ учасників зустрічі.

На нараді виявилось, що в підручниках є велика різниця як у загальних підходах, так і в конкретному висвітленні проблем спільної історії. Усі погодилися, що це явище є наслідком процесу «суверенізації» історії в рамках побудови національних держав, і його слід розглядати як об'єктивне. У зв'язку з цим нарада обговорила найбільш гострі та дискусійні питання і вирішила посилити роль наукового співтовариства істориків інститутів історії країн СНД у підготовці підручників, опрацюванні підходів до висвітлення періодів спільної історії.

Науково-методичні питання вивчалися під кутом зору висвітлення історії сусідніх країн у вітчизняних підручниках. Було підкреслено думку про необхідність спільного й узгодженого розгляду підручників, щоб у покоління, яке лише входить у життя, формувався позитивний образ сусідньої країни та народу. Це особливо важливо щодо Польщі та Росії, з якими Україна має довгі століття спільної історії [8].

1 листопада 2012 р. у Москві в Інституті всесвітньої історії РАН відбулося чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків. На зібранні були представлені переважно фахівці академічних інститутів РФ та України, а також учені з українознавчих осередків вищих навчальних закладів Москви й Санкт-Петербурга.

За підсумками московського засідання було також узгоджено, що чергове зібрання Спільної українсько-російської комісії істориків відбудеться в Україні у жовтні 2013 р. [1, с. 226]

Того ж 2012 р. з'явилася друком перша (сподіваємося, що й остання) спроба спільного українсько-російського посібника для учителів «Україна та Росія на перехрестях історії. Культура Давньої Русі (Модуль 1)» авторства Олександра Васильовича Назаренка, провідного наукового співробітника Інституту всесвітньої історії РАН, доктора історичних наук, і його українського колеги – головного наукового співробітника відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук Володимира Михайловича Рички.

Ювілейне (десяте з 2003 р.) й, вочевидь, останнє засідання Спільної українсько-російської комісії істориків відбулося у Києві 3–5 грудня 2013 р., вже під час Революції гідності. Підсумки цієї зустрічі презентували на прес-конференції у Москві у приміщенні ИТАР-ТАСС напередодні Нового 2014 р. нечисленним (п'ятьом) російським та українським журналістам директор Інституту всесвітньої історії РАН акад. РАН О. О. Чубар'ян та його заступник В. В. Іщенко. За характеристикою останнього: «Наші українські колеги уважно спостерігають за життям у Росії, добре ознайомлені з

концепцією російського підручника історії, яка так активно обговорюється останнім часом. Ми прагнемо від них не відставати й цікавимося тим, що відбувається на Україні. Не дивина, що один і той самий фактичний історичний матеріал можна інтерпретувати по-різному. Власне, наша комісія створювалася й працює саме для того, щоби спільними зусиллями учених двох країн укорінити чи хоча б окреслити уніфікований підхід до змісту шкільних матеріалів – як російських, так і українських» [12].

Спільна російсько-українська комісія істориків – не закритий «клуб»: у її роботі постійно брали участь й учені з інших країн СНД. Головне, і на цьому наголосили О. О. Чубар'ян та В. В. Іщенко: «Більше уваги слід приділяти спільним документам, ретельніше працювати з архівами, не займатися популістськими й політично ангажованими вкиданнями, як, наприклад, було з «голодомором». Завдання істориків усіх країн – мінімізувати наслідки політичних маніпуляцій історичними фактами. Ми розмовляємо поміж собою мовою історичних документів, а не мовою Майдану й коктейлями Молотова» [12].

Показово, що 22 березня 2014 р. керівник Центру історії Росії, України й Білорусі Інституту всесвітньої історії РАН, відповідальний секретар журналу Міжнародної Асоціації інститутів історії країн СНД, доктор історичних наук О. В. Шубін в інтерв'ю інтернет-виданню «Кавполит» («Кавказская Политика»), дав таку оцінку зверненню Президента РФ В. В. Путіна до Федеральних Зборів цієї країни щодо приєднання Криму: «Путин продолжает проводить ту линию, которую выбрал ещё в 2013 г. Смысл этой стратегии заключается в том, чтобы национализмом отвлечь граждан страны от нарастающих социальных проблем. Волна национализма, усиленная занятием Крыма, будет иметь негативные социальные последствия. Россиянам придётся затянуть пояса. Инициатива по присоединению Крыма уже нам стоила дорого из-за падения рубля. Но это только начало. Теперь предстоит аккумулировать большие средства в качестве помощи Крыму [...]. Скоро поход на Крым отразится на ценах в магазине. Занятие Крыма Россией вбило такой клин между братскими народами, который ещё долго не удаётся вытащить, если вообще удастся [...]» [16].

2015 р. у санкт-петербурзькому видавництві «Алетейя» з'явилося друком, вочевидь, останнє видання, яке принаймні побіжно мало відношення до Спільної українсько-російської комісії істориків. Йдеться про книгу нарисів «История Украины», що її авторами виступили Данилевський І.М.; Таїрова-Яковлева Т. Г., Шубін О.В., Мироненко В.І.[4].

У передньому слові до видання співголова Спільної російсько-української комісії істориків академік РАН А. О. Чубар'ян так рекомендував книгу російському (й гіпотетичному українському) читачеві: «В настоящей книге представлена история украинских земель с древности до современности. Авторы книги входят в состав российской части Совместной российско-украинской комиссии историков. Каждый из них является специалистом в своей области украинистики, в отдельном её хронологическом периоде, история которого им и написана» [15].

Констатувавши, що «борьба за украинскую идентичность была драматичной и непростой», російський академік ще раз наголосив, що нариси «История Украины» не є виразом якоїсь офіційної позиції, а винятково запрошенням групи авторів до діалогу «по весьма актуальной и непростой исторической проблеме» [15].

Коментуючи московським «Ізвестіям» 8 квітня 2015 р. інформацію про створення Німецько-української комісії істориків, що її появу ініціювала Асоціація істориків Німеччини, директор Інституту загальної історії РАН акад. О. О. Чубар'ян висловив побажання українським колегам «займати об'єктивну й наукову позицію», уникаючи антиросійської спрямованості. Одночасно російський академік констатував припинення діяльності Спільної українсько-російської комісії істориків, оскільки «після подій

2014 р. [російської агресії в Україні] усі зв'язки були перервані за ініціативою української сторони». Припинилося й виконання тристороннього (російсько-українсько-білоруського) наукового проекту «Країна у вогні» на невизначений час: «Білоруські колеги цілком нас підтримують й чекають роботи, але українська сторона уперто мовчить» [11].

Ситуація у сфері історичної науки та видавництва підручників користується найбільшою увагою політиків, і відповідно змушена виконувати певні політичні замовлення. Особливо це стосується видавництва підручників, котре перебуває під контролем Міністерств освіти і науки кожної з країн, котрі є передусім державними, а не історичними установами, і які роблять конкретні замовлення щодо змісту та формату підручників. Не менш шкідливим є і постійні перегляди офіційного трактування тих чи інших історичних подій у відповідності до політичної лінії влади, і головне – спроби використання таких, часто псевдонаукових досліджень для зміни зовнішньополітичного курсу. Особливо це помітно на трактуванні російсько-українських відносин і так званих епізодів «спільної історії», котре здійснюється з регулярністю зміни Президентів. Отже спроби істориків знайти консенсус і порозуміння часто зводяться до «науки заради науки», а їх результати знівельовуються черговою політичною акцією.

Написання спільних книжок чи посібників з історії – це практика Європейського Союзу. Адже залишається незаперечним той факт, що є держави, які історично воювали між собою, наприклад, Франція й Німеччина мають довгу традицію конфліктів, або Німеччина й Польща. Безумовно, якщо у спільному європейському просторі така традиція конфліктів існує, треба шукати коріння суперечностей і спокійно з'ясовувати, чому так відбувалося. Але в подібному процесі мова має йти про рівноправність партнерів. У будь-якому разі такі спільні речі за своєю природою повинні залишатися дискусійними, викладати позицію обох сторін, не наголошуючи на тому, що хтось із них має «більшу правду». Спільні підручники мають бути результатом складника публічного обговорення, дискусії із залученням громадськості. Адже історія — це не просто минуле, а його вивчення й розуміння. Сприйняття ж історії завжди відбувається через національну призму.

Наразі є необхідність формування покоління громадян України й Росії, які розумітимуть історичне минуле своїх народів і поважатимуть законне право українців (росіян) дивитися на історію через призму своїх національних інтересів і свого менталітету, водночас розумітимуть, що росіяни (українці) мають право на власне бачення історії. Виховання громадян потрібно будувати на принципах толерантності і взаєморозуміння історичного минулого. Цей підхід відповідає не лише європейській, а й світовій практиці. Майстерність полягає в тому, щоб історики змогли налагодити діалог, а вершиною цього є написання спільних історичних праць.

Дискусії в Москві та Києві зайвий раз продемонстрували одну незаперечну істину: історія є не лише наукою та навчальною дисципліною, як усі інші науки та навчальні дисципліни. Це – засіб усвідомлення місця свого народу у просторі та часі. Це – будівельний майданчик, на якому формуються патріотичні почуття і громадянські якості людини.

Список використаної літератури

1. Боряк Г. В. Чергове засідання академічної Спільної українсько-російської комісії істориків / Г. В. Боряк // Український історичний журнал – 2012. – № 6. – С. 225-226 ; Boriak H. V. Chervove zasidannia akademichnoi Spilnoi ukrainsko-rosiiskoi komisii istorykiv / H. V. Boriak // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – 2012. – № 6. – S. 225-226

2. Власов В. С. История Украины. 8 класс : учеб. пособ. / В. С. Власов; под ред. Ю. А. Мыцыка. – Киев : А.С.К. , 2002 – 303 с. ; Vlasov V. S. Istoryia Ukrainy. 8 klass : ucheb. posob. / V. S. Vlasov; pod red. Yu. A. Mytsyka. – Kiev : A.S.K. , 2002 – 303 s.

3. Гирич И. Учебник как главное средство построения государства / И. Гирич // Зеркало недели. – 2008. - № 19. – С. 22; Girich I. Uchebnik kak glavnoe sredstvo postroeniya gosudarstva / I. Girich // Zerkalo nedeli. – 2008. - № 19. - S. 22

4. История Украины / И. Н. Данилевский, Т. Г. Таирова-Яковлева, А. В. Шубин, В. И. Мироненко; Центр по изучению истории Украины СПбГУ. – Санкт-Петербург: Алетея, 2015. – 508 с. ; Istoriya Ukrainy / I. N. Danilevskiy, T. G. Tairova-Yakovleva, A. V. Shubin, V. I. Mironenko; Tsentr po izucheniyu istorii Ukrainy SpbGU. – Sankt-Peterburg: Aleteya, 2015. – 508 s.

5. Ищенко В. «Год Украины» в российской исторической науке / В. Ищенко // Новая и новейшая история. – 2002. - № 2. – С. 241-242 ; Ishchenko V. «God Ukrainy» v rossiyskoy istoricheskoy nauke / V. Ishchenko // Novaya i noveyshaya istoriya. – 2002. - № 2. – S. 241-242

6. Ковалевська О. Українсько-російське наукове співробітництво: досвід роботи міжнародних літніх шкіл для молодих науковців 2003-2004 рр. / О. Ковалевська // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. - С. 219-225 ; Kovalevska O. Ukrainsko-rosiiske naukove spivrobitnytstvo: dosvid roboty mizhnarodnykh litnikh shkil dlia molodykh naukovtsiv 2003-2004 rr. / O. Kovalevska // Ukrainskiy istorichnyi zhurnal. – 2005. – № 5. - S. 219-225

7. Комиссия по борьбе с фальсификацией проверит учебники [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newsland.com/news/detail/id/404548/> ; Komissiya po borbe s falsifikatsiey proverit uchebniki [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://newsland.com/news/detail/id/404548/>

8. Кульчицький С. В. Про чергове засідання спільної Українсько-російської комісії істориків / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 231–232 ; Kulchytskyi S. V. Pro cherhove zasidannia spilnoi Ukrainsko-rosiiskoi komisii istoryiv / S. V. Kulchytskyi // Ukrainskiy istorichnyi zhurnal. – 2009. – № 1. – S. 231–232

9. Моисеенков Л. Россия в украинских учебниках истории. [Электронный ресурс] / Л. Моисеенков, П. Марциновский. – Режим доступа : http://scepis.ru/library/id_2169.html ; Moiseenkov L. Rossiya v ukrainkikh uchebnikakh istorii. [Elektronnyy resurs] / L. Moiseenkov, P. Martsinovskiy. – Rezhim dostupa : http://scepis.ru/library/id_2169.html

10. Васильев В. А. Памятная записка к заседанию комиссии РАН по анализу и оценке научного содержания Государственных образовательных стандартов и учебной литературы для высшей, средней и начальной школы под председательством Вице-президента РАН, академика В. В.Козлова 17 ноября 2010 [Электронный ресурс] / В. А. Васильев – Режим доступа : http://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC&source=web&cd=10&ved=0CGUQFjAJ&url=http%3A%2F%2Fwww.mi.ras.ru%2F~vva%2FXI-10.doc&ei=9C-zUL6qLcLNtAatIBo&usg=AFQjCNHI_4IlpAjjGpUBWFdLL1YinxFt1A&cad=rjt ; Vasilev V. A. Pamyatnaya zapiska k zasedaniyu komissii RAN po analizu i otsenke nauchnogo sodержaniya Gosudarstvennykh obrazovatelnykh standartov i uchebnoy literatury dlya vysshey, sredney i nachalnoy shkoly pod predsdatelstvom Vitse-prezidenta RAN, akademika V. V.Kozlova 17 noyabrya 2010 [Elektronnyy resurs] / V. A. Vasilev – Rezhim dostupa : http://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%83%D1%87%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BC&source=web&cd=10&ved=0CGUQFjAJ&url=http%3A%2F%2Fwww.mi.ras.ru%2F~vva%2FXI-10.doc&ei=9C-zUL6qLcLNtAatIBo&usg=AFQjCNHI_4IlpAjjGpUBWFdLL1YinxFt1A&cad=rjt

11. Пушков А. «Украинская историческая наука сегодня – это форма пропаганды»: Москва отреагирует на антироссийскую пропаганду немецко-украинской комиссии по изучению истории Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://izvestia.ru/news/585124> ; Pushkov A. «Ukrainskaya istoricheskaya nauka segodnya – eto forma propagandy»: Moskva otreagiruet na antirossiyskuyu propagandu nemetsko-ukrainskoy komissii po izucheniyu istorii Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa <http://www.izvestia.ru/news/585124>

12. Субботин А. Фактор факта. Историкам близок язык документов [Электронный ресурс] / А. Субботин // Поиск. – 2014. – № 1/2. – Режим доступа : www.poisknews.ru/theme/international/8855/?print ; Subbotin A. Faktor fakta. Istorikam blizok yazyk dokumentov [Elektronnyy resurs] / A. Subbotin // Poisk. – 2014. – № 1/2. – Rezhim dostupa www.poisknews.ru/theme/international/8855/?print.

13. Суринов И. А. Сотрудничество учёных-историков академических учреждений стран СНГ / И. А. Суринов // Новая и новейшая история. – 2005. – № 6. – С. 166-174 ; Surinov I. A. Sotrudnichestvo uchYonyih-istorikov akademicheskikh uchrezhdeniy stran SNG / I. A. Surinov // Novaya i noveyshaya istoriya. – 2005. – № 6. – С. 166-174

14. Хойнацька Л. М. Міжнародна наукова конференція «22 червня 1941 р.: від поразки до Перемоги», присвячена 60-річчю початку Великої Вітчизняної війни / Л. М. Хойнацька // Український історичний журнал – 2002. – № 1. – С. 145–148 ; Khoynatska L. M. Mizhnarodna naukova konferentsiia «22 chervnia 1941 r.: vid porazky do Peremohy», prysviachena 60-richchiu pochatku Velykoї Vitchyznianoї viiny / L. M. Khoynatska // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – 2002. – № 1. – S. 145–148

15. Чубарьян А. О. Введение / А.О. Чубарьян // История Украины / И. Н. Данилевский, Т. Г. Таирова-Яковлева, А. В. Шубин, В. И. Мироненко; Центр по изучению истории Украины СПбГУ. – Санкт-Петербург: Алетея, 2015. – С. 5; Chubaryan A. O. Vvedenie / A.O. Chubaryan // Istoriya Ukrainy / I. N. Danilevskiy, T. G. Tairova-Yakovleva, A. V. Shubin, V. I. Mironenko; Tsentr po izucheniyu istorii Ukrainy SpbGU. – Sankt-Peterburg: Aleteya, 2015. – С. 5.

16. Шубин А. Присоединение Крыма – клин между народами : известный мыслитель и общественный деятель левого толка о событиях на Майдане, присоединении Крыма и возможных сценариях развития кризиса [Электронный ресурс] А. Шубин; бес. вел Б. Бюрчиев. – Режим доступа : http://www.kavpolit.com/articles/aleksandr_shubin_prisoedinenie_kryma_klin_mezhdu_n-2083 ; Shubin A. Prisoedinenie Kryma – klin mezhdu narodami : izvestnyy myslitel i obshchestvennyy deyatel levogo tolka o sobyitiyakh na Maydane, prisoedinenii Kryma i vozmozhnykh stsenariyakh razvitiya krizisa [Elektronnyy resurs] A. Shubin; bes. vel B. Byurchiev. – Rezhim dostupa : http://www.kavpolit.com/articles/aleksandr_shubin_prisoedinenie_kryma_klin_mezhdu_n-2083.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2016 р.

M. Parakhina

ACTIVITY OF UKRAINIAN AND RUSSIAN BOARD OF HISTORIANS AND ATTEMPTS TO WRITE A JOINT TEXTBOOK ON HISTORY: EXPERIENCE OF HISTORICAL CONNECTIONS

The article is about social and political and ideological context of preparing and writing joint textbooks on history initiated by Joint Ukrainian and Russian Board founded in 2001. Despite a variety of measures, aimed at popularity of national history, the most influential and common one is preparing and publishing textbooks, where official historiographical doctrine of the State and collaborative approaches to conceptualization of historical events are represented.

The situation in historical studies and textbook publishing is the object of great attention of politicians, and accordingly it is forced to carry out certain political put-up jobs. Especially it concerns textbook publishing that is under control of the Ministry of Education and Science of each of countries which are first of all governmental, but not historical institutions doing certain orders related to content and concept of textbooks. The constant re-evaluations of official interpretation of one or another historical events under party line are also equally detrimental, and the main thing is the attempts to use such, often quasi-scientific, research in order to change external policy course. It is especially expressed by interpretation of Russian-Ukrainian relations as well as of so called episodes of "joint history" made just Presidents resign. So attempts of historians to reach a consensus and understanding often come to "science for the sake of science" and their results are evened with just another political movement.

Writing of joint history books or textbooks is a practical activity of the European Union. After all an incontrovertible fact still is that there are countries historically involved in war between each other, for instance France and German have a long tradition of conflicts, or German and Poland. Surely, if such a tradition of conflicts exists in the joint European space, reasons of disagreements are to be searched and calmly clarification why it happened in such a way is to be made. But it is to be about equality of partners in a similar process. Any way such joint things due to own nature should stay for discussion, both parties opinions are to be set forward without emphasizing that any of the parties possesses "greater truth". Joint textbooks should be a result of public discussion element through public. Since history is not simply the past but it is its study and understanding. Any way perception of history has always been taken through the national lens.

Now raising a generation of citizens of Ukraine and Russia who will understand the historical past of their populations and will respect legal rights of the Ukrainians (the Russians) to look at the history through the lens of their national interests and own mentality is a necessity, simultaneously they will understand that the Russians (the Ukrainians) have own understanding of history. Raising citizens should be made on the principles of tolerance and mutual understanding of the historical past. This approach corresponds not only to European, but also world practice. Mastery is that historians could set a dialogue and the pinnacle of this is writing of joint historical works.

Discussions in Moscow and Kyiv showed yet more one undeniable truth: history is not only science and academic discipline like all other sciences and academic disciplines. This is a method of conception of its population place in space and time. This is a construction site where patriotic feelings and civic properties of person are formed.

Key words: *Ukraine, Russia, history, textbooks, politics, intergovernmental ties.*

УДК 001:378.124:72(09)

Є.Ю. Пелєвін

ВНЕСОК В. І. ТИМОФІЄНКА У ПІДГОТОВКУ КОЛЕКТИВНИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ПРОЄКТІВ В СФЕРІ КУЛЬТУРИ, МИСТЕЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

Окреслено внесок академіка В. І. Тимофієнка у підготовку вітчизняних енциклопедичних проєктів в сфері культури, мистецтва та архітектури періоду незалежності. Здійснюється структурний та тематичний огляд багатотомних видань «Мистецтво України», «Енциклопедія сучасної України», «Історія української

культури», «Історія українського мистецтва» «Історія української архітектури». Надається характеристика наукового доробку В. І. Тимофієнка як енциклопедиста та систематизатора архітектурно-містобудівної спадщини України та визначається на цій основі його роль у становленні нової історико-культурної парадигми в незалежній Україні.

Ключові слова: *В. І. Тимофієнко, енциклопедія, історія науки; історія архітектури і містобудування.*

Актуальним завданням сучасної української історії науки є вивчення та систематизація накопичених протягом століть здобутків вітчизняних науковців та об'єктивна оцінка їх ролі і значення у розвитку різноманітних галузей науки і техніки. Особливе місце у цьому ряду займають фахові спроби систематизації знань щодо архітектурної та містобудівної спадщини України. Знайомство зі станом вирішення цього завдання дозволяє стверджувати, що вагомий внесок у справу ліквідації істотних інформаційних прогалин у сфері історії вітчизняного архітектурного та містобудівного мистецтва було зроблено Володимиром Івановичем Тимофієнком (1941 – 2007) - академіком, доктором мистецтвознавства, професором, віце-президентом Української академії архітектури, Заслуженим діячем науки і техніки України, двічі лауреатом Державної премії України.

Не зважаючи на вагомий внесок В. І. Тимофієнка у становлення нової української науки періоду незалежності, його ім'я досі залишається на периферії фахового інтересу вітчизняних істориків науки. Слід зазначити, що на сьогодні той помітний науковий доробок, що залишив після себе В. І. Тимофієнко, перед усім, пригортає увагу спеціалістів у сфері архітектурної історії (В. Альошин, Р. Владимирська, С. Курбатов, В. Лисенко, Н. Мельник, В. Мироненко, Е. Моргун, Н. Сапак та ін.), або згадується у контексті краєзнавчих штудій переважно науково-популярного характеру (В. Бахнев, О. Губарь, Г. Калугін, В. Пілявський, Л. Розен, А. Станчев та ін.). Проте, враховуючи обсяги та зміст творчих напрацювань вченого, його науковий спадок потребує ретельного осмислення та систематизації у категоріях історії науки. Зокрема, окремого дослідження потребує внесок вченого у підготовку фундаментальних енциклопедичних проектів у сфері культури, мистецтва та архітектури, які було реалізовано з набуттям незалежності.

Метою даної статті є окреслення та аналіз наукового доробку академіка В. І. Тимофієнка як енциклопедиста та систематизатора архітектурно-містобудівної спадщини України та визначення на цій основі його ролі у становленні нової історико-культурної парадигми в незалежній Україні.

Професійний шлях В. І. Тимофієнка визначається декількома напрямками – науково-педагогічним, науково-дослідним та науково-редакторським. Кожний з них знайшов відбиття у досягненнях вченого. Фахові здобутки В. І. Тимофієнка включають: 1) викладання у провідних навчальних закладах Москви, Воронежу, Одеси, Києва та підготовку висококваліфікованих кадрів вищої школи; 2) фундацію окремого наукового напрямку, пов'язаного з дослідженням архітектурної та містобудівної спадщини Одеси та Північного Причорномор'я України; 3) продуктивну діяльність по заснуванню та редагуванню фахових наукових видань «Архітектурна спадщина України», «Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини» та ін., що стали вагомим кроком на шляху оптимізації пам'яткоохоронної справи на теоретико-прикладному рівні у контексті євроінтеграційних прагнень України; 4) реалізацію низки колективних проектів, що заклали підвалини енциклопедичного руху по формуванню теоретико-концептуальних засад нової історико-культурної парадигми у частині визначення специфічних національних рис української архітектурної і містобудівної

традиції та включення її у загальнонаціональний культурний контекст. Аналізу саме останнього сегменту наукової спадщини вченого и присвячена дана стаття.

Для національного самоусвідомлення надзвичайно важливими є фундаментальні академічні наукові праці енциклопедичного характеру, які носять підсумковий характер у висвітленні розвитку української архітектури. На долю покоління В. І. Тимофійенка окрім війни, голоду, несвободи, випало важливе завдання довести, що Україна є не культурною провінцією великих імперій без власного обличчя, а окремою країною з міцними національними традиціями. А для цього вона була повинна отримати власну історію своєї архітектури. Як зазначають фахівці, «досі ми мали тільки розділи в великодержавних історіях архітектури – польської чи російської. Власне архітектурне обличчя українського народу не було проявлене: Софія Київська, приміром, безапеляційно вважалася пам'яткою російської архітектури, а Кам'янець-Подільський замок – пам'яткою польської архітектури» [1, с. 9]. Отже, викликом часу стало створення нової історії української архітектури. І Володимир Іванович Тимофійенко виявився одним з перших, хто взяв на себе цю місію.

Подолання провінційності, консерватизму, «хуторянства» (вислів самого В. І. Тимофійенка [2, с. 39]) у професійній культурі аналізу, що були зумовлені тривалим відривом української історії архітектури радянської доби від всесвітнього загальнокультурного контексту, блискуче реалізоване В. І. Тимофійенком під час роботи над Північно-Причорноморським циклом наукових публікацій, дозволило вченому вийти на новий універсальний рівень наукової праці. Важливу та вагому частину його дослідної спадщини складають праці узагальнюючого характеру.

В цілому варто відмітити, що робота енциклопедистів має не тільки суто прикладне вузько-теоретичне значення, алей несе не аби яке ідеологічне навантаження. З особливістю це відчувається у періоди системних трансформацій. Зокрема для України питання створення комплексу новітніх вітчизняних енциклопедичних видань є особливо актуальним, оскільки пов'язане з утвердженням інтелектуальної незалежності української нації і держави, подоланням заідеологізованості і фрагментарності висвітлення багатьох важливих проблем, успадкованих від енциклопедичних праць попередніх епох; необхідністю розкриття всього діапазону проблематики історичного і культурного розвитку українського народу, етнічних меншин України, економічного, соціального, суспільно-політичного та науково-технічного поступу України; її історичних та культурних зв'язків з народами Європи й всього світу. Завданням енциклопедичного руху як такого має стати систематизація всієї суми знань про світ і суспільство, нагромаджених людством, та концептуальне осмислення місця і ролі України у світовій цивілізації. Для кожного народу підготовка подібних галузевих та універсальних енциклопедичних зводів є найважливішим свідченням високого інтелектуального і культурного потенціалу суспільства, здатності до самопрезентації в сучасному насиченому світовому інформаційному просторі, спроможності посісти належне місце в світовій культурній взаємодії.

Безумовно, місце та роль В. І. Тимофійенка у вітчизняному енциклопедичному русі потребує ретельного вивчення та фахової оцінки. Знайомство з його науковими доробками універсального характеру надають можливість розділи їх на особисті праці та колективні проекти.

До вітчизняного енциклопедичного руху у сфері історії мистецтва та архітектури, який був започаткований такими проектами часів СРСР, як «Нариси історії архітектури Української РСР» Інституту теорії та історії архітектури (1957), «Історія українського мистецтва» у 6 т.(1960-1970-і рр.) тощо В. І. Тимофійенко залучився на початку 1980-х рр. Перед усім, окремо слід відзначити його вагомий методологічний, редакторський та організаційний внесок у підготовку «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР»

(більш детально про це див.: [3]). У кільватері даного проекту В. І. Тимофієнко виступає співавтором таких узагальнюючих праць, як «Архитектура Киева» (КиївНИИТИ, 1982) (розділ, присвячений періоду класицизму) [4, с. 30-34] та «Памятники истории и культуры Украинской ССР» (К.: Наук думка, 1987) [5]. Цей каталог – довідник містить найбільш повний перелік пам'яток історії та культури, від тих, що збереглися з часів Херсонесу до монументів радянської доби, які знаходилися на території УРСР і охоронялися державою.

Високим експертним рівнем та широтою географії відрізняються матеріали, підготовлені до каталогу В. І. Тимофієнком. Він готує анотації по архітектурним пам'яткам Києва, Білої Церкви, Дніпропетровська, Житомира, Кіровограда, Львова, Миколаєва, Ніжина, Полтави, Сум, Тернополя, Тульчина, Умані, Херсона, Хмельницька, Черкас, Чернівців тощо [5]. Інформація, викладена на сторінках каталогу, і по сьогодні є відправною для експертної праці у галузі пам'яткознавства та охорони культурної спадщини. Загалом видання «Памятники истории и культуры Украинской ССР» сформувало своєрідний науковий канон вітчизняної історії архітектури, прийнятий наприкінці ХХ століття і дещо скорегований у наступні десятиріччя.

Напрацьований протягом 1980-х рр. досвід виявився продуктивним і був застосований В. І. Тимофієнком під час роботи над ключовими енциклопедичними проектами періоду незалежності. Хронологічно його участь у формуванні енциклопедичних підвалин історико-культурної парадигми нової України може бути представлена такими розробками, як п'ятитомна енциклопедія «Мистецтво України» (1995 – 1999), багатотомна «Енциклопедія сучасної України» (2001 – 2014), «Історія української архітектури» (2003), «Історія української культури: В 5 т.» (2005 - 2011), «Історія українського мистецтва: У 5 т.» (2006 - 2011).

У 1995 р. побачив світ перший том (А-В) Енциклопедії «Мистецтво України» [6]. (Загалом видання тривало до 1999 р., коли вийшов друком останній п'ятий том). Як зазначають фахівці, «Енциклопедія українського мистецтва найперше повинна бути концентрованим викладом відомостей про мистецьку культуру українських земель у її внутрішньому розвитку, стати підсумком наукових досліджень над її історією. Укладачі взяли на себе непросте завдання. Тривалий час гамовані та вперто нищені, студії над мистецькою культурою України (не тільки давньою, а й новітньою) до останніх літ розвивалися у цілком своєрідній атмосфері, і через те їх актуальний стан та здобутки демонструють досить оригінальну картину. Найперше цілком перервано історичну дослідницьку традицію, яка зародилася з початком ХХ століття, та її природні зв'язки зі світовим науковим процесом. Готуючи енциклопедію, видавництво спиралося найперше на досвід власних видань як попередніх десятиліть, так і останніх років» [7, с.626]. В цілому, дане видання можна визначити як пілотний енциклопедичний проект у галузі культури часів незалежності.

Енциклопедія була розрахована як на фахівців, так і на широку читацьку аудиторію. На її сторінках висвітлюється історія української художньої культури від найдавніших часів до кінця ХХ ст. Вона містить теоретичні матеріали, статті про жанри і види творчості, митців та мистецькі колективи, установи і заклади, про окремі пам'ятки історії і культури. Перший том, у формуванні якого приймав участь В. І. Тимофієнко, налічує понад 2 тисячі статей і понад тисячу ілюстрацій. Авторству вченого належать 44 одноосібні статті та три статті у співавторстві. Їх тематика зосереджується навколо біографічних даних видатних зодчих України та стильових та жанрових особистостях вітчизняної архітектури та містобудування [6, с.11... 396].

У 2001 році Володимир Іванович приєднується до реалізації одного з найамбітніших енциклопедичних проектів України часів незалежності – «Енциклопедія сучасної України». Національна Енциклопедія такого рівня - це завжди візитка держави,

це сума знань про її історію, культуру, побут, економіку, політику, суспільство. За словами очільника Координаційного бюро Енциклопедії сучасної України НАН України Миколи Железняка, «Енциклопедія - це реєстр національних надбань і багатств країни, це свідчення її історичних піднесень и падінь, це та скарбниця, в яку нинішнє покоління кладе все неперехідне й значуще, все те, що хоче залишити своїм нащадкам» [8, с. 619].

Енциклопедія сучасної України (далі - ЕСУ) це багатотомне енциклопедичне видання (алфавітна енциклопедія) про Україну у всіх вимірах від початку ХХ століття до сьогодення. Енциклопедія подає цілісний образ новітньої України в подіях, інституціях, установах, родах діяльності, поняттях, персоналіях. Охоплює всі сфери життя в Україні: від політичного устрою та економіки до спорту і молодіжної субкультури. Вона відображає сучасні погляди на історичні події та постаті. Специфіка ЕСУ полягає в тому, що в ній переважає сучасний матеріал, особлива увага приділяється явищам, процесам, поняттям, що характеризують добу державної незалежності України. Завданням ЕСУ стали винахід та інтерпретація всього нового, що з'явилося в житті суспільства і включити його в картину реальної України в усіх аспектах, і перед усім на рівні всіх регіонів. Керуючись «принципом соборності» ЕСУ прагнула охопити усі українські землі та регіони, і «тим самим спричинитися до скріплення одноцілісності України» [9, с. 139].

Планувалося, що ЕСУ, як спільний проект Національної академії наук України та Наукового товариства ім. Шевченка, стане підґрунтям для створення багатотомної фундаментальної національної енциклопедії — Української Універсальної Енциклопедії. Передбачалося видання 25 томів ЕСУ (за абетковим принципом) обсягом 100 друкованих аркушів кожен том, понад 100 000 статей та близько 80 000 ілюстрацій.

В. І. Тимофієнко стояв у витоків цього проекту. Його напрацювання у галузі історії архітектури та містобудування були продуктивно використані під час роботи над першими семі томами ЕСУ, які включали гасла від літери «А» до «Г» — «Ді». Спираючись на власні наукові розробки, В. І. Тимофієнко підготував для енциклопедії біографічні довідки про видатних зодчих, інженерів та будівельників України ХХ ст. На жаль, 7-й том ЕСУ став останнім на творчому шляху Володимира Івановича. Він побачив світ вже після його смерті. Завдяки наполегливій праці вченого у складі авторського колективу «Енциклопедія сучасної України» через подання уточнених біографічних даних, в історичний та науковий обіг було введено значну кількість раніше замовчуваних чи з ідеологічних причин «забутих» видатних українців (див., приміром: [10]).

Високі стандарти наукової та експертної праці, продемонстровані В. І. Тимофієнком під час роботи над магістральним енциклопедичним проектом незалежної України, зробили його бажаним учасником багатьох колективних задумів цього періоду. На початку 2000-х рр. Володимир Іванович, як визнаний авторитет у галузі архітектурознавства, запрошується для написання авторського розділу п'ятитомної «Історії української культури».

Академічна «Історія української культури» у 5 томах, 9 книгах – це важливе фундаментальне і унікальне дослідження, в якому вперше в історії нашої держави системно викладається багатовікова історія української культури, її самобутність та зв'язки з іншими культурами, внесок української культури в світову культурну спадщину. Метою цього видання, що має загальнонаціональне значення, є сприяння реалізації державної культурно-інформаційної політики шляхом всебічного висвітлення всіх етапів вітчизняної історії культури, її подальшого дослідження, а також вивчення в системі Міністерства освіти України. Серед авторів проекту - весь перший ряд вітчизняної гуманітаристики: М. Жулінський (головний редактор), М. Брайчевський, С. Кримський, М. Попович, Д. Горбачов, С. Кульчицький, Н. Яковенко, Д. Степовик та ін.

Пригортає увагу вдала архітектоніка видання. У кожному окремому томі розглядається певний період, починаючи з первіснообщинного стану до наших часів. Матеріали в них викладені за загальною схемою, висвітлюється розвиток таких явищ, як наука, культура, мова, література, архітектура, ремесла, образотворче мистецтво, театр, екранна культура та ін. Робота над проектом розпочалася на стику 1990-2000-х рр. Перший том вийшов друком у 2001 р. у виданні «Наукова думка».

До цього наріжного проекту Володимир Іванович залучився під час підготовки 4-го тому, який побачив світ у 2005 р. Том було присвячено вітчизняній культурі XIX ст. На його сторінках розкриваються особливості розвитку національного мистецтва, науки і освіти України в XIX ст., створюється цілісний образ національної культури XIX ст., доби культурно-національного становлення в умовах позадержавності. Досягнення українського народу осмислюються на матеріалі традиційної культури, науки й освіти означеного періоду (1-а книга) та художньо-мистецьких надбань у галузях літератури, музики, театру, архітектури, образотворчого та декоративного мистецтва (2-а книга). Зокрема у 2-й книзі 4-й тому енциклопедії українська культура XIX сторіччя розглядається у контексті загальноєвропейського художнього розвитку як складова магістрального культурного процесу. Як провідному фахівцю у галузі історії архітектури XVIII – XIX ст. В. І. Тимофієнку було доручено підготувати для цього тому окрему главу «Архітектура і містобудівна культура» [11, с. 419-632].

Дослідницькі та ілюстративні матеріали 4 тому, щиро представлені й у архітектурному блоці, підготовленому В. І. Тимофієнком, переконливо засвідчують, що зусиллями української наукової та художньої еліти XIX ст. вдалося не лише зберегти, але й розвинути національні традиції, створити українські наукові і мистецькі школи, забезпечити активну участь в європейському мистецькому процесі.

Провідні енциклопедисти країни високо оцінили видання в цілому, особливо виділив його образотворчий та архітектурний блок. Як зазначає Ганна Скрипник, «ця багатотомна праця є першою вдалою спробою нового погляду на національну мистецьку спадщину як органічну складову культурної цілісності, яка творилася на наших землях, відображаючи спадкоємність поколінь як етнічно української, так і іншоетнічної людності, яку звела доля на благодатній землі України і яка, зрештою, явила світові сучасне політичне українство як самодостатню європейську націю» [12, с. 7]. Не останню роль у високому визнанні 5-томної «Історії української культури» зіграли й напрацювання В. І. Тимофієнка.

У середині 2000-х рр. В. І. Тимофієнко активно залучається до підготовки ще одного наріжного енциклопедичного проекту НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського - п'ятитомної «Історії українського мистецтва». (гол. ред. — академік Г. А. Скрипник). Це видання є вагомою складовою комплексного фундаментального проекту ІМФЕ, що передбачає опублікування багатотомних видань та енциклопедій з українського образотворчого мистецтва, музикознавства, театрознавства, етнології та фольклористики, який започатковано в інституті й успішно реалізується. Природно, що при розробленні концепції цих багатотомних видань було враховано досвід написання попередніх аналогічних праць, передусім шеститомної «Історії українського мистецтва», виданої за часів УРСР. Проте в нових виданнях не лише уточнено наукові інтерпретації, але й зроблено корекцію щодо мистецтвознавчої термінології і визначень та, що важливо, суттєво розширено фактографічну базу [12, с. 7].

«Історія українського мистецтва» - це наочний приклад наукової координації фахівців із Києва, Львова, Івано-Франківська, Харкова, Одеси та інших міст, які представляють провідні дослідні й навчальні центри, художні музеї, що сприяло як розширенню географії досліджень, так і залученню матеріалів музейних фондів, оприлюдненню невідомих досі художніх артефактів і введення їх до наукового обігу.

Важливо також, що «Історія українського мистецтва» - не є суто експертним виданням, що створене науковцями для науковців. Воно розраховано на мистецтвознавців, істориків, етнологів, краєзнавців та широке коло шанувальників української культури. Видання охоплює період розвитку мистецтва на теренах України з Давньокам'яного віку до кінця 20 сторіччя та містить дані про історію всіх видів і жанрів образотворчого мистецтва, архітектури — від палеоліту до сьогодення, розглянуто низку художніх явищ та персоналій.

Видання готовилося не системно. Окремі томи виходили не у хронологічному порядку. Тому творчий доробок В. І. Тимофієнка, як співавтора проекту, ми буде ми висвітлювати по мірі виходу томів у світ.

Володимир Іванович розпочав працювати над проектом у складі авторського колективу 4 тому «Історії українського мистецтва», який вийшов друком у 2006 р. Його розділи, присвячені мистецькій спадщині XIX ст., відрізняються глибоким філософським осмисленням та форматним осягненням періоду, коли українська національна культура виявила неабияку життєстійкість, витворивши за вкрай складних соціополітичних умов довершені мистецькі твори, «зуміла розвинути більшість сучасних видів мистецтв, а в багатьох із них створити класичні цінності і дати імена світової міри» [13, с. 57]. Том поділяється на 3 розділи: «Мистецтво першої половини 19 століття», «Мистецтво другої половини 19 століття» та «Народне мистецтво. Художні промисли». В. І. Тимофієнко підготував для перших двох розділів 4-го тому ґрунтовні та об'ємні огляди з архітектури: [14, с. 23 – 101; 15, с. 280 - 397]. Крім того, вченому, як досвідченому методологу, було доручено підготувати «Словник термінів» для 4-го тому [16, с. 720 - 746].

Наукову та методологічну роботу В. І. Тимофієнка високо оцінили колеги та провідні енциклопедисти країни. Під час підготовки наступного 5-го тому проекту, присвяченого мистецтву XX століття, йому знов було доручено підготувати термінологічну частину. Черговий авторський «Словник термінів» і сьогодні вважається хрестоматійним з цієї проблематики [17, с. 978 - 1012]. Працюючи над категоріальним апаратом 5-го тому В. І. Тимофієнко, будучи фахівцем з архітектури дореволюційного періоду, значно розширює поле своїх наукових розвідок. У 2006 р. він оприлюднює у «Нарисах з історії образотворчого мистецтва XX століття», які готувалися у кільватері роботи над томом, ґрунтовну теоретико-методологічну працю «Ретроспекції та новачії в архітектурі початку XX століття: Загальні положення» [18, с.62 - 121]. У тому ж році друкується його монографія по радянському періоду архітектурної історії Одеси [19]. Все це свідчить про універсальність наукового дарування вченого, широту його дослідних інтересів і ґрунтовну теоретико-методологічну підготовку.

Це підтверджує й робота В. І. Тимофієнка у складі редакційної колегії 3-го тому «Мистецтво другої половини XVI - XVIII століття», який вийшов друком вже після його смерті у 2011 р. У томі висвітлюються розвиток, жанрове й стильове розмаїття української архітектури, образотворчого та декоративного мистецтва козацько-гетьманської доби, що охоплює фактично три століття – XVI, XVII, XVIII. На високому експертному рівні висвітлюється специфіка національних варіантів європейських стилів ренесансу й бароко, які стали набуток більшої визначних пам'яток, розглянутих у цьому виданні. Як визнаний авторитет в сфері історії архітектури та містобудування доби класицизму В. І. Тимофієнко опрацьовує окремий підрозділ тому, присвячений архітектурі другій половини кінця XVIII ст. [20, с. 694 - 743].

Паралельно з роботою у в колективних універсальних академічних проектах, Володимир Іванович працює і у тематичних виданнях. У 2003 р. побачила світ одна з фундаментальних праць В. І. Тимофієнка, в якій поєдналися його організаторські здібності редактора й дослідницький талант. Мова йде про основоположну «Історію

української архітектури» [21] - програмну колективну працю з історії вітчизняної архітектури, яка й досі залишається базовим зразковим виданням з даної проблематики. Серед авторів видання варто відзначити таких авторитетних вчених у галузі теорії та історії архітектури, як Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, М. М. Дьомин, О. М. Голованюк, С. Б. Зіміна та ін.

Видання стало першою фундаментальною працею періоду незалежності, в якій ґрунтовно висвітлено багатовіковий розвиток української архітектури. Побудову матеріалу характеризує логічність, послідовність та системність. Книга містить 10 розділів, кожний з яких присвячено окремому періоду у розвитку архітектури – «від формування будівельної діяльності людини від найдавніших часів, становлення й розквіт архітектури Київської Русі, стильові, типологічні й конструктивні особливості монументального зодчества в наступні історичні епохи» [21, с. 5]. З цього приводу слід підкреслити, що без чіткого спрямування та координації роботи авторського колективу, покладених на головного редактора видання, обов'язки якого виконував В. І. Тимофієнко, опрацювати та систематизувати такий величезний загал інформації було б вкрай непросто. Адже робота виконана із залученням численних архівних джерел та з урахуванням досліджень багатьох поколінь вітчизняних і зарубіжних науковців. І саме це дозволило не тільки засвідчити національні пріоритети в архітектурній спадщині, але й значно розширити коло видатних пам'яток, що належить народу України.

Як автор проекту і визнаний експерт з питань архітектури доби класицизму та дожовтневого періоду, В. І. Тимофієнко особисто підготував два розділи енциклопедії. Це – «Архітектура останньої третини XVIII — першої третини XIX ст.» [21, с. 244 - 281] та «Архітектура середини та кінця XIX ст.» [21, с. 292 - 337].

На нашу думку, робота над «Історією української архітектури» стала для В. І. Тимофієнка своєрідним підсумком попереднього дослідницького досвіду, який знайшов відображення у низці авторських праць довідкового характеру, як-то «Енциклопедія архітектурної спадщини України» (1995) [22], біографічний довідник «Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть» (1999) [23] тощо.

Отже, аналіз внеску В. І. Тимофієнка у підготовку енциклопедичного підґрунтя нової історико-культурної парадигми незалежної України дозволяє відзначити, що його змістовна авторська участь у таких колективних проектах, як п'ятитомна енциклопедія «Мистецтво України» (т. 1; 1995), багатотомна «Енциклопедія сучасної України» (тт. 1 – 7; 2001 - 2006), «Історія української архітектури» (2003), «Історія української культури»: В 5 т. (т. 4, кн. 2, 2005), «Історія українського мистецтва»: У 5 т. (тт. 3-5; 2006 - 2011), є свідченням визнання його авторитету як дослідника, методолога і експерта у галузі історії архітектури та містобудування.

Наприкінці огляду фундаментальних узагальнюючих праць енциклопедичного характеру з історії національної культурної спадщини в цілому та розвитку української архітектури та містобудування зокрема, зазначимо, що усі ці доробки В. І. Тимофієнка не тільки збагатили скарбницю фахової експертної літератури, розрахованої на вузьке коло рафінованих спеціалістів. Майстерне володіння словом, особливий авторський стиль подання найскладнішого матеріалу, його ґрунтовне ілюстративне супроводження та багатий репродукційний матеріал, - все це перетворює наукові праці В. І. Тимофієнка на дієвий інструмент популяризації історико-архітектурних знань серед широкого загалу читачів, підвищенню культурного рівня українського народу, і, перед усім, молоді, самоусвідомленню українства через визначення гідного місця української культурної традиції у всесвітньому культурному просторі. Все це засвідчує вагому роль В. І. Тимофієнка як енциклопедиста та систематизатора архітектурно-містобудівної спадщини України у становленні нової історико-культурної парадигми незалежної Української держави.

Список використаної літератури

1. Верменич Я. В. Простір у науці і Людина у науковому просторі : до 100-річчя академіка НАН України П. Т. Тронька / Я. В. Верменич; відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : Інститут історії України, 2015. – 76 с. ; Vermenych Ya. V. Prostir u nautsi i Liudyna u naukovomu prostori : do 100-richchia akademika NAN Ukrainy P. T. Tronka / Ya. V. Vermenych; vidp. red. V. A. Smolii. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 2015. – 76 s.
2. Історико-містобудівні дослідження Одеси / В. І. Тимофієнко, В. В. Вечерський, О. М. Сердюк, Т. А. Бобровський. – Київ : Фенікс, 2008. – 156 с. ; Istoryko-mistobudivni doslidzhennia Odesy / V. I. Tymofiienko, V. V. Vecherskyi, O. M. Serdiuk, T. A. Bobrovskyi. – Kyiv : Feniks, 2008. – 156 s.
3. Пелевін Є. Ю. Участь Володимира Тимофієнка у підготовці енциклопедичного проекту «Звід пам'яток історії та культури України» / Є. Ю. Пелевін // Гуржіївські історичні читання. - 2014–2015. – Вип. 8–9. – С. 37–39 ; Pielievin Ye. Yu. Uchast Volodymyra Tymofiienka u pidhotovtsi entsyklopedychnoho proektu «Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy» / Ye. Yu. Pielievin // Hurzhiiivski istorychni chytannia. - 2014–2015. – Vyp. 8–9. – S. 37–39
4. Тимофеєнко В. І. Архитектура Киева в конце XVIII – первой половине XIX века / В. І. Тимофеєнко // Архитектура Киева. – Київ, 1982. – С. 30–34 ; Tymofeenko V. Y. Arkhytektura Kyeva v kontse XVIII – pervoi polovynе XIX veka / V. Y. Tymofeenko // Arkhytektura Kyeva. – Kyiv, 1982. – S. 30–34
5. Памятники истории и культуры Украинской ССР : каталог–справочник / редкол. : П. Т. Тронько (гл. ред.) и др. – Київ : Наукова думка, 1987. – 736 с. ; Pamyatniki istorii i kultury Ukrainsoy SSR : katalog–spravochnik / redkol. : P. T. Tronko (gl. red.) i dr. : – Kiiv : Naukova dumka, 1987. – 736 s.
6. Мистецтво України : енциклопедія у 5-ти т. / редкол. : А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін. – Київ : Вид. УЕ ім. М. Бажана, 1995. – Т. 1 : А–В. - 400 с. ; Mystetstvo Ukrainy : entsyklopediia u 5-ty t./ redkol. : A. V. Kudrytskyi (vidp. red.) ta in. – Kyiv : Vyd. UE im. M. Bazhana, 1995. – T. 1 : A–V. - 400 s.
7. Батихан О. Мистецтво України : енциклопедія. – Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1995. – Т. 1: А–В. – 400 с.; іл. / О. Бахитан // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXXVI : праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. - Львів, 1998. – С. 626–638 ; Batykhan O. Mystetstvo Ukrainy : entsyklopediia. – Kyiv : Ukrainiska entsyklopediia im. M.P. Bazhana, 1995. – T. 1: A–V. – 400 s.; il. / O. Bakhytan // Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. – Tom ССXXXVI : pratsi Komisii obrazotvorchoho ta uzhytkovoho mystetstva. - Lviv, 1998. – S. 626–638.
8. Железняк М. Енциклопедія сучасної України: історія, сучасний стан та перспективи / М. Железняк // Україна дипломатична. – 2006. – Вип. 7. – С. 615–627 ; Zhelezniak M. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy: istoriia, suchasnyi stan ta perspektyvu / M. Zhelezniak // Ukraina dyplomatychna. – 2006. – Vyp. 7. – S. 615–627
9. Железняк М. Енциклопедія сучасної України / М. Железняк // Науковий інструментарій українознавця / кер. авт. колект. Л. К. Токар. - Київ , 2012. – С. 138–141 ; Zhelezniak M. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy / M. Zhelezniak // Naukovyi instrumentarii ukrainoznavtsia / ker. avt. kolekt. L. K. Tokar. - Kyiv , 2012. – S. 138–141
10. Тимофієнко В. І. Андреев Микола Андрійович / В. І. Тимофієнко // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 478-479 ; Тимофієнко В. І. Антоновський Геннадій Михайлович / В. І. Тимофієнко // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 586 ; Тимофієнко В. І. Артинов Михайло григорович / В.І. Тимофієнко // Енциклопедія сучасної України. – Київ: 2001. – Т. 1. – С. 680 ; Tymofiienko V. I. Andrieiev Mykola Andriiovych / V. I. Tymofiienko // Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. – Kyiv, 2001. – T. 1. – S. 478-479 ; Tymofiienko V. I. Antonovskiy

Hennadii Mykhailovych / V. I. Tymofiienko // *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. – Kyiv, 2001. – Т. 1. – С. 586; Tymofiienko V. I. Artynov Mykhailo hryhorovych / V.I. Tymofiienko // *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. – Kyiv: 2001. – Т. 1. – С. 680

11. Тимофієнко В. І. Архітектура і містобудівна культура / В. І. Тимофієнко // *Історія української культури*. В 5-ти т. – Київ : Наук. думка, 2005. - Т. 4, кн. 2. – С. 419–632 ; Tymofiienko V. I. Arkhitektura i mistobudivna kultura / V. I. Tymofiienko // *Istoriia ukrainskoi kultury*. V 5-ty t. – Kyiv : Nauk. dumka, 2005. - Т. 4, кн. 2. – С. 419–632

12. Скрипник Г. Історія українського мистецтва: нові наукові контексти та суспільні виклики [Електронний ресурс] / Г. Скрипник // *Історія українського мистецтва: нові наукові контексти та суспільні виклики* / Г. Скрипник // *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії* : зб. наук. пр. — Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. — Вип. 8. — С. 3-10. — Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16867/01-Skrypnyk.pdf?sequence=1> ; Skrypnyk H. Istoriiia ukrainskoho mystetstva: novi naukovi konteksty ta suspilni vyklyky [Elektronnyi resurs] / H. Skrypnyk // *Istoriia ukrainskoho mystetstva: novi naukovi konteksty ta suspilni vyklyky* / H. Skrypnyk // *Ukrainske mystetstvoznnavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii* : zb. nauk. pr. — Kyiv : IMFE im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy, 2008. — Vyp. 8. — S. 3-10. — Rezhym dostupu : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16867/01-Skrypnyk.pdf?sequence=1>

13. Дзюба І. Проблема культури в незалежній Україні / І. Дзюба // *Між культурою і політикою*. – Київ, 1998. – С. 57 ; Dziuba I. Problema kultury v nezalezhnii Ukraini / I. Dziuba // *Mizh kulturoiu i politykoiu*. – Kyiv, 1998. – С. 57.

14. Тимофієнко В. І. Архітектура / В. І. Тимофієнко // *Історія українського мистецтва у 5-ти т. / НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник*. – Київ, 2006. – Т. 4 : *Мистецтво XIX ст.* – С. 23–101 ; Tymofiienko V. I. Arkhitektura / V. I. Tymofiienko // *Istoriia ukrainskoho mystetstva : u 5-ty t. / NAN Ukrainy; IMFE im. M. T. Rylskoho; hol. red. H. Skrypnyk* – Kyiv, 2006. – Т. 4 : *Mystetstvo XIX st.* – С. 23–101

15. Тимофієнко В. І. Архітектура / В. І. Тимофієнко // *Історія українського мистецтва у 5-ти т. / НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник*. – Київ, 2006. – Т. 4 : *Мистецтво XIX ст.* – С. 280–397 ; Tymofiienko V. I. Arkhitektura / V. I. Tymofiienko // *Istoriia ukrainskoho mystetstva u 5-ty t. / NAN Ukrainy. IMFE im. M.T. Rylskoho; hol. red. H. Skrypnyk*. – Kyiv, 2006. – Т. 4 : *Mystetstvo XIX st.* – С. 280–397.

16. Тимофієнко В. І. Словник термінів / В. І. Тимофієнко // *Історія українського мистецтва у 5-ти т. / гол. ред. Г. Скрипник*. – Київ, 2006. – Т. 4 : *Мистецтво XIX ст.* – С. 720–746 ; Tymofiienko V. I. Slovnyk terminiv / V. I. Tymofiienko // *Istoriia ukrainskoho mystetstva u 5-ty t. / hol. red. H. Skrypnyk* – Kyiv, 2006. – Т. 4 : *Mystetstvo XIX st.* – С. 720–746

17. Тимофієнко В. І. Словник термінів / В. І. Тимофієнко // *Історія українського мистецтва у 5-ти т. / гол. ред. Г. Скрипник*. – Київ, 2007. – Т. 5 : *Мистецтво XX ст.* – С. 978–1012 ; Tymofiienko V. I. Slovnyk terminiv / V. I. Tymofiienko // *Istoriia ukrainskoho mystetstva u 5-ty t. / hol. red. H. Skrypnyk*. – Kyiv, 2007. – Т. 5 : *Mystetstvo XX st.* – С. 978–1012

18. Тимофієнко В. І. Ретроспекції та новації в архітектурі початку ХХ століття : загальні положення / В.І. Тимофієнко // *Нариси з історії образотворчого мистецтва ХХ століття у 2-х кн. / редкол. В. Д. Сидоренко та ін.* – Київ : Інтертехнологія, 2006. – Кн. 1. – С. 62–121 ; Tymofiienko V. I. Retrospektzii ta novatsii v arkhitekturi pochatku KhKh stolittia : zahalni polozhennia / V.I. Tymofiienko // *Narysy z istorii obrazotvorchoho mystetstva XX stolittia u 2-kh kn. / redkol. V. D. Sydorenko ta in.* – Kyiv : Intertekhnolohiia, 2006. – Кн. 1. – С. 62–121

19. Тимофієнко В. І. Відродження Одеси : Архітектура повоєнного десятиріччя / В. І. Тимофієнко. – Київ : Музична Україна, 2006. – 484 с. ; Tymofiienko V. I. Vidrozhennia Odesy : Arkhitektura povoiennoho desiatyrichchia / V. I. Tymofiienko. – Kyiv : Muzychna Ukraina, 2006. – 484 s.

20. Тимофієнко В. І. Архітектура / В. І. Тимофієнко // Історія українського мистецтва у 5 т. / гол. ред. Г. Скрипник. – Київ, 2006. – Т. 3 : Мистецтво XVI–XVIII ст. – С. 694-742 ; Tymofiienko V. I. Arkhitektura / V. I. Tymofiienko // Istoriiia ukrainskoho mystetstva u 5 t. / hol. red. H. Skrypnyk. – Kyiv, 2006. – Т. 3 : Mystetstvo XVI–XVIII st. – S. 694-742

21. Історія української архітектури / Ю. С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін. ; ред. В. І. Тимофієнко; Українська академія архітектури. – Київ : Техніка, 2003, – 472 с. ; Istoriiia ukrainskoi arkhitektury / Yu. S. Asieiev, V. V. Vecherskyi, O. M. Hodovaniuk ta in. ; red. V. I. Tymofiienko; Ukrainska akademiia arkhitektury. – Kyiv : Tekhnika, 2003, – 472 s.

22. Тимофієнко В. І. Енциклопедія архітектурної спадщини України: тематичний словник багатотомного видання / В. І. Тимофієнко; Українська академія архітектури. – Київ: [б.в.], 1995 р. – 365 с. ; Tymofiienko V. I. Entsyklopediia arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy: tematychnyi slovnyk bahatotomnoho vydannia / V. I. Tymofiienko; Ukrainska akademiia arkhitektury. – Kyiv: [b.v.], 1995 r. – 365 s.

23. Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця 18 – початку 20 століть : біографічний довідник / В. І. Тимофієнко. – Київ : НДІТІАМ, 1999. – 477 с. ; Tymofiienko V. I. Zodchi Ukrainy kintsia 18 – rochatku 20 stolit : biohrhafichnyi dovidnyk / V. I. Tymofiienko. – Kyiv : NDITIAM, 1999. – 477 s.

Стаття надійшла до редакції: 14.05.2016 р.

E. Pelevin

V.I. TYMOFIYENKO AND HIS ROLE IN THE PREPARATION OF THE COLLECTIVE ENCYCLOPEDIA PROJECTS IN THE FIELD OF CULTURE, ART AND ARCHITECTURE

The role of academician V. I. Timofiyenko in the preparation of encyclopedic projects in the field of culture, art and architecture of the period of independence is described. Showing the relevance and importance of encyclopedic movement for establishing intellectual independence of the Ukrainian nation and state. The creation of the universal and specific encyclopedic corpuses is the most important evidence of high intellectual and cultural potential of every nation.

National encyclopedic tradition reflecting society ability to self-presentation, capacity to take its rightful place in the global cultural interaction in today's crowded world information space. The work of encyclopedist must not only strictly applied narrowly theoretical value, but carries considerable ideological amount. This is especially evident in the times of systemic transformation. Systematization of the entire amount of knowledge about the world and society and conceptual understanding of place and role of Ukraine in world civilization has become the task of national encyclopedic movement. The fundamental academic encyclopedic projects in the field in Ukrainian culture, art and architecture have great importance for forming of national identity.

Gives thematic and structural characteristics of the collective encyclopedic projects, wich were created during period of independence: «Art of Ukraine» / «Mystetstvo Ukrainy» (1995 – 1999), «Modern Ukraine Encyclopedia» / «Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy» (2001 – 2014), «History of Ukrainian Architecture» / «Istoriiia ukrainskoi arkhitektury» (2003), «History of Ukrainian Culture» / «Istoriiia ukrainskoi kultury» (2005 - 2011), «History of Ukrainian Art» / «Istoriiia ukrainskoho mystetstva» (2006 - 2011). Shown their role in shaping the foundations of historical and cultural paradigm of independent Ukraine.

The personal contribution of Academician V.I. Tymofiyenko as systematizer of Ukrainian architectural and urban heritage in the realization of these fundamental works is analyzed. The contribution of V.I. Tymofiyenko in domestic encyclopedic movement since independence promotes to the Ukrainian self-conscience by means of the determination decent place Ukrainian cultural, architectural and urban heritage in the global cultural space.

Keywords: *V.I. Tymofiyenko, encyclopedia, history of science; history of architecture and urban planning.*

УДК 314.745.23:339.743:94(430)

О.А. Подобєд

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА І ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У ПОВОЄННІЙ ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

У статті з'ясовано прояви економічної кризи, що охопила Німеччину у 1945 – 1948 рр. Серед них – карткова система, чорний ринок, спекуляція, бартер, шахрайство та незаконна торгівля. Проаналізовано, яким чином вона вплинула на рівень та якість життя українських переміщених осіб.

Ключові слова: *українські переміщені особи, Західна Німеччина, економічна криза, чорний ринок, спекуляція, бартер, незаконна торгівля.*

Загальновідомо, що жодна війна не призводить до процвітання держави. Німеччина, що капітулювала на початку травня 1945 р., не стала винятком. Перші повоєнні роки характеризувалися економічною кризою. Як згодом розповідав про лихоліття цих років батько західнонімецького «економічного дива» Людвіг Ерхард: «Це був час, коли ми в Німеччині займалися обчисленнями, згідно з якими на душу населення припадало раз в п'ять років – по одній тарілці; раз в дванадцять років – по парі черевиків; раз в п'ятдесят років – по одному костюму. Ми вираховували, що тільки один з п'яти немовлят може бути загорнутий у пелюшки, і що тільки один з трьох німців міг сподіватися на те, що буде похований у власній труні» [8]. Актуальність роботи полягає у тому, що життя українських переміщених осіб за умов економічної кризи, що охопила Німеччину у повоєнні роки, не було об'єктом спеціального дослідження.

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях українського закордонного (В. Маруняк) та сучасного російського (В. Агеносов) дослідників. Основу джерельної бази становлять матеріали періодики, спогади учасників подій, зокрема Р. Волчука, П. Гайди, І. Зельської, Г. Костюка, Д. Нитченка, А. Романюка, У. Самчука та ін., листування Г. Черинь.

Автор ставить за мету з'ясувати прояви економічної кризи, що охопила Західну Німеччину у повоєнний період, а також її вплив на життя українських переміщених осіб.

Повоєнний період – це був час, як влучно зазначив сучасник подій студент Анатолій Романюк, «галопуючої інфляції в Німеччині» [12, с. 161], що призвела до стрімкої девальвації німецької марки, гроші втрачали реальну вартість. Рівень і якість життя населення стрімко знижувалися. Запроваджена у Німеччині в останні роки Другої світової війни карткова система розподілу товарів загального споживання продовжила діяти і під час окупації держави американськими, англійськими та французькими військовими адміністраціями. Кожен, хто легально жив у Німеччині мав право на

отримання карток на харчування [9, с. 251], які забезпечували «мінімум на прожиття (відповідно до певних калорійних норм)» [9, с. 161].

Однак навіть маючи картку часто-густо було вкрай важко прогодувати сім'ю, отримати той чи інший товар першої необхідності. Це обумовлювалося тим, що воєнна економіка зумовила накопичення великих запасів готівки і водночас мінімальну пропозицію товарів, що спричинило до постання напрочуд розвинутого чорного ринку, передовсім у містах [2, с. 341]. Як підкреслював сучасник подій інженер Роман Волчук, «на чорному ринку ціни були астрономічні, а крамниці – порожні», «дешевими» були тільки державні та муніципальні послуги (залізниця, пошта, електрика) за номінальними цінами» [4, с. 97-98]. Так, кілограм вершкового масла коштував більше, ніж середньомісячна зарплата.

Спекуляція, бартер, шахрайство та незаконна торгівля стали символами кризи, що охопила економіку повоєнної Німеччини. Водночас американські цигарки, а також шоколад і кава в умовах стрімкого знецінення німецької марки виконували роль надійної валюти, за яку на чорному ринку можна було придбати усе необхідне. В умовах, що склалися, мусили жити, а радше виживати, пристосовуватися й українські переміщені особи, які у роки воєнного лихоліття потрапили до Німеччини.

За спостереженнями згаданого А. Романюка, чорний ринок мав основні три джерела: 1) крамниці, що постачали американську армію, з яких ці ж військові цілими вантажівками крали й здавали на продаж різноманітний крам; 2) німецькі підприємства; 3) частково табори переміщених осіб, з яких речі, призначені для ДіПі (від англ. displaced persons, DP – переміщені особи) потрапляли на чорний ринок завдяки винахідливості чиновників УНРРА (від англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA – Адміністрація допомоги і відбудови Організації Об'єднаних Націй) й таборової обслуги, яка мала доступ до крамниць [12, с. 2]. Тож спекуляція (поруч із цим терміном також вживався діалектизм «паскарство» [15, с. 2]) стала звичним явищем повсякденного життя переміщених осіб: одні продавали, інші змушені були купувати.

Деякі спекулянти досягли значних успіхів у паскарстві й покращили якість свого життя. Товариш згаданого А. Романюка, який у спогадах останнього фігурує під криптонімом Б.М. (Богдан Микитчак), виявився дуже вправним спекулянтом. Це дало змогу їм обом перебратися з околиці Мюнхена – Фелдмохінг – до відбудованого будинку у центрі столиці Баварії на престижній Ungarer Strasse (вулиця Угорська) [12, с. 154]. Водночас, ставши студентом Університету Ерлангена А. Романюк, з метою покращення власного матеріального становища теж вирішив спробувати знайти щастя у цій спекулятивній справі. Йому вдалося знайти свою «нішу» – певний час досить успішно торгував світломірами до фотоапаратів відомої оптичної фабрики «Siemens» [12, с. 162].

Якщо одним особам вдавалося завдяки спекуляції значно покращити свій рівень і якість життя, то інші зверталися до послуг спекулянтів, щоб вижити. Так, у листі до свого друга, датованого 29.12.1947 р. поетеса і перекладачка, а до того ж молода матуся Ганна Черінь повідомляла, що безуспішно, але настирливо намагалася через спекулянтів виміняти свій залатаний одяг на сало [16, с. 61].

Слід зазначити, що явище спекуляції та хабарництва, яке побутувало серед українських переміщених осіб, засуджувалися на сторінках тогочасної преси. Наголошувалося на моральній стороні проблеми, зокрема підлягали осуду «випадки здирства з своїх же людей, які покривджені і обезправнені самим життям» [15, с. 2]. Окрім того, наголошувалося на тому, що за умов перебування українців далеко поза межами Батьківщини і розгортання примусової репатріації переміщених осіб до СРСР

спекулянти своєю протиправною діяльністю «торгують престижем всього нашого народу» [15, с. 2].

Явище спекуляції висміювалося на шпальтах газет. Так, у першому номері газети «Українські вісті» за 1945 р. читаємо: «Щоб викоринити спекуляцію, фінансовий відділ табору рекомендує купувати в п. Когута тризубці по 5-марок, а в п. Гораня календарці на 1946 рік – по 3-марки. Увесь дохід в їхню кишеню» [14, с. 8].

Зрозуміло, що спекуляція перебувала поза законом, а тому військова окупаційна влада вживала суворих заходів для боротьби з цим явищем. Зокрема, в м. Ессен, що перебував під окупацією Англії, у 1945 р. військова поліція отримала наказ застосовувати зброю «проти всіх підозрілих спекулянтів» [15, с. 7]. Однак принципових наслідків зазначений закон для боротьби зі спекуляцією не мав.

У часи все зростаючої інфляції, нестабільності валюти й нестабільності розвитку економіки загалом бартер, тобто прямий натуральний товарообмін, як метод торговельних операцій набув у Західній Німеччині значного поширення. Зазвичай, вимінювали продукти харчування. Так, згадуваний студент А. Романюк у 1946 р. обміняв світломіри, якими спекулював, на три слоїки меду (кожен по 1 кг), запропоновані однією з українських студенток Університету Ерлангена.

Роль грошового еквівалента виконували кава [13, с. 126], шоколад і цукерки [11, с. 336]. Однак найбільш поширеним і надійним еквівалентом обміну у повоєнній Німеччині залишалися усе ж американські цигарки. Письменниця Ірина Сабурова у своїй «Ди-пилогической азбуке» («Ді-пілогічній абетці») під великою літерою «С» зазначила саме «Сигареты» («Цигарки»), що побутували нарівні з доволі великою розмінною монетою [1, с. 542].

Цією «нікотиною валютою» працюючі переміщені особи попервах отримували зарплату, зокрема і педагоги [5, с. 533], про що згадував учитель німецької Пилип Гайда, який працював у 1945 р. в українській гімназії м. Карлсфельд. Не втратили актуальності цигарки і у наступні роки. Так, у березні 1949 р. учитель технічної школи м. Аугсбург Олег Зуєвський передав своєму колезі, який не мав тютюнових виробів, 3 пачки турецьких, 1 пачку американських цигарок і 5 штук сигар [7, с. 602].

Окрім того, цигарки отримували у вигляді гуманітарної допомоги від відділу суспільної опіки Центрального представництва української еміграції в Німеччині. Так, протягом 1948 – 1949 рр. українські ДіПі одержали від ЦПУЕН 33 тис. пачок цигарок [10, с. 33]. Особи, які не мали шкідливих звичок, теж охоче брали цигарки, які згодом обмінювали на товари першої необхідності.

Маючи у своєму розпорядженні «нікотинову валюту» можна було з її допомогою на чорному ринку придбати найнеобхідніше, передовсім продукти харчування, а подекуди й одяг [13, с. 126]. Більша частина як власне німецького населення, так і переміщені особи, долучалися до цих спорадичних операцій, щоб якось вижити [2, с. 341]. Так, Г. Черінь, яка мешкала у таборі переміщених осіб у Гайденау, що поблизу Гамбурга, узимку 1947 р. на цигарки «придбала» вугілля [16, с. 15] для опалення кімнати. Спорадично переміщені особи купували і дорогоцінні речі. Зокрема, учитель Іванна Зельська напередодні рееміграції до Канади на зароблені у Німеччині гроші та цигарки придбала золотий хрестик і ланцюжок [6, с. 99-100], який слугував для неї протягом усього життя певним оберегом.

Деякі переміщені особи, щоб вижити, займалися рукоділлям, обмінюючи виготовлені власноруч речі на харчі. Так, поетеса Ганна Черінь вишивала на замовлення спекулянтів [16, с. 71], подеколи мала чимало роботи. У свою чергу уродженка Риги поетеса, перекладачка і журналістка Ірина Сабурова, яка від 1944 р. перебувала у таборі ДіПі в американській окупаційній зоні Німеччини, власноруч розмальовувала листівки з віршами, а також дерев'яні великодні яйця і коробочки у руському стилі й міняла їх на

продукти та цигарки [1, с. 533]. Рукоділля, окрім певних статків, за умов панування серед переміщених осіб песимістичних настроїв, заспокійливо впливало і на нервову систему [16, с. 75] майстринь.

Окрім того, побутував і обмін продуктів, отримуваних від окупаційної влади, на продукти сільського господарства, вирощені німецькими селянами. Це зумовлювалося тим, що таборова їжа не була багата на вітаміни. Так, письменник Улас Самчук згадував, як він із дружиною Тетяною у м. Оффенбах обмінював бісквіти та каву на цибулю й кислу капусту [13, с. 64].

У розглядуваний період процвітало й шахрайство. Одним із поширених різновидів шахрайства у повоєнній Західній Німеччині було виготовлення й отоварення фальшивих продовольчих карток. Власники таких карток розробили низку правил їхнього успішного обміну на продукти харчування. Так, реалізовувати картки слід було у невеликих містечках, де продавці були не дуже досвідчені у визначенні справжності карток. Окрім того, потрібно було вірно визначити «жертву», тобто продавця. На вказану роль найбільше підходили жінки старшого віку, власниці «наївної, доброзичливої фізіономії» [12, с. 162]. До того ж бажано, щоб у магазині не було інших клієнтів.

Зазвичай дотримуючись зазначених правил можна було без проблем отоварити картки. Водночас студент А. Романюк, який вперше спробував себе у ролі «шахрая», був одразу викритий продавчиною й засоромлений втік із крамниці [12, с. 162]. На тому його «шахрайства» і закінчилися.

До шахрайства з метою збуту неякісної продукції часто-густо зверталися і спекулянти. Як зазначала Г. Черінь, вони ремонтували несправні наручні годинники й тримали їх незаведеними, поки знаходився покупець. З метою запевнення останнього у якості годинника спекулянти безкоштовно віддавали його на три дні потенційному клієнтові у користування. Переконавшись у справності механізму покупець, заплативши гроші, отримував обновку, яка днів через десять починала відставати, а за три місяці виходила з ладу остаточно [16, с. 92]. Надійніше, хоч і дорожче, було купувати у крамниці.

Ще одним кризовим явищем у середовищі переміщених осіб повоєнної Німеччини стала незаконна торгівля. Окрім іншого, купівлі-продажу підлягали й документи про освіту, як середню, так і вищу. Згідно чуток, за кілька фунтів доброго смальцю можна було дістати «гімназійне матуральне свідоцтво разом із докторатом» [4, с. 107]. Цікаво, що документи про освіту користувалися попитом, оскільки їхні власники могли обійняти, приміром, у таборах переміщених осіб керівні посади.

Проблема економіки у країнах Європи, і насамперед у Західній Німеччині, була в очах уряду США великою перешкодою у стримуванні комунізму. Тому 5 червня 1947 р. міністр закордонних справ США Джордж К. Маршалл запропонував програму допомоги всім європейським країнам. Західна Німеччина долучилася до плану Маршалла. Допомога розподілялася за пропозицією новоутвореної Організації європейського економічного співробітництва у Парижі. Вона включала поставки товарів, насамперед подарункові набори продуктів харчування і сировину, а також кредити [2, с. 341].

Попередньою умовою для включення Західної Німеччини у план Маршалла було чітке врегулювання валютних відносин. Завдяки націонал-соціалістській війсьній економіці виникла величезна грошова маса, якій відповідала дуже мізерна пропозиція товарів. 1 березня 1948 р. заснований банк німецьких країн, а 20-21 червня проведена валютно-фінансова реформа, спрямована на цілковиту санацію фінансової системи. За нею кожен мешканець Західної Німеччини одержував в обмін за 60 райхсмарок так звану винагороду у розмірі 40 німецьких марок, а в серпні ще 20 марок [2, с. 341]. Як влучно напередодні обміну грошей зазначив У. Самчук, «у таборі тиша. Хвилюються

тільки спекулянти, які мають міхи старих марок і не знають, що з ними зробити» [13, с. 322]

Розмір зарплатні, пенсії, ренти й орендної плати відповідно перераховувався у пропорції 1:1, більшість інших зобов'язань – у пропорції 10:1. Реформа загнала на слизьке вкладників ощадних кас, оскільки їхні заощадження знецінились у відношенні 100:6,5. Натомість пощастило власникам цінних активів, зокрема землі, будинків, промислових підприємств [2, с. 342] і складів (щоправда, серед переміщених осіб таких не було).

20 червня 1948 р. директор економіки в управлінні Тризонії Людвіг Ергард повідомив про масштабне скасування, запровадження й замороження цін. На наступний ранок у крамницях з'явилося все, що досі ховалося під прилавком [2, с. 342]. Появу на прилавках за «нормальними» цінами добрих ковбас і добірних продуктів, а також рекламування холодильників і фотоапаратів [4, с. 98] підтверджував у своїх спогадах сучасник подій Роман Волчук. Таким чином, «чорний» ринок безслідно зник.

Водночас Р. Волчук констатував, що покупців у крамницях було небагато. В одному з номерів сатиричного німецького тижневика «Simplicissimus» було вміщено карикатуру, що зображувала розгубленого й заклопотаного німецького обивателя, який із порожніми кишенями розглядав багаті вітрини крамниці [4, с. 98]. Українські переміщені особи також вирішували дилему, яким чином раціонально витратити зарплату. Учитель української мови і літератури гімназії табору ДіПі у Гайденау Ганна Черінь у листі до друга від 16.12.1948 р. констатувала: «2 получки¹ – годинник, тепер ці дві – чоботи, черевики та піч переробила. А далі на черзі пальто, сукня, білизна і т. д. Краю немає. Але вже хоч би пальто купити (теж треба дві получки)» [16, с. 101-102]. За перше півріччя 1948 р. ціни виросли на 33% [3], однак завдяки кредитам, отриманим Німеччиною за планом Маршалла, наприкінці 1948 р. ціни почали знижуватися.

Таким чином, 1945 – 1948 рр. у Західній Німеччині характеризувалися значною економічною кризою. Її проявами стали наявність карткової системи розподілу продуктів, чорний ринок, бартер, шахрайство та незаконна торгівля. Кризові явища справили негативний вплив на рівень та якість життя українських переміщених осіб. Після проведення у 1948 р. у Західній Німеччині фінансової реформи, спрямованої на санацію фінансової системи країни, на прилавках магазинів з'явилися товари, відповідно чорний ринок припинив своє існування. Однак рівень і якість життя українських переміщених осіб покращилися неодразу.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямі можуть бути дослідження, присвячені аналізу наступного періоду, пов'язаного зі стабілізацією економічного життя у Західній Німеччині.

Список використаної літератури

1. Агеносов В. В. Восставшие из небытия. Антология писателей Ди-Пи и второй эмиграции / В. В. Агеносов. – Москва : АИРО-XXI ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2014. – 736 с. ; Agenosov V. V. Vosstavshie iz nebytiya. Antologiya pisateley Di-Pi i vtoroy emigratsii / V. V. Agenosov. – Moskva : AIRO-KhKhI ; Sankt-Peterburg : Aleteyya, 2014. – 736 s.
2. Брокгауз Ф. История Німеччини у світлинах / Ф. Брокгауз. – Київ : Юніверс, 2010. – 568 с. ; Brokhauz F. Istoriia Nimechchyny u svitlynakh / F. Brokhauz. – Kyiv : Yunivers, 2010. – 568 s.
3. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке [Электронный ресурс] / А. Ю. Ватлин. – Москва : Директ-Медиа, 2014. – Режим доступа :

¹ У листі від 06.09.1948 р. Ганна Черінь вказувала, що її зарплата має становити біля 200 марок.

<http://www.litmir.co/br/?b=269866&p=49>; Vatlin A. Yu. Germaniya v XX veke [Yelektronnyu resurs] / A. Yu. Vatlin. – Moskva : Direkt-Media, 2014. – Rezhim dostupa : <http://www.litmir.co/br/?b=269866&p=49>

4. Волчук Р. Спомини з повоєнної Австрії та Німеччини / Р. Волчук. – Київ : Критика, 2004. – 143 с. ; Volchuk R. Spomyny z povoiennoi Avstrii ta Nimechchyny / R. Volchuk. – Kyiv : Krytyka, 2004. – 143 s.

5. Гайда П. Пройдений шлях. Спогади 1892 – 1952 / П. Гайда. – Київ : Смолоскип, 2014. – 600 с. ; Haida P. Proidenyi shliakh. Spohady 1892 – 1952 / P. Haida. – Kyiv : Smoloskup, 2014. – 600 s.

6. Зельська І. Відгомін: спогади / І. Зельська. – Торонто : Новий шлях, 1989. – 139 с. ; Zelska I. Vidhomin: spohady / I. Zelska. – Toronto : Novyi shliakh, 1989. – 139 s.

7. Зуєвський О. «Я входжу в храм...» : Поезії. Переклади. Статті. Матеріали до біографії / О. Зуєвський; упоряд. Н. Казакова. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 840 с. ; Zuievskiy O. «Ja vkhodzhu v khram...» : Poezii. Pereklady. Statti. Materialy do biohrafii / O. Zuievskiy; uporiad. N. Kazakova. – Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2007. – 840 s.

8. История Германии [Електронный ресурс] : учеб. пособ. в 3-х тт. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Москва : КДУ, 2008. – Т. 2 : От создания Германской империи до начала XXI века / А. М. Бетмакаев, Т. А. Бяликова, Ю. В. Галактионов, и др.; отв. ред. Ю. В. Галактионов. – 672 с. : ил. – Режим доступа : <http://www.perspectivia.net/publikationen/monographien-moskau/bonwetsch-istorija-germanii-2> ; Istoriya Germanii [Yelektronnyu resurs] : ucheb. posob. v 3-kh tt. / pod obshch. red. B. Bonvecha, Yu. V. Galaktionova. – Moskva : KDU, 2008. – T. 2 : Ot sozdaniya Germanskoy imperii do nachala KhKhI veka / A. M. Betmakaev, T. A. Byalikova, Yu. V. Galaktionov, i dr.; otv. red. Yu. V. Galaktionov. – 672 s. : il. – Rezhim dostupa : <http://www.perspectivia.net/publikationen/monographien-moskau/bonwetsch-istorija-germanii-2>

9. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у 2-х кн. / Г. Костюк; передм. М. Жулинський. – Київ : Смолоскип, 2008. – Кн. 2. – 512 с. ; Kostiuk H. Zustrichi i proshchannia. Spohady u 2-kh kn. / H. Kostiuk; przedm. M. Zhulynskiy. – Kyiv : Smoloskup, 2008. – Kn. 2. – 512 s.

10. На громадській ниві (До 25-ліття Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині). – Мюнхен : Б. в., 1972. – 116 с. ; Na hromadskii nyvi (Do 25-littia Tsentralnoho Predstavnytstva Ukrainskoi Emihratsii v Nimechchyni). – Miunkhen : B. v., 1972. – 116 s.

11. Нитченко Дм. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя / Дм. Нитченко. – Мельбурн : Байда, 1990. – 407 с. ; Nytchenko Dm. Vid Zinkova do Melbornu. Iz khroniky moho zhyttia / Dm. Nytchenko. – Melburn : Baida, 1990. – 407 s.

12. Романюк А. Хроніка одного життя: спомини і роздуми / А. Романюк. – Львів : Видавництво «Мс», 2006. – 508 с. ; Romaniuk A. Khronika odnogo zhyttia: spomyny i rozdumy / A. Romaniuk. – Lviv : Vydavnytstvo «Ms», 2006. – 508 s..

13. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи / У. Самчук. – Вінніпег : Накладом Товариства «Волинь», 1979. – 355 с. ; Samchuk U. Plianeta Di-Pi. Notatky y lysty / U. Samchuk. – Vinnipeg : Nakladom Tovarystva «Volyn», 1979. – 355 s.

14. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1945. – Ч. 1. – 19 листопада ; Ukrainski visti. – Novyi Ulm. – 1945. – Ch. 1. – 19 lystopada.

15. Українські вісті. – Новий Ульм. – 1945. – Ч. 2. – 25 листопада ; Ukrainski visti. – Novyi Ulm. – 1945. – Ch. 2. – 25 lystopada.

16. Черінь Г. Листи до Лицаря. 1946 – 1949 / Г. Черінь. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 103 с. ; Cherin H. Lysty do Lytsaria. 1946 – 1949 / H. Cherin. – Kyiv : Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2012. – 103 s.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2016 р.

O. Podobied

THE ECONOMIC CRISIS AND THE LIVES OF UKRAINIAN DISPLACED PERSONS IN POSTWAR WEST GERMANY

In this article signs of the economic crisis that engulfed Germany in 1945 – 1948 are clarified. Among them – rationing, black market, speculation, barter, fraud and illicit trade.

After World War II, Germany has captured inflation, which led to the devaluation of the Reichsmark. The level and quality of life are rapidly decreased.

The rationing the distribution of general consumption was acted in Germany. However, even with the card it was very difficult to feed their families, get the necessities. At this time the black market, flourished speculation and barter had spread. On the black market for American cigarettes, chocolate and coffee could buy food and clothes. The phenomenon of speculation that existed among Ukrainian displaced persons condemned in the press.

In the proposed period fraud are flourished. One common form of fraud in postwar West Germany was manufacturing and redeem the fake ration cards. Fraud with intent to sell substandard products frequently accessed and speculators.

Another crises among the displaced post-war Germany was the illegal trade. Among other things, buying and selling subject documents on education. Documents on education demand because their owners could embrace, for example, in the displaced persons camps leadership positions.

In 1948 in Germany was carried out monetary reform. The reform led German economy from the crisis, has led to the disappearance of the black market. However, most goods that were in the stores were very expensive and not available to displaced persons.

Key words: *Ukrainian displaced persons, West Germany, economic crisis, black market, speculation, barter, illicit trade.*

УДК 341.222[(477):(470+571)]:[(262.54)+((26.04*Керч)]

О.М. Романуха

ДЕЛІМІТАЦІЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ ТА КЕРЧЕНСЬКОЇ ПРОТОКИ

У статті проаналізовані проблеми делімітації сучасного морського кордону України та Російської Федерації в акваторії Азовського моря та Керченської протоки. У ній розкриваються головні аспекти цієї важливої справи, аналізується розвиток переговорного процесу, характеризуються основні двосторонні угоди. Значна увага приділяється виокремленню причин, що заважали швидкому завершенню цієї роботи. У висновках дається оцінка стану справ у делімітації морської ділянки кордону на сьогоднішній момент.

Ключові слова: *Кордон, делімітація, Україна, Російська Федерація, Керченська протока, Азовське море.*

Делімітації морських просторів, територіальних морів, виключних (морських) економічних зон та континентальних шельфів відноситься до найбільш складних питань. Сьогодні у світовій практиці міжнародного права існують дуже суперечливі підходи щодо розмежування морських кордонів. Тому більшість територіальних спорів

залишаються не вирішеними у правовому відношенні протягом тривалого часу. Причина цього – зростання цінності морських шельфів, особливо у плані запасів газу та нафти. Практично третина міжнародних спорів, що знаходяться на розгляді в Міжнародному суді ООН в Гаазі, пов'язані з делімітацією морських просторів.

Вивченню даного питання приділяється значна увага. На сторінках газет, журналів, інтернет-ресурсів розглядаються окремі аспекти делімітації Азовського моря та Керченської протоки. Серед значної кількості публікацій увагу привертає робота А. Висоцького «Ділити все таки потрібно» [1]. У ній йдеться про необхідність найшвидшого оформлення правового статусу морського кордону. Не менш цікавою є стаття О. Пахар «Море навпіл» [8]. Автор робить аналіз переговорного процесу, говорить про труднощі, з якими довелося зіткнутися українським дипломатам, аналізує існуючі варіанти вирішення питання. Однак, згадані публікації торкалися лише окремих аспектів обраної теми, спиралися на незначні хронологічні рамки, часто обходили причини затягування переговорного процесу. Усе це свідчить про необхідність продовження наукових пошуків.

Мета дослідження полягає у вивченні питання делімітації Азовського моря та Керченської протоки між Україною та Російською Федерацією.

У Азово-Чорноморському регіоні проблема визначення лінії державного кордону виникла у дев'яностих роках минулого сторіччя. Перебуваючи у складі колись єдиної держави Україна та Росія не мали водних рубежів. Азовське море вважалось внутрішнім морем СРСР, лінія кордону в Керченській затоці мала умовне позначення, акваторія Чорного моря була встановлена згідно правового режиму СРСР та Конвенції ООН по морському праву 1982 р. Тому проголосивши незалежність Київ і Москва мали розпочати переговорний процес та визначити межі власних територій [5].

Перші спроби вирішити питання делімітації морських кордонів відбулися на початок 90-х років ХХ ст. Відповідальними структурами за проведення перемовин були призначені міністерства закордонних справ обох країн. Однак через необхідність першочергового розв'язання проблем поділу Чорноморського Флоту, вивезення з території України ядерної зброї, налагодження співробітництва в сфері економіки, обговорення участі України в діяльності СНД, вирішення проблеми було відкладене. Як об'єкт окремих дискусій питання розмежування Азовського і Чорного морів, а також Керченської протоки виноситься на українсько-російські переговори у 1996 р. На цей час було створено спеціальну комісію, що 16-17 жовтня 1996 р. в м. Керч провела своє перше засідання. Результатом зустрічі стало узгодження тексту проекту Договору про правовий статус Азовського моря і судноплавства в його акваторії. Під час засідання найбільші дискусії викликало питання користування Керч-Єнікальським каналом.

Майже безрезультатним виявилось і друге засідання спільної українсько-російської комісії. Воно відбулася 21 липня 1997 р. в м. Москві. Під час зустрічі Російською Федерацією було лише обіцяно підготувати власні пропозиції до наступних перемовин [11].

Залагодити перші суперечності вдалося у лютому 1998 р. під час зустрічі президентів Росії й України. На ній ще раз було підтверджено рішення тимчасово вважати Азовське море і Керченську протоку внутрішнім морем двох держав. Причина цього – Керченська протока. З проголошенням незалежності вона підлягала розподілу згідно якого її більша суднохідна частина відходила Україні. Цей факт і став головним каменем спотикання [13].

При цьому, відкидаючи аргументи української сторони Російська Федерація сама часто апелювала до старих позначень на радянських картах. Так під час переговорів Росії і Естонії щодо делімітації Чудського озера сторонами було взято за основу міждержавного кордону старе радянське ділення. Кінцевий варіант держкордону був

закріплений в естонсько-російському договорі про держкордон у 2005 р. Використовувалася стара лінія кордону і в Куршській затоці, води якої були поділені між Російською Федерацією і Литвою [17].

Виходячи з даної ситуації, а також безплідної роботи спільної комісії. Президент України у 1999 р. підписав указ про поділ Азовського моря в односторонньому порядку. Москву просто посталили перед фактом, скерувавши офіційну ноту із координатами розмежування Азова і Керченської протоки. Такі дії були першим показом серйозності намірів України щодо вирішення питання делімітації морських кордонів [8].

Не визнаючи односторонньої делімітації з української сторони, 15 грудня 1999 р. постановою уряду Російської Федерації була утворена переговорна група з питань правового статусу Азовського моря. На зустрічі делегацій країн у квітні 2001 р. в Києві було розглянуто питання про вироблення Декларації або Спільної заяви про правовий статус Азовського моря і Керченської протоки і розмежуванні морських просторів в Чорному морі. Росія і Україна домовилися про збереження «за Азовсько-керченською акваторією тимчасового статусу внутрішніх вод двох держав».

Певні зрушення відбулися 28 січня 2003 р. під час підписання президентами Росії і України «Договору про російсько-український державний кордон». У 5 статті документу зазначалося, що врегулювання питань делімітації суміжних морських просторів має здійснюватись за угодою між сторонами, згідно з міжнародним правом. При цьому ніщо в сьогоденні договорене не повинне наносити збитку позиціям Російської Федерації і України по статусу Азовського моря і Керченської протоки, як внутрішніх вод двох держав. Не внесла ясності і зустріч президентів В. Путіна і Л. Кучми 17 вересня 2003 р. Не дивлячись на те, що основним об'єктом обговорення стало питання врегулювання правового статусу Азовського моря і Керченської протоки, ніяких чітких домовленостей досягнути не вдалось [15].

Непохитність позиції української сторони призводить до початку тиску з боку Росії. Кульмінаційним моментом у цьому відношенні став конфлікт навколо острова Тузла. 29 вересня 2003 р. Російська Федерація розпочала будівництво греблі в Керченській протоці у напрямку українського острова Тузла. Ситуацію вдалося врегулювати лише після офіційних розмов президентів країн [10].

Після ряду демонстративних акцій з обох боків, у сфері делімітації морських кордонів настає період затишшя. 5 листопада 2003 р. у Києві проходять переговори заступників міністрів закордонних справ Росії і України В. Калюжного і О. Моцика. Під час зустрічі була досягнута домовленість створити робочі групи для вирішення питань екології і судноплавства в Азовському морі і Керченській протоці. Через місяць, 24 грудня 2003 р. президенти Росії і України в м. Керчь підписали договір про співпрацю у використанні Азовського моря і Керченської протоки, в якій зазначалося, що, Азовське море і Керченська протока історично є внутрішніми водами Російської Федерації і України, але Азовське море розмежується по лінії державного кордону, а врегулювання питань, що відносяться до акваторії Керченської протоки є предметом подальших угод між Україною і Росією. Договір забезпечував «вільний прохід торгових і військових судів двох країн через протоки, входження до Азовського моря іноземних судів ставало можливим тільки з відома обох сторін». Розуміючи, що невирішеність питання може призвести до необміркованих дій, Київ і Москва йдуть на поступки [3].

Однак, перші успіхи виявилися недовготривалими. Вибори 2004 р. привели в Україні до влади нову команду, що проголосивши вектор на Євроінтеграцію розпочала перегляд усіх попередніх домовленостей з Російською Федерацією. Так на 22 раунді російсько-українських переговорів, що відбувся в Києві на початку вересня 2005 р. експерти погодили методичку проведення межі в Азовському морі, проте зійшлися в дебатах стосовно межі в Керченській протоці. Найбільшого напруження перемовини

досягли на зустрічі міждержавних комісій 6 червня 2006 р. На ній українська сторона запропонувала змінити статус Азовського моря з внутрішніх на міжнародні води. Проте, на думку Росії, зміна статусу є питанням не технічним, а політичним, що може ускладнити переговорний процес і навіть завести його у безвихідь [7].

На диво результативною виявилася зустріч українсько-російської комісії 28-29 листопада 2007 р. У ході переговорів дипломати погодили проходження середньої лінії в Азовському морі і підписали відповідний протокол. Причиною таких змін стала катастрофа 11 листопада 2007 р., в результаті якої через шторм в Керченській протоці затонули чотири кораблі, а з російського танкера «Волганефть-139» в море вилілося близько 2 тисяч тонн мазуту. Відразу після цього 17 листопада морські адміністрації України і Росії підписали Тимчасове положення про порядок проходження суден у Керченській протоці. За оцінками експертів, Україна у такий спосіб «поділилася» з Росією Керченською протокою знову.

Не дивлячись на певні успіхи, загальна ситуація в переговорному процесі залишалася напруженою. Під час тридцятого раунду українсько-російських переговорів сторони в черговий раз ні до чого не домовилися. Доволі напружено відбувся 31 раунд переговорів. Він пройшов 9 червня 2009 р. На ньому МЗС України звинуватив Росію у зриві роботи по розмежуванню Керченської протоки, що безплідно йде вже 13 років [9].

Переговорна політика Російської Федерації суттєво змінилась наприкінці 2009 р. [15]. Причиною цього стала нереалізована ідея безвізового режиму України з ЄС. Не маючи підтримки великих Європейських країн Україна не наважилася проводити делімітацію в односторонньому порядку. Шукаючи можливі варіанти виходу з ситуації Київ погоджується надати право російським кораблям безперешкодного користування каналом [7].

Нова ера українсько-російських відносин розпочалася після президентських виборів в Україні у 2010 р. 17 квітня 2010 р. міністр закордонних справ України К. Грищенко і міністр закордонних справ Російської Федерації С. Лавров підписали угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону. Угода була підписана за підсумками третього засідання українсько-російської міждержавної комісії в рамках офіційного візиту президента Російської Федерації Д. Медведева до України. Незважаючи на знаковість цієї події, експерти заявляли, що домовленість про демаркацію сухопутного кордону з Росією змусить Україну поступитися в спорі про морський кордон. За словами експерта з питань міжнародної безпеки Г. Яворської, після досягнутої 17 травня домовленості Україна, найімовірніше, відмовиться від вимоги зберегти водний кордон в Азовському морі і Керченській протоці по лінії адміністративного ділення між союзними республіками за часів СРСР. На думку Г. Яворської, питання демаркації сухопутного кордону і делімітації водного кордону дві країни завжди розглядали нерозривно [2].

На кінець 2010 р. переговорний процес почав набувати сталого розвитку. 10 грудня 2010 р. відбулась щорічна зустріч глав МЗС Росії і України – С. Лаврова і К. Грищенко. Серед питань, які обговорювалися важливе місце було відведено делімітації кордонів. Під час зустрічі сторони обговорили графік роботи наступного року, а також відзначили важливість підписання 26 листопада 2010 р. Україною і Росією меморандуму про будівництві моста через Керченську протоку [6].

Стабілізація переговорного процесу сприяла появі і перших прогнозів щодо підписання договору про розмежування морських кордонів. Про це журналістам заявив директор департаменту інформаційної політики Міністерства закордонних справ О. Волошин. Він зазначив, що в 2010 р. переговори про делімітацію кордону значно просунулися, і висловив надію на їхній подальший успіх. «Гадаю, є всі підстави

розраховувати на те, що цей процес буде успішним, і наступного року ми його завершимо», – сказав Волошин [7].

Достовірність прогнозу виявилась частковою. Завершити делімітацію морських кордонів не вдалося, проте у 2011 р. російська сторона вперше чітко висловила своє бачення розмежування морських кордонів з Україною. Кордон пропонувалося провести не по Керч-Єнікальському каналу, як попередньо хотіла Москва: він залишається українським. Але в обмін на це говорилося про розмежування Керченської протоки таким чином, аби частини каналу в районах Азовського і Чорного морів були на російській ділянці акваторії. Далі, російська сторона пропонувала змістити вихід із Керченської протоки в Азовському та Чорному морях у бік України та створити спільну корпорацію з використання Керч-Єнікальського каналу. При цьому російські дипломати обстоювали позицію, що створення спільної корпорації та підписання угоди про делімітацію має відбутися одночасно.

Серед причин такої боротьби за морську акваторію експерти виділяють зростаючі транзитні можливості цих акваторій, особливо з початком обговорення ідеї відродження «Великого шовкового шляху» та створення транспортного коридору «Європа-Азія». Зважаючи на це з 2004 р. в Російській Федерації починає активно обговорюватися ідея будівництва каналу «Євразія», що має з'єднати Каспійське та Азовське моря. Канал має пройти територією російських регіонів Дагестан, Калмикія, Ставропольський край і Ростовська область та стати транзитним маршрутом для перевезення нафти і інших вантажів. Серед причин затягування делімітації морських кордонів необхідно згадати і про поклади газу та нафти на шельфах Азовського і Чорного морів. Найбільше запасів газу та нафти в Чорному морі. За підрахунками експертів їх обсяг сягає 170 млрд. куб. м газу вартістю 44,8 млрд. доларів США та 80 млн. тонн нафти, вартістю 59,2 млрд. доларів США. За об'ємами їх покладів Чорне море називають другим Каспієм [6].

Враховуючи спільність позицій 12 липня 2012 р. у м. Ялта відбулася міждержавна зустріч під керівництвом президентів двох країн. Як акцентувалося засобами масової інформації Україна і Росія завершили переговори щодо розмежування Азово-Керченської акваторії, а відповідний договір мав стати головним документом, який мали підписати за підсумками засідання. П'яте засідання комісії мало стати фінішним у питанні морських кордонів. Проте результати зустрічі стали дещо неочікуваними. Досягнуті домовленості мали більше декларативний характер і не містили ніякої конкретики. У заяві за підсумками зустрічі йшлося, що сторони вважають важливим провести делімітацію кордонів «в дусі дружби, добросусідства і стратегічного партнерства, з урахуванням законних інтересів обох держав. У цьому зв'язку сторони виходять з доцільності після досягнення згоди зі всіх згаданих просторів укласти відповідну двосторонню угоду», – йдеться в повідомленні [14]. Узгодивши основні питання, в подальшому переговорні сторони проводили лише консультативні зустрічі (червень 2012 р.) на яких підтверджували обопільну готовність до завершення переговорів [4].

Несподіваним поворотом у цій справі став 2014 р. політична ротація в Україні, початок бойових дій на Сході, анексія Криму поставили усі попередні домовленості у глухий кут. Визнаючи в численних угодах територіальну цілісність України, Російська Федерація приєднує до себе Крим, що кардинальним чином змінило актуальність обговорюваних раніше питань та відтермінувало вирішення раніше обговорюваних питань на невизначений період.

Отже, делімітація морських кордонів України та Російської Федерації виявилася складним питанням. З самого початку переговорного процесу воно стало предметом окремих дискусій, що відбувалися у трьох напрямках: Керченська протока, Азовське море, спеціальні економічні зони. Його розвиток умовно можна поділити на 4 етапи: 1)

1991-1996 рр.; 2) 1996-2004 рр.; 3) 2004-2010 рр.; 4) 2010-2015 рр. Період 1991-1996 рр. характеризувався внутрішньою розбудовою політичної, економічної, військової систем України і Росії та як наслідок відсутністю переговорного процесу. Другий етап – створення спеціальних робочих груп і комісій. Україна відходить від ідеї «спільних кордонів в рамках СНД» про те в українсько-російських відносинах з'являється фраза «стратегічне партнерство». Розгортання дипломатичного протистояння засвідчило політичний підтекст обговорюваних питань. Третій – посилення розбіжностей України і Російської Федерації щодо вирішення обговорюваних питань. Четвертий – наближення до вирішення питання, різка зміна ситуація, анексія Криму. Причинами такої ситуації стали: транспортні можливості; видобуток вуглеводнів; геополітика; військові інтереси. Саме політизація даного питання, заяви про євроінтеграції України призвели до територіальних втрат України та замороження проблеми делімітації водних кордонів на невизначений час.

Список використаної літератури

1. Высоцкий А. Делить все – таки нужно! / А. Высоцкий // Зеркало недели. – 1998. – 12 сентября. – С. 5 ; Vysotskiy A. Delit vse – taki nuzhno! / A. Vysotskiy // Zerkalo nedeli. – 1998. – 12 sentyabrya. – S. 5.

2. Делимитация. Отдадим России часть Украины? [Електронний ресурс] // Сайт vlasti.net. – Режим доступу : <http://vlasti.net/news/88935> ; Delimitatsiya. Otdadim Rossii chast Ukrainy? [Yelektronniy resurs] // Sayt vlasti.net. – Rezhim dostupu : <http://vlasti.net/news/88935>.

3. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_205 ; Dohovir mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiiei pro spivrobotnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoï protoky [Elektronnyi resurs] // Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_205.

4. Київ і Москва домовилися про параметри кордону в Азовському морі [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/kiyiv_i_moskva_domovilisya_pro_parametri_kordonu_v_azovskomu_mori.html ; Kyiv i Moskva domovylysia pro parametry kordonu v Azovskomu mori [Elektronnyi resurs] // Dzerkalo tyzhnia. – Rezhym dostupu : http://dt.ua/POLITICS/kiyiv_i_moskva_domovilisya_pro_parametri_kordonu_v_azovskomu_mori.html.

5. Конвенція ООН з морського права [Електронний ресурс] // Сайт ООН. – Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/lawsea.shtml ; Konventsia OON z morskoho prava [Elektronnyi resurs] // Sait OON. – Rezhym dostupu : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/lawsea.shtml

6. Кравченко В. Граница: какой ценой? [Електронний ресурс] / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://zn.ua/POLITICS/granitsa_kakoy_tsenoy-108365.html ; Kravchenko V. Granitsa: kakoy tsenoy? [Yelektronniy resurs] / V. Kravchenko // Dzerkalo tizhnya. – Rezhim dostupu : http://zn.ua/POLITICS/granitsa_kakoy_tsenoy-108365.html

7. Кравченко В. Українська сторона вважає прийнятними пропозиції Росії щодо азово-керченського кордону [Електронний ресурс] / В. Кравченко // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_storona_vvazhae_priynyatnimi_propozitsiyi_rosiyi_schodo_azovo-kerchenskogo_kordonu.html ; Kravchenko V. Ukrainaska storona vvazhaie pryiniatnymu propozytsii Rosii shchodo azovo-kerchenskoho kordonu [Elektronnyi resurs] / V. Kravchenko // Dzerkalo tyzhnia. – Rezhym dostupu :

http://dt.ua/POLITICS/ukrayinska_storona_vvazhae_priynyatnimi_propozitsiyi_rosiyi_schodo_azovo-kerchenskogo_kordonu.html

8. Пахар О. Море навпіл / О. Пахар // Політика і Культура. – 2000. – №13. – С. 12 ; Pakhar O. More navpil / O. Pakhar // Polityka i Kultura. – 2000. – №13. – S. 12

9. Переговори по границам Азовского и Черного морей закончились ничем [Электронный ресурс] // Флот 2017. – Режим доступа : <http://flot2017.com/index.php/item/news/7703> ; Peregovory po granitsam Azovskogo i Chernogo morey zakonchilis nichem [Elektronnyy resurs] // Flot 2017. – Rezhim dostupa : <http://flot2017.com/index.php/item/news/7703>

10. Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом державного кордону України в районі острова Коса Тузла [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 23 жовт. 2003 р. № 1235-IV // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1235-15> ; Pro utvorennia Tymchasovoi spetsialnoi komisii Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo zabezpechennia parlamentskoho kontroliu za rezhymom derzhavnoho kordonu Ukrainy v raioni ostrova Kosa Tuzla [Elektronnyi resurs] : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 23 zhovt. 2003 r. № 1235-IV // Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1235-15>

11. Протокол другого засідання делегацій України і Російської Федерації щодо обговорення проектів договорів між Україною і Російською Федерацією про правовий статус Азовського моря і судноплавство в його акваторії, про правовий статус Керченської протоки, м. Москва, 21 лип. 1997 р. [Електронний ресурс] // Закони України : Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу : http://www.uazakon.com/documents/date_1y/pg_ibnjoi.htm ; Protokol druhooho zasidannia delehatsii Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii shchodo obhovorennia proektiv dohovoriv mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro pravovyi status Azovskoho moria i sudnoplavstvo v yoho akvatorii, pro pravovyi status Kerchenskoï protoky, m. Moskva, 21 lyp. 1997 r. [Elektronnyi resurs] // Zakony Ukrainy : Informatiino-pravovyi portal. – Rezhym dostupu : http://www.uazakon.com/documents/date_1y/pg_ibnjoi.htm

12. Протокол засідання делегацій України та Російської Федерації по визначенню правового статусу Азовського моря і Керченської протоки та розмежуванню континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони в Чорному морі, м. Керч, 17 жовтня 1996 року [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_236 ; Protokol zasidannia delehatsii Ukrainy ta Rosiiskoi Federatsii po vyznachenni pravovoho statusu Azovskoho moria i Kerchenskoï protoky ta rozmezhuvanni kontynentalnoho shelfu i vykliuchnoi (morskoï) ekonomichnoi zony v Chornomu mori, m. Kerch, 17 zhovtnia 1996 roku [Elektronnyi resurs] // Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_236

13. Романуха О. М. Місце кордону в системі сучасних українсько-російських відносин / О. М. Романуха // Історичні і політологічні дослідження. - 2008. – №3-4. – С. 233-240 ; Romanukha O. M. Mistse kordonu v systemi suchasnykh ukrainsko-rosiiskykh vidnosyn / O. M. Romanukha // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. - 2008. – №3-4. – S. 233-240

14. Російський варіант делімітації морського кордону позбавить Україну газоносною площею [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/rosiyskiy_variant_delimitatsiyi_morskogo_kordonu_pozbavit_ukrayinu_gazonosnoyi_ploschi2.html#14:46 ; Rosiiskyi variant delimitatsii morskoho kordonu pozbavyt Ukrainu hazonosnoi ploschi [Elektronnyi resurs] // Dzerkalo tyzhnia. – Rezhym dostupu : http://dt.ua/POLITICS/rosiyskiy_variant_delimitatsiyi_morskogo_kordonu_pozbavit_ukrayinu_gazonosnoyi_ploschi2.html#14:46

_gazonosnoyi_ploschi2.html14:46

15. Украина готова поделиться с Россией Керченским проливом ради скорейшей демаркации границы [Електронний ресурс] // Сайт Newsru. – Режим доступу : <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/30dec2009/deemmar.html> ; Ukraina gotova podelitsya s Rossiey Kerchenskim prolivom radi skoreyshey demarkatsii granitsy [Yelektronniy resurs] // Sayt Newsru. – Rezhim dostupu : <http://www.rus.newsru.ua/ukraine/30dec2009/deemmar.html>

16. Україна та Росія поділили сухопутний кордон, а морський - не змогли // Сайт Newsru [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/ukraine/17may2010/demarcas.html> ; Ukraina ta Rosiia podilyly sukhoputnyi kordon, a morskyi - ne zmohty // Sait Newsru [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.newsru.ua/ukraine/17may2010/demarcas.html>

17. Эстония удивлена позицией России, требующей пересмотра границы [Электронный ресурс] // Ліга-бізнес інформ. – Режим доступа : http://news.liga.net/news/world/724530-estoniya_udivlena_pozitsiey_rossii_trebuyushchey_peresmotra_granitsy.htm ; Estoniya udivlena pozitsiey Rossii, trebuyushchey peresmotra granitsy [Elektronnyy resurs] // Liga-biznes inform. – Rezhim dostupa : http://news.liga.net/news/world/724530-estoniya_udivlena_pozitsiey_rossii_trebuyushchey_peresmotra_granitsy.htm

Стаття надійшла до редакції 31.03.2016 р.

O. Romanukha

THE DELIMITATION OF THE SEA OF AZOV AND THE KERCH STRAIT

This article deals with the problem of the delimitation of the sea border between Ukraine and Russian Federation in the water area of the Sea of Azov and the Kerch Strait. The author observed different studies about this problem and listed some of its aspects which should be investigated in detail. It is attached special attention to the Ukrainian-Russian negotiations about sea border. The content of the bilateral treaties is also analyzed. There are four periods of the delimitations of the Ukrainian sea border: 1) 1991-1996; 2) 1996-2004; 3) 2004-2010; 4) 2010-2015.

In 1990-1996 there weren't any negotiations because Ukraine and Russia concentrated on the establishment their own political, economical and military systems. During 1996-2004 special working groups and commissions were created to discuss the border problem. Ukraine refused to form "the common borders into the Commonwealth of the Independent States" but supported the idea of "the strategy partnership" with Russia. In 2004-2010 the contradictions about delimitation of the sea border were increased. The period of 2010-2015 were characterized by following events: the measures to reach compromise in 2010-2013 and the annexation of the Crimea by Russia in 2014.

The author analyzed the declarations of the politicians and the international situation which influenced on the negotiations about delimitation of the Ukrainian-Russian sea border. These negotiations were depended from the foreign policy orientation of Ukraine, from the politization of this problem in Russia. Many factors prevented to resolve the delimitation problem such as the great transport opportunities of the Sea of Azov region, massive oil and gas deposits there, geopolitical and military importance of the Kerch Strait. In the conclusions the author analyzed the present state of the delimitation of the Ukrainian sea border.

Key words: border, delimitation, Ukraine, Russian Federation, the Kerch State, Sea of Azov.

Н.І. Романцова

ПИТАННЯ НОВОЇ ІСТОРІЇ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

У статті розглядаються питання нової історії країн Західної Європи в працях сучасних українських істориків. Здійснена спроба визначити основні напрямки вивчення наукових проблем історії західноєвропейських держав XVI – XIX ст. в сучасній українській історіографії. Аналіз доробку українських істориків надає можливість з'ясувати діяльність наукових центрів дослідження зазначеної проблематики в Україні, і той вітчизняний науковий потенціал, який задіяний у вивченні важливих аспектів історичного процесу в країнах Західної Європи повинен більш потужно заявити про себе, чим збагатить всесвітню історичну науку.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, нова історія країн Західної Європи, ранньомодерна доба західноєвропейської історії.

В сучасній українській історіографії зростає науковий інтерес до дослідження проблем нової історії країн Західної Європи. Наприкінці XX – на початку XXI ст. публікується все більше наукових праць, в яких вітчизняні історики висвітлюють питання ранньомодерної та модерної доби західноєвропейської історії. У зв'язку з цим важливо проаналізувати дослідження вчених, присвячені зазначеній проблематиці, мотиви зростання такого наукового інтересу, тенденції, які виявилися в сучасній українській історичній науці.

Історичні дослідження сучасних українських вчених, присвячені питанням нової історії країн Західної Європи, переживають процес становлення. Історіографи ще не отримали достатнього матеріалу для аналізу цих студій. Можна назвати рецензії П. Дедули [25], В. Єрмоленка [26], А. Жуковського [27], О. Захарчука [29] на праці відомого львівського історика В. Ададунова. Дослідження інших вітчизняних вчених з питань нової історії країн Західної Європи ще не стали об'єктом історіографічного аналізу.

Метою пропонованої статті є спроба комплексного історіографічного аналізу питань історії країн Західної Європи нового часу в працях сучасних українських істориків.

Європейська цивілізація завжди мала вплив на соціально-економічні та суспільно-політичні процеси які відбувалися на українських землях. Вивчення історії країн Західної Європи, а особливо ранньомодерного і модерного часу має важливе значення для розуміння світового історичного процесу, адже в цей період набували все більшого розвитку нові суспільні відносини, засновані на засадах вільного підприємництва, конкуренції, в рамках яких формувалися нації та національні держави. Сучасні українські історики (В. Ададунов, Ю. Бураков, Л. Питльована, Б. Чума та інші) приділяють велику увагу науковій розробці зазначеної проблематики. Цьому значною мірою сприяє розширення їх наукових зв'язків з європейськими науковими центрами.

Великий науковий інтерес сучасних українських істориків викликає історія Франції нового часу. Серед дослідників цього історіографічного напрямку особливе місце посідає львівський історик В. Ададунов. Він є автором багатьох наукових досліджень з питань ранньомодерної та модерної історії Франції, французької історіографії, методології історичних досліджень.

Дуже цінним з наукових позицій є його навчальний посібник, присвячений питанням історії середньовічної та ранньомодерної Франції [5]. Ця синтетична праця виконана на високому науковому та методичному рівні, опублікована з використанням прекрасних поліграфічних можливостей. Автор у цьому навчальному посібнику вперше в українській

історіографії на великому фактичному матеріалі розглядає французьку історію від періоду раннього середньовіччя до кінця XVIII ст. За структурою посібника, періоду нової історії Франції, присвячена друга частина праці. В ній висвітлюється широке коло питань зазначеного періоду.

Перш за все, в посібнику аналізується стан французького суспільства в період ранньої модернізації. На думку В. Ададунова, це був час від кінця XV – до кінця XVIII ст., коли формувалися передумови Великої революції [5, с. 16]. Тієї доби, за словами автора, «єдність традиції і новації були головною рисою розвитку Франції» і простежувалося «прагнення людей до реформування всіх сфер суспільного життя», що розхитувало «підвалини середньовічного суспільства». Відзначено було також «суперечливий характер ранньої модернізації» [5, с. 198].

Характеризуючи французьке суспільство доби ранньої модернізації, В. Ададунов особливу увагу звернув на еволюцію третього стану, до якого належало 98 % населення країни [5, с. 199]. Вчений зазначив, що вже в другій половині XVII ст. поділ суспільства у Франції на три стани «не відображав реальних майнових та культурних відмінностей», а все більше віддзеркалював два протилежні суспільні полюси – «багатства й бідності». На думку автора, за століття до Великої революції Людовік XIV «здійснив перші кроки до суспільної модернізації», запровадивши в землях, які управлялися королівською адміністрацією, подушний податок з прибутків [5, с. 210]. Проте, в «державних краях», зберігся тристановий поділ суспільства, і зберігалися «пережитки феодального устрою» [5, с. 211].

Проаналізувавши суспільні процеси у розвитку Франції, В. Ададунов розглянув особливості демографічного та економічного розвитку країни в зазначений час, питання щодо утворення абсолютної монархії, громадянські війни XVI – XVII ст., французьку зовнішню політику, духовний та матеріальний розвиток суспільства доби Просвітництва та спроби перетворень суспільних відносин у 80-і роки XVIII ст. Такий підхід дозволив історика намалювати цілісну картину розвитку Франції в ранньомодерний час.

Книга має цінні додатки: термінологічний словник, хронологічну таблицю, іменний, географічно-етнічний показники та інформацію про дослідників, а також картографічний матеріал, генеалогічні таблиці. Праця супроводжується яскравими ілюстраціями тієї епохи французької історії.

Надзвичайно велике місце в науковій творчості В. Ададунова посіла наполеоніада. Зовнішньополітичні аспекти діяльності імператора французів стали об'єктом найбільш значних його досліджень. Цій проблематиці були присвячені три дисертації вченого. Його кандидатська дисертація, захищена 1997 року, висвітлювала тему «Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн». У 2003 р. після навчання в Практичній школі вищих досліджень у Парижі він захистив дисертацію на тему «Релігійна політика Наполеона на теренах Речі Посполитої (1806 – 1812 рр.)» та здобув науковий ступінь майстра-дослідника [21]. Ці дисертаційні розробки заклали серйозну науково-теоретичну та джерельну базу для досліджень цього талановитого історика.

Монографія на тему «Наполеоніада» на Сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX ст.» стала основою для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (2008 р.) [9]. У своїй монографії та на захисті дисертації вчений серед головних ставив завдання «реконструювати процес формування і охарактеризувати зміст уявлень, які обумовили особливості ставлення офіційних чинників Франції до об'єктів її зовнішньополітичної активності» [9, с. 5]. Питанню щодо формування історичного уявлення французького уряду про українські землі Російської імперії першим в історіографії він поставив у ряді статей [2; 17; 18].

Загалом, у своїх наукових розробках В. Ададунов завжди шукає нові історіософські, методологічні підходи. Досліджуючи особистісні мотивації діяльності Наполеона та

Ш.-М. Талейрана, історик застосує сучасні методи історичного дослідження – мікро-, психо-, лінгво-аналіз [13, с. 6]. В одній зі своїх статей вчений спеціально проаналізував можливості застосування мікроаналізу в студіях, присвячених зовнішній політиці Наполеона [5].

Вадим Валентинович великий науковий інтерес виявив до висвітлення питань зовнішньополітичної діяльності Наполеона I на українських землях. Історик, спираючись на ретельно вивчені документи, звертає увагу на ставлення французького імператора до Галичини, до українського козацтва, до Лівобережної України. Досліджуючи місце України у французькій політиці вчений застосує регіональний підхід [1; 2; 4; 6; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 15; 16]. Львівський історик у ряді статей виділив напрямки діяльності французького уряду того часу щодо Польщі, Австрії та Сілезії [6; 18].

Наукова творчість В. Ададунова свідчить про те, що він не просто успішний дослідник ранньомодерної французької історії, але є лідером української історіографії в цій проблематиці. Він задає тон сучасним історичним студіям вітчизняних істориків своїм новаторським методологічним підходом до вивчення зазначених питань.

Дослідниця з Донецька Н. Масльонкіна висвітлює проблеми розвитку освіти у Франції в другій половині XIX ст. Вона з'ясувала питання щодо впливу вільної освіти на розвиток французької загальноосвітньої системи, різні аспекти розвитку вищої освіти у Франції зазначеного періоду. Це знайшло відображення в кандидатській дисертації та окремих публікаціях авторки [35; 36; 37].

Сучасні українські історики досліджують також історію Англії нового часу. Без сумніву науковий інтерес становить навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів з історії Англії Нового часу Ю. Буракова та Л. Питльованої [22]. В цьому посібнику автори розглянули питання англійської історії XVI ст., революції середини XVII ст., реставрації Стюартів та «Славної революції» 1688 – 1689 рр., суспільної модернізації кінця XVIII – початку XIX ст. В праці Ю. Буракова та Л. Питльованої висвітлюються також питання внутрішньополітичного життя, зовнішньої політики Великобританії доби наполеонівських війн, формування колоніальної імперії та інші аспекти історії цієї країни до 1918 р. В одній зі своїх статей Л. Питльована проаналізувала історію популярного серед населення Англії часопису «Панч» (1841 – 2002 рр.) [46].

Велика частка наукових праць львівської дослідниці Л. Питльованої присвячена висвітленню питань британської зовнішньої політики наприкінці XIX – на початку XX ст. Зовнішньополітична діяльність Великобританії цього часу розглянута в спеціальній статті, опублікованій у навчальному посібнику [45]. В спільній праці М. Рожикта Л. Питльована показали зміни у британській політиці „блискоучої ізоляції” наприкінці XIX – на початку XX ст. [47].

В кандидатській дисертації Л. Питльованої ґрунтовно аналізуються англо-німецькі відносини на рубежі XIX–XX ст. [38]. В одній зі своїх праць авторка відзначила Гельголандський договір 1890 р. в системі англо-німецьких відносин кінця XIX ст. [43]. Не менш цікавою є її робота щодо єгипетського питання в англо-німецьких відносинах наприкінці XIX ст. [44]. Дослідниця розглянула роль Англії та Німеччини у боротьбі за колоніальний розподіл Африки. Вчена проаналізувала англо-німецькі суперечності на зламі століть та їх роль у наростанні кризи системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни [39].

Значний науковий інтерес виявила Л. Питльована до питань висвітлення британської зовнішньої політики в періодичних виданнях. Вчена проаналізувала використання антибританської політичної карикатури у Німеччині як засобу пропаганди у період Першої світової війни [40]. Безумовний інтерес становлять статті Л. Питльованої, в яких розглядаються повідомлення про англо-німецькі відносини 90-х років XIX ст. у галицьких часописах [42], а також щодо аналізу англо-американських відносин часів громадянської

війни в США в польській пресі [41]. Історіографічний аналіз свідчить про те, що Л. Питльована в наш час є авторитетним в сучасній вітчизняній історичній науці дослідником нової історії Англії.

У працях К. Черевика аналізуються різні аспекти європейської зовнішньої політики Великобританії 1863–1878 рр. Автор виявив зміни, які сталися в зовнішньополітичній діяльності англійського уряду щодо європейських країн, проаналізував внутрішні та зовнішні чинники, які впливали на здійснення британського зовнішньополітичного курсу [48 – 56]. У своїй кандидатській дисертації, аналізуючи європейську політику Великобританії у 1863 – 1878 рр., історик вказав на те, що в середині 60-х років XIX ст. англійським урядом було прийнято нову зовнішньополітичну доктрину європейської політики, відому під назвою «політика невтручання» [50, с. 18]. Більша частина дослідження присвячена висвітленню питань реалізації цього зовнішньополітичного курсу.

У своїх наукових публікаціях К. Черевик проаналізував питання щодо формування британської політики «блискучої ізоляції» на прикладі Шлезвіг-Гольштейнського питання в 50–60-ті рр. XIX ст. [56], організації управління зовнішньополітичною діяльністю уряду Англії у 60–70-х роках XIX ст. [51]. Історик також розглянув деякі конкретні напрямки англійської зовнішньої політики: стосовно датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років [54], австро-прусько-італійської війни 1866 року [48], люксембурзького конфлікту 1867 року [52], східного питання 1875–1878 рр. [53]. Науковий інтерес становлять деякі історіографічні праці вченого з зазначеної проблематики [49; 55].

Сучасні вітчизняні історики виявляють науковий інтерес також до інших питань ранньомодерної історії Англії. Н. Волошкова аналізує суспільно-політичні погляди відомого англійського письменника-просвітника першої половини XVIII ст. Г. Філдінга, твори якого мали великий вплив на формування громадської думки в Англії [23]. О. Красюк розглядає вплив античності на історичну думку англійського просвітництва [30]. Загалом в Україні працює досить широке коло дослідників історії Англії Нового часу.

Ряд українських вчених присвятили свої студії питанням ранньомодерної та модерної історії Німеччини. Німецькомовний навчальний посібник з історії Німеччини від початків до сьогодення автором якого є львівський історик І. Ліхнякевич [34]. Але й на сході нашої країни ведуться наукові розробки у цьому напрямку. О. Литвяк розглянув вплив протестантизму на становлення державності в Німеччині у XVIII – XX ст. [33]. О. Зарічук дослідила розвиток освіти в Німеччині у 1871 – 1914 рр. [27].

Варті уваги істориків статті Б. Чуми, присвячені історії Іспанії XIX ст. Автор розглянув у своїх дослідженнях широкий спектр питань становлення ліберальних угруповань та лібералізму в суспільно-політичному житті Іспанії, розвитку демократичних ідей в країні, створення ліберального проекту націоналізму і ліберальних проектів політичної влади в Іспанії другої половини XIX ст. [57 – 60].

Активна наукова діяльність сучасних вчених, перш за все, представників львівської історичної школи щодо вивчення нової історії країн Західної Європи дала можливість підготувати перший в Україні навчальний посібник для студентів спеціальності «Історія» вітчизняних університетів [29]. Він дасть можливість покращити підготовку українських фахівців-істориків.

Підсумовуючи короткий історіографічний огляд наукових студій сучасних українських вчених, необхідно зазначити, що вони виявляють значний інтерес до вивчення питань нової історії Франції (В. Адауров, Н. Масльонкіна), Англії та англо-німецьких відносин (Л. Питльована, К. Черевик, Н. Волошкова, О. Красюк), Німеччини (О. Зарічук, О. Литвяк, І. Ліхнякевич), Іспанії (Б. Чума) та інших. Особливо звертають на себе увагу дослідження сучасних вчених щодо зовнішньополітичної діяльності провідних європейських держав у зазначений період. Найбільш активно досліджують наукові проблеми ранньомодерної доби західноєвропейської історії львівські історики, що дозволяє говорити про їх певні лідерські

позиції в розвитку цього напрямку української історіографії. Але можна також зробити висновок про те, що зазначена проблематика потребує ще великих наукових зусиль. У цьому сенсі заслуговує на увагу приклад наукової діяльності В. Ададунова.

В короткому історіографічному огляді неможливо дати ґрунтовний аналіз наукових здобутків та дослідницьких проблем сучасних українських вчених щодо студіювання питань ранньомодерної та модерної історії країн Західної Європи. Є потреба розглянути конкретні аспекти розвитку цієї проблематики у вітчизняній історіографії.

Список використаної літератури

1. Ададунов В. В. Діяльність французького командування щодо організації наступальної операції сьомого корпусу «Великої армії» у Волині під час війни 1812 р. / В. В. Ададунов // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Л. Українки. - 2007. - Вип. 12. - С. 36 - 45 ; Adadurov V. V. Diialnist frantsuzkoho komanduvannia shchodo orhanizatsii nastupalnoi operatsii somoho korpusu «Velykoarmii» u Volyni pid chas viiny 1812 r. / V. V. Adadurov // Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni L. Ukrainky. - 2007. - Vyp. 12. - S. 36 - 45.

2. Ададунов В. В. Досвід історичного уявлення: Уряд Наполеона I про українські землі Російської імперії / В. В. Ададунов // Ейдос. - 2006. - Вип. 2, ч. 1. - С. 405-42; Adadurov V. V. Dosvid istorychnoho uiavlennia: Uriad Napoleona I pro ukrainski zemli Rosiiskoi imperii / V. V. Adadurov // Eidos. - 2006. - Vyp. 2, ch. 1. - S. 405-42.

3. Ададунов В. В. Досвід мікроісторичного аналізу зовнішньої політики Наполеона : «ефект олітературнення» оповід історика / В. В. Ададунов // Ейдос. - 2008. - Вип. 3. - С. 284 - 296 ; Adadurov V. V. Dosvid mikroistorychnoho analizu zovnishnoi polityky Napoleona: «efekt oliteratumennia» opovid istoryka / V. V. Adadurov // Eidos. - 2008. - Vyp. 3. - S. 284 - 296.

4. Ададунов В. В. Економічні інтереси на службі великої політики: Проекти та спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії (1800–1812 роки) / В. В. Ададунов // Україна Модерна : зб. наук. праць. - Київ; Львів, 2006. - Ч. 10. - С. 21 - 37 ; Adadurov V. V. Ekonomichni interesy na sluzhbi velykoї polityky: Proekty ta sproby frantsuzkoho pronyknennia na pivdenni rynku Rosiiskoi imperii (1800–1812 roky) / V. V. Adadurov // Ukraina Moderna : zb. nauk. prats. - Kyiv; Lviv, 2006. - Ch. 10. - S. 21 - 37.

5. Ададунов В. В. Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.) / В. В. Ададунов. - Львів : Видавництво Українського Католицького університету, 2002. - 412 с. ; Adadurov V. V. Istoriiia Frantsii: Korolivska derzhava ta stvorennia natsii (vid pochatkiv do kintsia XVIII st.) / V. V. Adadurov. - Lviv : Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho universytetu, 2002. - 412 s.

6. Ададунов В. В. Концепція трьох Польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 року / В. В. Ададунов // Український історичний журнал. - 2007. - № 1. - С. 200 - 211 ; Adadurov V. V. Kontsepsiia trokh Polskykh korolivstv Rolandra ta yii spivvidnoshennia iz zovnishnopolitychnoiu doktrynoi frantsuzkoho uriadu pid chas viiny 1812 roku / V. V. Adadurov // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. - 2007. - № 1. - S. 200 - 211.

7. Ададунов В. В. Львів у наполеонівську епоху / В. В. Ададунов // Вісник Львівського університету. Серія історична. - 1999. - Т. 3. Спеціальний випуск : Львів. Місто - суспільство - культура. - С. 209-231 ; Adadurov V. V. Lviv u napoleonivsku epokhu / V. V. Adadurov // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. - 1999. - T. 3. Spetsialnyi vypusk : Lviv. Misto - suspilstvo - kultura. - S. 209 - 231.

8. Ададунов В. В. Між австрійськими властями та польськими патріотами : Наполеонівський резидент д'Обернон про суспільно-політичну атмосферу Львова під час війни 1812 р. / В. В. Ададунов // Вісник Львівського університету. Серія історична. - 2006. - Т. 6. Спеціальний випуск : Львів. Місто - суспільство - культура. - С. 221-230 ; Adadurov V.

V. Mizh avstriiskymy vlastiamy ta polskymy patriotamy : Napoleonivskiy rezydent d'Obernnon pro suspilno-politychnu atmosferu Lvova pid chas viiny 1812 r. / V. V. Adadurov // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. - 2006. - T. 6. Spetsialnyi vypusk : Lviv. Misto – suspilstvo – kultura. – S. 221-230.

9. Ададуrow В. В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.02 / Вадим Валентинович Ададуrow; Український Католицький університет. – Львів, 2008. – 37 с. ; Adadurov V. V. «Napoleonida» na Skhodi Yevropy: Uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsi shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX stolittia : avtoref. dys. ... d-raist. nauk : spets. 07.00.02 / Vadym Valentynovych Adadurov; Ukrainskiy Katolytskyi universytet. – Lviv, 2008. – 37 s.

10. Ададуrow В. В. Наполеон і Галичина : Встановлення французького тимчасового протекторату в 1809 році / В. В. Ададуrow // Вісник Львівського університету. Серія історична. - 1999. – Вип. 34. – С. 449–466 ; Adadurov V. V. Napoleon i Halychyna : Vstanovlennia frantsuzkoho tymchasovoho protektoratu v 1809 rotsi / V. V. Adadurov // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. - 1999. – Vyp. 34. – S. 449 – 466.

11. Ададуrow В. В. Народження одного історичного міфу: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака / В. В. Ададуrow // Україна модерна : зб. наук. праць. – Київ; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 212–236 ; Adadurov V. V. Narodzhennia odnogo istorychnoho mifu : Problema «Napoleon i Ukraina» u vysvitlenni Ilka Borshchaka / V. V. Adadurov // Ukraina moderna: Zb. nauk. prats. – Kyiv; Lviv, 2005. – Ch. 9. – S. 212 – 236.

12. Ададуrow В. В. Пожежа Києва у 1811 році: Французька диверсія чи російська провокація? / В. В. Ададуrow // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія : Історія. - 2005. – Вип. 2. – С. 258–261 ; Adadurov V. V. Pozhezha Kyieva u 1811 rotsi: Frantsuzka dyversiia chy rosiiska provokatsiia? / V. V. Adadurov // Naukovi zapysky Ternopilskoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka. Seriiia : Istoriiia. - 2005. – Vyp. 2. – S. 258 – 261.

13. Ададуrow В. В. Польський фактор у формуванні уявлень уряду Франції про Північне Причорномор'я на початку ХІХ ст. / В. В. Ададуrow // Поляки на півдні України та в Криму : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 7–8 вер. 2007 р. – Одеса; Ополе; Вроцлав, 2007. – С. 301–305 ; Adadurov V. V. Polskiy faktor u formuvanni uiavlen uriadu Frantsii pro Pivnichne Prychornomoria na pochatku XIX st. / V. V. Adadurov // Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu : mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Odesa, 7–8 ver. 2007 r. – Odesa; Opole; Vrotslav, 2007. – S. 301 – 305.

14. Ададуrow В. В. Ситуація Греко-Католицької та Православної Церков у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. очима інформаторів уряду Франції / В. В. Ададуrow // Вісник Київського міжнародного університету. Серія : Міжнародні відносини. – 2007. – Вип. 5. – С. 123 – 131 ; Adadurov V. V. Sytuatsiia Hreko-Katolytskoi ta Pravoslavnoi Tserkov u Pravoberezhnii Ukraini na prykintsi ХVІІІ – na pochatku XIX st. Ochyma informatoriv uriadu Frantsii / V. V. Adadurov // Visnyk Kyivskoho mizhnarodnoho universytetu. Seriiia : Mizhnarodni vidnosyny. – 2007. – Vyp. 5. – S. 123 – 131.

15. Ададуrow В. В. Створення та діяльність французької розвідницької резидентури на території Галичини під час війни 1812 р. / В. В. Ададуrow // Мандрівець. – 2007. – № 3. – С. 12 – 21 ; Adadurov V. V. Stvorennia ta diialnist frantsuzkoi rozvidnytskoi rezydentury na terytorii Halychyny pid chas viiny 1812 r. / V. V. Adadurov // Mandrivets. – 2007. – № 3. – S. 12 – 21.

16. Ададуrow В. В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона І / В. В. Ададуrow // Україна у Центрально-Східній Європі : зб. наук. праць. – Київ, 2006. – Вип. 6. – С. 391 – 419 ; Adadurov V. V. Ukrainske kozatstvo v uiavi frantsuzkoho uriadu doby Napoleona I / V. V. Adadurov // Ukraina u Tsentralno-Skhidnii Yevropi : zb. nauk. prats. – Kyiv, 2006. – Vyp. 6. – S. 391 – 419.

17. Ададуrow В. В. Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України початку ХІХ ст. / В. В. Ададуrow // Регіональна історія України : зб. наук. праць. – Київ, 2007. – Вип. 1. – С. 167 – 186 ; Adadurov V. V. Uviavlennia rantsuzkoho uriadu stosovno Livoberezhnoi Ukrainy pochatku ХІХ st. / V. V. Adadurov // Rehionalna istoriia Ukrainy : zb. nauk. prats. – Kyiv, 2007. – Vyp. 1. – S. 167 – 186.

18. Ададуrow В. В. Французько-австрійські взаємини кінця 1806 року в світлі листування командуючого «Нейтральним кордоном в Польщі» полковника Адама Альберта Найпперга / В. В. Ададуrow // Вісник Львівського університету. Серія історична. - 1998. – Вип. 33. – С. 242 – 252 ; Adadurov V. V. Frantsuzko-avstriiski vziaemnykintsia 1806 roku v svitli lystuvannia komanduiuchoho «Neitralnym kordonom v Polshchi» polkovnyka Adama Alberta Naipperha / V. V. Adadurov // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna. - 1998. – Vyp. 33. – S. 242 – 252.

19. Ададуrow В. В. Чи планував Наполеон відступити з Москви в Україну? (Критичний погляд на історіографію питання) / В. В. Ададуrow // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія : Історичні науки. - 2007. – Вип. 8. – С. 76–89 ; Adadurov V. V. Chy planuvav Napoleon vidstupyty z Moskvu v Ukrainu? (Krytychnyi pohliad na istoriografiiu pytannia) / V. V. Adadurov // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia». Seriiia : «Istorychni nauky». - 2007. – Vyp. 8. – S. 76 – 89.

20. Ададуrow Вадим Валентинович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://world-history.ucu.edu.ua/adadurov-vadym/> ; Adadurov Vadim Valentinovich [Yelektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu : <http://world-history.ucu.edu.ua/adadurov-vadym/>

21. Бураков Ю. В. Військово-морське суперництво Великобританії і Німеччини на рубежі ХІХ – ХХ ст. / Ю. В. Бураков, Л. Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. – 2002. – Вип.4. - С.25 – 40 ; Burakov Yu. V. Viiskovo-morske supernytstvo Velykobrytanii i Nimechchyny na rubezhi ХІХ – ХХ st. / Yu. V. Burakov, L. Yu. Pytlovana // Viiskovo-naukovyi visnyk. – 2002. – Vyp.4. - S.25 – 40.

22. Бураков Ю. В. Нариси історії Англії нового часу : навч. посіб. / Ю. В. Бураков, Л. Ю. Питльована. – Львів : Центр Європи, 2003. – 128 с. ; Burakov Yu. V. Narysy istorii Anhlii novoho chasu : navch. posib. / Yu. V. Burakov, L. Yu. Pytlovana. – Lviv : Tsentr Evropy, 2003. – 128 s.

23. Волошкова Н. В. Суспільно-політичні погляди Г. Філдінга (перша половина ХVІІІ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : спец. 07.00.02 / Наталія Василівна Волошкова ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2011. – 20 с. ; Voloshkova N. V. Suspilno-politychni pohliady H. Fildinha (persha polovyna ХVІІІ st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. : spets. 07.00.02 / Nataliia Vasylyivna Voloshkova ; Donets. nats. un-t. – Donetsk, 2011. – 20 s.

24. Дедула П. Украинские страницы в «Истории Франции» / П. Дедула // Зеркало недели. – 2004. – № 1. – 9 янв.

25. Єрмоленко В. [Огляд] : Вадим Ададуrow «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. – Львів : Видавництво Українського Католицького університету, 2007. - 560 с. [Електронний ресурс] / В. Єрмоленко // Український гуманітарний огляд. – 2008. - № 13. - Режим доступу : <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/uho/13/yermolenko.pdf> ; Yermolenko V. [Ohliad] Vadym Adadurov «Napoleonida» na Shhodi Yevropy: Uviavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shhodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku ХІХ stolittia. – Lviv : Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho universytetu, 2007. - 560 s. [Elektronnyi resurs] / V. Yermolenko // Ukrainskyi humanitarnyi ohliad. – 2008. - № 13. - Rezhym dostupu : <http://history.ukma.edu.ua/docs/journals/uho/13/yermolenko.pdf>

26. Жуковський А. [Рец.на] : Вадим Ададуrow. Історія Франції / А.Жуковський // Бюлетень Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. – Париж, 2003. – Ч. 65. –

С. 31-32 ; Zhukovskyi A. [Rets.na] : Vadym Adadurov. Istoriiia Frantsii / A.Zhukovskyi // Biuletен Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. – Париж, 2003. – Ч. 65. – С. 31-32.

27. Зарічук О. Л. Розвиток освіти у Німеччині (1871 – 1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : спец. 07.00.02 / Ольга Леонідівна Зарічук; Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2011. – 20 с. ; Zarichuk O. L. Rozvytok osvity u Nimechchyni (1871 – 1914 rr.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. : spets. 07.00.02 / Olha Leonidivna Zarichuk; Donetsk. nats. un-t. – Donetsk, 2011. – 20 s.

28. Захарчук О. М. Сучасна українська історіографія про ставлення Наполеона I до південно-західних окраїн Російської імперії в 1812 р. / О. М. Захарчук // Український історичний журнал. – 2014. - № 1. – С. 169-187 ; Zakharchuk O. M. Suchasna ukrainska istoriografiiia pro stavlennia Napoleona I do pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii v 1812 r. / O. M. Zakharchuk // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2014. - № 1. – S. 169-187.

29. Історія країн Західної Європи та Північної Америки Нового часу (кінець XV – початок XIX ст.) : навч. посіб. / З. А. Баран, С. П. Качараба, Р. Б. Сіромський, Б. П. Чума; за нак. ред. З. А. Баран. – Київ : Знання, 2015. – 534 с. ; Istoriiia krain Zakhidnoi Yevropy ta Pivnichnoi Ameriky Novoho chasu (kinets XV – pochatok XX st.) : navch. posib. / Z. A. Baran, S. P. Kacharaba, R. B. Siromskyi, B. P. Chuma; za nak. red. Z. A. Baran. – Kyiv : Znannia, 2015. – 534 s. ;

30. Красюк О. С. Вплив античності на історичну думку англійського Просвітництва : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Олена Станиславівна Красюк ; Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2004. – 20 с. ; Kراسiuk O. S. Vplyv antychnosti na istorychnu dumku anhliiskoho Prosvitnytstva : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 / Olena Stanyslavivna Kراسiuk ; Donetsk. nats. un-t. – Donetsk, 2004. – 20 s.

31. Легкоступ А. І. Вплив ідей англійського просвітництва на економічне життя Англії другої половини XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Анастасія Ігорівна Легкоступ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2012. – 19 с. ; Lehkostup A. I. Vplyv idei anhliiskoho prosvitnytstva na ekonomichne zhyttia Anhlii druhoi polovyny XVIII st. : avtoref.dys.... kand. ist. nauk : 07.00.02 / Anastasiia Ihorivna Lehkostup; Donetsk. nats. un-t. – Donetsk, 2012. – 19 s.

32. Легкоступ А. І. Історіографія та джерела питання впливу ідей англійського Просвітництва на економічне життя Англії другої половини XVIII ст. [Електронний ресурс] / А. І. Легкоступ. – Режим доступу : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/607> ; Lehkostup A. I. Istoriohrafiiia ta dzherela pytannia vplyvu idei anhliiskoho Prosvitnytstva na ekonomichne zhyttia Anhlii druhoi polovyny XVIII st. [Elektronnyi resurs] / A. I. Lehkostup. – Rezhym dostupu : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/607>.

33. Литвяк О. М. Вплив протестантизму на становлення державності в Німеччині (XVIII – XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Олександр Миколайович Литвяк ; Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 19 с. ; Lytviak O. M. Vplyv protestantyzmu na stanovlennia derzhavnosti v Nimechchyni (XVIII – XX st.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 / Oleksandr Mykolaiovych Lytviak ; Donetsk. nats. un-t. – Donetsk, 2005. – 19 s.

34. Ліхнякевич І. Історія Німеччини: від початків до сьогодення : навч. посіб. / І. Ліхнякевич. – Львів, 2010. — 232 с. ; Likhniakievych I. Istoriiia Nimechchyny: vid pochatkiv do sohodennia : navch. posib. / I. Likhniakievych. – Lviv, 2010. — 232 s.

35. Масленкина Н. Г. Влияние свободного образования на развитие французской общеобразовательной системы второй половины XIX века / Н. Г. Масленкина // Историчні і політологічні дослідження. – 2013. – № 4. – С. 247 – 253 ; Maslenkyna N. H. Vlyianyе svobodnoho obrazovaniya na razvytye frantsuzskoi obshcheobrazovatelnoi systemy vtoroi polovyny XIX veka / N. H. Maslenkyna // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2013. – № 4. – S. 247 – 253.

36. Масльонкіна Н. Г. Розвиток вищої освіти у Франції в другій половині XIX століття / Н. Г. Масльонкіна // Историчні і політологічні дослідження. – 2013. – № 2. – С. 236 – 241 ;

Maslonkina N. H. Rozvytok vyshchoi osvity u Frantsii v druhii polovyni XIX stolittia / N.H. Maslonkina // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2013. – № 2. – S. 236 – 241.

37. Масльонкіна Н. Г. Розвиток освіти у Франції протягом другої половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Наталія Георгіївна Масльонкіна ; Донецьк. Нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 19 с. ; Maslonkina N. H. Rozvytok osvity u Frantsii protiahom druhoi polovyny XIX stolittia : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 / Nataliia Heorhiivna Maslonkina ; Donetsk. Nats. un-t. – Donetsk, 2006. – 19 s.

38. Питльована Л. Ю. Англо-німецькі відносини на рубежі XIX - XX століть: проблеми колоніального поділу Африки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. : 07.00.02 / Лілія Юріївна Питльована ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Львів, 2003. — 19 с. ; Pytlovana L. Yu. Anhlo-nimetski vidnosyny na rubezhi XIX - XX stolit: problemy kolonialnoho podilu Afryky : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. : 07.00.02 / Liliia Yuriiivna Pytlovana ; Lviv. nats. un-t im. I.Franka. — Lviv, 2003. — 19 s.

39. Питльована Л. Ю. Англо-німецькі суперечності на африканському континенті на зламі XIX – XX ст. та їх роль у наростанні кризи системи міжнародних відносин напередодні Першої світової війни / Л. Ю. Питльована // Народи світу і Велика війна 1914 – 1918 рр. : матер. Всеукр. наук. конф., м. Вінниця, 3 – 4 квіт. 2015 р. – Вінниця : ТНІлан ЛТД, 2015. – С. 19 – 25 ; Pytlovana L. Yu. Anhlo-nimetski superechnosti na afrykanskomu kontynenti na zlami XIX – XX st. ta yikh rol u narostanni kryzy systemy mizhnarodnykh vidnosyn naperedodni Pershoi svitovoi viiny / L. Yu. Pytlovana // Narody svitu i Velyka viina 1914 – 1918 rr. : mater. Vseukr. nauk. konf., m. Vinnytsia, 3 – 4 kvit. 2015 r. – Vinnytsia : TNilan LTD, 2015. – S. 19 – 25.

40. Питльована Л. Ю. Антибританська політична карикатура у Німеччині як засіб пропаганди у період Першої світової війни [Електронний ресурс] / Л. Ю. Питльована. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/26174/1/13-76-84.pdf> ; Pytlovana L. Yu. Antybrytanska politychna karykatura u Nimechchyni yak zasib propahandy u period Pershoi svitovoi viiny [Elektronnyi resurs] / L. Yu. Pytlovana. – Rezhym dostupu : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/26174/1/13-76-84.pdf>

41. Питльована Л. Ю. Висвітлення англо-американських відносин під час громадянської війни у США на сторінках польської преси 60-х років XIX ст. / Л. Ю. Питльована // Актуальні проблеми міжнародних відносин нового та новітнього часу : матер. наук.-практ. конф. , м. Одеса, травень 1996 р. – Одеса : ОДУ, 1996. – С.157-162 ; Pytlovana L. Yu. Vysvitlennia anhlo-amerykanskykh vidnosyn pid chas hromadianskoi viiny u SShA na storinkakh polskoi presy 60-kh rokiv KhIKh st. / L. Yu. Pytlovana // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn novoho ta novitnoho chasu : mater. nauk.-prakt. konf. , m. Odesa, traven 1996 r. – Odesa : ODU, 1996. – S.157-162.

42. Питльована Л. Ю. Висвітлення подій англо-німецьких відносин 90-х років XIX ст. у галицьких часописах / Л. Ю. Питльована // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Серія : Педагогічні та історичні науки. - 2001. – Вип. 38. - С. 228-242 ; Pytlovana L. Yu. Vysvitlennia podii anhlo-nimetskykh vidnosyn 90-kh rokiv KhIKh st. u halytskykh chasopysakh / L. Yu. Pytlovana // Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Drahomanova. Seriiia : Pedahohichni ta istorychni nauky. - 2001. – Vyp. 38. - S. 228-242.

43. Питльована Л. Ю. Гельголандський договір 1890 р. в системі англо-німецьких відносин кінця XIX ст. / Л. Ю. Питльована // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. – 1997. – Вип. 1. - С.69-72 ; Pytlovana L. Yu. Helholandskyi dohovir 1890 r. v systemi anhlo-nimetskykh vidnosyn kintsia XIX st. / L. Yu. Pytlovana // Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka. – 1997. – Vyp. 1. - S.69-72.

44. Питльована Л. Ю. Єгипетське питання в англо-німецьких відносинах наприкінці XIX ст. / Л. Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. - 2003. - Вип.5. – С.180 – 193 ;

Pytlova L. Yu. Yehypetske pytannia v anghlo-nimetskykh vidnosynakh naprykintsi XIX st. / L. Yu. Pytlova // Viiskovo-naukovy visnyk. - 2003. - Vyp.5. - S.180 – 193.

45. Питльована Л. Ю. Зовнішня політика Великобританії (остання чверть XIX – початок XX ст.) / Л. Ю. Питльована // Бураков Ю. В. Зовнішня політика Великобританії (остання чверть XIX – початок XX ст.) : навч. посіб. / Ю. В. Бураков, Л. Ю. Питльована. – Львів : ЛВІ НУ „Львівська політехніка”, 2002. – С. 4–24 ; Pytlova L. Yu. Zovnishnia polityka Velykobrytanii (ostannia chvert XIX – pochatok XX st.) / L. Yu. Pytlova // Burakov Yu. V. Zovnishnia polityka Velykobrytanii (ostannia chvert XIX – pochatok XX st.) : navch. posib. / Yu. V. Burakov, L. Yu. Pytlova. – Lviv : LVI NU „Lvivska politekhnik”, 2002. – S. 4 – 24.

46. Питльована Л. Ю. Історія британського часопису «Панч» (1841 – 2002): феномен популярності / Л. Ю. Питльована // Військово-науковий вісник. – 2014. – Вип. 21. – С. 234 – 248 ; Pytlova L. Yu. Istoriia brytanskoho chasopysu «Panch» (1841 – 2002): fenomen populiarnosti / L. Yu. Pytlova // Viiskovo-naukovy visnyk. – 2014. – Vyp. 21. – S. 234 – 248.

47. Рожик М. Є. Британська політика „блискучої ізоляції” наприкінці XIX – на початку XX ст.: закономірності й особливості змін / М. Є. Рожик, Л. Ю. Питльована // Вісник Львівського державного університету імені Івана Франка. Серія історична. – 1996. - Вип.31. – С. 25 – 33 ; Rozhyk M. Ye. Brytanska polityka „blyskuchoi izoliatsii” naprykintsi KhIKh – na pochatku KhKh st.: zakonomirnosti y osoblyvosti zmin / M. Ye. Rozhyk, L. Yu. Pytlova // Visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia istorychna. – 1996. - Vyp.31. – S. 25 – 33.

48. Черевик К. А. Англія та австро-прусьсько-італійська війна 1866 року / К. А. Черевик // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. - 2005. – Вип. 6. – С. 144–150 ; Cherevyk K. A. Anghliia ta avstro-prussko-italiiska viina 1866 roku / K. A. Cherevyk // Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii. - 2005. – Vyp. 6. – S. 144–150.

49. Черевик К. А. Європейська політика Англії середини 60-х – середини 80-х років XIX ст.: історіографічний аспект / К. А. Черевик // Історичні записки. - 2005. – Вип. 5. – С. 89–96 ; Cherevyk K. A. Yevropeiska polityka Anghlii seredyny 60-kh – seredyny 80-kh rokiv XIX st.: istoriografichnyi aspekt / K. A. Cherevyk // Istorychni zapysky. - 2005. – Vyp. 5. – S. 89–96.

50. Черевик К. А. Європейська політика Великої Британії у 1863 – 1878 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Костянтин Антонович Черевик; Донецьк. Нац. ун-т. – Донецьк, 2007. – 19 с. ; Cherevyk K. A. Yevropeiska polityka Velykoї Brytanii u 1863 – 1878 rokakh : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.02 / Kostiantyn Antonovych Cherevyk; Donetsk. Nats. un-t. – Donetsk, 2007. – 19 s.

51. Черевик К. А. Організація управління зовнішньою політикою в Англії у 60–70-х роках XIX ст. / К. А. Черевик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. –2006. – Вип. XX. – С. 332–336 ; Cherevyk K. A. Orhanizatsiia upravlinnia zovnishnoiu politykoiu v Anghlii u 60–70-kh rokakh XIX st. / K. A. Cherevyk // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. –2006. – Vyp. XX. – S. 332–336.

52. Черевик К. А. Позиція Англії в люксембурзькому конфлікті 1867 року / К. А. Черевик // Європейські інтеграційні процеси і транскордонне співробітництво : тези допов. III Міжнар. наук.-практ. конф. студ., аспірантів і молодих науковців, м. Луцьк, 18–19 трав. 2006 р. у 2-х т. / уклад. В. Й. Лажнік, С. В. Федонюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2006. – Т. 1. – С. 84–86 ; Cherevyk K. A. Pozyttsiia Anghlii v liuksemburzkomu konflikti 1867 roku / K. A. Cherevyk // Yevropeiski intehratsiini protsesy i transkordonne spivrobitnytstvo : tezy dopov. III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. stud., aspirantiv i molodykh naukovtsiv, m. Luts'k, 18–19 trav. 2006 r. u 2-kh t. / uklad. V. Y. Lazhnik, S. V. Fedoniuk. – Luts'k : RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu im. L. Ukrainky, 2006. – Т. 1. – S. 84–86.

53. Черевик К. А. Позиція Англії у східному питанні 1875–1878 рр. як складова частина політики «блискучої ізоляції» / К. А. Черевик // Наукові праці історичного факультету

Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVIII. – С. 241–251 ; Cherevyk K. A. Pozytsiia Anhlii u skhidnomu pytanni 1875–1878 rr. yak skladova chastyna polityky «hlyskuchoi izoliatsii» / K. A. Cherevyk // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. – 2004. – Вуп. XVIII. – S. 241–251.

54. Черевик К. А. Позиція Англії щодо датсько-німецького конфлікту 1863–1864 років / К. А. Черевик // Південний архів : Історичні науки. – 2006. – Вип. 21. – С. 80–86 ; Cherevyk K. A. Pozytsiia Anhlii shchodo datsko-nimetskoho konfliktu 1863–1864 rokiv / K. A. Cherevyk // Pivdennyi arkhiv : Istorychni nauky. – 2006. – Вуп. 21. – S. 80–86.

55. Черевик К. А. Проблема початку англійської політики «hlyskuchoi izoliatsii» у радянській історіографії / К. А. Черевик // Збірник матеріалів наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених 2004 р. – Запоріжжя: ЗДУ, 2004. – С. 292–294 ; Cherevyk K. A. Problema pochatku anhliiskoi polityky «hlyskuchoi izoliatsii» u radianskii istoriohrafii / K. A. Cherevyk // Zbirnyk materialiv naukovoї konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh 2004 r. – Zaporizhzhia: ZDU, 2004. – С. 292–294.

56. Черевик К. А. Формування політики «hlyskuchoi izoliatsii» Англії на прикладі Шлезвіг-Гольштинського питання (50–60-ті рр. XIX ст.) / К. А. Черевик // Сборник материалов научной конференции студентов, аспирантов и молодых учёных 2003 г. – Запорожье : ЗГУ, 2003. – С. 63–66. ; Cherevyk K. A. Formuvannia polityky «hlyskuchoi izoliatsii» Anhlii na prykladi Shlezvih-Holshtynskoho pytannia (50–60-ti rr. XIX st.) / K. A. Cherevyk // Sbornik materialov nauchnoy konferentsii studentov, aspirantov i molodykh uchenykh 2003 g. – Zaporozhe : ZGU, 2003. – S. 63–66.

57. Чума Б. П. Ліберальні угруповання Іспанії XIX ст.: етап становлення / Б. П. Чума // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – 2004. – Вип. 4 : На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 373–384 ; Chuma B. P. Liberalni uhrupovannia Ispanii XIX st.: etap stanovlennia / B. P. Chuma // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». – 2004. – Вуп. 4 : Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. – S. 373–384.

58. Чума Б. П. Становлення демократичних ідей в Іспанії у третій чверті XIX ст. / Б. П. Чума // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 173–174. – С. 435–445 ; Chuma B. P. Stanovlennia demokratychnykh idei v Ispanii u tretii chverti XIX st. / B. P. Chuma // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. – 2003. – Вуп. 173–174. – S. 435–445.

59. Чума Б. П. Становлення лібералізму в суспільно-політичному житті Іспанії / Б. П. Чума // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. – 2003. – Вип. 5–6. – С. 115–127 ; Chuma B. P. Stanovlennia liberalizmu v suspilno-politychnomu zhytti Ispanii / B. P. Chuma // Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu im. I. Franka. – 2003. – Вуп. 5–6. – S. 115–127.

60. Чума Б. П. Ліберальний проект націоналізму в Іспанії другої половини XIX ст. / Б. П. Чума // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 3. – С. 96–101 ; Chuma B. P. Liberalnyi proekt natsionalizmu v Ispanii druhoi polovyny XIX st. / B. P. Chuma // Vyzvolnyi shliakh. – 2004. – Кн. 3. – S. 96–101.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2016 р.

N. Romantsova

ISSUES OF WESTERN EUROPEAN COUNTRIES' MODERN HISTORY IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIANS' WORKS

The article examines the issues of Western European countries' modern history in the contemporary Ukrainian historians' works. The author attempted to define the main trends of studying scientific problems of Western European state of the XVI – XIX centuries in the contemporary Ukrainian historiography. The analysis of the Ukrainian historians'

groundwork enables to define the activity of the scientific centres studying the mentioned problems in Ukraine. Also the native scientific potential engaged in examining important aspects of historical process in Western European countries should assert itself more energetically and this will enrich the universal historical science.

There is growing scientific interest in studying the issues of the modern Western European countries' history in Ukrainian historiography. In the end of the XX – early XXI centuries there is increasing number of the published scientific works in which the historians elucidate the issues of early-modern period of Western European history. In this connection it's important to analyse the studies devoted to the given problems, the causes of such scientific interest growth, the tendencies appeared in the contemporary Ukrainian historical science.

The contemporary Ukrainian scientists show considerable interest in examining the issues of the modern history of France (V. Adadurov), England and English-German relations (L. Pytlyovana), Spain (B. Chuma) and others. Such intensive scientific activity concerning studying Western European countries' modern history enabled to assemble the first in Ukraine training manual for the native Universities' students of "History" speciality.

The problems of early-modern period of Western European history are most effectively examined by Lviv researchers. This fact enables to admit their leading position in the development of this trend in Ukrainian historiography.

Key words: *contemporary Ukrainian historiography, modern history of Western European countries, early-modern period of Western European history, Lviv researchers of modern foreign countries' history.*

УДК 930.1:[61:355.01(581)«1979/1989»

В.О. Сіропол, Д.А. Островик

ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЦИНИ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ НА ПОЧАТКУ 1990-х рр. В АФГАНІСТАНІ 1979-1989 рр. ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ВОЕННО- МЕДИЦИНСКОГО ЖУРНАЛА»

Здійснено аналіз низки праць уміщених на сторінках «Военно-медцинського журналу», присвячених аналізу медичного забезпечення Контигенту радянських військ в Афганістані у ході війни 1979-1989-го року, що вийшли у світ на початку 1990-х рр. Проаналізовано та визначено основні напрями досліджень фахівців медичної служби, які демонстрували тогочасні тенденції в історіографії даного питання.

Ключові слова: *Афганістан, війна, військова медицина, медичне забезпечення, «Военно-медцинський журнал», епідеміологія, гігієна.*

Тематика війни в Афганістані за участю СРСР 1979-1989-го років ще чітко не виокремилась в окремий історіографічний напрям, в силу певних обставин. В часи Радянського Союзу ця тематика табуувалась партійним керівництвом, що впливало на формування історичних знань у цьому напрямі. Після розпаду останнього – на перше місце вийшли питання державотворчих процесів на теренах пострадянських країн, залишивши на периферії проблеми військової медицини. Утім, все ж таки, дослідники приділяли певну увагу проблемі війни Окремого контингенту радянських військ (далі – ОКРВ) на території Демократичної республіки Афганістан (далі – ДРА). Зокрема, тут ми знаходимо низку досліджень, що стосувались історико-статистичних досліджень втрат ОКРВ, воєнного параметру збройного протистояння та інше. В історіографічному дискурсі, серед досліджуваних аспектів війни, ми зустріли праці, автори яких ставили за

мету також проаналізувати медичне забезпечення Радянських військ в Афганістані. Утім, матеріали, які ставили за мету дослідити історію вивчення цієї сфери ми фактично не зустріли, що й стало метою дослідження. На сьогодні цей науковий багаж містить для істориків цінний пласт даних, який вартий окремого вивчення. Тим паче в тих умовах, в яких розвивається наша держава, в реаліях неоголошеної війни зі східним сусідом. Саме ця обставина зумовлює актуальність нашого дослідження, оскільки вивчення попереднього бойового досвіду має велике значення для обороноздатності країни. Відтак, постає важлива передумова для аналізу досліджень радянських медиків, систематизації публікацій науковців, а також виявлення основних тенденцій історіографії зазначеної нами теми після розпаду СРСР.

Взявши до вивчення науковий доробок у цьому напрямку, варто звернути увагу на періодичні видання, серед яких чільне місце посідає «Военно-медицинский журнал» матеріали якого і виступають об'єктом дослідження. Адже періодика, як ніяке інше видання відображає настрої суспільства та тенденції розвитку науки.

Варто зазначити, що початком аналізу низки матеріалів із нашої проблематики стали матеріали конференції – «Досвід радянської воєнної медицини в Афганістані: 1979-1989 рр.» у номерах 4, 5, 6 «ВМЖ» за 1992 рік. Автори, у своїх розвідках, підіймали лікувально-профілактичні питання, а також проблеми санітарно-гігієнічного та протиепідемічного забезпечення радянських військ під час війни. Так, В. Закурдаєв, у своїй статті підіймав проблему патології органів дихання у військовослужбовців в умовах Афганістану, її характерні особливості. Як актуалізує сам автор, це питання для медиків було одним із головних у ході війни, оскільки захворювання органів дихання посідало одне із перших місць серед захворювань та поранень [6, с. 38]. Власне, заслугою дослідника було те, що він висвітлює структуру захворювань органів дихання у відсотковому співвідношенні по рокам – з 1982 – по 1984 рр. війни, водночас, порівнявши захворюваності серед рядового та офіцерського складу бійців. В. Закурдаєв також відмічав вплив сезонності на захворюваність пневмонією. Вказано, що на весняний і осінній періоди припадало 65% хворих, а на літній та зимовий – 35 %. До чинників, що впливали на захворюваність він відносив значні тривалості рейдів, рельєф місцевості, відповідно – погодні умови у районах проведення операцій, а також загальну складну епідеміологічну ситуацію в Афганістані [7, с. 39].

Досліджуване нами збройне протистояння актуалізувало для радянських медиків, по суті, нове поле для фахової діяльності, а саме – роботу із вогнепальними пораненнями органів сечостатевої системи. Незважаючи на те, що даний вид поранень у мирний час, до війни, зустрічався відносно рідко і досвід надання медичної допомоги для цієї категорії поранених був не значним, як зазначав І. Горячев, бойові дії в Афганістані виявили важливість своєчасної діагностики та хірургічної допомоги бійцям [4, с. 18]. Така значимість, за словами дослідника, була обумовлена наступними особливостями пошкоджень: важкий перебіг поранення та висока частота шоку, масивна крововтрата, складність ранньої діагностики, виділення сечі в навколишні тканини та порожнини, що в короткі терміни призводить до розвитку важких ускладнень, специфічність функцій сечостатевої системи, що вимагають раннього їх відновлення для забезпечення життєдіяльності організму [4, с. 18]. Висновки зроблені у цій статті є цінними для нас своєю практичною стороною. Саме її рядки акцентували увагу на пораненнях нирок, що, по суті, після закінчення Другої світової війни, було характерним і для афганського збройного протистояння. Дана наукова розвідка була значимою в силу того, що після завершення афганської епопеї для СРСР, війни локального типу тривають по наш час. Разом із цим, в силу специфіки цих війн, широке використання у ході них мінно-вибухових засобів та використання сучасного стрілецького озброєння, пошкодження такого типу лишаються актуальними для медичного персоналу армій

сьогодні. Це робить вказаний матеріал своєрідним базисом для подальших вивчень даного типу уражень.

Проводячи подальший аналіз матеріалів з військової медицини цікавими виявились матеріали В. Данілічева, Р. Трояновського, Б. Монахова. Дослідники на шпальтах видання зосередили свою увагу на особливостях надання офтальмологічної допомоги. Зокрема, за їх даними, бойові поранення очей склали більшість, частота яких суттєво зростала від усіх пошкоджень органу зору і частота поранень суттєво зростала в ході оперативних та рейдових дій радянських підрозділів, які були характерними формами боротьби ОКРВ [5, с. 24]. Також, ними було встановлено, що бойові поранення очей частіше за все були осколковими, відповідно – як і контузія очей, у більшості випадків, виникали від зриву різних боєприпасів на близькій відстані (82.3%); мінно-вибухові поранення склали, за словами фахівців, найбільшу групу пошкоджень очей та характеризувались особливою тяжкістю [5, с. 25].

До переліку проблем медичної служби в Афганістані, які висвітлювались на сторінках журналу, входило питання надання неврологічної медичної допомоги радянським військовослужбовцям. Зокрема, окремі її аспекти розкрив А. Михайленко [17]. Актуалізуючи увагу на пошкодженнях неврологічного профілю, дослідник навів статистику щодо їх отримання радянськими бійцями та апелював до низки моментів із надання їм відповідної допомоги. Відносно першого аспекту він показав відсоткове співвідношення отримання травм та поранень голови таких як: поранення м'яких тканин, проникаючі поранення. Заслугою автора є аналіз недоліків медслужби у межах цієї проблеми. Зокрема, бійцям, яким діагностували «неврологічне трактування травм хребта» взагалі не проводились огляди невропатологами. В окремі періоди війни відсоток таких хворих сягав 50 % [17, с. 29].

Окрему нішу серед досліджень у сфері медичного забезпечення посідало питання військової хірургії. Зокрема, дослідниками П. Брюсовим та Е. Нечаєвим розкривались хірургічні особливості діяльності медиків [2; 19; 28]. Досвід роботи лікарів з ускладненнями після вогнепальних поранень вивчали П. Зубарев [23]. На характер їх дослідження велике значення справила специфіка даної війни. Зокрема, – широке застосування боєприпасів вибухової дії (далі – БВД) вимагало достеменного аналізу нових ушкоджень, що, по суті, наклало відбиток на низку статей, які вивчали багатогранний досвід військових медиків [19; 28]. Дослідники усі пошкодження від вибухів умовно розділили на дві групи: мінно-вибухові травми та мінно-вибухові пошкодження [28, с. 9]. Відносно надання медичної хірургічної допомоги, дослідники П. Зубарев та М. Епіфанов виявили наступні особливості. Зокрема, констатували суб'єктивні причини появи гнійних ускладнень отриманих бійцями ран, під час перебування їх у шпиталях. Тут і дефекти хірургічного оброблення ран, і невідповідна антибактеріальна терапія, недостатня корекція порушень водно-електролітного та білкового балансів в організмі хворих. Особливої уваги заслуговує їх методи лікування гнійних ускладнень, головним із яких була вторинне хірургічне оброблення, що було, по суті, зроблено вперше [23, с. 52].

Важливе місце при лікуванні травм хірургічного профілю займало питання надання першої допомоги. Вивчаючи це, М. Величко, констатував недотримання норм, зокрема, при накладенні джгутів та шин. Або ж, як пише він, вони часто не накладались взагалі, не вводились знеболюючі засоби, не використовували індивідуальні перев'язочні пакети. Багато солдат та санінструкторів не мали необхідних знань і практичних навиків з надання першої медичної допомоги [3, с. 41]. Схожі висловлювання з питань досвіду польової хірургії 40 Армії висловлював П. Брюсов. Він вказував на «недосконалість системи з надання допомоги хірургічного профілю, вказуючи на наступні моменти: не знання лікарями принципів етапного лікування хворих, не розуміння окремими

медиками (кадровими та офіцерами запасу) особливостей сучасного вогнепального поранення, принципів первинного хірургічного оброблення ран, показань та протипоказань при операціях... Відсутність практичних навиків із питань зупинки кровотечі та іммобілізації кінцівок при вогнепальних переломах... відмічалось не чітке розуміння термінології військово-польової хірургії, у зв'язку з відсутністю доступної інструктивно-методичної літератури з військово-польової хірургії» [2, с. 18]. Утім, такий стан речей, за словами П. Брюсова, був характерний у перші роки Афганського конфлікту. Такі висновки ще раз підтверджують гіпотезу про те, що Радянський Союз не збирався там надовго засиджуватися, а також про зневажливе ставлення низки керівників до своїх обов'язків, особливо, у перші роки війни.

Аналізуючи доробки офіцерів медичної служби з питань медичного забезпечення ОКРВ в ході війни необхідно зазначити, що досить чисельною, у кількісному співвідношенні, виявилась тематика санітарно-гігієнічного забезпечення радянських військ. Зокрема, ця ніша представлена низкою досліджень, серед яких варто виокремити Ю. Ляшенка, Л. Яньшина. У їх матеріалах висвітлювалась організація та досвід надання медичної допомоги, головним чином, інфекційним хворим в умовах гористо-пустельної місцевості із жарким кліматом [15; 16]. Такі дослідники як В. Корольков, В. Колков, В. Мандрик дають аналіз причин захворюваності кишковими інфекціями серед особового складу [1]. П. Огарков та В. Малишев охарактеризували особливості епідеміологічні особливості вірусних гепатитів, на які хворіли військовослужбовці [20]. Також, даній тематиці присвячено статті Ю. Немитіна, В. Болдирева, які ставили за мету розкрити питання організації реабілітації інфекційних хворих в умовах багаторазового перевантаження шпиталів [18].

Доволі широке теоретичне вивчення даної проблематики з боку вчених, очевидно, обумовлювалась частими зіткненнями із нею на практиці. Про це свідчить той факт, що у структурі санітарних втрат інфекційні хворі, у різні періоди, склали від 54 – до 63 %; склад інфекційних хворих був представлений вірусними гепатитами (18-25 %), черевним тифом та паратифами (3.5-10 %), гострими кишечниками та іншими інфекційними захворюваннями [18, с. 38]. За всі роки війни в Афганістані «число інфекційних хворих у 40-й Армії перевищило число бойових санітарних втрат». Більше того, інфекційні хвороби, за словами офіцерів медичної служби, у багатьох показниках визначали рівень загальної захворюваності військовослужбовців [1, с. 54].

Грунтовне вивчення цієї проблеми покляли початок публікації офіцерів медичної служби В. Перепьолкіна, В. Королькова та В. Мандрика. Ними було встановлено, що найбільш поширеними інфекціями серед бійців контингенту були вірусні гепатити із фекально-оральним механізмом передачі, паратифозні захворювання, діарейні інфекції. Автори публікації вказували на чинники, які обумовлювали появу та розповсюдження серед контингенту кишкових антропонозів. Ними були, перш за все, нестача, у забезпеченні особового складу, необхідною кількістю якісної питної води; не відповідність санітарно-гігієнічних вимог до утримання штучних резервуарів, а також те, що, власне, специфіка афганської війни за участю СРСР – локалізація військових з'єднань серед пустель та на високогір'ях ускладнювала проведення належного санітарного огляду за водопостачанням [25, с. 74]. Такої ж самої думки, у питанні боротьби зі збудниками інфекційних захворювань, дотримувався Л. Яньшин. Розкриваючи питання санітарно-гігієнічного забезпечення радянських військ в Афганістані він вказував, що дійсно, у питанні польового індивідуального водопостачання вкрай важливим було знезараження води [30, с. 42]. Однак, як зазначав генерал-майор медичної служби В. Перепьолкін, групові очисники води потрапили у 40-у Армію з 1985 року [26, с. 67]. Це, на нашу думку, говорить про безвідповідальність та не належний рівень забезпечення однієї із головних складових протиепідемічного

захисту ОКРВ. Особливо, враховуючи високий ступінь епідеміологічної небезпеки використання відкритих водойм – рік, ариків, кяризів, на чому акцентували увагу низка дослідників даного питання [30, с. 44].

Повертаючись до питання причин високої захворюваності, ми звернули увагу на роботу В. Королькова та В. Колькова. Вони зазначали, що «використання для питних та господарських потреб забрудненої води з річок, ариків, кяризів, вживання овочів, зелені та фруктів отриманих у місцевого населення, підтримувало постійне занесення інфекції у військові містечка, а низький рівень комунального облаштування сприяв «закріпленню» збудників інфекцій та створював умови для активної їх циркуляції у колективах» [1, с. 56]. Однак, як вказували дослідники В. Перепьолкін та І. Каширін у ході кожної операції в епідеміологічних вогнищах виконувались усі протиепідемічні комплексні заходи. Попри це, за їх даними, лише у 40-50 % випадків проводився весь комплекс таких заходів – виявлення збудників, дезінфекція, відповідна робота із особовим складом [26, с. 69]. Розкрили автори також особливості профілактики, яку проводила медична служба при підвищених показниках наявності епідемічних збудників. Зокрема, на рівні пунктів постійної дислокацій особовий склад приймав брюшнотифозні та дизентерійні бактеріофаги за встановленими схемами – по дві пігулки через два дні. На прикладі розташування радянських військ у маляріогенних осередках, дослідники зазначали планове отримання бійцями хіміопрепаратів – делагілу та тіндуріну з метою профілактики малярійних захворювань [26, с. 69].

Не менш важливою причиною розповсюдження кишкових інфекцій серед особового складу було порушення санітарних норм та правил при організації харчування бійців та значна забрудненість військових гарнізонів. Із цього приводу дослідник В. Крайній зазначав, що дійсно, на пунктах харчування була низка проблем із гігієнічними нормами та протиепідемічним захистом. Низька забезпеченість їдалень системами централізованого гарячого водопостачання, показник якої не перевищував 28 %, відповідно – неналежне знезараження посуду при зануренні його у розчин з хлором, суттєво знижували якість його миття [14, с. 36]. «Відтак, поставала нагальна потреба у якнайкращому санітарно-побутовому облаштуванні збройних формувань 40-ї Армії та широкомасштабному проведенні дезінфекційних заходів. Тому, були створені позаштатні дезінфекційні команди із 5-7 чоловік, які очолював лікар або санітар [25, с. 75]. Попри заходи, що впроваджувались медичною службою із боротьби з інфекціями, ситуація у контингенті була складною, фактично, до 1985-86 рр. З цього приводу автори у своїх публікаціях звертали увагу на не достатньо швидкі темпи облаштувань гарнізонів. У 1980 році, як писав В. Корольков, забезпечення особового складу водою навіть за польовими нормами становило лише 54.7 %. Окрім цього, привозилась вода із «джерел», що мали ознаки фекального забруднення. Лише у 1984 році, за словами автора, у більшості місцях було досягнуто достатньої кількості водяного забезпечення. Разом із цим, часто виходили з ладу глибинні насоси, як наслідок – перебої у подачах води [1, с. 57]. Такої ж самої думки, стосовно невирішеності, у ході афганської кампанії, питання якісного водопостачання у діючі підрозділи притримувався полковник медичної служби В. Крайній. Зокрема, він зазначав наступне: «тривала експлуатація табельних засобів очистки та знезараження води в умовах Афганістану виявила їх конструктивну недосконалість та неспроможність забезпечити епідеміологічну безпеку особового складу. Технологічне обладнання типових блокових хлораторних установок часто виходило із ладу, що призводило до порушення дозування або зупинки подачі препаратів, котрі містили хлор» [14, с. 36]. Про те, що незадовільні результати при лікуванні інфекційних захворювань на перших етапах війни (до середини) визначались слабкою матеріально-технічною базою шпиталів писав В. Івашкін [10, с. 17].

Не менш складною була ситуація у дотриманні гігієнічних норм по здійсненню санітарного нагляду за умовами життєзабезпечення особового складу в районах постійної дислокації, у віддаленні від гарнізону частини. Обставини, які панували серед такого роду військових формувань подав дослідник Л. Яньшин наступним чином: «Складність та відповідальність санітарного нагляду визначалась труднощами матеріально-побутового забезпечення військ у специфічних кліматичних географічних умовах регіону, необхідністю розміщення військових містечок на малоприсадибних для господарського освоєння територій». Окрім цього, як вказував полковник, така ситуація погіршувалась численними проявами зневажливого ставлення посадових осіб до виконання вимог щодо збереження здоров'я особового складу і нерідко – низьким рівнем санітарної культури військовослужбовців. Це призводило, – продовжує науковець, – до формування хронічних вогнищ санітарного неблагополуччя та високої інфекційної захворюваності, що стала згодом кардинальною військово-соціальною та медичною проблемою 40-ї Армії» [30, с. 43].

Продовжуючи аналіз матеріалів присвячених вивченню досвіду військової медицини у сфері епідеміології, заслуговує уваги робота В. Королькова, С. Нікіфорова, С. Козлова. Об'єктом їх вивчення послуговували масові гострі лихоманкові захворювання. Характерно, що для лікарів була не відома їх етимологія, тобто, причини та умови виникнення. Збудниками, за словами дослідників, були москіти, котрих виявили у спальних приміщеннях глинобитних споруд, а також у господарських будівлях, в яких раніше тримали домашніх тварин [12, с. 64-65]. Такі умови розміщення бійців були вкрай сприятливими для розповсюдження москітних лихоманок. По суті, дане питання заклало фундамент для подальших наукових досліджень у медичній сфері, що, у свою чергу, призвело до виявлення нової хвороби – лихоманки долини Ріфт.

Важливе місце у вивченні питань протиепідемічного захисту належить публікаціям Ю. Ляшенка [15; 16] – головного інфекціоніста 40-ї Армії (1983-1985 рр.) полковнику медичної служби Ю. Немитіну [18], професору К. Іванову [8]. У своїй роботі професор Ю. Ляшенко розкрив основні моменти щодо пошуку умов підвищення якості військових епідеміологів та впровадження у практику нових елементів організації їх роботи [16, с. 49]. Так, він стверджував, що створення позаштатних гарнізонних ізоляторів ємкістю 60-100 ліжок при медичних ротах, а також при так званих «ОМЕДБ» (окремий медико-санітарний батальйон) дозволяло своєчасно розпочати обстеження та лікування хворих, у випадку затримки їх евакуації до лікувальних закладів, а також звільняло сили медичного полкового пункту для більш повного ведення лікувально-профілактичної роботи у військових частинах [30, с. 51].

Суттєвий вклад у розробку системи медичної допомоги інфекційним хворим зробив професор К. Іванов. На сторінках ВМЖ науковець розписав комплекс лікувально-діагностичних заходів на чотирьох етапах лікування, котрі передбачали: раннє виявлення інфекційних хворих та їх своєчасна ізоляція, надання їм невідкладної допомоги та ушпиталення; надання спеціалізованої допомоги на базі інфекційних шпиталів та інфекційних відділень, відновлення боєздатності у центрах реабілітації, а також спостереження за бійцями, яких лікували, вже у військових частинах [8, с. 46]. Аналізуючи наукові доробки на шпальтах ВМЖ присвячених питанню інфекційних хвороб ми звернули увагу на публікацію вже згаданого нами професора Ю. Ляшенка. Зокрема, ним було висвітлено низку важливих особливостей під час організації медичної допомоги інфекційним хворим у гористо-пустельній місцевості із жарким кліматом. До них дописувач, насамперед, відносив створення інфекційних взводів – у штат омедб вводились постійно діючі підрозділи, головним призначенням яких було надання медичної допомоги інфекційним хворим, власне, на до госпітального етапі [16, с. 49].

Не менше значення, у контексті вивчення боротьби з інфекційними захворюваннями, мало питання реабілітації інфекційних хворих військовослужбовців в умовах багаторазового перевантаження шпиталів та їх організація. Про це, у своїй статті, писали Ю. Немитін та В. Болдирев, вказуючи на розгортання однойменного центру реабілітації вояків на території Афганістану (м. Баграм) [18]. Вони охарактеризували його структуру, а також, власне, розкрили особливості його функціонування у відповідності до різних ступенів тяжкості захворюваності. Також, офіцерами медичної служби було розкрито заходи щодо проходження реабілітації бійцями (система харчування, вітамінотерапія, систематичні огляди, лабораторні дослідження і т.п.) [18, с. 39].

Питанням лікування та реабілітації інфекційних хворих на території Афганістану продовжував займатися і Ю. Ляшенко. На його думку, належної якості лікування можна було досягти лише за умов створення матеріальної бази, яка б налічувала резерв шпитальних місць, забезпечувала належне медикаментозне забезпечення, речового та господарського майна. Автор звертав увагу на можливість мати якнайбільшу кількість інфекційних відділень, котрі мали б власні стаціонари на базі крупних шпиталів [16, с. 51-52]. Тому, це дозволило б медичній службі знизити число перехресних та внутрішньошпиталевих інфекцій.

Таким чином, проаналізований нами матеріал, оприлюднений на сторінках ВМЖ, дає підстави констатувати певний інтерес до проблем військової медицини в Афганістані 1979-1989-го року після розпаду СРСР. На основі вивченого масиву статей варто сказати наступне. Проблематика, яка привертала увагу дослідників була різноманітною. Утім, помітне місце серед них займали матеріали присвячені вивченню досвіду військової епідеміології та гігієни. Власне їх аналіз допоміг визначити причину такого сплеску актуальності до останньої. Це, насамперед, найбільша кількість уражених та постраждалих у цій сфері військової медицини.

Попри це, певна тематика фактично не студіювалася на шпальтах даного видання. Тут можна виокремити тематику матеріального забезпечення військових медиків. Недостатньо уваги у 1990-х рр. було приділено питанню тактики та стратегії діяльності медичної служби. Разом із цим, варто зазначити на деякій критичності вивчених текстів, зокрема, у питаннях протиепідемічного захисту. Дослідники, на основі джерел та власного досвіду визначають негативну рису у цих заходах, а саме – неготовність та халатність служби. Такі висновки стали можливими завдяки відміні партійного курсу у наукових дослідженнях. Однак, критика стосувалась лише нижчого керівного складу військово-медичної служби, лишивши подальше вивчення досвіду на майбутнє.

Список використаної літератури

1. Анализ причин заболеваемости кишечными инфекциями личного состава / В.Ф. Корольков, В. Ф. Колков, В. С. Перепелкин, В .А. Мандрик // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 6. – С. 54-57 ; Analiz prichin zabolevaemosti kischechnymi infektsiyami lichnogo sostava / V. F. Korolkov, V. F. Kolkov, V. S. Perepelkin, V .A. Mandrik // Voennomeditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 6. – S. 54-57.
2. Брюсов П. Г. Значение опыта медицинского обеспечения боевых действий для развития военно-полевой хирургии / П. Г. Брюсов // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 4-5. – С. 15-17 ; Bryusov P. G. Znachenie opyta meditsinskogo obespecheniya boevykh deystviy dlya razvitiya voenno-polevoy khirurgii / P. G. Bryusov // Voennomeditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 4-5. – S. 15-17.
3. Величко М. А. Недостатки в оказании медицинской помощи раненым в догоспитальном периоде: патологоанатомические аспекты / М. А. Величко // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 4-5. – С.39-43 ; Velichko M. A. Nedostatki v okazanii

meditsinskoj pomoshchi ranenym v dogospitalnom periode: patologoanatomicheskie aspekty / M. A. Velichko // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 4-5. – S.39-43.

4. Горячев И. А. Огнестрельные ранения органов мочеполовой системы / И.А. Горячев, Е. С. Шпиленя // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 6. – С.121 ; Goryachev I. A. Ognestrelnye raneniya organov mocheполоvoy sistemy / I. A. Goryachev, Ye. S. Shpilenyа // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 6. – S.121.

5. Данилевич В. Ф. Опыт оказания офтальмологической помощи раненым / В. Ф. Данилевич, Р. Л. Трояновский, Б. В. Монахов // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 6. – С. 24-28 ; Danilevich V. F. Opyt okazaniya oftalmologicheskoy pomoshchi ranenym / V. F. Danilevich, R. L. Troyanovskiy, B. V. Monakhov // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 6. – S. 24-28.

6. Ерюхин И. А. Лечение сочетанных огнестрельных и взрывных повреждений на этапах медицинской эвакуации / И. А. Ерюхин, В. И. Хрупкин, И. М. Самохвалов // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 4-5. – С. 45-48 ; Yeryukhin I. A. Lechenie sochetannykh ognestrelnykh i vzryvnykh povrezhdeniy na etapakh meditsinskoj evakuatsii / I. A. Yeryukhin, V. I. Khrupkin, I. M. Samokhvalov // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 4-5. – S. 45-48.

7. Закурдаев В. В. Характер патологии органов дыхания у военнослужащих в условиях Афганистана / В. В. Закурдаев // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 6. – С. 38-41 ; Zakurdaev V. V. Kharakter patologii organov dykhaniya u voennosluzhashchikh v usloviyakh Afganistana / V. V. Zakurdaev // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 6. – S. 38-41.

8. Иванов К. С. Опыт оказания медицинской помощи инфекционным больным в Афганистане / К. С. Иванов // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 6. – С. 45-49 ; Ivanov K. S. Opyt okazaniya meditsinskoj pomoshchi infektsionnym bolnym v Afganistane / K. S. Ivanov // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 6. – S. 45-49.

9. Иванов К. С. Применение методов экстракорпоральной детоксикации при лечении инфекционных больных / К. С. Иванов, К. Я. Гуревич, А. К. Шведов // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 4-5. – С. 74-78 ; Ivanov K. S. Primenenie metodov ekstrakorporalnoy detoksikatsii pri lechenii infektsionnykh bolnykh / K. S. Ivanov, K. Ya. Gurevich, A. K. Shvedov // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 4-5. – S. 74-78.

10. Ивашкин В. Т. Опыт оказания медицинской помощи больным 40-й Армии в Афганистане / В. Т. Ивашкин // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 11. – С. 12-18 ; Ivashkin V. T. Opyt okazaniya meditsinskoj pomoshchi bolnym 40-y Armii v Afganistane / V. T. Ivashkin // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 11. – S. 12-18.

11. Карцев А. Д. Брюшной тиф в периоды войн и вооруженных конфликтов / А. Д. Карцев, С. А. Разгулин, С. П. Гурилев // *Военно-медицинский журнал*. – 1999. – № 8. – С. 43-46 ; Kartsev A. D. Bryushnoy tif v periody voyn i vooruzhennykh konfliktov / A. D. Kartsev, S. A. Razgulin, S. P. Gurilev // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1999. – № 8. – S. 43-46.

12. Корольков В. Ф. Клинико-эпидемиологическая характеристика природно-очаговых заболеваний в гарнизоне Руха / В. Ф. Корольков, С. В. Никифоров, С. С. Козлов // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 6. – С. 64-65 ; Korolkov V. F. Kliniko-epidemiologicheskaya kharakteristika prirodno-ochagovykh zabolevaniy v garnizone Rukha / V. F. Korolkov, S. V. Nikiforov, S. S. Kozlov // *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. – 1992. – № 6. – S. 64-65.

13. Корольков В. Ф. Профилактика кишечных антропонозов среди личного состава / В. Ф. Корольков, П. И. Огарков, В. А. Мандрик // *Военно-медицинский журнал*. – 1992. – № 4-5. – С. 71-73 ; Korolkov V. F. Profilaktika kishechnykh antropozovov sredi lichnogo

sostava / V. F. Korolkov, P. I. Ogarkov, V. A. Mandrik // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 4-5. – S. 71-73.

14. Крайний В. А. Особенности работы санитарно-эпидемиологического отряда в условиях войны в Афганистане / В. А. Крайний // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 4-5. – С. 35-38 ; Krayniy V. A. Osobennosti raboty sanitarno-epidemiologicheskogo otryada v usloviyakh voyny v Afganistane / V. A. Krayniy // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 4-5. – S. 35-38.

15. Ляшенко Ю. И. Новые элементы организации медицинской помощи инфекционным больным в горно-пустынной местности с жарким климатом / Ю. И. Ляшенко // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 6. – С. 49-54 ; Lyashenko Yu. I. Novye elementy organizatsii meditsinskoй pomoshchi infektsionnym bolnym v gorno-pustynnoy mestnosti s zharkim klimatom / Yu. I. Lyashenko // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 6. – S. 49-54.

16. Ляшенко Ю. И. Особенности оказания медицинской помощи инфекционным больным в условиях горно-пустынной местности / Ю. И. Ляшенко // Военно-медицинский журнал. – 1991. – № 7. – С. 32-35 ; Lyashenko Yu. I. Osobennosti okazaniya meditsinskoй pomoshchi infektsionnym bolnym v usloviyakh gorno-pustynnoy mestnosti / Yu. I. Lyashenko // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1991. – № 7. – S. 32-35.

17. Михайленко А. А. Некоторые аспекты оказания неврологической помощи военнослужащим в Афганистане / А. А. Михайленко // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 4-5. – С. 28-30 ; Mikhaylenko A. A. Nekotorye aspekty okazaniya nevrologicheskoy pomoshchi voennosluzhashchim v Afganistane / A. A. Mikhaylenko // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 4-5. – S. 28-30.

18. Немытин Ю. В. Организация реабилитации инфекционных больных при многократной перегрузке госпиталей / Ю. В. Немытин, В. В. Болдырев // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 4-5. – С. 38-39 ; Nemytin Yu. V. Organizatsiya reabilitatsii infektsionnykh bolnykh pri mnogokratnoy peregruzke gospitalей / Yu. V. Nemytin, V. V. Boldyrev // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 4-5. – S. 38-39.

19. Нечаев Э. А. Опыт медицинского обеспечения советских войск в Афганистане и вопросы дальнейшего развития военной медицины / Э. А. Нечаев // Военно-медицинский журнал. – 1992. № 4-5. – С. 5-15 ; Nechaev E. A. Opyt meditsinskogo obespecheniya sovetskikh voysk v Afganistane i voprosy dalneyshego razvitiya voennoy meditsiny / E. A. Nechaev // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. № 4-5. – S. 5-15.

20. Огарков П. И. Этиологическая структура и эпидемиологические особенности вирусных гепатитов среди военнослужащих / П. И. Огарков, В. В. Малышев // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 6. – С. 57-60 ; Ogarkov P. I. Etiologicheskaya struktura i epidemiologicheskие osobennosti virusnykh gepatitov sredi voennosluzhashchikh / P. I. Ogarkov, V. V. Malyshev // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 6. – S. 57-60.

21. Оказание реаниматологической помощи раненым в Афганистане / А. И. Левшанков, Б. С. Уваров, Ю. С. Полушин, Б. Н. Богомолов // Военно-медицинский журнал. – 1992 – №. 4-5. – С. 22-25 ; Okazanie reanimatologicheskoy pomoshchi ranenym v Afganistane / A. I. Levshankov, B. S. Uvarov, Yu. S. Polushin, B. N. Bogomolov // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992 – №. 4-5. – S. 22-25.

22. Особенности диагностики и лечения холеры эль-тор и ее сочетаний с другими инфекционными заболеваниями при вспышке кишечной полиинфекции / К. С. Иванов, В. В. Фисун, Г. А. Ходжаев, В. В. Цой // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 6. – С. 60-63 ; Osobennosti diagnostiki i lecheniya kholery el-tor i ee sochetaniy s drugimi infektsionnymi zabolevaniyami pri vspyshke kishechnoy poliinfektsii / K. S. Ivanov, V. V. Fisun, G. A. Khodzhaev, V. V. Tsoy // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 6. – S. 60-63.

23. Особенности течений гнойных осложнений огнестрельных ран в Афганистане и нерешенные вопросы их профилактики и лечения / П. Н. Зубарев, М. В. Епифанов, К. М. Крылов, В. Д. Бадиков // Военно-медицинский журнал. – 1992. № 4-5. – С. 52-54 ; Osobennosti techeniy gnoynykh oslozhneniy ognestrelnykh ran v Afganistane i nereshennye voprosy ikh profilaktiki i lecheniya / P. N. Zubarev, M. V. Yepifanov, K. M. Krylov, V. D. Badikov // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. № 4-5. – S. 52-54.

24. Особенности течения реактивных артритов в условиях Афганстана // Н. М. Коломоец, В. Г. Новоженев, И. А. Волчек, А. И. Горелов // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 12. – С. 35-38 ; Osobennosti techeniya reaktivnykh artritov v usloviyakh Afganstana // N. M. Kolomoets, V. G. Novozhenov, I. A. Volchek, A. I. Gorelov // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 12. – S. 35-38.

25. Перепелкин В. С. Опыт Великой Отечественной войны и организация противоэпидемической защиты ограниченного контингента советских войск в республике Афганистан / В. С. Перепелкин, В. Ф. Корольков, В. А. Мандрик // Военно-медицинский журнал. – 1990. – № 5. – С. 73-77 ; Perepelkin V. S. Opyt Velikoy Otechestvennoy voyny i organizatsiya protivoepidemicheskoy zashchity ogranichennogo kontingenta sovetskikh voysk v respublike Afganistan / V. S. Perepelkin, V. F. Korolkov, V. A. Mandrik // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1990. – № 5. – S. 73-77.

26. Перепелкин В. С. Противоэпидемическое обеспечение боевых операций советских войск в Афганистане в свете опыта Великой Отечественной войны / В. С. Перепелкин, И. А. Каширин // Военно-медицинский журнал. – 1995. – № 5. – С. 66-70 ; Perepelkin V. S. Protivoepidemicheskoe obespechenie boevykh operatsiy sovetskikh voysk v Afganistane v svete opyta Velikoy Otechestvennoy voyny / V. S. Perepelkin, I. A. Kashirin // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1995. – № 5. – S. 66-70.

27. Уроки борьбы с кишечными инфекциями в период войны в Афганистане / В. С. Перепелкин, В. Ф. Корольков, В. Ф. Колков, В. А. Мандрин, П. И. Огарков // Военно-медицинский журнал. – 1991. – № 7. – С. 25-27 ; Uroki borby s kischechnymi infektsiyami v period voyny v Afganistane / V. S. Perepelkin, V. F. Korolkov, V. F. Kolkov, V. A. Mandrin, P. I. Ogarkov // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1991. – № 7. – S. 25-27.

28. Хирургические аспекты уроков войны в Афганистане / Э. А. Нечаев, А. К. Тутохел, А. И. Грицанов, И. Д. Косачев // Военно-медицинский журнал. – 1991. - № 8. – С. 7-12 ; Khirurgicheskie aspekty urokov voyny v Afganistane / E. A. Nechaev, A. K. Tutokhel, A. I. Gritsanov, I. D. Kosachev // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1991. – № 8. – S. 7-12.

29. Чиж И. М. О значении эпидемиологической диагностики в профилактике природно-очаговых инфекций (по опыту работы в войсках в условиях горно-пустынной местности) / И. М. Чиж, Г. С. Орлов // Военно-медицинский журнал. – 1993. – № 9. – С. 46-49 ; Chizh I. M. O znachenii epidemiologicheskoy diagnostiki v profilaktike prirodno-ochagovykh infektsiy (po opyту raboty v voyskakh v usloviyakh gorno-pustynnoy mestnosti) / I. M. Chizh, G. S. Orlov // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1993. – № 9. – S. 46-49.

30. Яньшин Л. А. Санитарно-гигиеническое обеспечение войск / Л. А. Яньшин // Военно-медицинский журнал. – 1992. – № 6. – С. 41-45 ; Yanshin L. A. Sanitarno-gigienicheskoe obespechenie voysk / L. A. Yanshin // Voenno-meditsinskiy zhurnal. – 1992. – № 6. – S. 41-45.

Стаття надійшла до редакції 15.06.2016 р.

V. Siropol, D. Ostrovyk

**PROBLEMS OF MILITARY MEDICINE OF THE SOVIET ARMY IN THE
BEGINNING OF 1990's IN AFGHANISTAN OF 1979-1989 ON THE MATERIALS OF
«MILITARY MEDICAL JOURNAL»**

There was made an analysis of a number of papers inserted in the pages of "Military Medical Journal" devoted to the analysis of medical support of contingent of Soviet troops in Afghanistan during the war 1979-1989 years, which were published in the 1990s. The main lines of researches of specialists of medical services that demonstrated that time trends in the historiography of the subject were defined and analyzed. In particular, in the article the most popular themes in the work of researchers were found, including military epidemiology, that took a prominent place. This was due to the large number of infected, that made up the largest percentage of all sanitary losses in the ranks of the Soviet army. The analysis revealed and on the contrary, not developed niche, which highlighted in this article.

The article revealed that the journal had an impact on improving of the organizational structure of medical service. In particular, certain materials initiated the study of gunshot wounds of the genitourinary system and laid the basis for further studies in the field of military medicine.

Discussions of scientists have shown that the setting of medical support of soldiers and officers of the Soviet army in a coherent system of health passed a difficult and ambiguous way that was not always understood by scientists unanimously in theoretical and practical medicine

Keywords: *Afghanistan, war, military medicine, medical support, "Military Medical Journal", epidemiology, hygiene*

УДК 94(477)«17»

І.С. Стороженко

**ВОЄННА ДОКТРИНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1648-1652 рр. : ЗАГАЛЬНИЙ ЇЇ
ЗМІСТ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МЕТИ**

У статті розглядається загальний зміст воєнної доктрини Б. Хмельницького, а також реалізація її першої частини – соціально-політичного змісту, зокрема висвітлюється перші кроки утворення козацької держави.

Ключові слова: *воєнна доктрина, воєнне мистецтво, стратегія, тактика.*

Щоб визначити основні положення воєнного мистецтва у битвах Визвольної війни, проведених Б. Хмельницьким протягом 1648-1652 рр., а також проявлений при цьому його полководницький таланти, автор запропонував методику дослідження теорії та практики проведення воєнних (бойових) дій, які реалізуються через стратегію, оперативне мистецтво і тактику (рис.1). Провідним інструментом у цій методиці є відтворення (гіпотеза) системи поглядів (воєнної доктрини)¹ Б. Хмельницького на

---

¹ Доктрина (лат. doctrina – вчення) – прийнята в державі система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, на підготовку до неї держави і збройних сил, а також на способи її ведення. Відповідно до мети, яку переслідує керівництво держави з питань воєнної політики, формується спрямованість воєнної доктрини (оборонна, наступальна, національно-визвольна та інші), яка, у свою чергу, визначає напрями побудови збройних сил. До складу воєнної доктрини належать такі питання, як організаційна структура, озброєння та спорядження війська, його

підготовку та проведення війни проти польської влади в Україні (рис. 2), а також розробка концепції виснажування (вимотування) ворога як складової частини цієї доктрини (рис.3). Вибір такого інструменту (воєнної доктрини) викликаний тим, що зміст і спрямованість воєнної науки в державі залежать від воєнної доктрини, і, навпаки, дані воєнної науки використовуються для розробки воєнної доктрини [3, с. 137]. Оскільки теорія воєнного мистецтва є частиною воєнної науки (а отже і воєнної доктрини), то на основі відтвореної воєнної доктрини Б. Хмельницького створюються умови для визначення закономірностей у виборі загальних (оперативно-стратегічних) напрямків збройної боротьби проти ворога, а також тих, які виникли (підпорядковуючись першим) за рахунок змін у побудові та озброєнні української армії – оперативно-тактичних. Окрім цього, у процесі обрання загальних напрямків збройної боротьби необхідно провести, спираючись на діалектичний зв'язок між озброєнням, структурою війська та способами бойових дій, реконструкцію оперативно-тактичних характеристик битви, застосовуючи структурно-функціональний аналіз до джерел та літератури, а також принцип ідентифікації свідомості дослідника зі свідомістю Б. Хмельницького, зокрема з питань організації та проведення битви.

Дослідження автором статті воєнного мистецтва на рівні стратегії, оперативного мистецтва і тактики в битвах, проведених Б.Хмельницьким протягом 1648-1652 рр. [7, с. 103-282] дозволило узагальнити його полководницьку діяльність за вказаний період, зокрема розглянути його воєнну доктрину та шляхи її реалізації. При цьому підкреслимо, що формування поглядів (воєнної доктрини) українського гетьмана на сутність, мету і характер війни проти Польщі, на підготовку до неї народу і козацького війська, а також на способи її ведення було тісно пов'язане з переростанням його повстання у Визвольну війну всього українського народу. Ознакою цього переростання став початок формування повстанцями полково-сотенного державного ладу на території України. Особливість (унікальність) полково-сотенного державного устрою полягає в тому, що він створений українським козацьким військом. Такі військові одиниці, як полк та сотня, не тільки виступили ініціаторами побудови української державної системи, а й стали базою для її формування. Внаслідок цього в основі державної структури був закладений військовий елемент, який і визначив її характер - виникла українська військово-демократична козацька республіка з політично-адміністративною військовою та судовою владами. Провідна роль військового елемента в такій державній структурі полягала в тому, що козацька військова адміністрація контролювала всі сфери життя суспільства (крім релігійної) [2, с. 7]. Цілком закономірно, що в цих умовах воєнна доктрина козацької республіки була визначена одночасно зі створенням її державних структур і стала невід'ємною частиною їх діяльності.

Оскільки полково-сотенний устрій був створений з метою максимальної мобілізації сил народу для свого визволення, то цілком закономірно, що ці визвольні тенденції позначилися і на воєнній доктрині козацької республіки. Це дає нам підстави стверджувати що воєнна доктрина Б. Хмельницького мала національно-визвольне спрямування.

Корінним питанням, воєнно-стратегічною метою війни він обрав: розгромити польську армію, визволити від польської шляхти території Наддніпрянщини, Брацлавщини, Волині і Поділля, встановити у цих регіонах козацьке державне самоврядування і примусити польський уряд юридично визнати входження цієї

бойова підготовка, розробка відповідних способів збройної боротьби проти ворога, а також інші питання будівництва збройних сил [3, с. 240].

території до складу польського королівства на федеративних (конфедеративних) засадах як перший етап на шляху до створення незалежної Української держави.

До соціально-політичної мети воєнної доктрини належало: на визволеній території провести масове покаяння населення і побудувати українську козацьку республіку за полково-сотенним територіальним адміністративно-військовим державним устроєм. Досягти визнання урядом федерації (конфедерації) провідної ролі козацтва (вольності і права) як суспільного стану в Українській козацькій державі та його державного статусу (козацький реєстр) у державі федерації (конфедерації) - польському королівстві.

Військово-технічний зміст воєнної доктрини об'єднував:

а) військове будівництво:

- створення територіальних збройних сил України за полково-сотенною військово-адміністративною структурою з урахуванням досвіду Запорізької Січі та реєстрового козацтва;

- проведення переозброєння та навчання українського козацького війська відповідно до завдань війни та способів збройної боротьби. Створення полкової артилерії та артилерії головного командування (гетьмана);

- ліквідація оперативно-стратегічної переваги польського війська над українським у кавалерії за рахунок введення до складу української армії татарської кінноти;

- включення до складу української армії (на час походу) селянсько-повстанських формувань і розробка тактики їх використання;

- отримання прямого резерву - військової допомоги від держав-союзниць, зокрема від Кримського ханства та Туреччини;

б) вибір способів ведення війни:

- розроблення і вибір концепції виснажування (вимотування) ворога як провідного напрямку збройної боротьби проти Польщі;

- обрання (у межах вищезазваної концепції) основної форми бойових дій для української армії - наступ, за характером оперативно-тактичний, який за змістом реалізувався такими видами бойових дій, як глибокий рейд, зустрічний та наступальний бій (битва) за допомогою основного засобу - стратегічного, оперативного та тактичного маневрування;

- використання традиційних тактичних способів Війська Запорізького у поєднанні з досягненнями західноєвропейського воєнного мистецтва, зокрема нової лінійної тактики;

- вдосконалення управління військами, в першу чергу планування бойових дій (битви, бою) та їх бойового забезпечення (розвідка всіх видів). Проблема воєнної картографії;

- встановлення для військових формувань всіх рівнів основної мети бойових дій - досягнення перемоги.

Не розкриваючи поки що змісту згаданих положень воєнної доктрини, зауважимо, що не всі вони були визначені Б. Хмельницьким на початковому етапі повстання чи Визвольної війни і пройшли певний еволюційний шлях. Так, обрана Б. Хмельницьким воєнно-стратегічна мета повстання проти Польщі у березні-травні 1648 р. збігалась з його соціально-політичною метою і зводилася до вузько-соціальних інтересів козацтва. А саме: вимагалось від польського уряду денонсування Куруківської (1625 р.), Переяславської (1630 р.) та Кумейківської (1638 р.) польсько-українських угод з метою повернення козакам стародавніх прав і вольностей, збільшення реєстру до 12 тис. осіб, а також відновлення козацької юрисдикції на волості, яка існувала за часів Базавлуцької Запорізької Січі [3, с.39].

Переростання повстання у Визвольну війну, ознакою якої є початок формування полково-сотенного державного ладу на Лівобережжі, Правобережжі та Брацлавщині

(літо 1648 р.), викристалізувало у Б. Хмельницького та його оточення вищезазначену воєнно-стратегічну мету у війні проти Польщі, викладену нами у воєнній доктрині.

Розробку і вибір концепції виснажування (вимотування) ворога як провідного напрямку боротьби проти Польщі Б. Хмельницький здійснив влітку 1648 р., коли

була втрачена надія на вирішення збройного конфлікту мирним, переговорним шляхом і коли з'ясувалося, що українське козацтво вступило у затяжну українсько-польську

війну. Реалізація цієї концепції була започаткована М. Кривоносом, який у другій половині липня - на початку серпня 1648 р., напередодні Пилявецької битви, на чолі авангарду українського війська (16 тис. чоловік) здійснив маневрове блокування

основних комунікацій на території ворога (з метою його виснаження) на глибину до 250 км на захід від Білої Церкви до рубежу Острог - Кам'янець-Подільський. Цим кроком був забезпечений вихід головних сил української армії у вигідні райони для проведення битви [7, с. 179-189].

У той же час окремі положення воєнної доктрини, які мали доленосне значення для повстання, Б. Хмельницький не тільки визначив, а й реалізував ще до його початку. У першу чергу сюди належить ліквідація оперативно-стратегічної переваги польського війська над українським у кавалерії. Це питання було ключовим і без його вирішення неможливо було розраховувати на переможний успіх повстання і Визвольної війни. Справа в тому, що українське козацтво традиційно мало першокласну піхоту й обози, але користувалося нечисленною кіннотою. Ця ситуація завжди створювала оперативнотактичну перевагу кінного польського війська над піхотними арміями українських повстанців, які боролися проти Речі Посполитої протягом 1591-1638 рр., примушувала їх переходити до оборонних дій у замкнутому таборі і вела до поразки. Враховуючи цей досвід та зародження нової лінійної тактики, у якій кавалерії відводилася провідна роль, Б. Хмельницький у лютому 1648 р. укладає союз з кримським ханом Іслам-Гіреєм III і залучає до складу української армії союзну кримськотатарську кінноту. Поєднавши на полі бою українську (козацьку) піхоту з татарською кіннотою, він не тільки ліквідує польську оперативнотактичну перевагу, а й досягає співвідношення сторін на свою користь, оскільки польське військо не мало піхоти, рівноцінної українській, а польська кавалерія поступалася татарській у маневреності. Ситуацію, що склалася, польський воєнний історик В. Маєвський назвав «кризою польського воєнного мистецтва 1648-1649 рр.» [4, с. 115], яка відбилася у поразках польської армії на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та Зборовом. Отже, визначення і реалізація одного з важливих питань воєнної доктрини - ліквідація оперативно-стратегічної польської переваги у кавалерії - мали вирішальний вплив на переможний хід Визвольної війни.

До інших положень воєнної доктрини, які вимагали термінової їх реалізації, належали: отримання військової допомоги від держав-союзниць, зокрема від Криму та Туреччини, організація розвідки всіх рівнів, створення українського артилерійського арсеналу, зокрема полкової артилерії та артилерії резерву командування (гетьманської артилерії) та ін.

Зазначимо, що вищеподана реконструкція (відтворення) воєнної доктрини Б. Хмельницького є першою спробою надати його полководницькій діяльності системного характеру і встановити закономірності у вирішенні ним стратегічних, оперативних та тактичних завдань Визвольної війни.

До того як зупинитися більш детально на окремих положеннях воєнної доктрини Б. Хмельницького та шляхах їхньої реалізації, нагадаємо, що етнічна історія українського козацтва відіграла доленосний вплив на хід Визвольної війни, утворення козацької держави, а також на подальшу її долю. Див. Стороженко І.С. «Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. Книга 2: Генезис, еволюція та

реформування організаційної структури Січі»: Наукове видання / Передм. Ю.А. Святця; Відп. ред. В.А. Смолій. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с. + 9 вкл.: іл. У монографії висвітлюється паралельно (на засадах соціальної і етнічної історії) генезис та еволюція організаційних і етнічних структур українського козацтва і його Запорозької Січі протягом кінця XV – середини XVII ст. Оскільки етнічні структури негайно обростають соціальними оболонками, тому українське козацтво, трансформувавшись наприкінці XVI ст. в субетнос (складову частину українського етносу і його домінанту), негайно обросло оболонкою першої Запорозької (Базавлуцької) Січі, яка була знищена польською армією в 1638 р. Зокрема, з'ясовано, що після знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, упродовж «десятиліття золотого спокою» (1638–1648 рр.) козацький субетнос припинив своє легітимне існування, але за цей час накопичив надпотужний потенціал пасіонарної енергії для свого подальшого відродження та піднесення. Заклик Б. Хмельницького до повстання, що пролунав з острова Томаківки навесні 1648 р., став пасіонарним імпульсом-поштоухом, який викликав пасіонарну індукцію в полках реєстровців і відгукнувся пасіонарним вибухом мешканців обох берегів Дніпра Середньої та Східної України. Відбувся новий запуск системи козацького етногенезу, внаслідок якого козацький субетнос не тільки відродився, а й став домінантою всього українського етносу. Етнічне пробудження з імперативом «Будь тим, ким ти мусиш бути» мешканців Наддніпрянщини на основі цієї домінанти обросло соціальною оболонкою української національної революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького [8, с. 373, 374], яка розпочалася битвою на Жовтих Водах 1648 р. Це забезпечувало максимальну згуртованість козацтва, почуття обов'язку й жертвності, а також високу армійську дисципліну.

Блискучі перемоги на Жовтих Водах та під Корсунем, а також широкомасштабний розвиток народного повстання у таких регіонах, як Лівобережжя, Київщина (Фастівщина) та Брацлавщина, вимусили Б. Хмельницького діяти відповідно до реальної обстановки, що склалася в Україні. Продовжуючи висувати перед польським королем свої скромні вимоги, він упродовж червня-липня 1648 р. реформує повстанські осередки у цих регіонах у козацькі територіальні полки і на їх базі створює полково-сотенний державний лад, що є ознакою переростання повстання у Визвольну війну всього народу України. Так, на Лівобережжі на той час були сформовані Прилуцький, Миргородський, Ніжинський, Борзенський та Ічнянський, а на Правобережжі - Київський, Уманський, Вінницький полки, а також розширена у західному напрямку територія Білоцерківського полку.

Одночасно Б. Хмельницький розгорнув широку мережу агентурної розвідки на українській території, контрольованій польською шляхтою, з метою визначення передумов для поширення туди повстання. Очевидно, йому та його соратникам було відомо, що інтереси населення Волині і Поділля, яке мешкало на степовому прикордонні та теренах татарських шляхів і було пов'язане з давнім військово-служилим землеволодінням, збігалися з інтересами козацтва. У зв'язку з цим та інформацією агентурної розвідки він у середині липня 1648 р. вирішує взяти під свій контроль територію цих регіонів по річках Горинь та Збруч, розраховуючи на підтримку місцевого населення.

Забезпечивши за допомогою зброї восени 1648 р. контроль над цією територією, Б. Хмельницький вже в лютому 1649 р. включає до угоди з польськими комісарами вимогу: «щоб польське та литовське військо не вступали з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять, а від Подільського і Брацлавського воєводства по Кам'янець-Подільський» [3, с. 105].

Подальші події більш точно викристалізували частину території Волині і Поділля, на якій інтереси населення повністю збігалися з інтересами козацтва. У зв'язку з цим раніше намічений рубіж козацького впливу по річках Горинь та Збруч був перенесений у середньому на 80 км на схід, до річок Случ та Мурафа. Цей західний кордон української козацької держави у складі польського королівства був закріплений Зборівською угодою, укладеною між польським королем Яном Казимиром та Б. Хмельницьким (серпень 1649 р.). Отже, мешканці західних територій Поділля та Волині не бажали покозачуватися, бо вони були вже подолянами і волинянами, тобто субетносами, і тому поєднання з ними було можливим в межах українського етносу, а не в межах козацького субетносу.

Залучення до своєї воєнної доктрини питання про отримання військової допомоги від держав-сусідів і одержання її відразу ж від Криму, а пізніше від Туреччини, Росії, Швеції та Трансильванії свідчить, що Визвольна війна виходила за межі внутрішнього українсько-польського конфлікту і набирала міждержавного рівня. Отже, постановка питання про порушення територіальної цілісності Речі Посполитої на користь утворення у її складі української держави була цілком логічною. Але, враховуючи, що Україна була складовою частиною могутньої держави, якою на той час була Річ Посполита, а держави-сусіди були імперіями, які теж вели агресивну загарбницьку політику, створення без перехідного етапу незалежної української держави у такому оточенні і в таких умовах було справою нереальною. Розстановка політичних сил у польській державі та на міжнародній арені давала Б. Хмельницькому єдиний шанс для створення незалежної української козацької держави – тільки через перехідний період, яким передбачалось її входження на принципах федерації (конфедерації) до складу Польщі. Крім того, за визначенням В. Липинського, існували ще внутрішні проблеми побудови української держави, які теж спонукали Б. Хмельницького до тимчасового автономізму [5, с. 2-170].

«Продовження у наступному номері (випуску)».

Список використаної літератури

1. Военный энциклопедический словарь / под ред. Н. В. Огаркова. – Москва : Воениздат, 1984. – 863 с. ; Voennyy entsiklopedicheskiy slovar / pod red. N. V. Ogarkova. – Moskva : Voenizdat, 1984. – 863 s.
2. Дашкевич Я. Р. Полково-сотенний лад XVII-XVIII століть на Україні - штучна «біла пляма»./ Я. Р. Дашкевич // Пам'ятки України - 1990.- №1 ; Dashkevych Ya. R. Polkovo-sotennyi lad XVII-XVIII stolit na Ukraini - shtuchna «bila pliam»./ Ya. R. Dashkevych // Pamiatky Ukrainy - 1990.- №1
3. Документи Богдана Хмельницького / упоряд. І. Крип'якевич. – Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. – 740 с. ; Dokumenty Bohdana Khmelnytskoho / uporiad. I. Krypiakovich. – Kyiv : Vyd-vo Akademii nauk URSR, 1961. – 740 s.
4. История военного дела в Польше: Избранные вопросы / под ред. В. Беганского и др. — Варшава: Изд-во М-во нац. обороны Польск. Нар. Республ., 1970; Istoriya voennogo dela v Polshe: Izbrannye voprosy / pod red. V. Beganskogo i dr. — Varshava: Izd-vo M-vo nats. oborony Polsk. Nar. Respubl., 1970.
5. Липинський В. Україна на переломі / В. Липинський. - Філадельфія, 1991. – Т. 3 ; Lyunyskyi V. Ukraina na perelomi / V. Lyunyskyi. - Filadelfia, 1991. – Т. 3
6. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю. М. Лотман. – Москва, 1999 ; Lotman Yu. M. Vnutri myslyashchikh mirov. Chelovek – tekst – semiosfera – istoriya / Yu. M. Lotman. – Moskva, 1999.
7. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996. - Кн. 1 : Воєнні дії 1648–1652 рр. – 328 с. ; Storozhenko I. S. Bohdan Khmelnytskyi i voienne

mystetstvo u Vyzvolnii viini ukrainskoho narodu seredyny XVII st. / I. S. Storozhenko. – Dnipropetrovsk, 1996. – Kn. 1 : Voienni dii 1648–1652 rr. – 328 s.

8. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI - середини XVII століть : моногр. / І. С. Стороженко. - Дніпродзержинськ : Вид. дім "Андрій", 2007. - Кн. 2 : Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – 418 с. ; Storozhenko I. S. Bohdan Khmelnytskyi i Zaporozka Sich kintsia XVI - seredyny XVII stolit : monohr. / I. S. Storozhenko. - Dniprodzerzhynsk : Vyd. dim "Andrii", 2007. – Kn. 2 : Henezys, evoliutsiia ta reformuvannia orhanizatsiinoi struktury Sichi. – 418 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2016 р.

I. Storozhenko

MILITARY DOCTRINE of B. KHMELNYTSKY IN 1648-1652: ITS GENERAL CONTENT AND REALIZATION of ITS SOCIAL and POLITICAL GOAL

Big experience, got by the author of the article in his research of the War for Liberation of the Ukrainian people of the middle of XVII century, had shown that none of the historical sources tells us about the main questions of its military art: strategy and tactics of the battles, hold by B. Khmelnytsky in 1648-1652. In order to overcome this limitation, the author started his search of the hypothesis, based upon understanding of regularities in events, situations and processes, not only in cause-effect dependence, but in functional relations in context of historical systematic method-which was the subsystem of war. The author came to the conclusion that as such system and subsystem of war we can consider the system of B. Khmelnytsky` views on the essence, aim, character of the possible war, on the preparation of the Cossack troops for that war, and also on the methods of it`s conducting. Considering the demands of modern methodology for translation of the events of the past into modern language, the author states that in our times such system of views is called the military doctrine, hence we get the military doctrine of B. Khmelnytsky in War for Liberation of 1648-1652. The lower systems of war and subsystems of military doctrine are: social and political concept of war, organization of military forces and selection of warfare methods, particularly developing of the conception of the enemy`s exhaustion. The Cossack state with its human and material recourses was the environment for the military doctrine as subsystem.

The military doctrine, discovered by the author, enabled to offer the original technique in research of the military art of the War for Liberation, held by the Ukrainian people in the middle of XVII century. The issues of war, which are decided by military science as the part of the theory of military art and general tasks of military doctrine, belong to strategic course of warfare. The issues of war, decided at the level of the conception of enemy`s exhaustion, with the involvement of battle, belong to strategic and tactical maneuvers, and those issues, solved at the level of troops composition, its armament and military disposition at the battlefield belong to tactical methods of armed struggle.

The author considers general content of B. Khmelnytsky` military doctrine, and also the realization of its social and political goals, in particular he elucidates the first steps in creation of the Cossack state, helping the readers to understand what kind of military leader this outstanding Cossack Hetman was.

Key words: *military doctrine of B. Khmelnytsky as the hypothesis and sub-system of war, operational strategic and operational tactical maneuvers, tactics.*

Рис. 1.

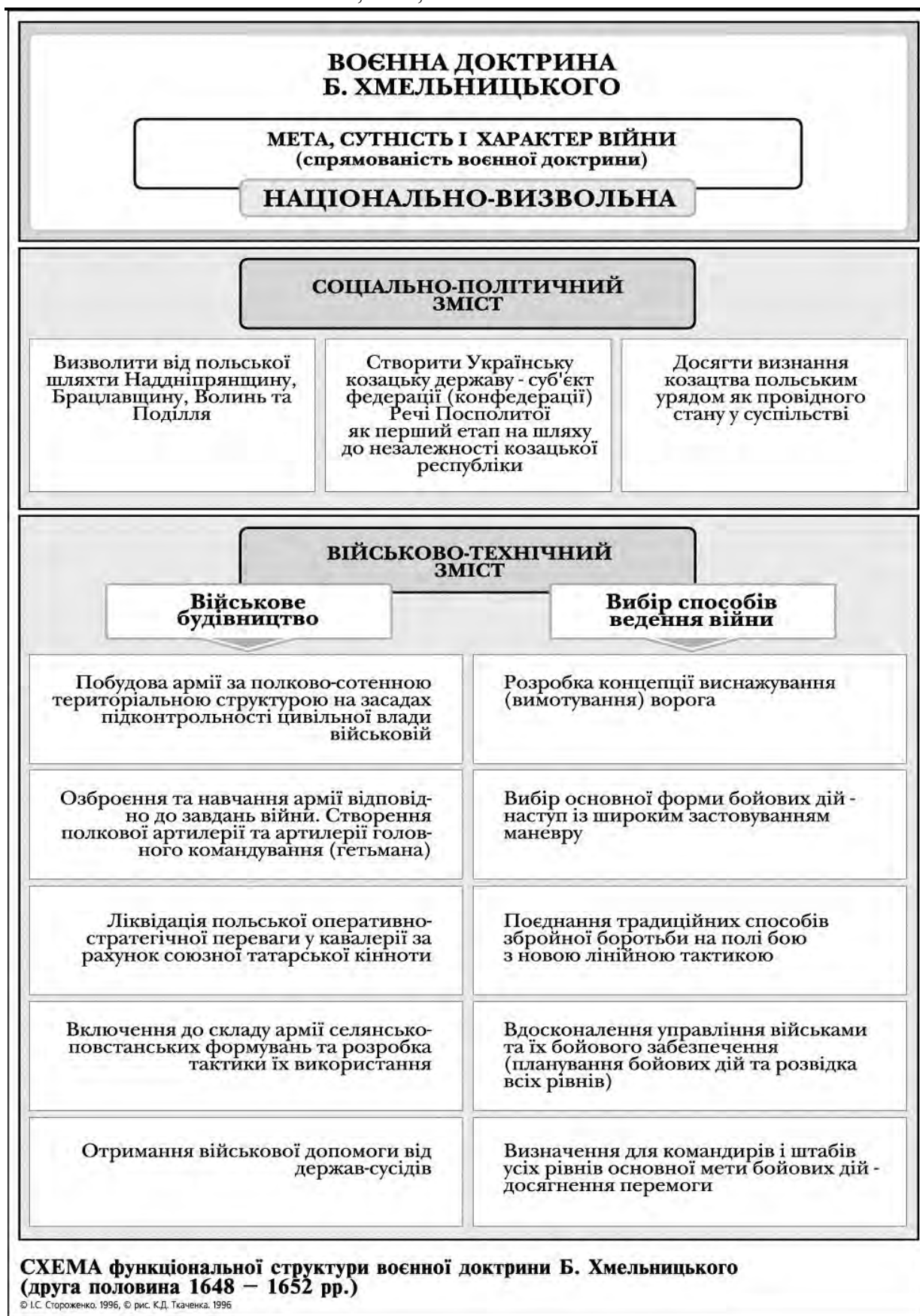

Рис. 2.

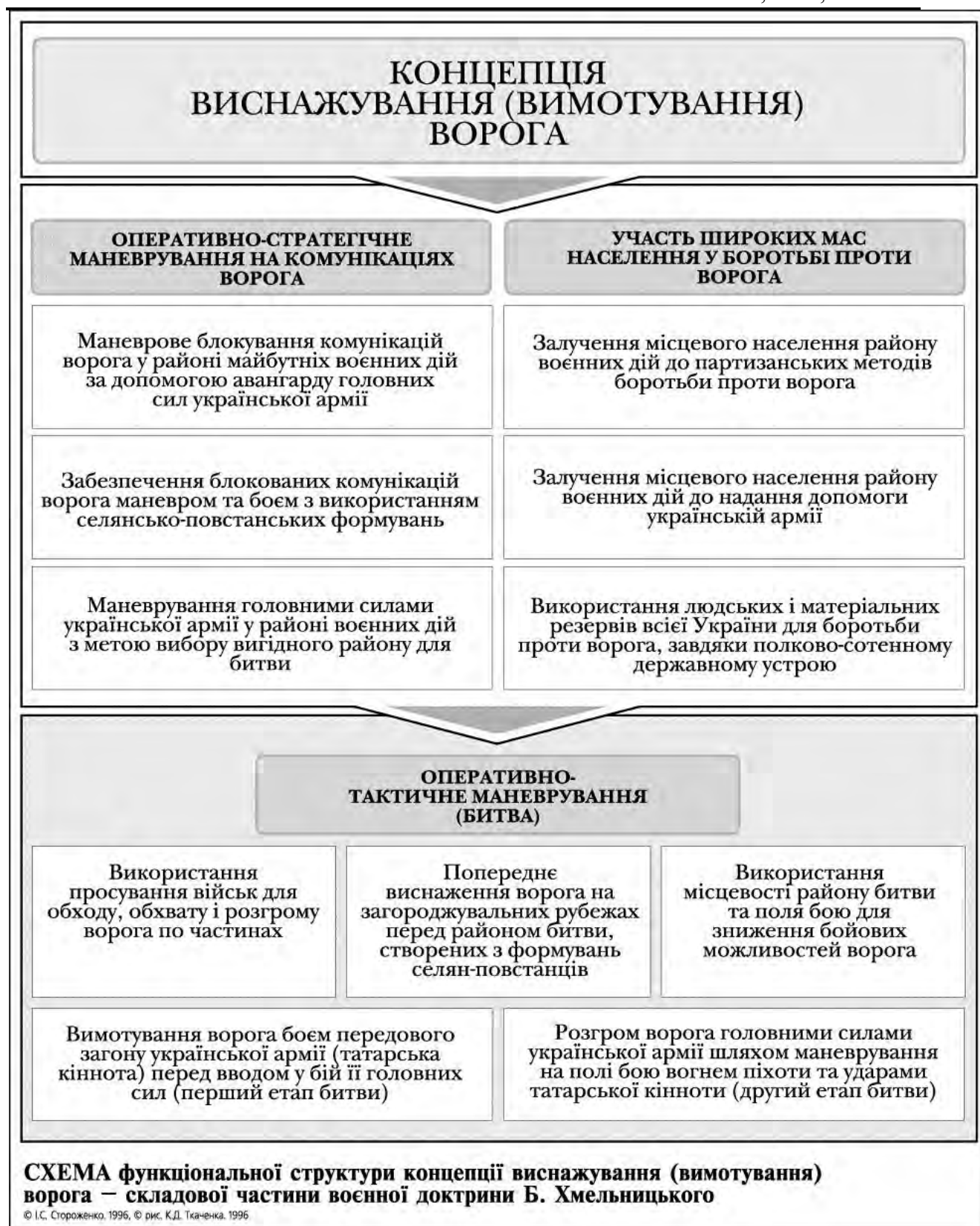

Рис. 3.

С.В. Тарасов

ГЕТМАН ИВАН САМОЙЛОВИЧ В ИЗОБРАЖЕНИИ РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируется дореволюционная российская историческая литература, посвящённая личности и деятельности гетмана И. Самойловича, на период правления которого пришёлся ряд важных событий истории казацкой Украины. Подвергнуты критическому рассмотрению работы известных русских историков Н. Устрялова, С. Соловьёва, Д. Иловайского, А. Брикнера, и др.

Ключевые слова: Украина, Руина, Гетманщина, И.Самойлович, Г.Ромодановский, П. Дорошенко, В. Голицын, Казацкая Старшина, Рада у Казачей Дибровы 1672 г., Переяславская рада 1674 г., Чигиринские походы 1677-1678 гг., Бахчисарайский мир 1681 г. «Вечный мир» 1686 г. Крымский поход 1687 г. Г. Устрялов, М. Погодин, С. Соловьёв, Г. Карпов, Г. Брикнер, Д. Иловайский, В. Нечаев, В. Мякотин, П. Щербальский.

Среди украинских гетманов эпохи Руины, интерес представляет и Иван Самойлович, возглавлявший Гетманщину в 1672-1687 годах. В это время происходили весьма важные события в истории Украины. Такие как попытки воссоединения Левобережной и Правобережной Украины, Чигиринские походы, Вечный мир России с Польшей, первый Крымский поход В. Голицына. Личность человека, возглавлявшего Украину во время этих событий привлекла внимание Русской дореволюционной историографии, хотя конечно не такое пристальное как Б.Хмельницкий и И.Мазепа. О И.Самойловиче писали М. Погодин, П. Щербальский, Г. Устрялов, С. Соловьёв, Г. Карпов, Г. Брикнер, Д. Иловайский, В. Мякотин.

Прежде всего, русские историки обратили внимание на то, каким образом Самойлович пришёл к власти. После свержения Д.Многорешного, состоялись выборы нового гетмана на раде у Казачей Дибровы 17 июня 1672 г.

С. Соловьёв и Д. Иловайский подчеркивали, что выбран он был «вольными голосами» [19, с. 426; 4, с. 252]. Однако, автор статьи о гетмане в «Русском биографическом словаре» усомнился в официальных известиях, что выбор И. Самойловича состоялся без внешнего давления и препирательств в среде избирателей. Автор более доверял свидетельству И. Серко, заявившему, что войско называло его имя. Также было приведено утверждение П. Дорошенко, что избрание И. Самойловича гетманом состоялось по указанию боярина Г. Ромодановского [16, с. 157-158].

И. Серко и П. Дорошенко, не могли быть, конечно, объективными свидетелями, как соперники И. Самойловича. Но с другой стороны И. Самойлович не был столь известен и популярен в среде казачества, как знаменитый кошевой. Потому вполне вероятно, что войско пыталось провозгласить гетманом И. Серко. Но московское правительство не могло доверять кошевому как бывшему стороннику П. Дорошенко. В таких условиях Г. Ромодановский должен был вмешаться. Средства для давления на раду имелись, так как она проходила под охраной московского войска. Дружба И. Самойловича с И. Ромодановским могла быть следствием поддержки, оказанной боярином будущему гетману на выборах [21, с. 132-133].

Судьба дала И.Самойловичу шанс объединить Украину. Гетман Правобережной Украины П. Дорошенко опирался в своей борьбе на мощь Крымского ханства и Османской империи. Но прямое военное вмешательство Турции, которое в сложившейся

ситуации было неизбежным, привело к стремительному падению популярности и авторитета П. Дорошенко. На это обращали внимание С. Соловьев, Д. Иловайский, В. Мякотин, В. Пичета [19, с. 471; 4, с. 359, 363; 9, с. 61; 13, с. 139]. Это, в свою очередь, привело к Переяславской Раде 1674 г. где И. Самойлович был провозглашен гетманом «обеих сторон Днепра» [24, с. 255; 19, с. 452-453; 4, с. 361].

На Переяславской раде 1674 г. были составлены статьи, вновь определившие отношения Украины с московским правительством. Статьи эти почему-то не привлекли внимание С. Соловьева. Д. Иловайский в Переяславских статьях 1674 г. видел дальнейшие ограничения автономии Украины, но не только. По его мнению, статьи выражали стремление реестрового казачества преобразоваться в «привилегированное крестьянско-владельческое сословие по образцу польской шляхты» [4, с. 362]. Следует заметить, что эти статьи дают определённое представление как о внешних ориентирах И.Самойловича, так и о его внутренней политике.

Переяславская рада 1674 г. привлекла внимание и известного юриста В. Сергиевича, который обратил внимание на то, что тогда произошли некоторые изменения в «пунктах Богдана Хмельницкого, но эти пункты все-таки остались на основе соединения, тогда как нововведения Брюховецкого были отменены» [18, с. 87]. Известный юрист обратил внимание, на то, что изменения, принятые на Переяславской раде 1674 г., касались в основном права гетмана поддерживать дипломатические отношения с другими государствами. Как писал В. Сергеевич, у Украины было отнято, право иностранных сношений. Поводом для этого, стало то, что из-за этого права «чинятся многие ссоры в малороссийском народе» [18, с. 87]. Однако, по мнению В. Сергеевича, все остальное было в Украине оставлено на основании статей Б. Хмельницкого: выборы гетмана, местное самоуправление, свои вооруженные силы, и проч. Но и относительно «иностранных сношений» у Украины осталась «тень самостоятельности», так как в тех случаях, когда Россия вела переговоры с другими государствами, касавшиеся Украины, она обязана была ей сообщать об этом [18, с. 87].

Но, не смотря на то, что большая часть Правобережья признавала царскую власть, Чигирин еще держался. А за обладание Правобережьем России вновь пришлось бы вступить в борьбу с Польшей и, возможно, Турцией. Н. Устрялов считал, что царь Алексей Михайлович готовился к подобной войне, но умер, не успев осуществить своих замыслов. Однако дело царя Алексея продолжил его сын и приемник Федор [24, с. 255, 260].

С. Соловьев и Д. Иловайский отмечали, что еще в 1674 г. П. Дорошенко пытался вести борьбу. Он надеялся на турецкую помощь и поддержку Запорожья во главе с И. Серко [19, с. 192, 4, с. 457]. Наконец действия И. Самойловича и Г. Ромодановского заставили правобережного гетмана сложить оружие. При этом он мог противопоставить их многочисленному войску лишь двухтысячный отряд [19, с. 192-193; 4, с. 457].

Можно было надеяться, что с отставкой П. Дорошенко и объединением Украины под московским протекторатом, на землях Украины, наконец, наступит мир. Тогда И. Самойлович, остался бы в истории не просто как обладатель титула «гетман обеих сторон Днепра», но как реальный объединитель Украины. Однако этого не произошло. В войну вступила Османская империя. Руина продолжалась. В конфликт вмешалась Турция, ещё более сильная сторона, чем Польша. Гетманщина в союзе с Московским государством пыталась защитить Правобережье от многотысячной турецкой армии. Эта война получила название «Чигиринских походов 1677-1678 гг.».

С. Соловьев, Д. Иловайский, В. Нечаев отдали должное совместным действиям войск И. Самойловича и Г. Ромодановского в кампанию 1677 г. [20, с. 202; 4, с. 458-459; 11, с. 168]. Они также отмечали, что ведение боевых действий осложнялись тем, что И.

Серко, который, был в плохих отношениях с И. Самойловичем, не принял участие в войне [20, с. 202-205; 4, 258].

Говоря о кампании 1678 г. Д. Иловайский утверждал, ссылаясь на мусульманские источники, что если бы Г. Ромодановский и И. Самойлович действовали с большей энергией, они отстояли бы город [4, с. 461, 604].

А. Попов, отмечал, что взгляды Украины и России на значение Чигирина существенно различались. Москва не придавала этому городу особой важности и была готова уничтожить его укрепления. Правительство Гетманщины, напротив, считало Чигирин ключом ко всей Заднепровской Украине и потому всячески стремилось усилить его защиту [15, с. 147]. Но и Войско Запорожское, и Московское царство одинаково признавали значение Киева и всеми силами стремились защитить этот город [15, с. 147].

После окончания кампании 1677 г. перед гетманом и московским правительством встал вопрос, оборонять ли город в случае повторного нападения турецкого войска? А. Попов обратил внимание на то, что в Москве считали, целью турок был не Чигирин, а Киев. Это мнение укреплялось слухами, приходившими из Польши, Молдавии, Валахии. Однако, как указывал историк, взгляд Украины на данную проблему был совершенно иной. Причем, с мнением гетмана И. Самойловича соглашался и русский главнокомандующий Г. Ромодановский [15, с. 286]. Хотя московское правительство не могло не прислушаться к их авторитетному мнению, оно, как заметил исследователь, постоянно колебалось в своих намерениях [15, 291]. Россия не желала войны и была согласна, по утверждению А. Попова, пожертвовать городом. Однако Украина готова была защищать Чигирин [15, с. 301].

С. Соловьев и В. Нечаев, также отмечали, что царское правительство решилось оборонять Чигирин лишь по настоянию И. Самойловича и Г. Ромодановского [20, с. 204-205; 11, с. 168-169].

Авторы «Русского биографического словаря» отдавали должное оборонительным мероприятиям И. Самойловича накануне 2-го Чигиринского похода. Со ссылкой на летопись Самовидца была описана мобилизация, проведенная гетманом [16, с. 160].

А. Попов обращал внимание на ошибки гетмана и московского командующего в ходе боевых действий, что, по его мнению, было для них мало извинительно так как они хорошо знали местность, где проходили бои [15, с. 306]. Историк отмечал, впрочем, что положение турецких войск, было гораздо хуже, чем положение осажденных. После безуспешной месячной осады, которая стоила больших жертв, упал дух турецкой армии [15, с. 311]. Однако судьба города была решена. Спасти его могла лишь победа украинско-русской армии в генеральном сражении. Но на такой риск гетман и воевода не решились [15, с. 316].

С. Соловьев отмечал, что во время кампании 1678 г. продолжавшейся с 9 июля до 20 августа, И. Самойлович и Г. Ромодановский вели себя нерешительно. Переправа войск через Днепр проходила очень медленно и заняла 6 дней (6-12 июля). Украинцы и русские придерживались оборонительной тактики, хотя успешно отражали все турецко-татарские атаки.

В. Нечаев, так же обращал внимание на пассивность русского командования, в то время как силы гарнизона таяли в неравной борьбе. Гарнизон, по словам историка, был вытеснен турками из крепости на глазах И. Ромодановского и И. Самойловича, которые не двинулись к городу. Значительная часть гарнизона погибла во время бегства, другая часть сумела пробиться на соединение с главной армией. При этом, по мнению В. Нечаева, войско И. Самойловича и Г. Ромодановского «было численно не слабее вероятно даже сильнее противника» [11, с. 169].

Д. Иловайский объяснял медлительность действий И. Самойловича и Г. Ромодановского во время 2-го Чигиринского похода, тем, что они ждали помощи от

князя К. Черкасского. Но он привел всего 2000 человек. Такое подкрепление не могло компенсировать потерянное время [4, с. 460].

Авторы «Русского биографического словаря» объясняли поражение в кампании 1678 г. бездействием Г. Ромодановского. И. Самойловичу, по этой причине пришлось послать в бой все свои полки. После смещения Г. Ромодановского, вся тяжесть ответственности легла на плечи гетмана, которому пришлось заканчивать войну. По утверждению авторов словаря, крымский хан склонял И. Самойловича на свою сторону, но предложение было оставлено гетманом без ответа. [16, с. 160].

Война 1676-1681 г., с Турцией, кульминацией которой стали Чигиринские походы, закончилась Бахчисарайским миром 1681 г. С. Соловьев подчеркнул, что на такой шаг, как уступка Правобережья Турции, Москва пошла лишь после того, как проконсультировалась с И. Самойловичем «гетманом обеих сторон Днепра» [20, с. 216-217]. Интересно, что авторы энциклопедии «Военных и морских наук», всячески старались затушевать успех Турции в походе 1678 г. [6, с. 300].

Таким образом, попытка гетмана объединить Украину окончилась неудачей, которую русские историки объясняли частично субъективными, но большею частью объективными причинами. С Турцией в 1681 г. был заключён Бахчисарайский мирный договор, по которому османы приобретали Правобережье.

С. Соловьев, Н. Павлицев, Д. Иловайский и В. Нечаев отмечали, что Украина и Россия с радостью встретили известие об окончании бесконечно долгой войны [20, с. 221; 12, с. 74; 4, с. 466; 11, с. 170]. Это утверждение звучит правдоподобно, но сомнительно, чтобы Украина и, в первую очередь, гетман и его окружение были довольны условиями мирного договора. И. Самойлович, а за ним и И. Мазепа, по видимому, не теряли надежды на возможное воссоединение Украины.

Д. Иловайский обращал внимание на то, что И. Самойлович с очень большими почестями принял в Батурине русское посольство, возвращавшееся из Крыма и «угостил большим пиром, сопровождавшейся музыкой и пушечной пальбою» [4, с. 466]. В то же время, исследователь считал, что гетман с того времени лишился надежды на воссоединение Правобережной Украины. Он желал возместить потерю присоединением Слободской Украины к Гетманщине [4, с. 466].

Не менее важным событием, чем Бахчисарайский мир 1681 г. стал для Украины так называемый «Вечный мир» 1686 г. с Польшей. Принято считать, что именно этим договором был окончательно юридически оформлен раздел Украины. Этот договор явился прямым продолжением Андрусовского перемирия 1667 г. Существенным отличием стал отказ Польши от претензий на Киев. Как известно, Ян Собеский присягал в верности договору со слезами на глазах [20, с. 363].

И. Самойлович был решительным противником «Вечного мира» с Польшей, так как не желал отказываться от идеи территориальной целостности Украины. С. Соловьев и Д. Иловайский обращали внимание на позицию гетмана [20, с. 364; 4, с. 516-517].

Общая характеристика личности и деятельности И. Самойловича приурочивалась русскими историками к описанию завершения его деятельности пришедшейся на 1-й Крымский поход. П. Щербальский, Г. Устрялов, С. Соловьев, Д. Иловайский, В. Мякотин писали о непопулярности гетмана, происходившей от его высокомерия и коррумпированности. На это указывали и авторы статей в «Русском биографическом словаре» и «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона» [25, с. 120-122; 23, с. 203; 20, с. 383-384; 4, с. 523; 10, с. 152; 16, с. 162; 17, с. 215.]. При этом С. Соловьев охарактеризовал гетмана как «дурного правителя», который в Украине «возбудил всеобщую ненависть», почему у московского правительства не было возможности его спасти [20, с. 383-384]. Иначе подошли к этому вопросу П. Щербальский, Н. Устрялов, Г. Брикнер и Д. Иловайский [25, с. 122; 23, с. 205; 1, с. 94-95; 4, с. 253]. Д. Иловайский

заметил, что властолюбие и корыстолюбие гетмана, были слишком общими чертами, казацкой старшины в то время. Историк считал более важным обстоятельством, что И. Самойлович был предан правительству, и был единственным гетманом после Б. Хмельницкого до И. Мазепы включительно «недоступный польским интригам» [4, с. 253].

Более солидарен с С. Соловьевым автор статьи о И. Самойловиче в «Русском биографическом словаре». По его словам И. Самойлович оказался не способным справиться с тою трудною ролью, которая выпала на его долю. И. Самойлович не сумел сделаться народным вождем, «а остался гетманом ставленником» [16, с. 162]. В статье говорилось, что С. Самойлович «появляется на сцене» в основном как исполнитель приказов царского правительства. В дела своей родины он вносил очень мало энергии и инициативы [16, с. 162]. Таким образом, в характеристике гетмана данной русскими историками выступают две главные черты. Его коррумпированность и преданность московской администрации.

Последним военным предприятием, в котором пришлось принимать участие гетману И. Самойловичу, был 1-й Крымский поход князя В. Голицына. Именно неудача 1-го похода повлекла за собой смену гетманской власти в Украине. Эти события подробно описаны в трудах Н. Устрялова, С. Соловьева и Д. Иловайского. Их сведения о походе, в значительной степени, основываются на дневнике участника событий, генерала П. Гордона. Первопроходцами в этой области были в русской историографии Н. Устрялов и С. Соловьев, которые воспользовались так же многими не изданными в тот момент архивными материалами. Последующие историки (в т.ч. Д. Иловайский) факты и оценки часто заимствовали из их трудов.

Известно, что 1-й Крымский поход завершился отступлением, после степного пожара, который сделал невозможным дальнейшее движение армии В. Голицына и полков И. Самойловича на Крым. Первоначально все думали, что степь подожгли татары, но затем в московском войске стали распространяться слухи, что пожар был устроен казаками по приказу или, по крайней мере, с ведома гетмана. С. Соловьев считал такую возможность вполне вероятной. По его мнению, если бы Москва покорила Крым, то она могла бы беспрепятственно нарушать казацкие права и вольности [20, с. 382]. П. Щебальский, Н. Устрялов, Г. Карпов, М. Погодин, А. Брикнер, В. Мякотин, Д. Иловайский отвергали обвинение в адрес И. Самойловича [25, с. 121; 23, с. 204; 5, с. 16; 14, с. 126, 1, с. 93; 10, с. 152; 4, с. 520].

От себя заметим, что впоследствии победа России над Крымом действительно обернулась ликвидацией Запорожской Сечи в 1775 г. Но с другой стороны, как справедливо заметил, в свое время, Ф. Уманец, Украина была заинтересована в победе над татарами даже больше Москвы. Казаки шли на Крым избавить Украину от татарских набегов, считал историк. Он так же, как и русские ученые отвергал обвинение гетмана в измене [22, с. 59-60, 69].

Донос на гетмана, поданный В. Голицыну приводили в своих трудах Н. Устрялов, С. Соловьев и Д. Иловайский. С. Соловьев цитировал его полностью Н. Устрялов и Д. Иловайский излагали суть документа [23, с.203-204; 20, с. 384-386; 4, с. 522]. Появление этого документа названные историки объясняли непопулярностью гетмана, происшедшего от его высокомерия и коррумпированности [23, с. 203; 20, с. 383-384; 4, с. 520-521]. Так же считал и В. Мякотин [10, с. 152]. Такое же объяснение мы находим и у авторов статей о И. Самойловиче в «Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона» и «Русском биографическом словаре» [17, с. 215; 16, с.161-162].

Из замечаний С. Соловьева, можно заключить, что он оправдывал В. Голицына и правительство царевны Софьи в деле И. Самойловича. Он указывал, что командующий отослал донос в Москву и до получения ответа оттуда он ничего не мог предпринять [20,

с. 386]. П. Щебальский, Н. Устрялов, А. Брикнер, Д. Иловайский, В. Нечаев считали активное участие главнокомандующего в интриге против гетмана возможным, или даже несомненным. Они объясняли такое поведение В. Голицына двумя причинами. Во-первых, ему было необходимо свалить на кого-нибудь ответственность за неудачу в походе. Во-вторых, он не симпатизировал И. Самойловичу, как близкому другу Г. Ромодановского, с которым «оберегатель» был в плохих отношениях [25, с. 118-119; 23, с. 202; 1, с. 94; 4, с. 520; 11, с. 173]. С этим, пожалуй, можно согласиться. Вряд ли идея доноса была подсказана Голицыным старшине, но несомненно он ухватился за донос, чтобы оправдать неудачу похода. Следует заметить, что положение Голицына было отнюдь не прочным, он держался лишь поддержкой Софьи, и имел много завистников, которые были бы рады погубить его.

Как известно, И. Самойлович окончил жизнь в Сибири, куда был сослан вместе с семьей. Более трагична судьба его сына Григория, который также упоминался в доносе и был после расследования казнен. С. Соловьев ничего не сообщал о деле Г. Самойловича. Н. Устрялов и Д. Иловайский не особенно подробно говорили о нем. При этом, Д. Иловайский считал возможным, что гибель Г. Самойловича была лично выгодна Л. Неплюеву, захватившему в Кодаке его имущество [23, с. 211; 20, с. 385; 4, с. 523]. Стоит отдельно отметить статью А. Востокова «Суд и казнь Григория Самойловича» [2]. Эта работа была основана на материалах Разрядного Приказа, хранившегося в Московском архиве Министерства Юстиции. Названное сочинение содержит минимум авторского текста, являясь, по существу, набором цитат из приказных бумаг. Подробно изложив содержание документов, историк завершил статью выводом о действительной виновности гетманского сына. Д. Иловайский, напротив считал Г. Самойловича невинной жертвой. По А. Востокову, Г. Самойлович был осужден не столько вследствие поступившего на него доноса, но на основании показаний гадяцкого полковника М. Васильева и компрометирующих сведений, содержащихся в бумагах Ивана и Григория Самойловичей [2, с. 49, 52-53, 58-61]. Г. Самойлович был охарактеризован А. Востоковым как «опасный для Москвы казак» [2, с. 63].

Царское правительство, как это видно из приведенного историком приговора осудило Г. Самойловича за «воровские затейные и непристойные слова», а так же за попытку сопротивления московским властям [2, с. 61-62]. Однако, существование какого-либо антимосковского заговора, бросавшего тень на И. Самойловича, доказано не было. Из приводимых историком документов явствовало, что Г. Самойлович в последнее время перед арестом конфликтовал с отцом и был озлоблен против него не меньше, чем против Москвы [20, с. 59].

Таким образом, можно подвести некоторые итоги. Несмотря на то, что русская историческая наука нарисовала не самый привлекательный образ гетмана И. Самойловича (подчеркивая его корыстолюбие, властолюбие, коррумпированность, и т.д.), нельзя сказать, что он был полностью лишён сочувствия, со стороны русских историков. С одной стороны, здесь проявлялось стремление к объективности, (вспомним замечание Д.Иловайского, что гетман был человеком своего времени), с другой стороны русские историки обратили внимание, на то обстоятельство, что И.Самойлович был наиболее преданным Москве гетманом [20, с. 523]. По этой причине Н. Устрялов даже называл гетмана «добродетельным Самойловичем» [23, с. 211-212]. Русская историческая наука почти единогласно отвергла обвинения гетмана в поджоге степи. Безусловно, можно согласиться и с процитированным выше утверждением авторов «Русского биографического словаря», что И. Самойлович не сумел сделаться народным вождем, «а остался гетманом ставленником». Вероятно, это было не единственной причиной преданности гетмана московским властям, но безусловно, одной из главных причин. Несмотря на то, что И. Самойлович был выразителем старшинских интересов

(И. Мазепа, как известно был продолжателем его политики) [3, с.367], поддержку правящего класса он растерял. Он пришёл к власти благодаря поддержке Москвы (в лице Ромодановского), и лишился власти, когда (благодаря позиции Голицына) эту поддержку утратил. Но утратил он её не по своей вине [3, с. 364].

Список использованной литературы

1. Брикнер А. Г. История Петра Великого / А. Г. Брикнер. – Москва : Издательство АСТ, 2002. – 666 с. ; Brikner A. G. Istoriya Petra Velikogo / A. G. Brikner. – Moskva : Izdatelstvo AST, 2002. – 666 s.

2. Востоков А. Суд и казнь Григория Самойловича / А. Востоков // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – С. 40-63 ; Vostokov A. Sud i kazn Grigoriya Samoylovicha / A. Vostokov // Kievskaya starina.. – 1889. – Т. XXIV. – S. 40-63.

3. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – Киев : Левада, 1995. – 696 с. ; Grushevskiy M. Illyustrirovannaya istoriya Ukrainy / M. Grushevskiy. – Kiev : Levada, 1995. – 696 s.

4. Иловайский Д. И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д. И. Иловайский. – Москва : Чарли, 1996. – 624 с. ; Povayskiy D. I. Istoriya Rossii. Otets Petra Velikogo: Aleksey Mikhaylovich i ego blizhayshie preemniki / D. I. Povayskiy. – Moskva : Charli, 1996. – 624 s.

5. Карпов Г. Ф. В защиту Богдана Хмельницкого / Г. Ф. Карпов. – Москва, 1890. – 104 с. ; Karpov G. F. V zashchitu Bogdana Khmel'nitskogo / G. F. Karpov. – Moskva, 1890. – 104 s.

6. Леонтьев В. Г. Чигиринские походы. / В. Г. Леонтьев // Энциклопедия военных и морских наук / сост. под ред. Г. А. Леера. – Санкт-Петербург, 1896. – Т. VIII. – С. 299-300 ; Leontev V. G. Chigirinskie pokhody. / V. G. Leontev // Entsiklopediya voennykh i morskikh nauk / sost. pod red. G. A. Leera. – Sankt-Peterburg, 1896. – Т. VIII. – S. 299-300.

7. Мазепа Иван Степанович // Военная энциклопедия Сытина/ под ред. : К.И. Величко, В. Ф. Новицкого, А. В. Шварца, В. А. Апушкина, Г. К. Шульца. – Петроград, 1914. – Т. 15. – С. 110 ; Mazepa Ivan Stepanovich // Voennaya entsiklopediya Sytina/ pod red. : K.I. Velichko, V. F. Novitskogo, A. V. Shvartsa, V. A. Apushkina, G. K. Shultsa. – Petrograd, 1914. – Т. 15. – S. 110

8. Марченко М. К. Мазепа, его бумаги и письма / М. К. Марченко // Военный сборник. – 1909. - № 1-2. – С. 217-234 ; Marchenko M. K. Mazepa, ego bumagi i pisma / M.K. Marchenko // Voennyu sbornik. – 1909. - № 1-2. – S. 217-234

9. Мякотин В. А. Дорошенко Петр / В. А. Мякотин // Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (Санкт-Петербург). – Санкт-Петербург, 1895.– Т. XI. - С. 60-61 ; Myakotin V. A. Doroshenko Petr / V.A. Myakotin // Entsiklopedicheskiy slovar / Izdateli F. A. Brokgauz (Leypsig), I. A. Yefron (Sankt-Peterburg). – Sankt-Peterburg, 1895.– Т. XI. - S. 60-61

10. Мякотин В. А. Лекции по русской истории преподавателя Императорского Александровского Лицея В .А. Мякотина / В. А. Мякотин. – Санкт-Петербург, 1892. – 468 с. ; Myakotin V. A. Lektsii po russkoy istorii prepodavatelya Imperatorskogo Aleksandrovskogo Litseya V .A. Myakotina / V. A. Myakotin. – Sankt-Peterburg, 1892. – 468 s.

11. Нечаев В. В. Царствование Федора Алексеевича и правление царевны Софьи / В. В. Нечаев // Три века. Россия от Смуты до нашего времени в 6-ти т. : сб. / под ред. В. В. Каллаша; сост. : А. М. Мартышкин, А. Г. Свиридов. – Москва : ГИС, 1991. – Т. II : XVII век. Вторая половина. - С. 140-200 ; Nechaev V. V. Tsarstvovanie Fedora Alekseevicha i pravlenie tsarevny Sofi / V. V. Nechaev // Tri veka. Rossiya ot Smuty do nashego vremeni v 6-ti t. : sb. / pod red. V. V. Kallasha; sost. : A. M. Martyshkin, A. G. Sviridov. – Moskva : GIS, 1991. – Т. II : XVII vek. Vtoraya polovina. – S. 140-200.

12. Павлищев Н. И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н. И. Павлищев. – Санкт-Петербург, 1887. - Т. III : Эпилог. Окончание войны за Украину. 1668-1699. – 243 с. ; Pavlishchev N. I. Polskaya anarkhiya pri Yane-Kazimire i voyna za Ukrainu / N. I. Pavlishchev. – Sankt-Peterburg, 1887. - T. III : Epilog. Okonchanie voynu za Ukrainu. 1668-1699. – 243 s.

13. Пичета В. И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче / В.И. Пичета // Три века. Россия от Смуты до нашего времени в 6-ти т. : сб. / под ред. В.В. Каллаша; сост. : А. М. Мартышкин, А. Г. Свиридов. – Москва : ГИС, 1991. – Т. II : XVIII век. Вторая половина. - С. 106-139 ; Picheta V. I. Vneshnyaya politika Rossii pri tsare Aleksee Mikhayloviche / V. I. Picheta // Tri veka. Rossiya ot Smuty do nashego vremeni v 6-ti t. : sb. / pod red. V. V. Kallasha; sost. : A. M. Martyshkin, A. G. Sviridov. – Moskva : GIS, 1991. – Т. II : XVIII vek. Vtoraya polovina. - S. 106-139

14. Погодин М. П. Семнадцать первых лет жизни императора Петра Великого. 1672-1689 / М. П. Погодин. - Москва, 1875. – 446 с. ; Pogodin M. P. Semnadsat pervykh let zhizni imperatora Petra Velikogo. 1672-1689 / M. P. Pogodin. – Moskva, 1875. – 446 s.

15. Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича / А. Попов // Русский вестник. – 1857. - Т. 8. Апрель: книжка первая. – С. 285-328 ; Popov A. Turetskaya voyna v tsarstvovanie Fedora Alekseevicha / A. Popov // Russkiy vestnik. – 1857. - T. 8. Aprel: knizhka pervaya. – S. 285-328

16. Самойлович Иван Самойлович // Русский Биографический словарь / под ред. : А. А. Половцева. – Санкт-Петербург, 1905. – Т. XVII. – С. 157-158 ; Samoylovich Ivan Samoylovich // Russkiy Biograficheskiy slovar / pod red. : A. A. Polovtseva. – Sankt-Peterburg, 1905. – Т. XVII. – S. 157-158

17. Самойлович Иван Самойлович // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (Санкт-Петербург). – Санкт-Петербург, 1899. - Т. XXVIII а. – С 214-215 ; Samoylovich Ivan Samoylovich // Entsiklopedicheskiy slovar / F. A. Brokgauz (Leypstsig), I. A. Yefron (Sankt-Peterburg). – Sankt-Peterburg, 1899. - T. XXVIII a. – S 214-215.

18. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. Сергеевич. – 2-е издание, дополненное – Санкт-Петербург, 1899. – 480 с. ; Sergeevich V. Lektsii i issledovaniya po drevney istorii russkogo prava / V. Sergeevich. – 2-e izdanie, dopolnennoe – Sankt-Peterburg, 1899. – 480 s.

19. Соловьев С. М. Сочинения в 18 кн. / С. М. Соловьев ; отв. ред. : И.Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – Москва : Мысль, 1990. – Кн. VI. Т. 11-12 : История России с древнейших времен. - 671 с. ; Solovev S. M. Sochineniya v 18 kn. / S. M. Solovev ; otv. red. : I. D. Kovalchenko, S. S. Dmitriev. – Moskva : Mysl, 1990. – Kn. VI. T. 11-12 : Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen. – 671 s.

20. Соловьев С. М. Сочинения в 18 кн. / С. М. Соловьев, отв. ред. : И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – Москва : Мысль, 1990. – Кн. VII. Т. 13-14 : История России с древнейших времен. - 701 с. ; Solovev S. M. Sochineniya v 18 kn. / S. M. Solovev, otv. red. : I.D. Kovalchenko, S. S. Dmitriev. – Moskva : Mysl, 1990. – Kn. VII. T. 13-14 : Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen. – 701 s.

21. Тарасов С. В. Руїна Гетьманщини: історійко-правове дослідження в російській історіографії. (Друга половина XIX-початок XX ст.) / С. В. Тарасов. – Донецьк : Ноулідж, 2014. – 193 с. ; Tarasov S. V. Ruina Hetmanshchyny: istoriiko-pravove doslidzhennia v rosiiskii istoriohrafii. (Druha polovyna XIX-pochatok XX st.) / S. V. Tarasov. – Donetsk : Noulidzh, 2014. – 193 s.

22. Уманец Ф. М. Гетман Мазепа / Ф. М. Уманец. – Санкт-Петербург, 1897. – 455 с. ; Umanets F. M. Getman Mazepa / F. M. Umanets. – Sankt-Peterburg, 1897. – 455 s.

23. Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого / Н. Г. Устрялов. – Санкт-Петербург, 1858. – Т. I. – 406 с.; Ustryalov N. G. Istoriya tsarstvovaniya Petra Velikogo / N.G. Ustryalov. – Sankt-Peterburg, 1858. – Т. I. – 406 s.;

24. Устрялов Н.Г. Русская история / Н. Г. Устрялов. – Санкт-Петербург, 1837. - Ч. II : (1462-1689). – 338 с. ; Ustryalov N.G. Russkaya istoriya / N. G. Ustryalov. – Sankt-Peterburg, 1837. - Ch. II : (1462-1689). – 338 s.

25. Щербальский П. К. Правление царевны Софии. Сочинение П. Щербальского / П. К. Щербальский. – Москва, 1856. – 139 с. ; Shchhebalskiy P. K. Pravlenie tsarevny Sofii. Sochinenie P. Shchhebalskogo / P. K. Shchhebalskiy. – Moskva, 1856. – 139 s.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2016 р.

С.В. Тарасов

ГЕТЬМАН ІВАН САМОЙЛОВИЧ У ЗОБРАЖЕННІ РОСІЙСЬКОЇ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Руїна Гетьманщини, епоха яка визначила історію України і Східної Європи на століття вперед. У статті аналізується російська історична література, присвячена управлінню І.Самойловича, одного з українських гетьманів тієї епохи. Особистість і діяльність І. Самойловича привертала увагу таких російських дослідників як М. Погодін, П. Щербальский, Г. Устрялов, С. Соловйов, Г. Карпов, Г. Брікнер, Д. Іловайський, В. Мякотін.

С.Соловйов і Д.Іловайській підкреслювали, що І.Самойлович був обраний гетьманом шляхом вільних виборів. Але вже автори «Російського біографічного словника» звертали увагу на тиск, який вчинявся на Раду боярином Г.Ромодановським.

С. Соловйов, Д. Іловайський, В. Мякотін, В. Пічета звернули увагу на стрімке падіння популярності правобережного гетьмана П.Дорошенка, спричинене поведінкою його мусульманських союзників на території України. Це призвело до Переяславської ради 1674 року, на якій І.Самойлович був проголошений гетьманом обох сторін Дніпра. Проте, навіть після цього, П.Дорошенко намагався вести боротьбу, хоча довго протистояти багатотисячній армії І.Самойловича і Г.Ромодановського він не міг.

Однак, влада І.Самойловича недовго поширювалася на Правобережну Україну. Збройне втручання Туреччини призвело до необхідності боронити Чигирин. С. Соловйов, Д. Іловайський, В. Нечаєв доволі високо оцінили спільні дії військ І.Самойловича та Г. Ромодановського в кампанії 1677 р. Говорячи про кампанію 1678 р. Д. Іловайський стверджував, що якби Г. Ромодановський та І. Самойлович діяли з більшою енергією, вони відстояли б місто. А. Попов, С. Соловйов, В. Нечаєв також звертали увагу на повільність і нерішучість І. Самойловича та Г. Ромодановського під час кампанії 1678 р.

На думку російських істориків, І. Самойлович був рішучим противником «Вічного миру» з Польщею, так як не бажав відмовлятися від ідеї територіальної цілісності України.

П. Щербальский, Г. Устрялов, С. Соловйов, Д. Іловайський, В. Мякотін писали про непопулярність гетьмана, яка походила від його гордовитості і корумпованості. Саме це і стало причиною його повалення. У той же час, російські історики майже одногласно відкидали звинувачення гетьмана в організації степової пожежі, яка унеможливила наступ армії Голіцина на Крим. Більшість російських істориків підкреслювали відданість І. Самойловича московській адміністрації.

Ключові слова: Україна, Руїна, Гетьманщина, І.Самойлович, Г.Ромодановський, П. Дорошенко, В.Голіцин, козацька старшина, Рада біля Козачій Діброви 1672 р., Переяславська рада 1674 р, Чигиринські походи 1677-1678 рр., Бахчисарайський мир 1681 р., «Вічний мир» 1686 р., Кримський похід 1687 р. Г. Устрялов, М. Погодін,

С. Соловьев, Г. Карпов, Г. Брикнер, Д. Иловайский, В. Нечаев, В. Мякотин, П. Щебальский.

S. Tarasov

HETMAN IVAN SAMOYLOVYCH IN THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

The Ruin of Hetmanschyna, which predetermined the history of Ukraine and Eastern Europe in the centuries ahead. The article analyzes the Russian historical literature which deals with the rule of I.Samoylovych, one of the Ukrainian hetmans of the era. The personality and activities of I.Samoylovych attracted the attention of such Russian researchers as M. Pogodyn, P. Schebalsky, G. Ustryalov, S. Solovyov, G. Karpov, G. Brickner, D. Ilovaysky, V. Myakotyn.

S.Solovyov and D.Ilovaysky emphasized that I.Samoylovych was elected as Hetman by the way of free elections. But the authors of "Russian Biographical Dictionary" paid attention to the pressure that was made on Rada by the boyar G.Romodanovsky.

S.Solovyov, D. Ilovaysky, V. Myakotyn, V. Pycheta drew attention to the rapid decline in the popularity of right-bank Hetman P.Doroshenko, caused by the behavior of his Muslim allies in the territory of Ukraine. This led to the Pereyaslav Rada in 1674, which proclaimed I.Samoylovich as Hetman of both sides of the Dnieper. However, even after that, P.Doroshenko tried to fight, but he could not confront the army of thousands of I.Samoylovych and G.Romodanovsky for a long time.

However, the power of I.Samoylovych was not spread across the right bank of Ukraine for a long time. Turkey's armed intervention led to the necessity to defend Chigirin. S.Solovyov, D.Ilovaysky, V.Nechayev appreciated the joint efforts of troops of I.Samoylovych. and G. Romodanovsky during the campaign of 1677. Speaking about the campaign of 1678. D.Ilovaysky stated that if G.Romodanovsky and I.Samoylovych acted with more energy, they would have to defend the city. A.Popov, S.Solovyov, V. Nechayev also drew attention to the slowness and hesitation of I.Samoylovych and G. Romodanovsky during the campaign of 1678.

According to Russian historians, I.Samoylovych was a strong opponent of the "Eternal Peace" with Poland, because he did not want to give up the idea of territorial integrity of Ukraine.

P.Shebalsky, G. Ustryalov, S. Solovyov, D. Ilovaysky, V. Myakotyn wrote about the Hetman's unpopularity, which came from his arrogance and corruption. Those were the reasons of his overthrow. At the same time, Russian historians almost unanimously rejected the accusation of Hetman in the organization of the steppe fires, which made impossible the movement of Golitsyn army to the Crimea. Most Russian historians emphasized the devotion of I. Samoylovych to Moscow administration.

Key words: *Ukraine, The Ruin, Hetmanschyna, I. Samoylovych, G. Romodanovsky, P. Doroshenko, V. Golitsyn, Cossack commanders, the Rada near Cossack Dibrovain 1672, Pereyaslav Rada in 1674, Chigirin military campaigns in 1677-1678, Bakhchisaray Peace in 1681, "Eternal peace" in 1686, the Crimean campaign in 1687.*

О.А. Третякова

ОСВІТА ЯК ЗАСІБ КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1920-Х РР.

У статті на основі архівних та інших джерел досліджено процес комуністичного перевиховання польського населення за допомогою радянських навчально-вихованих закладів: трудових шкіл, піонерських організацій, різних типів шкіл політичної грамоти, курсів перепідготовки вчителів тощо. Аналіз навчально-виховного процесу цих закладів показав їх заідеологізованість та антирелігійний зміст, що обумовило негативне відношення до них польського населення.

Ключові слова: польська національна меншина, південь України, трудова школа, піонерська організація, радянізація, антирелігійна пропаганда.

Період 1920-х рр. називають «національним ренесансом» етнічних груп населення, що проживали в Україні. В цей час їх культурно-освітні запити задовольнялися: відкривалися національні школи, сільбуду, хати-читальні, бібліотеки. Радянська влада в процес національного відродження населення вклала власну ціль. Культурно-освітні заклади розглядалися як знаряддя залучення населення до радянського будівництва, насадження марксистсько-ленінської ідеології, задля повної зміни їх світогляду та світосприйняття. Одним з головних засобів радянізації стала освіта. Для цього в навчальних закладах проводилася широка антирелігійна пропаганда, запроваджувалися курси для перепідготовки вчителів, створювалися школи політичної грамоти та піонерські організації. Не винятком стало і польське населення. Ця етнічна група здавна проживає в Україні, в тому числі і на півдні.

Досліджень спеціально присвячених комплексному вивченню означеної проблеми в сучасній українській історіографії поки що існує небагато, хоча в цій галузі плідно працює цілий ряд авторів: О. Войналович, О. Животівський, О. Калакура, Б. Чирко, Л. Якубова [2; 16; 17; 19; 20] та ін.

Мета статті полягає в проведенні наукового аналізу процесу радянізації польського населення, шляхом поширення мережі освітніх навчальних закладів.

Важливим фактором, який суттєво впливав на стан польської шкільної освіти, був винятково високий рівень релігійності польського населення. В зв'язку з цим на часом нездоланні труднощі наштовхувалася в польських школах реалізація положень Декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду 1919 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Причому далеко не завжди працівникам місцевих радянських органів народної освіти в цій складній справі вистачало належного такту і внутрішньої культури [1, с. 51-52]. Адже при проведенні радянізації польського населення зовсім не враховувалися його національні особливості, насамперед, глибока релігійність та значний вплив католицької церкви на життя польської родини. Саме тому, основною метою радянської влади щодо польських шкіл стало вихолощування національної і релігійної сутності з навчального процесу, і з життя школи взагалі.

Партійні органи, які покладали на систему народної освіти велику роль у справі атеїзації польських дітей та молоді, неодноразово наголошували на необхідності поживлення й поліпшення такої роботи. Для цього ставили наступні завдання: 1) організувати гуртки вчителів для вивчення методів антирелігійної роботи в школі, усуваючи тих вчителів, які є провідниками релігії в школі; 2) ввести в якості обов'язкового предмету в програму всіх польських радянських партійних шкіл,

педтехнікумів, польських вузів, курсів перепідготовки методик антирелігійної пропаганди; 3) збільшити видання антирелігійної літератури; 4) особливу увагу приділити шкільним підручникам, які необхідно просочити антирелігійною пропагандою; 5) ввести відділ методики антирелігійної роботи в польський журнал «К новой школе» [8, арк. 6, 12].

Перед кожним педагогом ставилося завдання по витісненню релігійного розуміння світу в усіх його проявах (природі, праці, суспільстві) науковим розумінням. Для цього вчитель повинен був вміти протиставляти наукові факти та пояснення, які дає релігія. Наприклад, що врожай залежить від техніки хлібороба, а не від бога, тому потрібні не молитви та хресні ходи, а гарна обробка землі.

Особливо сильно вірили всіляким забобонам діти першої групи. Виховані на казках бабусь та дідусів про всіляку нечисту силу, мерців, що встають з могил, водяних, вони сприймали все за чисту монету. В родині їх навчали, якщо бачиш нечисту силу, то треба хреститися або читати молитву. Вчитель мав розвіяти всі жахливі казки веселими іграми та розвагами, беручи дітей із собою в страшні місця, як, наприклад, на цвинтар, у руїни тощо.

Другий, третій та четвертий роки підводили виробничу базу під навчання. Діти знайомилися з досягненнями науки, техніки та підлеглистю природи людині. Тут особливий акцент робився на вивченні історії релігії. Наголошувалося, що люди, збільшуючи свої знання, скорочували кількість богів і врешті прийшли до одного бога, проте і його зробили невидимим. Тобто, все антирелігійне виховання в школі було направлене на зміну світорозуміння учнів, яке вкладали у них батьки. Радянська педагогіка направляла на виховання в радянському громадянині матеріалістичного світогляду [14, арк. 242-243].

Незважаючи на вживані заходи, польське населення продовжувало жити за власними звичаями. Завідуючу польської школи Миколаєва А. Вендзиковську звинувачували в тому, що під час похорону вчительки вона разом з частиною учнів під релігійними хоругвами на чолі з ксьондзом «демонстраційно» брала участь у релігійній процесії по всьому місту. Цими діями показувала негативний приклад своїм вихованцям [9, арк. 16]. Вчитель цієї ж школи Ржепинський вказував на те, що громадсько-політична і антирелігійно-виховна робота серед учнів у польській школі майже відсутня. Зусилля у піднятті громадського та антирелігійного виховання учнів не дають успіху, бо керівництво і цільова політична настанова з боку завідуючої школи спрямована не в бік радянзації і класового виховання, а в бік угоди батькам та їх реакційним настроям. На його зауваження про необхідність посилення суспільно-політичної та антирелігійно-виховної роботи серед учнів від завідуючої отримував відповідь: «З цим питанням треба дуже обережно, так як батькам це може не сподобатися, бо вони дуже релігійні» [10, арк. 16].

Відчуваючи значний антирелігійний тиск, учні школи проявляли непокору. 7 листопада в день 10-ї річниці Жовтневої революції деякі учні прийшли на демонстрацію, але як тільки рушили з місця, частина учнів біля воріт косяолу залишили червоні прапори і відправилися на службу, а інші розбіглися під час походу. Учень Павлович під час шкільних занять на городі, почувши дзвін із косяолу, залишив роботу і пішов на службу. Для того, щоб запобігти впливові католицької церкви на учнів, партійні функціонери відгородили школу від косяолу парканом. Але через пророблений в огорожі отвір-перелаз вони продовжували утікати зі шкільних занять на богослужіння [10, арк. 16].

В умовах насильницької радянзації польські вчителі змушені були пристосовуватися до вимог влади, зовні сповідувати радянські традиції. Обстеживши польську школу в селі Щербані Вознесенського району Миколаївського округу, районна

та окружна інспектура народної освіти залишилися дуже задоволені роботою вчительки А. Секлюцької. Діти зустрічали приїжджих зі співом Інтернаціоналу та інших революційних пісень, зовні школа була обставлена по-радянськи. Згодом виявилось, що вчителька, користуючись віддаленим розташуванням від районного та окружного центру, влаштовує в селі богослужіння, хрестить новонароджених дітей, підміняючи собою ксьондза [6, арк. 65]. В 1924 році їздила до найближчого костюлу, де охрестила новонароджену селянську дитину, якій стала хрещеною матір'ю, деякі селяни називали її «кумою» [1.40, арк. 59]. З роботи вчительку, звичайно, звільнили, а на її місце прислали політично благонадійну І. Голодову. На загальних зборах селян А. Секлюцька заявила, що її знімають «не за відсутність загальноосвітнього цензу, а за релігійні переконання» [6, арк. 65].

Важливим засобом залучення польської молоді до комуністичного будівництва став піонерський рух. Радянські органи влади вважали, що ця нова структура шкільного самоуправління, яка опирається на колективну роботу, здатна виробити в учнів колективістські звички та організаційні вміння. Кінцева мета цього руху полягала у тому, щоб разом з дорослим пролетарським рухом знищити панівний клас, встановити диктатуру пролетаріату та будувати світле комуністичне суспільство. Для своєї сім'ї піонер повинен був стати провідником культурних починань, грамотності, домашнім агітаційним пропагандистом компартії за новий побут, активним його будівником [5, арк. 35].

Для молоді писали нові пісні з сильним антирелігійним змістом:

- « – Пионеры в Бога вы не веруйте,
- А где ваши Боги?
- Наши Боги скачат по дороге,
- А где ваша Пасха?
- Наша Пасха, комсомольская ласка,
- А где ваша Троица?
- Наша Троица в три шеренги строится».

В одній із доповідей по соціальному вихованню зазначалося, що піонерський рух серед польських дітей зазнав значних труднощів у зв'язку зі слабкою ще свідомістю та іноді, навіть, негативним ставленням деяких груп польського міського та сільського населення щодо дитруху з ворожим впливом католицького духовенства, з малою кількістю літератури польською мовою [15, арк. 101].

Невдалою виявилася спроба створити піонерський загін у Миколаївській польській школі. Вдалося заігувати лише трьох учнів. З метою організації піонерського загону з великими труднощами спромоглися знайти комсомольця, якого Політбюро направило до Харкова на курси піонерських працівників. Коли ж він після закінчення курсів повернувся до Миколаєва, то для нього не знайшлося роботи. В результаті, працівника направили до Бердичівського округу [6, арк. 33].

Організація роботи в польській школі № 87 міста Одеси, може стати гарним прикладом у вихованні «політично благонадійних дітей», дотримуючись всіх канонів тогочасної радянської системи освіти. Однак, наведеним даним не треба сліпо довіряти, адже вони могли бути просто вигадані для звітності або мали короткотерміновий характер. Отже, в 1925/1926 н. р. в чотирьох класах цієї школи навчалося 125 учнів, за національністю всі поляки. На початку року в піонерському загоні нараховувалося 16 осіб. У зв'язку з організацією форпосту (об'єднання піонерів різних загонів, що навчалися в одній школі), кількість піонерів почала збільшуватися. Засідання форпосту влаштовувалося планово – раз на два тижні. Працювали гуртки: драматичний, хоровий, політичний, які систематично проводили роботу, займаючись раз на тиждень. Щомісяця випускалася загальношкільна газета [12, арк. 68].

Згідно з даними, що наведені в одному зі звітів польсекції Одеси в 1927 році 20,3 % польських дітей міста було залучено до піонерських загонів. Проте такі показники не можна назвати сталими, адже існування піонерських загонів в польських школах було нестабільним. Створені за вказівкою вищих партійних та державних органів, вони відразу ж розпадалися під тиском релігійних і національних традицій.

На думку завідуючого польсекцією в Миколаєві Ржепинського, піонери знаходилися під моральним тиском більшості учнів. Він наводить приклад, як один учень в суперечці з піонеркою енергійно доводив що «комуністи дурні», «вступають в партію, щоб отримувати велику платню» і що «наш бог помер і з мертвих встав, а Ленін сконав і не встав». Проте вчителі школи в належній мірі не реагували на такі заяви, так як «більшість з них ідейно чужі радянській владі і компартії» [7, арк. 23].

Значне занепокоєння центральних органів влади викликала політична ненадійність польських вчителів. У політичних характеристиках польського вчительства, що надходили з округів, особливо відзначалася його пасивність у громадській роботі, ідеологічна невідповідність принципам нової школи, незначна кількість членів КП(б)У та ЛКСМУ серед учителів-поляків та висока релігійність. Саме тому, радянська влада приділяла дуже серйозну увагу польським педагогам зі старою ідеологією, проводячи серед них різного роду дискусії, збори, а також замінюючи їх на радянсько налаштованих учителів [3, арк. 5].

З метою подолання проблеми відсутності кваліфікованих політично надійних педагогічних кадрів для національних шкіл організовувалися різноманітні короткотермінові курси. З 1923/1924 н. р. почали працювати вищі педкурси ім. Ф. Кона, а в липні 1925 року в Києві – Центральні курси перепідготовки польських сільських вчителів. Діяли Польський інститут соціального виховання та Польський політехнікум, який у 1925/1926 навчальному році мав 95 слухачів, а в 1926/1927 – 143 [18, арк. 159].

Для повноцінного політичного та ідеологічного виховання населення та забезпечення партійних лав освіченими кадрами, створювалася система партійної освіти через організацію партійно-радянських шкіл. Ця система включала: школи політграмоти, радянські партійні школи та комуністичні університети. Створювалися подібні заклади і для польського населення.

При Інтернаціональних, національних клубах, на фабриках та заводах, де зосереджувалася значна кількість польських робітників, створювалися польські школи політграмоти, які можна назвати найнижчою ланкою в партійній освіті. В Миколаєві у жовтні 1925 року організовано 2 школи політграмоти: при клубі національних меншин та на скляному заводі. Записалося 40 осіб, відвідуваність – 70 %. Школи працювали один раз на тиждень по 2 години польською мовою, але слухачі користувалися російськими підручниками [4, арк. 8]. Проте уже з половини січня 1926 року робота школи при клубі нацмен завмирає через перевантаженість і неухвалене ставлення її керівника Сидоровича. У лютому кульгала робота школи при склозаводі через відсутність належного приміщення [6, арк. 9].

На заводі імені А. Марті організувати школу не вдалося, бо майже всі поляки були включені до загальних шкіл політграмоти та не бажали відвідувати польські. «Багато хто з комуністів поляків не хочуть вважати себе поляками» – доповідав польуповноважений цього заводу на засіданні Польбюро [4, арк. 45]. В жовтні 1926 року Польбюро знову спробувало створити школи політграмоти при склозаводі та клубі нацмен. До першої школи записалося 15 осіб, до другої – 20. Проте і цього разу польське населення активності у відвідуванні цих установ не проявило [6, арк. 31].

Восени 1926 року в Одесі створено дві школи політграмоти скороченого типу, які працювали при польсекціях в Інтернаціональному клубі та клубі імені Леніна. В першу записалося 14 осіб, в іншу – 25. Через відсутність підручників на польській мові заняття

було проводити дуже складно. Слухачі не могли прочитане російською мовою, перекласти польською. Відвідуваність була низька: в Інтернаціональному клубі – 30-60 %, а при клубі імені Леніна – 40-70 %. Основні труднощі в роботі цих шкіл: 1) відсутність підручників польською мовою; 2) неоднорідність складу (до школи записалися достатньо освічені слухачі, які бажали закінчити школу саме польською мовою, оскільки деякі з них просто забули національну мову, тому політичної термінології польською зовсім не знали, за відсутності польських книг, зацікавленість до занять вони втратили); 3) нестійкість місць організації шкіл і слухачів (безробітні, які приїхали з села або й місцеві, знайшовши яку-небудь роботу або в пошуках роботи, не відвідували систематично заняття) [13, арк. 64, 71-73].

В 1928 році в Одесі розпочала роботу Польська вечірня радянсько-партійна школа 2-го ступеня, куди записалося 24 особи. Заняття відбувалися 3 рази на тиждень. Вивчали такі предмети: історія класової боротьби, політекономія, світознавство, польська мова, математика. У другому півріччі замість світознавства вивчали економічну географію. Українська мова вводилася з другого року навчання.

Відвідуваність школи була не стабільною, що видно з наведених цифр: жовтень – 65 %, листопад – 61 %, грудень – 51 %, січень – 51 %, лютий – 40 %, березень – 62 %, квітень – 57 %. Не систематичне відвідування школи гальмувало процес навчання та впливало на його якість. Незважаючи на це, на думку керівництва школи, їм вдалося навчити слухачів орієнтуватися в політичних подіях, посилити їх зацікавленість газетами та покращити знання польської мови. Наприкінці року школу закінчило лише 11 слухачів, які й перейшли на наступний рік [13, арк. 13-15].

Для активістів надавалися місця в Київській польській радпартшколі 2-го ступеню. Мета цієї школи полягала у підготовці національних партробітників, в першу чергу пропагандистів та політосвітників. До школи приймалися лише особи віком від 20 до 32 років, партійні – члени партії, чи кандидати КП(б)У, комсомольці, за соціальним станом – робітники або селяни. Також вступник повинен був мати практичний стаж в одній із галузей партійної роботи та загальну освіту і підготовку в обсязі Радпартшколи 1-го ступеню (володіти польською мовою, бігло читати та писати, знати 4 математичні дії, мати загальні знання з географії, фізики, історії партії, політекономії, державного права).

Після вступу до школи, курсанти знаходилися на повному матеріальному забезпеченні держави. Безкоштовно проживали в інтернаті школи та забезпечувалися письмовими приладдям (олівці, папір, книжки тощо). Щомісяця отримували стипендію у розмірі 10 кр., а також окремо гроші на харчування (14 крб. 50 коп.) та одяг (5 крб.). Крім того, члени родини робітників та селян, відряджених до радпартшколи, мали право на одержання помісячної допомоги, якщо вони до моменту зарахування курсанта в школу знаходилися на його утриманні і не мали коштів для проживання. Право на одержання допомоги мали: дружина, діти до 16 років, непрацевдатні батько та мати, сестри та брати, якщо їх батьки непрацевдатні. Розмір допомоги на одного члена становив 15 крб. [13, арк. 99-100]

Для повного закінчення партійної освіти поляки-комуністи могли вступати в польсектор Губпартшколи і Окпартшколи в Києві, польський сектор Комуністичного університету Заходу в Москві та Вищу польську школу Комскладу червоних командирів у Москві [11, арк. 47, 57].

Отже, в 1920-х рр. новостворена радянська влада, з метою залучення на свій бік різнонаціонального населення величезної держави, запровадила політику «коренізації». Одним з її важливих напрямків стало відкриття шкіл з національними мовами навчання, в тому числі і польською. Проте зміст навчального матеріалу був повністю просякнутий радянською ідеологією та антирелігійною пропагандою. Саме тому, польське населення, яке релігію сприймає як національну ознаку, двояко і неоднозначно відносилось до

радянських освітніх закладів. З одного боку, створення мережі національних шкіл з польською мовою навчання мало важливе значення для збереження їх самобутності та ідентичності, а з іншого, широка антирелігійна пропаганда та насадження комуністичної ідеології відштовхували польське населення від цих шкіл. Учні, вчителі й звичайне населення польської національності чинило супротив насаджуваним комуністичним ідеям та залишалися вірними своїм національним звичаям і традиціям.

Список використаної літератури

1. Бакало І. Національна політика Леніна / І. Бакало. – Мюнхен : Сучасність, 1974. – 117 с. ; Bakalo I. Natsionalna polityka Lenina / I. Bakalo. – Miunkhen : Suchasnist, 1974. – 117 s.
2. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20–30-і рр. / О. Войналович. – Київ–Полтава : Рідний край, 1992. – 148 с. ; Voinalovych O. Orhanizatsiia shkilnoi osvity dlia natsionalnykh menshyn v Ukraini: 20–30-i rr. / O. Voinalovych. – Kyiv–Poltava : Ridnyi kraj, 1992. – 148 s.
3. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 118. – 25 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Mykolaiivskoi oblasti (dali – DAMO). – F. P-1. – Op. 1. – Spr. 118. – 25 ark.
4. ДАМО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 226. – 77 арк. ; DAMO. – F. P-1. – Op. 1. – Spr. 226. – 77 ark.
5. Там само. – Спр. 235. – 35 арк. ; Tam samo. – Spr. 235. – 35 ark.
6. Там само. – Спр. 298. – 69 арк. ; Tam samo. – Spr. 298. – 69 ark.
7. Там само. – Спр. 403. – 23 арк. ; Tam samo. – Spr. 403. – 23 ark.
8. Там само. – Спр. 530. – 37 арк. ; Tam samo. – Spr. 530. – 37 ark.
9. Там само. – Спр. 532. – 18 арк. ; Tam samo. – Spr. 532. – 18 ark.
10. Там само. – Спр. 618. – 26 арк. ; Tam samo. – Spr. 618. – 26 ark.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 1236. – 123 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO). – F. P-3. – Op. 1. – Spr. 1236. – 123 ark.
12. ДАОО. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 379. – 150 арк. ; DAOO. – F. P-7. – Op. 1. – Spr. 379. – 150 ark.
13. Там само. – Ф. П-7. – Оп. 1. – Спр. 1543. – 103 арк. ; Tam samo. – F. P-7. – Op. 1. – Spr. 1543. – 103 ark.
14. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-169. – Оп. 1. – Спр. 781. – 322 арк. ; Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti (dali – DAKhO). – F. R-169. – Op. 1. – Spr. 781. – 322 ark.
15. ДАХО. – Ф. Р-414. – Оп. 1. – Спр. 853. – 204 арк. ; DAKhO. – F. R-414. – Op. 1. – Spr. 853. – 204 ark.
16. Животівський В. Освіта національних меншин у 1920-ті роки як «знаряддя комуністичного переродження» суспільства / О. Животівський // Відродження. – 1995. – № 4. – С. 72-74 ; Zhyvotivskiy V. Osvita natsionalnykh menshyn u 1920-ti roky yak «znariaddia komunistychnoho pererodzhennia» suspilstva / O. Zhyvotivskiy // Vidrozhennia. – 1995. – № 4. – S. 72-74.
17. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Калакура. – Київ : Знання України, 2007. – 508 с. ; Kalakura O. Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u KhKh stolitti / O. Kalakura. – K.: Znannia Ukrainy, 2007. – 508 s.
18. «Погляд крізь роки...» : Матеріали опитувань свідків голодомору 1932–1933 рр. в селах Киселівка та Максимівка Снігурівського району Миколаївської області // Шкільний краєзнавчий альманах – Киселівська загальноосвітня школа І-ІІІ ст., 2010. – № 2. – С. 8–13 ; «Pohliad kriz roku...» : Materialy opytuvan svidkiv holodomoru 1932–1933 rr. v

selakh Kyselivka ta Maksymivka Snihurivskoho raionu Mykolaivskoi oblasti // Shkilnyi kraieznavchy almanakh– Kyselivska zahalnoosvitnia shkola I-III st., 2010. – № 2. - S. 8–13

19. Чирко Б. Під пресом імперської ідеології. Початок формування національної школи та її денационалізація в умовах тоталітарного режиму (1920-1930-ті рр.) / Б. Чирко // Відродження. – 1993. – № 1. – С. 66-68 ; Chyrko B. Pid presom imperskoi ideolohii. Pochatok formuvannia natsionalnoi shkoly ta yii denatsionalizatsiia v umovakh totalitarnoho rezhymu (1920-1930-ti rr.) / B. Chyrko // Vidrodzhennia. – 1993. – № 1. – S. 66-68;

20. Якубова Л. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30 роки): коренізація та депортація / Л. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22-35 ; 1999. – № 1. – С. 41-55 ; Yakubova L. Natsionalno-kulturne zhyttia etnichnykh menshostei Ukrainy (20-30 roky): korenizatsiia ta deportatsiia / L. Yakubova // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1998. – № 6. – S. 22-35 ; 1999. – № 1. – S. 41-55

Стаття надійшла до редакції 06.06.2016 р.

O. Tretyakova

EDUCATION AS A MEANS OF COMMUNIST EDUCATION POLISH PEOPLE IN SOUTHERN UKRAINE 1920-S

On the basis of archival and other sources the process of re-communist polish population by soviet-trained educational institutions: labor schools, pionering organizations, different types of schools of political literacy, teacher training courses and more. Analysis of the educational process of these institutions showed their zaideologizirovanost and anti-religious content that resulted in a negative attitude to them polish population.

Content Initial material in labor schools was aimed at fostering students' materialist worldview. Before school task displacement in the religious understanding of the world in all its forms (nature, labor, society) scientific understanding. To do this, teachers had to oppose scientific facts and explanations offered by the religion. Great attention was paid to politically reliable re-education of polish teachers.

An important means of attracting young people to the polish communist construction was the pioneer movement. Pioneer of educated students in the collectivist spirit of equality and brotherhood single Soviet nation. His ultimate goal was to ensure that adults with the proletarian movement to destroy the ruling class, to establish dictatorship of the proletariat and build a bright communist society.

For a complete political and ideological education of the polish population and ensure the party ranks of educated personnel, created a system of party education through the organization of party and soviet schools. This system included: schools of political literacy, the soviet communist party schools and universities.

As a result of the analysis, we concluded that the polish population ambivalent and ambiguous related to newly established institutions. On the one hand, the creation of a network of national educational institutions of polish language teaching was important to preserve their identity and identity, on the other hand, a broad anti-religious propaganda and the imposition of communist ideology pushed the polish population of these schools.

Key words: *polish minority, south of Ukraine, labor school, the pioneer organization, sovietization, anti-religious propaganda.*

УДК 94(477.8)

Я.П. Цецик

ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧОРНОСОТЕНЦІВ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті досліджено документи, які відображають роль російських чорносотенців у загостренні міжнаціональних і міжконфесійних взаємовідносин на Волині на початку ХХ ст. З'ясовано вплив Російської православної церкви у пропаганді ідеології Союзу руського народу в регіоні. На основі аналізу періоджерел проаналізовано основні напрями діяльності чорносотенців у Волинській губернії на початку ХХ ст.

Ключові слова: Волинська губернія, чорносотенці, католики, євреї, німці, міжконфесійні взаємовідносини, ідеологія.

Актуальність статті. Обрана для дослідження проблема є багатогранною. Адже завдяки підтримці з боку органів влади Російської імперії і православного духовенства чорносотенний Союз руського народу (СРН) відіграв важливу роль у політичному житті Волині.

Джерельну базу дослідження становить цикл статей, які були опубліковані на сторінках «Почаївського листка», який з 1906 р. став рупором пропаганди чорносотенної ідеології на Волині.

Мета статті: на основі аналізу публікацій у названому виданні з'ясувати роль російських чорносотенців у загостренні міжнаціональних та міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та на початку Першої світової війни.

На початку ХХ ст. у результаті посилення русифікаторської політики Російської імперії у багатьох регіонах держави спостерігалось ускладнення міжетнічних взаємовідносин. Не стала винятком і Волинська губернія. У краї проживали представники різних етногруп, що було зумовлено особливостями історичного та геополітичного розвитку регіону. Це великою мірою впливало на етноконфесійні взаємовідносини. Основну етнічну групу населення Волині складали представники титульної нації – українці, абсолютна більшість із яких проживала у сільській місцевості. Другою за чисельністю етнічною групою населення були євреї, яких у краї налічувалося 548 тис. осіб, третьою – поляки, четвертою – німецькі колоністи. Етнічні росіяни йшли лише п'ятими, і на Волині їх проживало всього близько 38 тис. осіб.

Варто зазначити, що у той час на Волині проживало 11 % усіх євреїв Російської імперії. Це пояснюється наявністю штучно створеної російськими урядами «смуги осілості» для представників цієї етнічної групи. В її межах вони могли відносно вільно проживати, але й тут проти них застосовувалися певні обмеження, які посилювалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наприклад, їм було заборонено купувати чи орендувати землю, вони також часто відчували ущемлення щодо вибору конкретного місця проживання [1, с. 52].

Після оприлюднення Миколою ІІ маніфесту 17 жовтня 1905 р. у Російській імперії розпочали легальну діяльність різні політичні угруповання. Восени того ж року було утворено СРН – чорносотенну партію, яка незабаром здобула лідируючі позиції у чорносотенному монархічному русі в імперії.

З моменту свого утворення це політичне об'єднання проводило активну наступальну діяльність на українських землях. Незабаром Волинь стала одним із

провідних центрів чорносотенного руху в імперії. Лави волинських чорносотенців налічували понад 100 тис. осіб. Ключову роль у посиленні позицій СРН відіграла Російська православна церква (РПЦ). Так, Почаївська Лавра стала центром пропаганди чорносотенної ідеології у краї, а її архимандрит Віталій – лідером місцевих чорносотенців.

На початку ХХ ст. у друкарні Почаївської Лаври було надруковано десятки тисяч чорносотенних брошур, журналів, на сторінках яких не лише пропагувалася ідеологія чорносотенного руху, а й було розпочато агресивну кампанію з дискредитації німецьких колоністів, поляків, євреїв тощо.

У Державному архіві Рівненської області зберігається значна кількість документів, дослідження та аналіз яких дозволяють об'єктивно дослідити діяльність чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. Особливе місце серед таких джерел займає «Почаївський листок», який із 1906 р. став пресовим органом СРН у краї. На його сторінках систематично публікувалася велика кількість статей не лише пропагандистського характеру, а й мали місце матеріали, у яких дискредитувалися іудеї, поляки, німецькі колоністи.

На початку ХХ ст. на сторінках досліджуваного видання було опубліковано цикл статей яскраво вираженого антинімецького й антипротестантського спрямування. Ці тенденції різко посилювалися з початком Першої світової війни. Ось заголовки деяких публікацій: «Волинська штунда та її зв'язок з Німеччиною» [2, с. 5-6], «Німецькі колонії» [3, с. 5-10], «Німецький захист російського баптизму» [4, с. 5-6], «Шваби чи австрійці» [5, с. 7], «Німеччина набагато гірше татарщини чи тевтони наших днів» [6, с. 13-15].

Це – незначна частина з антинімецького циклу статей, опублікованих у «Почаївському листку» впродовж січня-лютого 1915 р. Спільним у них є шквал безпідставних звинувачень німецьких колоністів Волині з боку чорносотенців у підриві суспільного устрою держави, зв'язках з Німеччиною, з якою Росія перебувала у стані війни. Автори цих статей не навели жодного вагомого доказу на користь своєї правоти. Ключовими аргументами, якими оперували чорносотенці, була етнічна та конфесійна приналежність аграрних колоністів. Адже більшість волинських німців були протестантами, а з цим не могла змиритися російська влада й РПЦ. З цього приводу в одній із статей було відзначено: «Штундо-баптизм – авангард германізму. Це беззаперечна істина, в яку, на жаль, впродовж десятиліть не хотіли вірити наша влада й прогресивне суспільство, дивлячись на цей рух крізь рожеві окуляри свободи совісті. Заплющують очі на це найбільше зло навіть і нині, під час титанічної війни православної Росії й слов'янства з протестантською Німеччиною» [4, с. 4].

Чорносотенці спільно з діячами РПЦ на сторінках свого пресового органу активно використовували той факт, що країна була у стані війни з Німеччиною, тому теза про зв'язок колоністів із ворожою державою хоча й абсолютно бездоказова, присутня у більшості статей. Власне, про аргументацію й хоча б якусь доказовість чорносотенці – провідники тогочасної пропагандистської політики імперії, не дбали – головне було висунути звинувачення.

Одночасно з цим протестантські течії визначалися як ворожі Росії конфесії. Чорносотенці не брали до уваги ту обставину, що абсолютна більшість німецьких колоністів проживали у сільській місцевості і взагалі не брали участі у суспільно-політичному житті регіону. Публікації подібного змісту та конфронтаційний характер взаємовідносин між протестантами й РПЦ, що підігривався останньою, створювало підґрунтя для загострення російсько-німецьких взаємовідносин на Волині.

Як уже зазначалося, третю за чисельністю етнічну групу населення тогочасної Волинської губернії склали поляки. Незважаючи на намагання багатьох російських

урядів послабити позиції польської аристократії, вона й надалі продовжувала відігравати провідну роль серед великих землевласників регіону. На початку ХХ ст. поляки становили понад 75 % поміщиків Волині. А серед власників величезних латифундій їх відсоток був ще вищим. Тому чорносотенці у протидії полякам-католикам вдало використовували традиційно негативне ставлення селян до поміщиків. Одним із напрямів їх діяльності було формування саме негативного образу поміщика поляка-католика, який свідомо принижував і «знущався» з православних селян. Другим важливим аргументом була конфесійна приналежність поляків Волині. Саме на цьому спекулювали чорносотенці, звинувачуючи католиків у тому, що ті глумляться на православною вірою.

Антипольська тематика постійно була присутня на сторінках чорносотенного «Почаївського листка». Впродовж 1906 – 1916 рр. у ньому було надруковано величезну кількість статей яскраво вираженого антипольського й антикатолицького спрямування. Їх дослідження та неупереджений аналіз дають змогу з'ясувати причини їх публікації.

Багато з них було присвячено звинуваченню поляків, а особливо ксьондзів у протидії діяльності РПЦ й налаштуванню проти православних священиків місцевого населення, насамперед католиків. Яскравим прикладом цього є стаття під назвою «Що говорив у Думі єпископ Холмський Євлогій про ставлення католиків до православних». У ній стверджувалося, що ксьондзи чинили всілякі перепони діяльності священиків РПЦ на Холмщині. Одночасно з цим ним було наголошено на, тому, що російська влада цілком правомірно віддала римо-католицький костел православної церкві [7, с.136-137].

Щодо кількості антипольських й антикатолицьких статей, то вони публікувалися майже у кожному номері досліджуваного видання, а в окремих номерах і по декілька. Так, лише № 9 «Почаївського листка» за 1906 р. було опубліковано три таких статті. В одній з них під назвою «Кара Божа за зраду православ'ю» відзначалося, що ксьондз проповідував своїм парафіянам, і не лише їм, а й декому з православних, що незабаром «Волинська губернія ввійде до складу польського королівства, що у Варшаві буде польський король, католики будуть поміщиками, а православні селяни будуть виконувати панщину». Під впливом цих проповідей міщанин М. А. Шишковський, дружина якого була католичкою, «зрадив православ'ю і був прийнятий ксьондзом у лоно католицької церкви», але приблизно через півтора місяці після цього він «у страшних муках... помер» [8, с. 69-70]. В іншій статті цього ж номера під назвою «За чужими погналися, а своїх не вберегли» зосереджувалася увага на тому, що польські ксьондзи з весни 1905 р. після видання Маніфесту Миколи II від 17 квітня 1905 р. «Про свободу віросповідань» намагалися «негідними методами заманити православних в костел». Однак вони не лише не досягли своєї мети, а навпаки понад 70 ксьондзів у Польщі утворили товариство «Мавріавітів» й розпочали критикувати та засуджувати «розкішне, заможне життя ксьондзів» [9, с. 70]. Автор даної статті намагався довести, що католицька церква послаблюється через внутрішні протиріччя. Суперечливим у ній є той факт, що після 1905 р. на Волині кількість католиків зростала, й не лише за рахунок міграції населення: частина православних переходила у римо-католицьку віру, що негативно позначалося на позиціях РПЦ. В іншій статті з цього ж номера під назвою «Фанатизм ксьондза» ішлося, що у Мінській губернії місцевий ксьондз, якого запросили до хворої старої жінки, дізнавшись, що її дочка вийшла заміж за православного, замість виконання релігійного обряду в її помешканні наголосив: «Хай буде проклята та мати, яка віддає свою дитину заміж за православного, чи віддає своїх дітей у російську школу. Хай буде проклятий той будинок, в якому живе православний і в який не може зайти капелан» [10, с. 7].

Як бачимо, у цих публікаціях поляків звинувачували у тому, що вони пропагують ідею відродження своєї державності та проклинають православних. Звинувачення,

висунуті ксьондзам чорносотенцями, найчастіше були вигаданими, але таким чином автори цих та інших антикатолицьких статей намагалися сформувати образ ксьондза – ворога російської держави й православної віри.

В іншій антикатолицькій статті автор обурювався тим, що «Поляки відповідно до повчань своїх ксьондзів, намагаються звести православних з істинного шляху й осміяти їхню віру. З цією метою вони використовують службу п'ятидесятниці». Й далі автор аналізує проведення церковних обрядів католиками, зауважив, що саме їхні обряди, а не православні суперечать церковним канонам [11, с. 164-165].

Антикатолицька тематика присутня у незліченній кількості статей. Різні за змістом, порушенням кола проблем, ці публікації зводилися до одного спільного знаменника: звинуватити в існуючих у суспільстві негараздах поляків-католиків, а не владу імперії. Намагалися зобразити ксьондзів ініціаторами розпалювання міжконфесійного протистояння, а РПЦ, яка й насправді спільно з чорносотенцями це ініціювала показати лише з позитивного боку.

Обурення чорносотенців викликав збір пожертв на будівництво римо-католицького костелу, а відозви, надруковані з цього приводу, були написані польською мовою. З цього приводу в аналізованому виданні відзначалося, «що росіяни по-польськи не говорять і говорити не будуть» [12, с. 343]. У статті під промовистою назвою «До католиків Віленської, Волинської, Подільської та Холмської землі» на основі вигаданих чи перекручених фактів стверджувалося, що на всіх слов'янських землях римо-католицька віра була силою й неправдою нав'язана населенню. Одночасно ксьондзів звинувачували у тому, що вони налаштовували місцевих селян проти російських поміщиків, які були православними [13, с. 36-37].

Отже, як свідчить аналіз матеріалів, опублікованих у «Почаївському листку», російські чорносотенці спільно з кліром РПЦ ставили перед собою конкретну мету: дискредитувати в очах читачів римо-католиків і поляків. Більшість висунутих їм звинувачень були неправдивими. Безкарність авторів цих публікацій за відверту антипольську пропаганду свідчить, що така діяльність проводилася у контексті урядової політики Російської імперії ізохочувалася органами влади.

Важливу роль у пропагандистській роботі чорносотенців відігравав той факт, що «Почаївський листок» мусили переплачувати всі церковні бібліотеки Волинської губернії [14, арк. 46]. З моменту перетворення досліджуваного видання у рупор пропаганди чорносотенної ідеології на Волині його тираж значно зріс.

Ще однією етнічною групою населення, яка зазнавала постійних переслідувань з боку чорносотенців на Волині, були євреї. Дослідження документів, які відтворюють юдофобський напрям діяльності російських чорносотенців, дозволяє констатувати, що він реалізовувався у руслі урядової політики російської влади щодо цієї етної групи.

Проведений аналіз видань чорносотенців свідчить, що практично у кожному номері публікувалися юдофобські статті. У контексті ідеології СРН формувалися й номери «Почаївського листка». У кожному його номері друкувалися одна або кілька таких статей. Так, в одному з номерів досліджуваного видання було надруковано такі антиєврейські статті: «Жид скаче, а селяни с. Новосілки і села Богданівки плачуть» [15, с. 11], «166 лівих депутатів, жида і село» [16, с. 12], «Знуцання євреїв над особистістю християнина» [17, с. 31], «Жидівські каверзи і радість ксьондзів» [18, с. 35-36].

Три вищезазначених публікації були написані одним автором. Його обурив той факт, що 166 депутатів III Думи внесли на її розгляд законопроект, в якому пропонувалося скасувати «смугу осілості» для євреїв в імперії і дозволити їм вільно селитися, де вони вважають за доцільне. З цього приводу селяни одного з сіл «Подільської губернії просять Государя не допустити такого закону» [16, с. 12].

У 2-х публікаціях євреї звинувачувалися в тому, що вони багатіли за рахунок селян [15; 17]. Ще в одній висловлювалося обурення з того, що на кордоні Гродненської та Лонжиської губерній у м. Цеханові євреї за допомогою ксьондзів придбали землю, на якій раніше планувалося будувати церковнопарафіяльну російську школу. Автор робить висновок, що саме євреї спільно з ксьондзами перешкоджали отримувати освіту росіянам [18, с. 35-36].

Це ніщо інше, як спроба вплинути на формування негативного образу євреїв.

У статті під назвою «Що гірше – жид чи німець» її авторка, відома діячка СРН Є. де Вітте обґрунтовувала юдофобську позицію російських чорносотенців тим, «що Європа не вживає ніяких заходів проти того, що вже відбувається у ній і загрожує їй загибеллю, а саме: навалюю жидів», і далі: «Я навіть думаю, що знищення жидів відбувається за допомогою жовтої раси, тому що біла арійська раса виявляється нездатною до того, піддавшись повністю жидівству. Є ще інша навала, яка загрожує Європі і світу: навала німців, які загрожують усім неповноцінним народам поневоленням і бідністю» [19, с. 6].

Чорносотенці у дусі тогочасної внутрішньої політики Російської імперії на сторінках даного пресового органу відверто формували образ єврея-лихваря, ворога держави і православної церкви, звинувачували їх у всіх економічних негараздах, які у той період відбувалися державі.

Значна частина публікацій була присвячена «незаконному», згідно з позицією чорносотенців проживанню євреїв у ряді населених пунктів краю. В одній із них чорносотенець І. Горбик наголосив, що на станції Маневичі (Луцький повіт) проживало багато євреїв, яким там було заборонено селитися. «Ці євреї зазвичай наносять значну шкоду місцевому селянству, тому що єврей, не обманувши, не може жити», – стверджував він. Лише після звернення місцевих членів СРН до поліції деякого з євреїв примусово виселили, але через декілька днів вони повернулися назад. Заможних євреїв поліція взагалі не турбувала [20, с. 23-24]. В інших статтях, зокрема, «Куди діваються губернаторські розпорядження про виселення євреїв?» [21, с. 23], «Жидівські голодранці» [22, с. 23-24] чорносотенці звинуватили місцевих селян і поліцію у тому, що їх підкупили заможні євреї, щоб вони перешкоджали їх виселяти.

Отже, аналіз матеріалів, опублікованих у «Почаївському листку», свідчить, що він є важливим джерелом, яке дає змогу об'єктивно дослідити юдофобську політику російських чорносотенців і РПЦ на Волині на початку ХХ ст.

Таким чином, аналіз «Почаївського листка», який з 1906 р. був пресовим органом СРН на Волині, дозволяє констатувати, що чорносотенці спільно з РПЦ на початку ХХ ст. проводили відверту антиєврейську, антипольську й антинімецьку пропаганду. Ініціаторами такої діяльності були як владні структури Російської імперії, так і православне духовенство. Різні за тематичною спрямованістю ці публікації мали одну мету: довести читачеві «вищість і безгрішність росіян і РПЦ» над іншими етнічними групами й конфесіями. У результаті це загострило й так непрості міжетнічні взаємовідносини на Волині.

Список використаних джерел

1. Цецик Я. П. Політика російських чорносотенців відносно євреїв на Волині на початку ХХ ст. / Я. П. Цецик // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Сер. : Історія. —2016. – Вип. 24. - С. 51-56 ; Tsetsik Ya. P. Politika rosiyskikh chornosotentsiv vidnosno evreyiv na Volini na pochatku HH st. / Ya. P. Tsetsik // Naukovi zapiski Vinnitskogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mihayla Kotsyubinskogo : Zb. nauk. prats. Seriya : Istoriya. – Vip. 24. – Vinnitsya : FOP Korzun D. Yu., 2016. – S. 51-56.

2. Волынская штунда и её связь с Германией // Почаевский листок. –1915. – № 6.– 15 февр.. – С. 5-6 ; Volynskaya shtunda i ee svyaz s Germaniey // Pochaevskiy listok. –1915. – № 6.– 15 fevr. – S. 5-6.
3. Немецкие колонии // Почаевский листок. – 1915. – № 1. – 9 янв. – С. 5-10 ; Nemetskie kolonii // Pochaevskiy listok. – 1915. – № 1. – 9 yanv. – S. 5-10.
4. Немецкая защита русского баптизма // Почаевский листок. – 1915. – № 1. –9 янв. – С. 4 ; Nemetskaya zashchita russkogo baptizma // Pochaevskiy listok. – 1915. – № 1. –9 yanv. – S. 4.
5. де Витте Е. Швабы или австрийцы / Слизавета де Витте// Почаевский листок. – 1915. – № 7. – 22 февраля. – С. 7 ; de Vitte Ye. Shvaby ili avstriytsy / Clizaveta de Vitte// Pochaevskiy listok. – 1915. – № 7. – 22 fevralya. – S. 7.
6. Немечество хуже татарщины или тевтоны наших дней // Почаевский листок. – 1915. – № 8. – 28 февр. – С. 13-15 ; Nemechestvo khuzhe tatarshchiny ili tevtony nashikh dney // Pochaevskiy listok. – 1915. – № 8. – 28 fevr. – S. 13-15.
7. Что говорил в Думе епископ Холмский Евлогий об отношении католиков к православным // Прибавление к Почаевскому листку за 1908 год. –№ 17-18. – С. 136-137 ; Chto govoril v Dume episkop Kholmkiy Yevlogiy ob otnoshenii katolikov k pravoslavnyum // Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1908 god. –№ 17-18. – S. 136-137.
8. Печуловский А., свящ. Кара Божия за измену православию / свящ. А. Печуловский // Почаевский листок. – 1906. – № 9. – С. 69-70 ; Pechulovskiy A., svyashch. Kara Bozhiya za izmenu pravoslaviyu / svyashch. A. Pechulovskiy // Pochaevskiy listok. – 1906. – № 9. – S. 69-70.
9. За чужими погнались, а своих не уберегли // Почаевский листок. – 1906. – № 9. – С. 70 ; Za chuzhimi rognalis, a svoikh ne uberegli // Pochaevskiy listok. – 1906. – № 9. – S. 70.
10. Фанатизм ксендза // Почаевский листок. – 1906. – № 9. – С. 71-72 ; Fanatizm ksendza // Pochaevskiy listok. – 1906. – № 9. – S. 71-72.
11. Польская хитрость // Прибавление к Почаевскому листку за 1907 год. –№ 20-21. – С. 164-165 ; Polskaya khitrost // Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1907 god. –№ 20-21. – S. 164-165.
12. Копачёва О. Ксьондзовская наглость / О. Копачёва // Прибавление к Почаевскому листку за 1908 год. –№ 34-35. –С. 343 ; Kopacheva O. Ksondzovskaya naglost / O. Kopacheva // Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1908 god. –№ 34-35. –S. 343.
13. До католиков Виленской, Волынской, Подольской и Холмской земли // Прибавление к Почаевскому листку за 1908 год. –№ 5. –С. 36-37 ; Do katolikov Vilenskoj, Volynskoj, Podolskoj i Kholmskoj zemli // Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1908 god. –№ 5. –S. 36-37.
14. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.), ф. 634, оп. 5, спр. 48, арк. 46 ; Derzhavniy arkhiv Rivnenskoj oblasti (dali Derzharkhiv Rivnenskoj obl.), f. 634, op. 5, spr. 48, ark. 46.
15. Молдавский П. Жид скачет, а крестьяне с. Новосельцы и деревни Богдановка плачут / П. Молдавский// Почаевский листок. – 1911. – № 14-15. – С. 11 ; Moldavskiy P. Zhid skachet, a krestyane s. Novoseltsy i derevni Bogdanovka plachut / P. Moldavskiy// Pochaevskiy listok. – 1911. – № 14-15. – S. 11.
16. Молдавский П. 166 левых депутатов, жида и деревня / П. Молдавский // Почаевский листок. – 1911. – № 14-15. – С. 12 ; Moldavskiy P. 166 levykh deputatov, zhidy i derevnya / P. Moldavskiy // Pochaevskiy listok. – 1911. – № 14-15. – S. 12.
17. Штуль А. Издевательство евреев над личностью христьянина / А. Штуль // Почаевский листок. – 1911. – № 14-15. – С. 35 ; Shtul A. Izdevatelstvo evreev nad lichnostyu khristyanina / A. Shtul // Pochaevskiy listok. – 1911. – № 14-15. – S. 35.

18. Молдавский П. Жидовские каверзы и радость ксьондзов / П. Молдавский // Почаевский листок. – 1911. – № 14-15. – С. 35-36 ; Moldavskiy P. Zhidovskie kaverzy i radost ksondzov / P. Moldavskiy // Pochaevskiy listok. – 1911. – № 14-15. – S. 35-36.

19. де Витте Е. Что хуже – жид или немец / Е. де Витте // Почаевский листок. – 1912. – № 15. – 25 февр. – С. 6 ; de Vitte Ye. Chto khuzhe – zhid ili nemets / Ye. de Vitte // Pochaevskiy listok. – 1912. – № 15. – 25 fevr. – S. 6.

20. Горбик И. Сильно присосались, никак не оторвёшь / И. Горбик // Почаевский листок. – 1911. – № 19. – 4 июня. – С. 23-24 ; Gorbik I. Silno prisosalis, nikak ne otorvesh / I. Gorbik // Pochaevskiy listok. – 1911. – № 19. – 4 iyunya. – S. 23-24.

21. Тарасюк Ф. Куда деваются губернаторские предписания о выселении евреев / Ф. Тарасюк // Почаевский листок. – 1911. – № 37-38. – 10 окт. – С. 23 ; Tarasyuk F. Kuda devayutsya gubernatorskie predpisaniya o vyselenii evreev / F. Tarasyuk // Pochaevskiy listok. – 1911. – № 37-38. – 10 okt. – S. 23.

22. Жидовские голодранцы // Почаевский листок. – 1911. – № 37-38. – 10 окт. – С. 23-24 ; Zhidovskie golodranty // Pochaevskiy listok. – 1911. – № 37-38. – 10 okt. – S. 23-24.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2016 р.

J. Tsetsyk

**ACTIVITIES OF THE BLACK HUNDREDS IN VOLYN IN THE BEGINNING
OF THE TWENTIETH CENTURY IN THE DOCUMENTS OF THE STATE
ARCHIVES OF RIVNE AREAS**

In the article the documents that reflect the role of the Russian reactionaries in aggravation of interethnic and interfaith relations in Volyn in the early twentieth century. The influence of the Russian Orthodox Church in promoting the ideology of the Union of Russian people in the region. Based on the analysis of primary sources analyzed the main activities of the Black Hundreds in Volyn province in the early twentieth century. Studied that in the early twentieth century. as a result of strengthening Russification policies of the Russian Empire in many regions of the country experienced a complication of inter-ethnic relations. Was no exception and the Volyn province. The province lived representatives of various ethnic groups, due to the peculiarities of historical and geopolitical development. This is largely affected the ethnic-religious relations.

The basic policies reactionaries aimed at discrediting Poles, Jews and German agricultural settlers in Volyn in the study period. On the basis of the documents proved that this activity was carried out in the context of contemporary domestic politics of empire.

It is proved that the pages of the press agency workers researched the political groups routinely accused members of other ethnic groups and religions in all the troubles that have been in the state.

These activities contributed reactionaries complication of international relations in Volyn, which negatively affected the socio-political life of the region.

Keywords: *Volyn province, the Black Hundreds, Catholics, Jews, Germans, interfaith relations, ideology.*

В.Г. Ціватий

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ВІДЛУННЯ І ДОРОГОВКАЗИ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ВИТОКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814-1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

За підсумками компаративного аналізу зовнішньої політики і дипломатії європейських держав раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) подано модель європейської дипломатії досліджуваного періоду. Особлива увага приділяється інституціональному розвитку суспільно-політичної думки та інституційно-дипломатичної практики в Західній і Центральній Європі. Визначено напрями розвитку теорії та практики зовнішньої політики і дипломатії в Європі раннього Нового часу (XVI-XVIII століть), особливості їх формування і становлення у провідних державах Європи.

Ключові слова: *зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814-1815рр.), ранній Новий час (XVI-XVIII ст.), Європа.*

Вступ. Теорія та практика дипломатії, зовнішньої політики і міжнародних відносин на сьогодні знову стає об'єктом прискіпливої уваги сучасних науковців, що можливо пояснити одним беззаперечним фактом – кардинальними змінами, що відбуваються щоденно в сучасній системі міжнародних відносин глобалізованого світу. У такі критичні моменти відповіді, як правило, на нашу думку, варто й необхідно шукати перш за все, в історичному досвіді.

Так, одне з центральних місць у політико-дипломатичній теорії й практиці доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію, політико-дипломатичних систем, технік переговорного процесу тощо. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій, політико-дипломатичні системи тощо).

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [1, с. 268-274].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав, політико-дипломатичних систем провідних держав світу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як С.В. Віднянський, Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, І.В. Жалоба, М.В. Кірсенко, А.І. Кудряченко, С.І. Лиман, О.П. Машевський, С.В. Пронь, С.С. Троян, О.І. Сич, С.Б. Сорочан, Л.Д. Чекаленко, Т.В. Чухліб. Характерною рисою російської історіографії другої половини ХХ-початку ХХІ століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – Л.М. Брагіна, В.О. Ведюшкін, Н.І. Девятайкіна, Т.В. Зонова, Ю.Є. Івонін, Л.І. Івоніна, О.Ф. Кудрявцев, О.Д. Люблінська, Б.Ф. Поршнев, С.Д. Сказкін, С.П. Карпов, П.Ю. Уваров, Н.О. Хачатурян, Л.Р. Хут, С.К. Цатурова, А.О. Чубарьян, М.А. Юсін та інші.

Суттєву увагу до проблем теорії та практики міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл [2; 3].

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Англо-американська і французька історіографія представлена в праці Марка Жаретта [2]. На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Тьєррі Ленца, яка була видана в Парижі у 2013 році. Ця роботи відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на передумови, хід і результати Віденського конгресу. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоб висвітлити фактичні події та інституціональну історію Віденського конгресу в різних її проявах, а головно в тому, щоб оцінити значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник підкреслює, що він намагався написати європейську історію Віденського конгресу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Віденський конгрес. У його роботі надається розгорнута французька історіографія досліджуваного питання [3].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

Мета статті – проаналізувати особливості формування політико-дипломатичних систем провідних держав Європи доби раннього Нового часу в контексті теоретико-методологічних засад теорії дипломатії, зовнішньої політики і міжнародних відносин, а також виокремити особливості віденської системи міжнародних відносин та історичне доленосне значення Віденського конгресу (1814-1815рр.) для політичного майбуття Європи й Європейського Союзу. У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цією проблематикою пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові політико-дипломатичні системи, інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

Результати дослідження. У період Італійських воєн (1494-1559рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин, т.зв. Довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин або

Като-Камбрезійська система міжнародних відносин). Ця назва (Довестфальська/Середземноморська/Като-камбрезійська) для позначення відповідної нової системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводиться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та практики політико-дипломатичних систем. Саме в цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв в Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618-1648рр.), і відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституційного закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо. Наприкінці XVIII століття стало вкрай необхідним у нових політико-дипломатичних умовах визначати нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної та військової) між європейськими державами, зруйнував у свій час Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції в 1812-1814 роках. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, крім Турції [1, с. 272-274; 4].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803-1815рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814-1815рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення занесені до додатків Заключного акта конгресу [5; 6]. Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких великі держави отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного вирішення міжнародних проблем. Історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій (конгресів і конференцій): Паризького конгресу (1856р.), Берлінського конгресу (1878р.), Берлінського (Африканського) конгресу (1884-1885рр.), Гаазької конференції (1899р.), Гаазької конференції (1907р.), Паризької конференції (1919р.), сучасних дипломатичних конференцій XX – XXI століття. Наприклад, у XX столітті, було прийнято Віденську конвенцію про дипломатичні зносини (1961р.) і додаткову конвенцію про скасування рабства, работоргівлі та ін., які безпосередньо спиралися саме на рішення Віденського конгресу.

Віденський конгрес (01 листопада 1814р. – 08 червня 1815р.) – це найбагаточисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії [9]. Він продовжувався дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги – навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість – дрібні

європейські глави держав (князьки), являли собою не більш, ніж масовку навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес у цілому не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхаусплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками було підписано ряд договорів про державні кордони і були прийняті багаточисленні декларації та постанови, значна частина яких увійшла в Заключний акт Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

На початку вересня 1814 року до Відня розпочалося, як зазначали сучасник, «переселення усієї Європи». Сюди з'їжджаються королі й імператори, міністри, уповноважені спостерігачі й повноважні представники, а також багато осіб, які виявили власну ініціативу і долучилися до тогочасного політико-дипломатичного європейського життя. На конгрес прибули представники понад 200 європейських держав (за винятком Турції, яку на конгрес не запросили) – від великих держав до мініатюрних князівств в декілька квадратних кілометрів, ті хто поставили перед собою за мету вирішувати долі народів, і ті, хто чекав якнайшвидше цих рішень.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») – це було не нудне «засідалово» або «дипломатичне збіговисько», а це свято життя, «славнозвісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки. Але Конгрес, що і є його особливістю, працював близько року, для ділових засідань не збирався жодного разу. Навіть з'явився такий метафоричний вислів, що «...він не засідає, а танцює...» (князь Шарль-Жозеф де Лінь назвав це зібрання дипломатів і государів «танцюючим конгресом»: «Le congress danse, mais ne marche pas»/«Конгрес танцює, але не просувається вперед»). За всі ці задоволення та веселощі сплачував імператор Франц I – із австрійської казни за дев'ять місяців випаровувалося приблизно сто мільйонів євро (відповідно – у нинішніх підрахунках!).

Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався із представників держав-переможниць – Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму» (відновлення «законних» прав монархів, які втратили свої володіння), принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі в кінці кінців буде підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814-1815pp.).

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь якої можливості поверненню Наполеона до влади. Катастрофічне розширення кордонів класичної Франції до розмірів Європи за Наполеона Бонапарта змусило політиків і дипломатів тогочасної Європи розлучитися з милостивими й апробованими моделями розвитку міждержавних відносин і моделями дипломатій, тверезо оцінити нові загрози з боку Франції як сильного міжнародного актора політико-дипломатичного Олімпу. Тому розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатоходової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків перекроювання Європи початку XIX століття і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) – на початку свого зібрання – впевнено диригували Європою [7].

Дипломати Європи по завершенню Віденського конгресу роз'їхалися із Відня чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок всієї міжнародної політики і дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу. Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [8; 9]. Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). Т.б., в Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир в Європі наступні майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишає за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони було збережено; Пруссія надто сильно посилюється; Австрія відносно втрачає могутність і силу; Росія перебуває на вершині своєї могутності. Лише спільними зусиллями Росії, Австрії та Пруссії вдалося Наполеона перемогти і встановити порядок в Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради збереження рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву «Європейський концерт» [10].

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX століття. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», т. б. – «згода Європи». Але його дослівно переклали словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи [11, р. 196-209]. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно оркестру, де в кожного є своя партитура і музична партія. «Система європейського концерту» – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX століття. Але ця система мала й слабкі місця, одним із яких було Східне питання. Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 року Заключного (генерального) акта, який в цілому включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Віденський конгрес можна назвати предтечою наступних самітів і дипломатичних форумів. Крім того, він став прообразом єдиної Європи. Саме на Віденському конгресі Росія заявила про себе як про європейську державу в політичному, дипломатичному, культурному й філософському плані. З 1815 року історія знала значну кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Віденського конгресу не послаблюється і на сьогодні. Нині в наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, чи змогла б віденська система міжнародних відносин слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать стабільність на планеті в теперішній час і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституціональне утворення держав – «глобальний концерт» або «планетарний концерт». За будь яких політико-дипломатичних обставин вкрай важливо пам'ятати і про той інституціональний шлях, що веде до тривалого миру [12, с. 101-104; 13]. Зокрема, про

той шлях, який на ціле століття проклав для Європи Віденський конгрес рівно двісті років тому.

Висновки. Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814-1815 рр.) – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому та дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики як – рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичній епосі, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX століття, уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

Важливою віхою в історії Віденського конгресу стало прийняття як додатку 17 («Положення щодо дипломатичних агентів») до Заключного акта Віденського конгресу, або т. зв. – Віденського регламенту. Його основні положення увійшли в дипломатичну практику як загальновизнані норми міжнародного права. Віденський регламент (1815) – це перший багатосторонній акт міжнародного права, перше положення щодо єдиної класифікації дипломатичних рангів, зафіксоване 1815 року в додатку до Заключного акта Віденського конгресу. Віденський конгрес дійсно став світлим святом усіх дипломатій, зоряною годиною європейської дипломатії, і світової дипломатії в цілому. Саме на Віденському і подальших конгресах був даний поштовх розвиткові багатосторонньої дипломатії. Потужний імпульс отримав процес удосконалення та систематизації дипломатичних служб, процес професіоналізації дипломатичної діяльності, яка саме тоді остаточно перетворилася на особливу, спеціалізовану галузь державної служби. Престиж професії дипломата піднявся на небувалу висоту. Віденський конгрес прославився як найвитонченіша битва дипломатів, в якій зійшлися кращі політичні та дипломатичні уми тодішньої Європи.

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи і магістральні напрями великої світової політики на декілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліцій європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX століття, який набув нової якості у формі європейського концерту. Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил в Європі на декілька десятиліть, а заснований після закінчення конгресу Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу в Європі доби Середньовіччя, раннього Нового і Нового часу, як інституційного кластеру міждержавних відносин. Кульмінаційною біфуркаційною точкою переходу до нової системи міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії став саме Віденський конгрес (1814-1815рр.), якому ми і приділили особливу увагу в даному дослідженні. Цілком заслугове на подальші дослідження поставлене питання про інституціональні та політико-дипломатичні витоки Європейського Союзу: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії.

Список використаної літератури

1. Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2000. – Вип. 4. – С. 268-274 : Tsivatyi V. H. Yevropeiska zovnishnia polityka doby rannoho Novoho i Novoho chasu: problemy instytutsionalizatsii (teoretyko-metodolohichnyi aspekt) / V. H. Tsivatyi // Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. – 2000. – Vyp. 4. – S. 268-274
  2. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815 / T. Lentz. – Paris : Perrin, 2013. – 400p.
  3. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / M. Jarrett. – London-New York : I. B. Tauris, 2013. – 522 p.
  4. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / G. Livet. – Paris : PUF , 1976. – 231p.
  5. Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г.– Санкт-Петербург, 1823. – Т. I. Ч. 1 : Акты публичные. - 500 с. ; Dokumenty dlya istorii diplomaticheskikh snosheniy Rossii s zapadnymi derzhavami evropeyskimi, ot zaklyucheniya vseobshchego mira v 1814 g. do kongressa v Verone v 1822 g.– Sankt-Peterburg, 1823. – Т. I. Ch. 1 : Akty publichnye. - 500 s.
  6. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / сост. Ф. Ф. Мартенс. – Санкт-Петербург, 1876-1878. – Т. III – IV : Трактаты с Австрией; Санкт-Петербург, 1905. - Т. XIV : Трактаты с Францией ; Sobranie traktatov i konventsiy, zaklyuchennykh Rossiey s inostrannymi derzhavami / sost. F. F. Martens. – Sankt-Peterburg, 1876-1878. – Т. III – IV : Traktaty s Avstriey; Sankt-Peterburg, 1905. - Т. XIV : Traktaty s Frantsiey
  7. Webster C. K. The Congress of Vienna. 1814-1815 / C. K. Webster. – New York : Barnes and Noble, 1963. – 213 p.
  8. Barbiche V. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / B.d Barbiche. – Paris : Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.
  9. Mowat R. B. A History of European Diplomacy (1451-1789) / R. B. Mowat. – London : Hamden-Connecticut, 1971. – 311 p.
  10. Black J. A History of Diplomacy / J. Black. – London : Reaktion Books, 2010. – 312p.
  11. Zieseniss Ch.J. Le congress de Vienn et l'Europe des prince / Ch. J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366p.
  12. Ціватий В. Г. Теоретико-методологічне підґрунтя інституціоналізації та інституціональної теорії дипломатії доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.): історичний аспект / В. Г. Ціватий // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 25-26 вер. 2015 р.). – Львів, 2015. – С. 101-104 : Tsivatyi V. H. Teoretyko-metodolohichne pidgruntia instytutsionalizatsii ta instytutsionalnoi teorii dyplomatii doby rannoho Novoho chasu (KhVI-KhVIII st.): istorychnyi aspekt / V. H. Tsivatyi // Suchasni tendentsii v istorii, sotsiolohii, politolohii ta filosofii : mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 25-26 ver. 2015 r.). – Lviv, 2015. – S. 101-104
  13. Сакун О. Ф. Дипломатическое ремесло / О. Ф. Сакун. – Москва : Международные отношения, 2016. – 440 с. : Sakun O. F. Diplomaticheskoe remeslo / O. F. Sakun. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 2016. – 440 s.
- Стаття надійшла до редакції 30.05.2016 р.

V. Tsivatyi

**EUROPEAN ECHO AND GUIDINGS OF THE CONGRESS OF VIENNA,
INSTITUTIONAL, POLITICAL AND DIPLOMATIC ORIGIONS
OF THE EUROPEAN UNION
(THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS)**

The Congress of Vienna (1814-1815 gg.) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analized at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern period (XVI-XVIII centuries). Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Western and Central Europe. The author defines the directions of the theoretical and practical development of diplomacy and foreign policy in Europe of the early Modern period (XVI-XVIII centuries) as well as their formation peculiarities in the leading countries of Europe.

Keywords: *foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814-1815), early Modern period (XVI-XVIII centuries), Europe.*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.2+32.019.51

О.Б. Балацька

ОСОБЛИВОСТІ НЕПРЯМОГО ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Аналізується феномен непрямого політичного насилля як інструменту реалізації влади, його сутність, функції, основні форми. Розглянуті різні аспекти прояву непрямого політичного насилля – структурне, культурне, символічне, ідеологічне, інформаційне, інформаційно-психологічне насилля. Непряме політичне насилля спрямоване на придушення волі, викривлення картини світу, легалізацію прямого насилля, легітимацію суспільно-політичного ладу. Воно характеризується латентністю, опосередкованістю, безособовістю, системністю, масштабністю. В умовах глобалізації та інформатизації світу роль та значення непрямого політичного насилля збільшується. Воно стає універсальним ресурсом влади та одним із найважливіших засобів здійснення зовнішньополітичної агресії.

Ключові слова: політичне насилля, непряме насилля, структурне насилля, культурне насилля, символічне насилля, ідеологія, інформаційне насилля, інформаційно-психологічне насилля.

Політичне насилля як засіб упровадження політичної волі має багато форм прояву. Найочевиднішими серед них є ті, що пов'язані з фізичним впливом. Через це феномен насилля часто визначають як прямий силовий примус або заподіяння фізичної шкоди. Однак існує цілий ряд аспектів опосередкованого впливу на людину та суспільство, метою яких є спричинення шкоди нефізичного характеру. Подібні явища, як правило, мають приховану і нематеріальну природу, їх складно визначати, досліджувати і попереджувати.

Водночас актуальність непрямого насилля і масштаби його руйнівних наслідків у сучасному світі зростають. Цьому сприяють процеси глобалізації та інформатизації світу, вдосконалення засобів масової комунікації, розвиток та модернізація політичних систем. Непряме політичне насилля як політико-владний ресурс поступово набуває пріоритету над прямим насиллям, адже воно дозволяє досягнути більших результатів з меншими затратами. Як зазначає С. І. Кузіна, «інституціоналізація політичного насилля, разом із розвитком форм державності, поступово перестала мати відкрито примусовий характер» [8, с. 22].

Проблема непрямого насилля розкривається у працях зарубіжних і вітчизняних дослідників. Так, норвезький соціолог Й. Галтунг є автором концепцій структурного та культурного насилля. Французький соціолог, філософ П. Бурдьє започаткував дослідження символічного насилля. Масштабному вивченню інформаційних та психологічних війн присвячені численні праці вітчизняного фахівця з теорії комунікації Г. Почепцова. Аналіз проблем інформаційного та інформаційно-психологічного впливу, насилля та агресії, інформаційної безпеки міститься у працях українських дослідників О. Дзьобаня, В. Остроухова, В. Петрика, В. Пилипчука та ін. Сутність та трансформацію політичного та інформаційного насилля досліджують російські вчені Н. Борщов, С. Кузіна, А. Столяров та ін. Однак, незважаючи на зростаючу актуальність, феномен

непрямого політичного насилля потребує подальших ґрунтовних, комплексних досліджень. Необхідним є ретельний аналіз сутності, типології, суспільно політичної ролі непрямого насилля у сучасному політичному житті.

Метою статті є дослідження сутності, функцій та основних форм непрямого політичного насилля у контексті сучасного політичного процесу.

Однією зі специфічних рис політичного насилля є те, що воно нерідко має характер нефізичного, непрямого впливу. Під непрямым (або нетрадиційним) політичним насиллям ми маємо на увазі несилловий (нефізичний) вплив на об'єкт (індивіда, групу, суспільство) всупереч його волі, потребам чи інтересам або заподіяння шкоди нефізичного характеру з метою досягнення певних політичних цілей.

Дія непрямого насилля спрямована, перш за все, на придушення волі методами несилового, опосередкованого, часто прихованого впливу, а також створення умов для реалізації прямого насилля. Змістом або результатом цих дій може бути руйнівний вплив на психіку та ментальну сферу, нав'язування хибних цінностей, порушення прав і свобод, виправдання прямого насилля і заохочення до нього, відтворення і підтримка соціально несправедливого порядку та ін. Непряме насилля реалізується у структурному, культурному, психологічному, інформаційному, символічному вимірах.

Миротворчі зусилля світового співтовариства, правозахисні рухи, демократична модернізація спрямовані, перш за все, на боротьбу проти різноманітних проявів прямого фізичного насилля. Водночас форми непрямого насилля розвиваються, еволюціонують, вдосконалюються, стають органічними складовими політичних систем. Результатом цього є загальне зростання рівня політичного насилля у світі, загострення глобальних проблем. Зазначену тенденцію «дематеріалізації» політичного насилля можна вважати частиною більш загального процесу, який Г. Почепцов охарактеризував як «принциповий перехід від опори на матеріальні ресурси до опори на ресурси нематеріальні» [10, с. 10].

Сутність непрямого політичного насилля розкривається у теорії структурного насилля Й. Галтунга. Якщо пряме насилля, в основі якого лежить фрустрація, виражається через дії, що спричиняють безпосередню шкоду об'єкту (вбивства, каліцтва, санкції, злидні, репресії та ін.), то прояви структурного насилля є не настільки очевидними. Суб'єктом структурного насилля виступає сама суспільна система. Воно є легальним, має безособовий характер, характеризується невизначеністю відповідальності, масштабністю впливу, усталеністю та латентністю.

Структурне насилля має високий рівень інституціоналізації. Воно реалізується через політичні, економічні, культурні та інші інститути суспільства. Результатами дії структурного насилля є створення соціальних умов, спрямованих на обмеження чи порушення прав і свобод, ігнорування потреб, утискання інтересів. Таким чином, навіть за відсутності прямої фізичної шкоди, людина опиняється у соціально несприятливому, агресивному середовищі.

Структурне насилля є причиною політичних конфліктів, у тому числі війн. Воно реалізується через різноманітні форми експлуатації: соціальну несправедливість у розподілі ресурсів; смерть у результаті нестачі необхідних для життя ресурсів або від створених несприятливих умов існування; маніпуляцію свідомістю; обмеження чи викривлення інформації; маргіналізацію; екологічну деградацію середовища, зумовлену антропогенним впливом; нерівність можливостей; сегментацію; відчуження та ін. [11, с. 291].

Система міжнародних відносин побудована на структурному насиллі, що проявляється у несиметричних відносинах залежності країн периферії від країн центру, експлуатації, економічній та соціальній нерівності у глобальних, світових масштабах.

Отже, структурне насилля зумовлює сучасний світовий порядок та детермінує глобальні конфлікти сьогодення.

У статті, присвяченій проблемі Третьої світової війни, Й. Галтунг зазначає, що головний конфлікт сучасного світу між західною та мусульманською цивілізаціями також є породженням системи структурного насилля. Даний конфлікт прийшов на зміну протистоянню епохи холодної війни між західними ліберальними демократіями та комунізмом. На відміну від нього, сучасне протистояння має не ідеологічний, а цивілізаційний характер, а тому є глибшим і більш довготривалим. Крім того, існують фактори, які надають сучасній ситуації більшої напруги і не виключають можливості Третьої світової війни. До них відносяться більша поляризація світового співтовариства та відсутність впливового та ефективного антивоєнного руху. Специфічним є й характер одного із суб'єктів протистояння – ісламу. Іслам охоплює величезну територію, а згуртована та організована ісламська діаспора представлена у багатьох країнах світу. Отже, він у буквальному сенсі не знає меж [6].

Структурне насилля – це насилля, яке здійснює політична еліта проти мас. Воно реалізується як на державному, так і на міжнародному рівні. Структурне насилля лежить в основі головних криз сучасного світу – глобальної активізації прямого насилля, бідності, порушень прав людини, екологічної кризи. Заходи, до яких вдається світова спільнота для вирішення зазначених криз, не спроможні розв'язати проблему ефективно та остаточно. Для цього необхідна глибока трансформація сучасної світової системи, побудованої на структурному насиллі, яке потрібно ліквідувати. Повинні бути розірвані зв'язки насильницької залежності між країнами, а замість них установлені мирні та справедливі взаємовідносини, побудовані на рівноправній взаємодії.

Структурне насилля є основою прямого насилля, так само як запорукою та захистом проти нього є соціальна структура, побудована на принципах ненасилля. Прямого насилля не можна позбутися через простий контроль чи скасування його засобів та інститутів. Знищити насилля можна лише через знищення структури, що його породжує. Отже, насилля повинно бути ліквідоване на системному рівні. Саму суспільну систему потрібно реформувати таким чином, щоб мінімізувати або виключити системне легалізоване насилля як її функцію. Скасування соціальної несправедливості та експлуатації виступає гарантією проти прямого насилля, як стихійного, так і організованого, у тому числі революцій та контрреволюцій [5, с. 295].

Ще однією формою реалізації непрямого насилля виступає культурне насилля. Якщо структурне насилля уможливорює пряме політичне насилля, то культурне насилля служить передумовою, базою для них обох. Завдяки культурному насиллю політичне насилля набуває легального і легітимного характеру, вбудовується у політичну систему як органічна її складова. В якості такого інструменту легалізації можуть виступати будь-які культурні інститути.

Й. Галтунг визначає культурне насилля як «аспекти культури, символічної сфери нашого існування, що представлена релігією та ідеологією, мовою і мистецтвом, емпіричною і формальною наукою..., які можуть використовуватися для виправдання і легітимізації прямого і структурного насилля» [11, с. 291]. Завдяки культурному насиллю цілий спектр проявів прямого і структурного насилля отримує псевдоетичне та псевдорациональне обґрунтування. Інститути культурного насилля формують позитивне або нейтральне ставлення до будь-яких акцій політичного насилля та агресії.

Близьким до поняття культурного насилля є поняття символічного насилля, впроваджене П. Бурдьє. За визначенням П. Бурдьє «символічна влада є владою конструювати реальність, встановлюючи гносеологічний порядок...», яка спроможна формувати або змінювати бачення світу і сам світ [4, с. 89]. Метою символічної влади виступає легітимація та підтримання встановленого суспільно-політичного ладу в

інтересах пануючого класу. Завдання символічної влади – це виявлення, маскування, перетворення відносин сили на відносини смислу, перенос їх з фізичної, матеріальної площини до сфери духовної, культурно-ідеологічної. Однією з ключових функцій символічного насилля є нав'язування суспільству культурного свавілля в інтересах пануючих або підлеглих класів.

Символічне насилля – це ресурс політичної влади. Символічний ресурс може виступати альтернативою силовому ресурсу. Влада символічного насилля реалізується у відношенні комунікації та є владою, «якій удається нав'язувати значення і змушувати визнавати їх легітимними, приховуючи силові відносини, що лежать в її основі...» [2, с. 39]. Символічні та силові відносини мають відносну автономію один від одного, оскільки символічна влада ніколи не зводиться до силового примусу. Водночас вони взаємозалежні, тому що символічне насилля доповнює силові відносини «символічною силою».

Символічна влада – це одна з форм влади, яка підпорядкована іншим її формам. Вона є перетвореною, невпізнанною та легітимованою. Перетворення символічної влади передбачає трансформацію різних видів капіталу (політичного, економічного, соціального, культурного) на символічний, відмінною рисою якого є те, що він «спроможний призводити до реальних наслідків без видимих витрат енергії» [4, с. 95]. У сучасному суспільстві символічна влада та символічне насилля грає вагомий роль. Пряма і особиста влада над індивідами дедалі більше поступається місцем владі над інститутами, в основі якої лежить економічний або культурний капітал.

Символічна влада і символічне насилля мають прихований характер. У цьому їхній головний ресурс і перевага. Символічна влада – це «невидима влада», яка може здійснюватися навіть тоді, коли об'єкт, на який вона спрямована, не знає про неї: «Символічна влада є владою, яка передбачає визнання, тобто незнання про факт насилля, що коїться нею» [3, с. 244]. Отже, символічне насилля не проявляється відкрито і безпосередньо. Воно є насиллям, яке не помічають.

Символічна влада реалізується через символічні системи пізнання і комунікації – мистецтво, релігію, мову, науку та ін. Однак у політичному сенсі символічні системи та їхня продукція використовуються пануючим класом як засіб здійснення символічного насилля для нав'язування і легітимації політико-економічного панування, підтримки певного суспільного ладу. Метою пануючих класів, домінування яких базується на економічному капіталі, є монополія на легітимне символічне насилля. Свою символічну владу вони здійснюють особисто, напряду або, як правило, делегують цю функцію спеціалістам із символічного виробництва (професійним політикам, ідеологам, інтелектуальній та технократичній еліті тощо).

Всередині самого пануючого класу також точиться боротьба за пануюче становище та право на легітимне насилля. Ідеологи, професійні виробники символічної продукції є підпорядкованими фракціями пануючого класу і здійснюють символічну владу від його імені. Однак насправді вони служать його інтересам «за залишковим принципом», реалізуючи та захищаючи власні інтереси. За висловом П. Бурдьє, «ідеології завжди детерміновані двічі». Вони у будь-який час «...погрожують обернути собі на користь владу визначати соціальний світ, яка дана їм через механізм делегування» та «...завжди прагнуть помістити на верхівку ієрархії принципів ієрархії той специфічний капітал, володіння яким забезпечує їхню позицію» [4, с. 92 – 93].

Ідеологічна влада займає особливе місце серед проявів символічної влади. Вона виступає сполучною ланкою між символічним і політичним насиллям і «є специфічним внеском символічного насилля (ортодоксії) у політичне насилля (панування)» [4, с. 90]. Ідеологія – це один із головних інструментів символічного насилля, що виконує політичну функцію. Завдяки офіційній, ортодоксальній ідеології через замасковане

навіювання встановлений порядок впроваджується і нав'язується як природний. На відміну від таких продуктів колективної свідомості, як міф, ідеологія використовується певними класами або їхніми фракціями як інструмент панування для реалізації та захисту не суспільних, а корпоративних інтересів, які репрезентуються як інтереси, спільні для усіх соціальних груп.

Аналізуючи питання делегування повноважень, якому «явище узурпації потенційно притаманне» [3, с. 242], П. Бурдьє визначає поняття ефекту оракула. Ефект оракула – це практичний прийом здійснення символічного насилля та узурпації влади, який має місце, коли уповноважений легітимний представник групи говорить від її імені, спираючись на її авторитет, і через це отримує можливість маніпулювати групою та свідомістю її членів. Таким чином, індивідуальна позиція набуває статусу колективної. При цьому уповноважений отримує право здійснювати насилля, примус, санкції стосовно тих, хто не ототожнює себе з групою, має власну думку. Ефектом оракула часто користуються політики для маніпуляції суспільною думкою з метою впровадження власних інтересів.

Політичне насилля – соціально та історично обумовлений феномен. Нові соціально-політичні реалії зумовлюють появу нових форм та особливостей прояву політичного насилля. Одним із результатів такої еволюції є актуалізація і розповсюдження інформаційного насилля, що стало закономірним наслідком становлення інформаційного суспільства. За останні десятиліття інформаційне насилля, крайньою формою якого є інформаційна війна, перетворилося на один з основних засобів політичного протистояння.

Дослідження інформаційного насилля є перспективним і актуальним напрямком. Постійно збільшується кількість наукових праць щодо вивчення його сутності, форм та механізмів реалізації. Водночас немає єдиного визначення поняття інформаційного насилля. Так, інформаційне насилля визначається як: «не силовий (не матеріальний і не енергетичний) упорядкований вплив на об'єкти, що має антисоціальний або антиособистісний характер» або «несиловий вплив на ментальну сферу» [1, с. 48]; будь-які активні дії, що порушують інформаційну свободу особистості (передача інформації без згоди одержувача; отримання інформації без згоди її власника; неавторизоване втручання третіх осіб у вільну інформаційну взаємодію) [12, с. 141]; руйнування суспільної комунікації, у результаті якого «одні індивіди нав'язують себе, свої цілі й норми поведінки іншим, прагнуть підпорядкувати їх собі» [7, с. 32].

Інформаційне насилля реалізується у двох аспектах – як заподіяння шкоди об'єктам і процесам інформаційної інфраструктури (інформаційно-технічне насилля) або як деструктивний психологічний вплив на масову та індивідуальну свідомість через інформаційні ресурси (інформаційно-психологічне насилля). Українські вчені В. Остроухов і В. Петрик виокремлюють три форми деструктивних інформаційних впливів: вплив на форму повідомлень, механізми їх передачі, зберігання, опрацювання тощо; блокування передачі повідомлень; вплив на зміст повідомлень через проведення спеціальних інформаційних операцій та актів зовнішньої інформаційної агресії [9, с. 138].

Специфікою інформаційного насилля є те, що воно майже не має меж, його дуже складно контролювати і обмежувати як у часовому, так і у просторовому аспектах. Особливо це стосується інформаційно-психологічного насилля. Інформаційно-психологічний вплив на масову та індивідуальну свідомість має всезагальний характер. Громадяни можуть піддаватися інформаційній агресії у будь-який час і незалежно від місця знаходження. Крім того, інформаційне насилля не просто супроводжує та доповнює, а виступає детермінантою інших видів насилля.

Головним фактором, що уможливило розповсюдження інформаційного насилля, є формування глобального інформаційного простору. За визначенням Г. Почепцова, одна з базових властивостей інформаційного простору – його безмежність. Отже, він може нескінченно розширюватися і наповнюватися новим змістом. Крім того, інформаційний простір є структурованим, тобто «один його сегмент впливає на інший» [10, с. 32]. Це зумовлює кумулятивний ефект інформаційного впливу та надає інформації статусу глобального та універсального стратегічного ресурсу.

Головним суб'єктом інформаційного насилля виступає держава, яка має монополію на легітимне застосування насилля у суспільстві. Однак інформаційне насилля може продукуватися й агентами приватної, недержавної сфери або зовнішніми по відношенню до політичної системи суб'єктами. Інформаційне насилля здійснюється через численні канали, до яких належить широке коло політичних, соціальних, культурних інститутів, засобів масової комунікації, продуктів масової культури. Це виражається, поміж іншим, у насадженні та популяризації культури сили та насилля, насильницькому нав'язуванні стандартів та цінностей іншої культури та ін.

З інформаційним насиллям тісно пов'язана маніпуляція, яка представляє собою інформаційно-психологічний вплив, спрямований на приховане управління свідомістю людини всупереч її волі. Хоча зв'язок маніпуляції з насиллям є неочевидним, метою маніпуляції є прихований примус, нав'язування, що спотворює волю та змушує людину діяти всупереч власним інтересам. Отже, маніпуляція виступає не альтернативою насиллям, а важливою його складовою.

Хоча у даному дослідженні інформаційне насилля розглядається як вид непрямого, нефізичного насилля, механізм його здійснення може включати і фізичні засоби. Так, О. П. Дзьобань і В. Г. Пилипчук серед конкретних форм реалізації інформаційного насилля виокремлюють як психологічні (страх, розлади, негативна інформація), так і фізіологічні (негативна дія від поєднання кольорів, 25-й кадр) та фізичні (гучна музика, випромінювання) його прояви [7, с. 97].

Таким чином, непряме політичне насилля є одним із найрозповсюдженіших явищ у сучасній політиці. У широкому сенсі непряме політичне насилля можна визначити як деструктивний несилловий вплив на особистість і суспільство з метою досягнення політичних цілей. Воно реалізується у структурній, культурній, символічній, ідеологічній, інформаційній, психологічній формах. Об'єктом руйнівного впливу непрямого насилля виступає індивідуальна та масова свідомість. Непряме насилля має опосередкований, латентний, безособовий, системний, масштабний характер.

Зміст непрямого політичного насилля виражається через його функції, до яких можна віднести: придушення волі через несилловий, нефізичний вплив; викривлення картини світу; нав'язування хибних інтересів та цінностей, що не відповідають істинним інтересам та потребам людей; створення умов для реалізації прямого насилля та його легалізація; порушення або обмеження прав і свобод; легітимація та відтворення суспільно-політичного ладу, побудованого на засадах соціальної несправедливості. Зростанню суспільно-політичної ролі непрямого політичного насилля сприяють процеси глобалізації та інформатизації, розвиток і вдосконалення інформаційно-комунікаційних технологій.

Список використаної літератури

1. Борщов Н. А. Информационное насилие в сетевом обществе / Н. А. Борщов // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 31. – С. 48–52 ; Borshchov N. A. Informatsionnoe nasilie v setevom obshchestve / N. A. Borshchov // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2010. – № 31. – S. 48–52

2. Бурдые П. Основы теории символического насилия [Электронный ресурс] / П. Бурдые, Ж.-К. Пассрон // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 39–60. – Режим

доступа : <https://vo.hse.ru/data/2010/12/31/1208182048/06bur.pdf> ; Burde P. Osnovy teorii simvolicheskogo nasiliya [Elektronnyy resurs] / P. Burde, Zh.-K. Passron // Voprosy obrazovaniya. – 2006. – № 2. – S. 39–60. – Rezhim dostupa : <https://vo.hse.ru/data/2010/12/31/1208182048/06bur.pdf>

3. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – Москва : Socio-Logos, 1993. – 336 с. ; Burde P. Sotsiologiya politiki / P. Burde. – Moskva : Socio-Logos, 1993. – 336 s.

4. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые. – Москва : Ин-т экспериментальной социологии ; Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. – 288 с. ; Burde P. Sotsiologiya sotsialnogo prostranstva / P. Burde. – Moskva : In-t eksperimentalnoy sotsiologii ; Sankt-Peterburg : Aleteya, 2007. – 288 s

5. Галтунг Й. Истинные миры. Транснациональная перспектива / Й. Галтунг // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики: 1952 – 1999 / ред.-сост. и авт. предисл. акад. РАО И. В. Бестужев-Лада. – Москва : Academia, 2000. – С. 287–295 ; Galtung Y. Istinnye miry. Transnatsionalnaya perspektiva / Y. Galtung // Vperedi XXI vek: perspektivy, prognozy, futurologi. Antologiya sovremennoy klassicheskoy prognostiki: 1952 – 1999 / red.-sost. i avt. predisl. akad. RAO I. V. Bestuzhev-Lada. – Moskva : Academia, 2000. – S. 287–295

6. Йохан Галтунг: Предотвратить Третью мировую [Электронный ресурс] // Хроники третьей мировой. – Режим доступа : <http://3wwar.ru/yohan-galtung-predotvratit-tretyu-mirovuyu> ; Yokhan Galtung: Predotvratit Tretyu mirovuyu [Elektronnyy resurs] // Khroniki tretey mirovoy. – Rezhim dostupa : <http://3wwar.ru/yohan-galtung-predotvratit-tretyu-mirovuyu>

7. Дзьобань О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : моногр. / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук ; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. – Харьков : Майдан, 2011. – 244 с. ; Dzoban O. P. Informatsiine nasylstvo ta bezpeka: svitohliadno-pravovi aspekty : monohr. / O. P. Dzoban, V. H. Pylypchuk ; za zah. red. V. H. Pylypchuka. – Kharkov : Maidan, 2011. – 244 s.

8. Кузина С. И. Политическое насилие: природа, манифестирование и динамика в глобализирующемся мире : дис. ... д-ра полит. наук : спец. 23.00.02 / Светлана Ивановна Кузина; Северо-Кавказской академии государственной службы. – Ростов н/Д., 2010. – 367 с. ; Kuzina S. I. Politicheskoe nasilie: priroda, manifestirovanie i dinamika v globaliziruyushchemsya mire : dis. ... d-ra polit. nauk : spets. 23.00.02 / Svetlana Ivanovna Kuzina; Severo-Kavkazskoy akademii gosudarstvennoy sluzhby. – Rostov n/D., 2010. – 367 s.

9. Остроухов В. До проблеми забезпечення інформаційної безпеки України / В. Остроухов, В. Петрик // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 135 – 141 ; Ostroukhov V. Do problemy zabezpechennia informatsiinoi bezpeky Ukrainy / V. Ostroukhov, V. Petryk // Politychnyi menedzhment. – 2008. – № 4. – S. 135 – 141

10. Почепцов Г. Г. Информационно-политические технологии / Г. Г. Почепцов. – Москва : Центр, 2003. – 384 с. ; Pocheptsov G. G. Informatsionno-politicheskie tekhnologii / G. G. Pocheptsov. – Moskva : Tsentr, 2003. – 384 s.

11. Социология : учебн. пособ. / под ред. П. С. Емшина, Д. З. Мутагирова, Н. Г. Скворцова. – Санкт-Петербург : Питер, 2004. – 400 с. ; Sotsiologiya : uchebn. posob. / pod red. P. S. Yemshina, D. Z. Mutagirova, N. G. Skvortsova. – Sankt-Peterburg : Piter, 2004. – 400 s.

12. Столяров А. В. Информационная свобода и информационное насилие : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 / Андрей Викторович Столяров; Моск. госу. ун-та им. М. Ломоносова. – Москва, 2012. – 155 с. ; Stolyarov A. V. Informatsionnaya svoboda i informatsionnoe nasilie : dis. ... kand. fil. nauk : spets. 09.00.11 / Andrey Viktorovich Stolyarov; Mosk. gosu. un-ta im. M. Lomonosova. – Moskva, 2012. – 155 s.

Стаття надійшла до редакції 13.06.2016

O. Balatska

**PARTICULARITIES OF INDIRECT POLITICAL VIOLENCE
IN MODERN POLITICAL PROCESS**

Indirect political violence appears as one of the most important resources of political power in modern social and political life. The aim of this article is to investigate the nature, functions and basic forms of indirect implementation of political violence in the context of the current political process. The article is based on the works of foreign and native researchers: P. Bourdieu, J. Galtung, O. Dzoban, V. Ostroukhov, V. Petryk, V. Pylypchuk, G Pocheptsov etc.

Indirect political violence is defined as soft (non-physical) influence on the object (individual, group, society) against his will or as harm of non-physical nature inflicted in order to implement certain political interests. Indirect political violence is implemented in structural, cultural, symbolic, ideological, informational, psychological forms.

According to J. Galtung's theory, indirect violence that is implemented through structural and cultural forms is a foundation for direct violence. Structural violence as a political system's function aimed to create social conditions for impairment of a civilian right, liberty and interests is a factor for a formation of an aggressive social environment where the violence appears as an organic component and one of the main recourses of political power.

In the concept of symbolic power by P. Bourdieu symbolic violence appears as a means of legitimation and maintenance of a certain social and political order. Through symbolic violence certain meanings, standards, purposes, rules, ideas etc are forced upon citizens as legitimate ones. An ideology by which corporate interests of the ruling class are represented as public interest is an important means for the implementation of symbolic violence .

One of the main forms of indirect violence is information violence which has become a versatile resource of the political power in recent decades. Information violence is implemented in two aspects - information-technical and information-psychological. It has almost no limitation in space and time and can be a determinant of other violence forms.

Under the conditions of today's social and political transformations caused by processes of globalization and informatization of society, the role of indirect political violence as a universal resource of power and means foreign aggression is growing. Indirect violence acts as a catalyst for other forms of political violence. It appears as a factor of reconstruction of a socially unjust and destructive order.

Keywords: *political violence, indirect violence, structural violence, cultural violence, symbolic violence, ideology, information violence, information-psychological violence.*

І.Є. Ворчакова

ЛОБІЗМ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ

В статті розглянутий лобізм в різних науково-політичних інтерпретаціях. Поданий аналіз багатоманітності підходів до визначення поняття «лобізм» у вітчизняній та закордонній науковій літературі. Враховуючи теоретичні наукові підходи до визначення лобізму подано його авторське трактування. Представлені теоретичні аспекти лобістської діяльності. На основі систематизації наукових доробок удосконалена класифікація лобізму.

Ключові слова: лобізм, лобістська діяльність, групи впливу, зацікавлені групи, об'єкт лобіювання, суб'єкт лобіювання, методи лобіювання.

Лобізм в Україні є найбільш ефективним і часто єдиним в нинішніх умовах способом домогтися реалізації групових цілей. Необхідність вивчення політичного лобіювання диктується ще й тим, що в сучасній Україні, виходячи з особливостей політичної культури, участь у діяльності тієї або іншої групи тиску є найбільш поширеною формою прояву політичної активності індивіда. Виходячи з політичної, економічної, соціо-культурної ситуації, яка склалася на сьогоднішній день в Україні, дослідження лобізму, як своєрідного політичного механізму ухвалення рішень, має величезне теоретичне, практичне та прогностичне значення. Тим самим вивчення основних факторів, способів, моделей і механізмів лобіювання в політичній сфері життя українського суспільства сьогодні стає особливо актуальним.

Розвиток інститутів громадянського суспільства завжди повинен супроводжуватися включенням їх в процес вироблення та прийняття політико-управлінських рішень. Це можливе за умови функціонування цивілізованого лобізму у державі. Однак в Україні на сьогоднішній день такий феномен не набув інституціоналізованого характеру, тому що представляє протирічливу, складну, багатофункціональну систему, що розвивається одночасно в сферах тіньової і публічної політики.

Лобізм у різних формах існує в кожній державі. В Україні він асоціюється з тіньовими формами взаємодії влади і бізнесу.

Широкий спектр проблемних питань явища лобізму з кожним роком посилює увагу науковців, політикуму, громадськості. Більшість праць вітчизняних вчених присвячено інституціоналізації лобізму, виходячи з того, що саме цей аспект має найбільш дискусійний характер. Однак, враховуючи те, що такий складний феномен не набув в нашій країні легалізованого практичного значення він має багато векторів для наукового пошуку. В контексті нашої роботи нас цікавить фокус уваги науковців щодо підходів до інтерпретації лобізму як протирічливого соціально-політичного явища. Для аналізу та узагальнень ми взяли праці таких українських науковців як І. Бідзюра, Д. Виговський, Ю. Ганжуров, Т. Горбняк, В. Сумська, ставлячи за мету показати пошукові варіації щодо аналізу заявленого об'єкта в нашій роботі. Обґрунтованим є і представлення класичних наукових підходів зарубіжних вчених до поняття лобізму.

На сьогоднішній день відкритими залишаються питання не тільки інституціоналізації лобізму в Україні, механізмів його застосування, форм його функціонування, але й проблеми теоретичного обґрунтування.

Враховуючи актуальність даного дослідження необхідно визначити його мету та завдання. Метою роботи є систематизація теоретичних наукових підходів до поняття лобізм як соціально-політичного феномену. Для досягнення даної мети передбачається вирішення наступних основних завдань:

- визначити стан наукових підходів до інтерпретації лобізму як соціально-політичного явища;

- на основі систематизації наукових доробок надати авторське визначення поняттю «лобізм» та його класифікацію.

Слово «лобізм» походить від англійського «lobby» - вестибюль, фойє, кулуари. Поняття «лобіст» виникло в другій половині XIX ст. у Великій Британії. Окремі підприємці постійно збиралися в кулуарах законодавчих палат перед сесіями з метою вплинути на парламентаріїв через надання інформації щодо законопроектів, які обговорюються. Саме тому, що «прохачі» перебували в кулуарах, вони й отримали назву лобістів (від англ. lobby – кулуари).

У 1946 році у Сполучених штатах легалізували лобізм. Першим законодавчим актом, що регулює лобізм у США, став закон «Про реорганізацію законодавчих органів». Він передбачає реєстрацію фірм, які надають лобістські і консультаційні послуги, а також оприлюднення фінансових результатів лобістської діяльності. У 1995 році прийняли Акт про відкрите лобіювання. В ньому чітко окреслили професійні функції лобістів. Тобто «лобістом» визначають особу, яку наймає клієнт за фінансову або іншу винагороду для надання послуг, що включають більше ніж один лобістський контакт. У 1976 році Законом про лобіювання недержавними громадськими організаціями регламентували здійснення лобізму громадськими (недержавними) організаціями. Цей нормативно-правовий акт надає останнім право вільно лобіювати свої інтереси, інтереси громади чи фізичних осіб, яких вони представляють.

Існуючі у вітчизняній літературі визначення лобізму не можна назвати достатньо вичерпними. Наприклад, неповним є визначення лобізму тільки через дії представників недержавних організацій під час контактів із представниками державних органів влади і органів місцевого самоврядування з метою домогтися прийняття або неприйняття органами влади рішень відповідно до інтересів спеціальних груп, які ці організації представляють. Тому до суб'єктів лобіювання відносимо не тільки представників недержавних організацій, але й, як відомо, лобіювати інтереси можуть представники органів влади і не обов'язково вони будуть представляти якусь групу, а можуть просувати власні олігархічні інтереси.

Класичним визначенням лобізму є формулювання Д. Трумена: «Групи інтересів – це групи, що складаються з людей, які керуються певними інтересами і поглядами, з метою здійснення впливу на інші соціальні групи. Групи, які користуються для досягнення своїх цілей допомогою урядових організацій, є політичними групами інтересів» [7, с. 31]. Особливістю його визначення є те, що він окремо виділяє політичних лобістів.

Науковиця В. Сумська, на основі проведеного ґрунтовного теоретичного аналізу, подає широке визначення лобіювання. Зокрема, вона представляє його «як діяльність фізичних осіб, у тому числі фізичних осіб–підприємців, їх об'єднань, консультативно-дорадчих органів, створених при органах державної влади або органах місцевого самоврядування, юридичних осіб та їх об'єднань, що здійснюється у спосіб, не заборонений законом, і спрямована на здійснення легального впливу на органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час прийняття (участі у прийнятті), внесення змін, скасування ними рішень, крім індивідуальних, з метою закріплення в них власних інтересів лобістів або інтересів третіх осіб» [6]. Очевидним є те, що в даному визначенні вчена представляє лобіювання

як легалізовану форму. Однак, необхідно не забувати, що у більшості країн лобізм не має інституціоналізованого статусу, однак завжди існує там, де є владні відносини.

Професор І. Бідзюра наголошує, що лобістське явище необхідно трактувати у подвійній якості. По–перше, в якості специфічного засобу «динамізації» та «підживлення» діяльності і «центрів політичного впливу», і неформальних «центрів прийняття політичних рішень». По–друге, лобістське явище трактується в якості ситуаційних «містків зв'язку» між соціальними інститутами низовонародного суспільства та політичними інститутами із «ніш» і структур правлячого політичного класу країни» [1, с. 90].

Ю. Ганжуров визнає лобізм явищем, необхідним у взаємовідносинах держави і суспільства: «лобіювання має розглядатися як невід'ємна складова політичної комунікації, що передбачає механізм прямого і зворотного зв'язку суспільства і держави. Процеси формування рішень, механізму впливу на громадську думку, захисту власної позиції - все це, в широкому розумінні, може сприйматися як явище, що кореспондується з поняттям «лобіювання» [3, с. 50-51].

Проаналізувавши теоретичні наукові підходи до визначення лобізму спробуємо надати авторське трактування. На нашу думку, в широкому значенні лобізм – це система і практика впливу зацікавленими групами чи окремими індивідами на прийняття рішень певними органами влади чи деякими їх представниками задля реалізації визначених потреб (інтересів).

Тому визначаючи лобізм ми повинні враховувати, що він може бути не тільки інституціоналізованим, але й тіншовим і корупційним.

Д. Виговський зробив окреслення певних меж терміна «лобізм»:

1. Лобіювання зв'язано винятково з прийняттям державних рішень. Рішення, що приймаються приватними особами, організаціями чи корпораціями, можуть також перебувати під впливом інтересів певних зацікавлених груп, але такий вплив не прийнято називати лобізмом.

2. Всі види лобізму мотивовані бажанням здійснити вплив. Багато дій чи подій можуть впливати на прийняття державних рішень, але якщо вони не викликані бажанням чинити вплив, їх не можна називати лобізмом.

3. Лобіювання вимагає посередника або представника як зв'язного між групою громадян та офіційними державними органами. Якщо громадянин за своїм бажанням і користуючись доступними йому методами прагне вплинути на державного чиновника, він не може вважати себе лобістом.

4. Будь-яке лобіювання завжди пов'язано з встановленням контактів для передавання повідомлень, оскільки це єдиний шлях, яким можна здійснювати вплив [42, с.45].

Кореспондувати з поняттям лобіювання можна як позитивні явища, такі як засіб самоорганізації громадянського суспільства, механізм артикуляції прав меншості, так і негативні – інструмент неправомірного впливу на органи влади, захист окремих інтересів олігархічних груп, просування недемократичних політичних рішень тощо.

Не можна ґрунтовно дослідити поняття лобізму без концентрації уваги на основних його складових – суб'єктах і об'єктах лобіювання, предметі і методах.

Для того, щоб здійснити лобістську процедуру необхідно в першу знайти виконавців цього процесу. Тобто потрібно залучити об'єктів і суб'єктів лобіювання.

Об'єктами лобіювання можуть бути представники органів влади та їх регіональні представники (президент, урядовці, депутати центральних та регіональних рад, чиновники різних рівнів, судді). Тобто, об'єкти лобіювання – це ті особи чи структури, на яких здійснюють вплив зацікавлені групи і які мають реальні повноваження для

реалізації питань, що необхідно вирішити. Виходячи з цього і розрізняють законодавчий, виконавчий та судовий лобізм.

На основі ґрунтовного аналізу різних наукових підходів до класифікації суб'єктів лобіювання, приходимо до висновку, що класифікувати останніх необхідно, враховуючи ступінь інституціоналізації лобіювання у державі. Якщо лобізм в країні є узаконеним явищем, то суб'єктами там як правило бувають професійні лобісти, тобто спеціально навчені фізичні особи чи структури, які є компетентними у можливостях впливу на органи влади. В державах, де легалізований лобізм практично усі інфраструктури, великі корпорації, бізнес-структури, підприємницькі союзи, різні спеціалізовані організації, профспілки мають у своєму складі особливі підрозділи, що займаються тільки лобістською діяльністю, і нараховують (у залежності від фінансових можливостей організацій) до декількох десятків і навіть сотень людей.

Якщо лобізм не має легалізованої форми, то суб'єктами лобіювання може бути будь-яка особа, що має можливості впливати на владні структури і представити необхідні інтереси у відповідних органах. Лобістами можуть бути навіть представники влади, які вирішують особисті питання в інституті, який представляють.

М. Дюверже в своїй роботі «Політичні партії» пише про так звані *pressure groups* – групи впливу. На думку вченого вони «діють у чітко обмежених областях. Групи впливу не прагнуть пов'язувати себе з певною партією: вони воліють працювати з групою партії, щоб направляти їх у сприятливому сенсі для своїх інтересів. В силу обставин, однак загальний збіг між цілями груп тиску і політичною орієнтацією партії може призвести до того, що перші почнуть особливо цікавитися другою і грати постійну роль в керівництві» [5].

Дослідник О. Горбняк лобістів, що є представниками влади в Україні називає «внутрішніми лобістами». Зокрема, він відкреслює, що ними є не лише чиновники різного рівня, але й найвищі посадові особи. Прямим наслідком такої залежності, великої ролі особистого фактора у взаємостосунках державної бюрократії та груп тиску стало значне поширення корупції та прямих способів впливу на прийняття рішень у даній сфері [4, с.16].

Найчастіше в лобістській практиці застосовують прямі та непрямі методи.

Прямий лобізм передбачає безпосередні («обличчям до обличчя») контакти представників груп інтересів з представниками інститутів державної влади в цілях досягнення потрібних лобісту рішень. Пряме лобіювання включає наступні форми: організацію каналів зв'язку для спілкування, призначення та проведення зустрічей з лідерами і представниками адміністрації, персональні листи і телефонні дзвінки, налагодження неформальних відносин, встановлення клієнтелістських і корупційних зв'язків та ін.

Непрямий лобізм передбачає вплив на процес прийняття політичних рішень через мобілізацію громадської думки на користь (або проти) тієї або іншої позиції. Непряме лобіювання включає такі форми, як реклама на підтримку своєї позиції, організація кампаній телефонних дзвінків, масова розсилка листів, факсів, електронної пошти, організація публікацій у засобах масової інформації, мобілізація профспілок, релігійних організацій та місцевих асоціацій у підтримку своїх поглядів, організація прес-конференцій, публічних зустрічей, збору підписів, демонстрацій, пікетів і т. д.

Моріс Дюверже писав з цього приводу, що групи інтересів, що діють на двох різних рівнях: «З одного боку, вони здійснюють прямий тиск на урядові органи – кабінет міністрів, членів парламенту та високопоставлених чиновників. З іншого боку, вони надають непрямий тиск на громадськість з метою створення громадської думки, яке, в свою чергу, буде впливати на глав урядів, завжди прислухуючихся до нього» [5].

В реальній практиці прямі та непрямі методи лобізму використовуються в найрізноманітніших поєднаннях. Наприклад, найбільш поширеними методами лобіювання у США є: виступ на слуханнях у комітетах конгресу з викладом позицій зацікавлених сторін; надання інформації з обговорюваного питання з акцентом на очікувані наслідки прийнятого або відхиленого законопроекту; надання результатів досліджень; складання і пропозицію проектів законів; вплив на політиків через контакти лобіста з впливовими виборцями; організація пропагандистських кампаній на користь або проти рішення, що підготували, і кампаній «тиску з місць» (потоки листів, телеграм, телефонних дзвінків на адресу законодавців, особисті візити впливових місцевих виборців до своїх депутатів); фінансування виборчих кампаній кандидатів до конгресу; надання можливості потрібним політикам виступити з публічною лекцією і отримати натомість щедрий гонорар; організація для посадових осіб органів державної влади різного роду розваг за рахунок зацікавленої організації.

Таким чином, методи здійснення такого впливу на органи влади можуть бути різні, від цілком правомірних – підготовка альтернативних проектів нормативно-правових актів, надання інформації з необхідного питання, ініціювання відкритого обговорення через ЗМІ, до відвертого підкупу, шантажу, погроз.

На нашу думку, більш повну інтерпретацію дефініції «лобізм» можна дати через окреслення багатовекторності його предметного поля. Дану задачу можна вирішити визначившись з його класифікацією. Спробуємо виконати завдання через систематизацію наукових доробок в цьому аспекті і представлення авторської класифікації лобізму за наступними ознаками:

- 1) за характером діяльності суб'єктів лобіювання (професійний, непрофесійний)
- 2) за територіальною специфікою (центральний, регіональний, місцевий)
- 3) за ступенем легітимності (інституціоналізований, нелегальний)
- 4) за цілепокладанням (політичний, економічний, культурний, соціальний, правовий тощо)
- 5) за спрямованістю на об'єкт лобізму (урядовий, парламентський, судовий)
- 6) за груповою приналежністю суб'єктів лобіювання (політизований – представники політичних об'єднань, бізнес-структур, олігархічних угруповань; соціальний – представники недержавних організацій, профспілок; корпоративний – фінансові та промислові корпорації, галузеві інфраструктури)
- 7) за способами та методами впливу (прямий, опосередкований та внутрішній)
- 8) за часом дії (спланований, спонтанний, перманентний).

Виходячи з вищевикресленого доведеною є обґрунтованість розглядати „лобізм” як окремий предмет наукового аналізу. Доцільність вивчення лобізму зумовлена тим, що він є необхідним атрибутом політичної демократичної системи. Подальше вивчення і аналіз політичного явища лобізму має перспективу, виходячи з того, що відкритими залишаються питання інституціоналізації, відкритості, прозорості та практичного значення лобістської діяльності в нашій державі. На сьогоднішній день ми не маємо на державному рівні досвіду функціонування легального лобізму, тому поки що науковці можуть висувати тільки гіпотези щодо можливих наслідків узаконення лобізму. Однак, діяльність від такого процесу в розвинутих країнах світу має більше позитивних результатів, ніж негативних наслідків.

Список використаної літератури

1. Бідзюра І. Позаінституційні механізми лобіювання інтересів у політичній сфері / І. Бідзюра // Освіта регіону. - 2012. – № 2. - С. 89-93 ; Bidziura I. Pozainstyutysiini

mekhanizmy lobiiuvannia interesiv u politychnii sferi / I. Bidziura // Osvita rehionu. – 2012. – № 2. – S. 89-93.

2. Виговський Д. Суть лобізму як категорії політичної науки / Д. Виговський // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип. 20. – С. 42-48 ; Vyhovskyi D. Sut lobizmu yak katehorii politychnoi nauky / D. Vyhovskyi // Ukrainka natsionalna ideia: realii ta perspektvyu rozvytku. – 2008. – Vyp. 20. – S. 42-48.

3. Ганжуров Ю. Парламентське лобіювання в контексті політичної комунікації / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2005. - № 4. – С. 50-62. ; Hanzhurov Yu. Parlamentske lobiiuvannia v konteksti politychnoi komunikatsii / Yu. Hanzhurov // Politychnyi menedzhment. - 2005. - № 4. – С. 50-62.

4. Горбняк О. В. Специфіка використання лобістських технологій у Кабінеті Міністрів України / О. В. Горбняк // Політологічні студії. – 2011. – Вип. 2. – С. 11-18 ; Horbniak O. V. Spetsyfika vykorystannia lobistskykh tekhnolohii u Kabineti Ministriv Ukrainy / O. V. Horbniak // Politolohichni studii. – 2011. – Vyp. 2. – S. 11-18.

5. Дюверже М. Политические партии [Электронный ресурс] / М. Дюверже; пер с фр. Л. А. Зиминой. – 4-е изд. - Москва : Академический проект; Трикта, 2007. – 540 с. – Режим доступа : <http://fanread.ru/book/8588347/?>; Dyuverzhe M. Politicheskie partii [Elektronnyy resurs] / M. Dyuverzhe; per s fr. L. A. Ziminoy. – 4-e izd. - Moskva : Akademicheskiiy proekt; Triksta, 2007. – 540 s. – Rezhim dostupa : <http://fanread.ru/book/8588347/?>

6. Сумська В. В. Теоретичні підходи до визначення поняття "лобіювання" [Електронний ресурс] / В. В. Сумська // Державне будівництво. – 2010. - № 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2010_2_26.pdf ; Sumska V. V. Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia "lobiiuvannia" [Elektronnyi resurs] / V. V. Sumska // Derzhavne budivnytstvo. – 2010. - № 2. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeBu_2010_2_26.pdf.

7. Truman D. The Governmental Process : Political Interests and Public Opinion / D. Truman. – New York : Alfred A. Knopf, 1951. – P. 31.

Стаття надійшла до редакції 07.03.2016 р.

I. Vorchakova

LOBBYING AS A SOCIO-POLITICAL PHENOMENON: THEORETICAL APPROACHES

The article describes lobbying in different scientific and political interpretations. Given the substantive burden of the research, the following range of work:

First, it presents the analysis of the various approaches to the definition of "lobbying" in domestic and foreign scientific literature. It is shown that generally scientists are lobbying as institutionalised phenomenon, considering that in most countries it has a latent form. Therefore, the paper emphasizes that in the interpretation of lobbying must take into account that it can be not only legal, but also shady and corrupt. Thus, on the basis of studied scientific sources proved the existence of variable approaches to the interpretation of this concept.

Secondly, given the theoretical scientific approaches to the definition of lobbying presents the author's interpretation, which defines it as systems and practices, the impact of interest groups or individuals on the decisions of certain authorities or some of their representatives to accomplish specific needs (interests).

Thirdly, the theoretical aspects of lobbying activities. Considering the lobbying we must remember that it can be formalized in legal terms. In Ukraine lobbying, in most, developing where the issues of redistribution of economic resources, ownership, monopolization of infrastructure, privatization of business corporations.

Fourthly, on the basis of extensive analysis of different scientific approaches to the classification of the subjects of lobbying, it is concluded that to classify the latter is necessary,

given the degree of institutionalization of lobbying in the state. Thus, divided on professional lobbyists (legal), unprofessional (illegal) and "internal", i.e. representatives of authorities that are dealing with personal issues at the Institute that they represent.

Fifth, given the multi-faceted nature of the subject matter of the investigated phenomenon, presents author's classification of lobbying. Namely: by the nature of activity of subjects of lobbying (professional, Amateur); territorial specificities (Central, regional, local); the degree of legitimation (institutionalized, illegal); goals (political, economic, cultural, social, legal, etc); on the orientation to the object of lobbying (governmental, parliamentary, judicial); by group membership of the subjects of lobbying (politicized representatives of political associations, business structures, oligarch groups; social – representatives of non-governmental organizations, trade unions; financial and industrial corporations, industrial infrastructure); for the ways and methods of impact (direct, indirect and internal); time of the action (planned, spontaneous, permanent)

Sixthly, made the goal and objectives of the study: the systematic theoretical approaches to the concept of lobbying as a socio-political phenomenon; the state of scientific approaches to the interpretation of lobbying as a socio-political phenomenon; on the basis of systematisation of scientific research the author's definition and classification of lobbying.

Keywords: *lobbying, lobbying, influence groups, interest groups, the object of lobbying, the subject of lobbying, lobbying methods*

УДК 327.7 BRICS (045)=111

N. Gavrilova, Y. Ryabinin

BRICS: THE HISTORY OF FORMATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS

The present article deals with such a new form of international cooperation as BRICS. Nowadays lots of experts and sciences analyze this structure that is in the process of institutionalization. BRICS consists of such states as Brazil, Russia, India, China and South Africa. The authors emphasize that above-mentioned countries don't have political, economical, civilization similarities, but they united to overcome the consequences of the 2008 financial crises and decided to present their view of further global development. It is underlined that these countries try to oppose the domination of the Western model of the world development and it is possible that lots of countries will support BRICS model of global cooperation. It is necessary to underline that in 2015 at BRICS summit the states-members of this organization launched their own Bank of development that can really influence the global transformation of the financial system. Besides in 2016 these countries got the right to influence the IMF policy. It allows us the authors to say that we observe radical changes not only in financial system but also in the world order that is becoming multipolar. There are two different viewpoints concerning the development of BRICS, some experts believe that it would collapse in some years and it is an objective of the Western world. Another experts and scientists believe that this organization will develop and would really oppose the dominance of the western countries that have already led the financial system into the deadlock.

Key words: *BRICS, foreign affairs, globalization, financial crisis, summit.*

The situation in the contemporary world in the XXI century is developing very dynamically. The architecture of the modern system of international relations is in the process of transformation, which is extremely dramatic, generating both global economic and political crises. In the context of further globalizing of the growth of interdependence of states,

transformation processes require reform of the mechanisms of global governance, the search for new forms of interaction to neutralize and fight against global threats. According to many scholars belonging to different scientific schools, the current processes mean the change of epochs [15, с.3]. The process of formation of a new world order takes place, the main feature of which is the transition to a multipolar world. Under these circumstances, states seek to find such tools that would allow the most effective influence on the formation of a multipolar world. In the context of globalization it is possible only on the basis of integration and internationalization. The evidence if it is the increase of the number of major regional associations in the end of XX - beginning of XXI century, i.e. European Union in Europe, Mercosur, CELAC in Latin America, SCO in Asia, EAEU in Eurasia. The majority of these regional structures is created without the participation of the Western countries. Some researchers believe that the creation of such structures is directed against Western domination in the modern world. These structures also include BRICS [2, с. 36].

The problem of BRICS attracts more attention of politicians, researchers, experts. But as the analysis of the literature shows there are different, and at the same time diametrically different concepts and approaches to the analysis of this very complex phenomenon of the modern system of international relations. Historiography of BRICS has hundreds of articles and monographs. The problem of the BRICS is actively analyzed by the researchers of the member states, the most intensively this problem is analyzed in Russia, Brazil and China. Among the works devoted to the analysis of the history of creation, activities, trends and prospects of BRICS should be noted works by such experts as V.Davidov, V.Lukov, B.Heyfets, Xin Li, A.Ratner, V.A. Braga, A.Marchenko, S. Filatov.

English-language historiography of the BRICS is also sufficiently numerous. Among Western scholars who study this problem it is necessary to note the works by J.O'Neill, B.Jones, Yan Zhonghua, Dorothy-Grace Guerrero.

We have done a thorough analysis of the literature connected with the activities of BRICS, its trends and the impact of the global political process and the prospects of its further development and we can say that it has controversial character. All this testifies about the actuality of this problem, the necessity for systematization and evaluation of existing approaches to the role of BRICS in the modern world. The purpose of this article is to study the essence and the role of the BRICS in the modern system of international relations.

A peculiar feature of this organization is that it at first appeared in theory, and then only in practice. The term –BRIC” was introduced in 2001 by a leading economist of Goldman Sachs Bank Jim O'Neill. He combined four large countries with growing markets into BRIC, characterized by high rates of economic development and its significant export orientation [21].

The term –BRIC” became widely known in 2003 with the appearance of the analytical report of Goldman Sachs, which said that by 2040 the BRIC states will catch up, and by 2050 will surpass US, Japan, Germany, France and Italy as for GDP rates [21].

Efforts on the approximation of the BRIC countries have been taken by Russia in 2006, when the BRIC states' foreign affairs ministers meeting was held at the UN session.

Almost all researchers emphasize the specifics of the formation of this structure. BRIC states do not have a geographical, civilizational, cultural, historical, religious unity. They have different political and economic models, they don't have a long time experience of cooperation, there are serious internal contradictions, that is, actually, there are no reasons that, as a rule, provide the basis for the association. Its creation is considered as a reaction at first to the collapse of the bipolar and then to an unipolar model of development [6, p.33].

They are united by a mutual desire to transform economic growth into political influence. The key factor became the commonness of political interests and global world ambitions at the crucial stage of the world development. They would like to play a greater role in the decision-

making process that is important to them and many other countries. First of all it concerns IMF, WTO, UN and other international organizations [3].

BRICS could be considered as a response of developing countries to the crisis which contemporary world system faces with, caused by the desire of Western countries and, first of all, the United States to dictate and dominate [9, p.25].

Analyzing the features of BRICS formation it is also necessary to figure out its stages. First of all its basis was made by the close cooperation between Russia and China on the basis of common geopolitical interests. Then RIC appeared, when India joined Russian-China rapprochement. BRIC was formed due to the Brazil joining, and then BRICS appeared when South Africa decided to join this formation. Some experts tend to say that the existence and experience got within the RIC, has become an important factor in the formation of BRICS.

Since its creation and till the present time there is a debate among experts about the evaluation of the essence of this structure character that is due to several factors. Firstly, as mentioned above, by the causes of the specific nature of this structure, and secondly BRICS is developing dynamically, acquires new qualitative traits and the tendency to structuralization. In 2009, after the first summit in Yekaterinburg, where it was officially announced about the appearance of this association, Moscow State Institute of International Affairs held a broad discussion about the nature of such a significant new structure, its potential and prospects. A wide range of participants among whom were scientists, diplomats, political analysts and experts showed different approach even among Russian political elite. Materials of these discussions have been published in "Foreign Affairs" journal.

During this discussion, BRIC was considered as an effective tool of multilateral diplomacy, as a platform for dialogue, a kind of negotiation platform [2, p. 7].

Some participants were skeptical about the prospects of this structure. The well-known Russian scientist I.V.Zagladin believed that hope to create a strong alliance of BRIC countries is elusive due to several reasons: contradictions within these countries, their economy is not complementary, as well as the fact that India, China and Brazil have important economic ties with the West, especially the United States.

Some researchers have tendency to consider BRIC as an expression of network multi-direction diplomacy [14, p.107]. Today, when BRIC countries have been transformed into BRICS and has already successfully exists for more than 6 years, the debate over the nature of this structure does not stop. BRICS is regarded as a coalition of major powers, which were not a part of the traditional centers of the world system up till now, but due to the uneven development, the globalization processes have embarked on the path of rise in the global hierarchy on its upper floors [5, p.96]. Supporters of this approach believe that the phenomenon of BRICS it is not only the result of world development, but also a tool that with skillful usage can help to minimize the risks of transition to polycentric mode of international relations [5, p.97].

BRICS is a reflection of the new methods of multilateral diplomacy that are looked for in the world. BRICS is one of the new formats of interstate relations, the basis of which is a coincidence of interests on a wide range of international problems. It can be considered to be an analogous of the G8 as other researchers think [17, p.72].

A significant part of experts and politicians tend to view BRICS as a possible instrument of global governance, the need for which at this stage is extremely high because the regulatory system created after World War II is completely inadequate to the realities of the XXI century [17, p.74].

Such a different range of opinions and assessments of BRICS is explained by the fact that this organization is in the process of its transformation. And if its formation stage could be considered as a form of negotiation platform, today we see how gradually the process of its

structuring within which mechanisms of interaction are created on a wide range of problems that are important for the BRICS states and world community.

Mixed opinions on BRICS are expressed also by foreign researchers. Bruce Jones believes that BRICS was created as a challenge to the West in the context of leadership and world order. Today BRICS slowed its development - Russia because of sanctions, Brazil shows a negative growth and social unrest, India is developing better and has a dynamic new prime minister. According to official figures, China is growing, but the growth is not enough serious. South Africa is in this club for political reasons, because it does not correspond to the economic performance of other members. Secondly, strategic tensions within BRICS show themselves most. After the financial crisis friction overlapped by the purpose to recover after the crisis and the common ambition to gain more influence in the governance of the global economy. But solid growth in China has brought down this dynamics [23].

Yan Zhonghua notes that the opening of the Bank of development can lead to serious changes, including a shift to a multipolar monetary system, as Domenico Lombardy thinks, an expert on the global economy of the Canadian think tank. Total disappointment of the IMF and the World Bank activity led to the creation of the bank of BRICS. This prompted the countries to try to destroy the political power of the West and try to provide political leverage of their growing economies. Today, with the creation of the bank is changing the situation when the BRICS members used to play a minor role in the global economy and today their economies can create something new, combining their interests [24].

Also there is such an opinion that the growth of BRICS is a history of regional economic forces that are becoming important global political actors. We stand on the threshold of a new era that could challenge the Breton-Woods financial system.

BRICS is an interesting case of political life, which imitates the economic one [20]. Dorothy Grace Guerro believes that China is seen as the main rival of the West within the framework of BRICS, it offers a better model of cooperation with other developing countries, but at the same time it can become subimperialistic force that will continue more intensive practice of exploitation and extraction of natural resources from poor countries to improve their performance. In fact, China has insisted on the inclusion of South Africa in 2010, which served as a good geographical representation and the further strengthening of the multipolar and non-Western character of BRICS. China is now the most powerful economic actor and the most influential in its economic and financial component, as the largest holder of foreign currency reserves, 54% of \$3.2 trillion of foreign reserves. China is now actively investing in Central and Eastern Europe. However, it's not necessary to think that China will also control the world as the US used to do, since the US is still the most powerful economic and military power. The emergence of the BRICS does not mean that they are looking for ways to take on US hegemony. Probably the multipolar world means that a new mix of the leading countries will determine the global political economy, together with the United States [22].

Since the very first day of its creation, BRICS clearly formulated and presented to the international community its own approach and look at the processes taking place in the world. BRICS leaders have clearly identified the actual agenda of contemporary world development. It is, first of all, the reform of global economic and financial system with the purpose to increase the representation in international financial institutions of non-Western countries and make their activities more transparent and democratic. They are also eager to strengthen the role of the UN and the UN Security Council in international affairs, as well as the maximum usage of the complementary nature of the economies of BRICS members, modernization of social and economic life of their countries.

Problems mentioned above, as the experience of BRICS showed, used to be constantly in the focus of the activities of this structure. They were present as the subject of extensive

discussion at the summits of BRICS states leaders, and the specific initiatives undertaken by BRICS and aimed at solving these problems.

Although more than six years have already passed since the formation of this structure, debate is still going on concerning its prospects. Some experts have predicted its rapid collapse due to dramatic differences in the economies of BRICS members. Especially these predictions were plentiful during the 2008 crisis. Their opponents, on the contrary predicted that the effects of the crisis in the global economy will strengthen this structure and have identified a number of fundamental common interests that the 2008 crisis even more clearly outlined that is, first of all, the necessity to modernize the international financial system, its diversification, conversion it in a transparent and democratic [17, p. 76].

As practice has shown the second point of view turned out to be more accurate. BRICS phenomenon continues to develop successfully. Today seven summits have already been held which consistently demonstrate the desire of participants to more active interaction not only within BRICS, but to general strengthening of it as a global actor, which has its own look and approach for the development of the modern world order. Analysis of the documents adopted at BRICS summits, as well as its initiatives implemented in world politics and the nature of cooperation within BRICS convince about the growth dynamics as the cooperation within the structure and its ever-increasing role in the modern world. First of all it is connected with the fact that BRICS focuses today global issues which are relevant for the majority of the population of our planet. The leaders of BRICS countries are looking for the answers to the challenges that face not only the participating countries but also the whole mankind. From summit to summit the rate of interaction between the members of the BRICS was growing, the field of cooperation was expanding, there was a search for the mechanisms, allowing on the one hand to increase the effectiveness of cooperation between each other, and on the other to coordinate more deeply their cooperation in the international arena, to take on itself the functions of the global actor.

So, at the first summit in June 2009 a communiqué was released in which it was said about the necessity to change the global economic system in such a way that emerging and developing economies would have greater representation in international financial institutions [12].

The final summit document clearly states about the interfacing of interests, interest in further coordination and cooperation in the process of formation of a multipolar world. At the summit it was agreed that not only the meeting of ministers of foreign affairs will be held constantly, but also the meetings of finance ministers, central bank governors.

In April 2010, Brazil hosted the second summit of the BRIC. In a joint statement, the leaders of BRIC expressed their interest in strengthening the coordination of action to protect their interests within the process of transition to a new world financial and economic system and creating a new world order [11].

During the second summit a memorandum was signed on cooperation in the sphere of financing of projects related to the development of high technologies and energy saving. The third BRICS summit in China adopted the memorandum on cooperation of state financial development institutions, as well as agreement on mutual crediting in local currencies and strengthening antidollar trend [14, p. 108].

According to the experts it had geopolitical importance and to some extent has become a sensation for the world community. This was due not only to South Africa joining BRIC and its transformation into BRICS, but to the fact that BRICS states declared their agreed position on the key issues of the world economy and politics. BRICS countries adopted a statement on Libya, in which they sharply criticized the actions of Western countries in this state.

The most important step was the adoption of the memorandum of cooperation between the state institutions of development (de facto agreement on mutual crediting in national currencies).

In fact, this decision of the summit was estimated by the experts as the strengthening of the "antidollar trend" and as a claim that the role of currencies of developing countries in the global system should be increased.

The fourth BRICS summit became the most important one in the process of structuralization of this organization when Fortalez Declaration was adopted, which said about creation of the Bank of BRICS, and a treaty to establish a pool of \$100 billion was signed. The summit also adopted a memorandum which stated the position of unity and mutual understanding on cooperation in international institutions of crediting, exporting and insurance [16]. The outcome of the summit, its decision showed that the activity of BRICS goes to a new level. Creation of a single financial institution became an evidence of BRICS states desire to more profound cooperation.

At the sixth summit of BRICS, which took place in July 2015 in Ufa, the heads of states adopted a declaration, which gave an analysis of contemporary world events and clearly articulated their assessment and approaches to them. The declaration clearly defined activities of BRICS aimed at ensuring economic growth, maintaining financial stability and accelerating structural reforms. An important step towards solving this problem must become economic partnership strategy of BRICS adopted at the summit [18].

The adoption of this document has become another important step in the development of integration processes within BRICS, it has become a key reference point for the expansion of cooperation between the countries. During the years of its existence, BRICS has got a significant experience of interaction and mutual cooperation. Various mechanisms that allow to develop sufficiently effective cooperation in all spheres were organized. Among them it is necessary to point out the annual summit, the leaders informal meeting of the states' leaders that take place at G20 summits, such a latest meeting was held in November 2015 in Antalya, where the statement was made about the necessity to strengthen the fight against international terrorism; meeting of high representatives of national security, regular meetings of foreign affairs ministers, ministers of finance, economy, trade, health, education, science, technology, agriculture, social security. An expert group on trade and economy was formed, the working group on international security, agriculture, health, science and technology was also formed. Cooperation takes place within the meetings of the antimonopoly authorities, representatives of the financial and tax authorities. Regular meetings are held on the fight against drugs, corruption [4, p. 55].

Dialogue format, representing various structures of the civil society has proved its effectiveness [18]. The Ufa declaration stressed the importance of such forms as the interbank cooperation mechanism, the business council, business forum, the council of expert centers of BRICS. A roadmap of trade-economic and investment cooperation between BRICS states for the period until 2020 is being worked out. Various forums, seminars, conferences on different range of problems faced by BRICS states are constantly held. It must be stressed that mutual cooperation is developing both at the national and sectoral level.

Thus, we see that BRICS is a structure that is in the process of its development. Having started its birth as a form of dialogue, it has quite fast and consistently transformed in terms of its structurization and institutionalization. The necessity for the further deepening of cooperation within its framework and strengthening of coordination in the international arena can be considered as a priority direction in all documents adopted by BRICS.

Overcoming the difficulties of mutual cooperation, its participants demonstrate the consistent strive for consensus, search for a compromise, filling in BRICS interaction with

specific contents. This, in its turn, allows influencing effectively the formation of a new world order.

The role of BRICS in the modern world, its possible impact on the formation of a new world order is caused by objective factors: its resource potential, its economic, political power, the presence of the powerful levers of influence on the modern political process.

BRICS states have 42% of the world's population, 26% of the global territory, 26% of world GDP, 40% of world wheat production, 25% of the world reserves of oil and gas, a great amount of uranium [1, p.114].

Countries show more dynamic development than Western countries, they occupy five seats in the UN Security Council, two of them belong to Russia and China on permanent basis, having the right of veto. All of them, except South Africa, are members of G20. BRICS countries are represented in APEC, and in some other international organizations. Brazil is a recognized leader in Latin America, that protects the interests of this region in the global community. Russia, China and India are the world's leading actors that have one of the biggest and modern military potential, are members of the nuclear club [9, p.29].

Another feature of BRICS, which allows us to consider it as a major factor of modern development, influencing the formation of new rules of global governance is that it brings together and structures a constructive dialogue of several major world civilizations - Chinese, Indian, African, Orthodox, Latin American. This civilizational dialogue structure can, on the one hand, act as a factor of mutual enrichment of cultures, on the other can be a powerful soft power of deterrence and countering cultural expansion, i.e. the process of Westernization.

In international relations, BRICS countries contribute to the formation of a polycentric world order, opposed to unipolar political system, politics of power pressure and infringement of the sovereignty of other states, support strict adherence to universally recognized principles and norms of international law, the UN Charter, UN Security Council decisions, improving the structure and increasing the effectiveness and representativeness of Security Council in the process of ensuring a just world order, global security [9, p.34].

It was clearly demonstrated in the positions of BRICS states in their opinions on the Ukrainian crisis, events in Libya and the Maghreb. Thus, the BRICS states opposed the attempts of some Western countries that are G20 members to prevent Russia from participating in the November 2014 summit. BRICS members in spite of the pressure haven't joined the Western sanctions against Russia and arrived at the summit of the BRICS in Ufa in July 2015. This consolidated position became a manifestation of the BRICS as a representative of non-Western world in G20, where the BRICS states constantly propose various initiatives, alternative to the proposals of collective "North."

Under the influence and due to the position of BRICS the process of reforming IMF was initiated. So, in 2009 G-20 leaders agreed that since January 2011 at least 5% quota in the capital of the IMF will be redistributed for the sake of developing countries, and not less than 3% in the capital of the World Bank. The necessity to accelerate the reform of the IMF was again emphasized by the BRICS states at the summit in Antalya in November 2015 [14, p.74].

Consolidated position was taken by the BRICS on such a pressing problem as the fight against international terrorism. In November 2015 at the informal summit in Antalya BRICS states adopted a statement in which the importance of uniting of international community in combating this threat was pointed out and Russia's actions in Syria in its struggle against the ISIS was completely supported. Though earlier the President of Brazil condemned Russia's actions in Syria, calling them military intervention, which enabled a number of experts to debate about the viability of this structure [10]. The presence of significant differences, crisis events that these countries are experiencing today, mostly present in Brazil and Russia, and according to some experts there is doubt about the possibility of further consolidation and

transition to the format of multilateral financial and economic, technological and scientific cooperation and cooperation in the security sphere .

So in the scenario of the world development for the period up to 2025, presented in the report of the National Intelligence Council of the USA, one of the sections is called "Split in the BRICS" [19].

The presence of certain disagreements within BRICS is quite natural, considering how different its members are. At the same time they are united in the fact that the modern world requires fundamental changes and they are ready to form and promote new philosophy of the world order, the harmonization of international economic, political and inter-civilizational relations into international relations.

Activities of BRICS during six years convincingly shows that it has the potential, which allows it to be transformed in the future and become both economically integrational association and international organization with the elements of global governance. But today we can say that without being institutionalized, the BRICS has already become a significant factor in world politics and an important stronghold of multipolarity and a number of some countries want to join this organization.

References

1. Андреева А. Потенциал БРИКС и ШОС / А. Андреева, Л. Ратнер // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – №4. – С. 111–116 ; Andreeva A. Potentsial BRIKS i ShOS / A. Andreeva, L. Ratner // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2015. – №4. – С. 111–116.

2. БРИКС как новая концепция многовекторной дипломатии : круглый стол // Вестник МГИМО (У). – 2010. – №1. – С. 3–15 ; BRIKS kak novaya kontseptsiya mnogovektornoj diplomatii : kruglyy stol // Vestnik MGIMO (U). – 2010. – №1. – S. 3–15.

3. БРИК как новая форма многосторонней дипломатии : круглый стол [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://interaffairs.ru/jauthor/material/172> ; BRIK kak novaya forma mnogostoronney diplomatii : kruglyy stol [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <https://interaffairs.ru/jauthor/material/172>.

4. Будаев А. Российское председательство в БРИКС – формирование стратегии мягкой силы / А.Будаев // Международная жизнь. – 2015. – № 8. – С.46-57 ; Budaev A. Rossiyskoe predsedatelstvo v BRIKS – formirovanie strategii myagkoj sily / A.Budaev // Mezhdunarodnaya zhizn. – 2015. – № 8. – S.46-57.

5. Давидов В. БРИКС как фактор становления полицентричного режима международных отношений / В.Давидов // Международная жизнь. – 2011. - № 5. – С. 96–108 ; Davidov V. BRIKS kak faktor stanovleniya politsentrichnogo rezhima mezhdunarodnykh otnosheniy / V.Davidov // Mezhdunarodnaya zhizn. – 2011. - № 5. – S. 96–108.

6. Луков В. БРИКС – фактор глобального значения / В. Луков // Международная жизнь. – 2011. – № 6. – С. 30–37 ; Lukov V. BRIKS – faktor globalnogo znacheniya / V. Lukov // Mezhdunarodnaya zhizn. – 2011. – № 6. – S. 30–37.

7. Мартынов Б. Потенциал правового взаимодействия БРИК / Б. Мартынов // Латинская Америка. – 2010. – № 2. – С. 30–35 ; Martynov B. Potentsial pravovogo vzaimodeystviya BRIK / B. Martynov // Latinskaya Amerika. – 2010. – № 2. – S. 30–35.

8. Марченко А. БРИК: бразильский подход / А. Марченко // Латинская Америка. – 2011. – №5. – С. 20–27 ; Marchenko A. BRIK: brazilskiy podkhod / A. Marchenko // Latinskaya Amerika. – 2011. – №5. – S. 20–27.

9. Петровский В. Россия, Китай и новый мировой порядок / В. Петровский, М. Титаренко // Международная жизнь. – 2015. – № 3. – С. 24–34 ; Petrovskiy V. Rossiya, Kitay i novyy mirovoy poriyadok / V. Petrovskiy, M. Titarenko // Mezhdunarodnaya zhizn. – 2015. – № 3. – S. 24–34

10. Политический раскол БРИКС: Бразилия осудила интервенцию России в Сирию [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.regnum.ru/news/polit/1996289.html ; Politicheskiy raskol BRIKS: Braziliya osudila interventsiyu Rossii v Siryu [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: www.regnum.ru/news/polit/1996289.html

11. Совместное заявление глав государств и правительств стран-участниц Второго саммита БРИК [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.news.kremlin.ru/ref_notes/524 ; Sovmestnoe zayavlenie glav gosudarstv i pravitelstv stran-uchastnits Vtorogo sammita BRIK [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: www.news.kremlin.ru/ref_notes/524

12. Совместное заявление лидеров стран БРИК от 16 июня 2009 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.archive.kremlin.ru/text/docs/2009/06/217932.html ; Sovmestnoe zayavlenie liderov stran BRIK ot 16 iyunya 2009 goda [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : www.archive.kremlin.ru/text/docs/2009/06/217932.html

13. Стратегия экономического партнерства БРИКС [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.brics2015.ru/load/301083 ; Strategiya ekonomicheskogo partnerstva BRIKS [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : www.brics2015.ru/load/301083

14. Филатов С. Сетевая дипломатия БРИКС / С.Филатов // Международная жизнь. – 2011. – №5. – С. 105–115 ; Filatov S. Setevaya diplomatiya BRIKS / S.Filatov // Mezhdunarodnaya zhizn. – 2011. – №5. – С. 105–115.

15. Фитуни Л. Закономерности формирования и смены моделей мирового экономического развития / Л. Фитуни, И. Абрамова // Мировая экономика и международные отношения. – 2012. – № 7. – С. 3–15 ; Fituni L. Zakonomernosti formirovaniya i smeny modeley mirovogo ekonomicheskogo razvitiya / L. Fituni, I. Abramova // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2012. – № 7. – С. 3–15.

16. Форталезская декларация [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.tunisie.mid.ru/brics/brics_06.pdf ; Fortalezskaya deklaratsiya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : www.tunisie.mid.ru/brics/brics_06.pdf

17. Хейфец Б. БРИК: миф или реальность / Б.Хейфец // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 9. – С. 72–80 ; Kheyfets B. BRIK: mif ili realnost / B.Kheyfets // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2010. – № 9. – С. 72–80

18. Уфимская декларация [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.BRICS2015.ru/load/361083 ; Ufimskaya deklaratsiya [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : www.BRICS2015.ru/load/361083

19. A transformed world [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.aicpa.org/research/cpahorizons2025/globalforces/downloadabledocuments/globaltrends.pdf>

20. BRICS herald new era in international political economy [Electronic resource]. – Mode of access : <http://theconversation.com/brics-herald-new-era-in-international-political-economy-44443>

21. Dreaming with BRICs: The path to 2050. Economic research from the Goldman Sachs Financial Workbench [Electronic resource] // Global Economics Paper. – 2003. – № 99. – Mode of access : http://media.library.ku.edu.tr/reserve/resspring10/intl532_mgec632_ZONis/3_The_challenge_of_BRICs.pdf

22. Guerrero D.-G. The Rise of China and BRICs: A multipolar world in the making? [Electronic resource] / D.-G. Guerrero. – Mode of access : <http://focusweb.org/content/rise-china-and-brics-multipolar-world-making>

23. Jones B. The BRICS Summit: A shadow of the former self it never was [Electronic resource] / B. Jones. – Mode of access : <http://www.brookings.edu/blogs/order-from-chaos/posts/2015/07/07-brics-summit-ufa-jones>

24. Zhonghua Y. Interview: BRICS bank may change world power [Electronic resource] / Y. Zhonghua, Z. Dejin. – Mode of access : <https://www.cigionline.org/articles/interview-brics-bank-may-change-world-power-canadian-expert>

Стаття надійшла до редакції 22.03.2016 р.

Н.В. Гаврилова, Є.В. Рябінін

БРІКС: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Проблема БРІКС привертає все більше уваги як політиків, дослідників, представників експертного співтовариства. Але як показує аналіз літератури в ній є різні, часом діаметрально протилежні концепції та підходи до аналізу цього вельми складного феномену сучасної системи міжнародних відносин. Історіографія БРІКС налічує вже сотні статей і монографій. Проблемою БРІКС активно займаються дослідники країн-учасниць, серед них особливо інтенсивно ця проблема аналізується в Росії, Бразилії, Китаї.

Пройдений нами аналіз літератури показує, що цілий ряд аспектів, пов'язаних з діяльністю БРІКС, тенденціями її розвитку та впливу на світовий політичний процес, а також перспективи її подальшого розвитку носять яскраво виражений дискусійний характер. Все це свідчить про актуальність даної проблеми, необхідності систематизації існуючих підходів і оцінок до ролі БРІКС в сучасному світі.

Особливістю цієї структури є те, що вона спочатку з'явилася в теорії, а потім тільки на практиці. Термін «БРІК» (BRIC) ввів в 2001 році провідний економіст банку Goldman Sachs Джим О'Нілл. Д.О'Нілл об'єднав в групу БРІК чотири найбільші країни з ринками, що виділяються високими темпами розвитку економіки та її значною орієнтацією на експорт. Широку популярність термін «БРІК» придбав в 2003 році з появою аналітичної доповіді Goldman Sachs, в якому говорилося, що до 2040 року країни групи наздоженуть, а до 2050 року перевершать за сумарним ВВП США, Японію, ФРН, Францію та Італію.

Підкреслено, що у країн БРІКС немає географічної, цивілізаційної, культурної, історичної, релігійної спільності. У них різні політичні та економічні моделі, немає довгого тимчасового досвіду взаємодії, існують серйозні внутрішні протиріччя, тобто фактично відсутні причини, які, як правило, створюють основу для об'єднання. В даному випадку як вважають експерти, в основі об'єднання лежали причини геополітичного характеру. Її створення розглядають як реакцію на крах спочатку біполярної, а потім і однополюсної моделі розвитку.

Доведено, що БРІКС - це відповідь країн на кризу, яку переживає сьогодні світова система, обумовлена прагненням до диктату і домінуванню зі сторони західних країн і, в першу чергу, США. Автори вважають, що БРІКС - це відображення нових методів багатосторонньої дипломатії, пошуки яких сьогодні йдуть у світі. БРІКС - це один з нових форматів міждержавного спілкування, основою якого виступає збіг інтересів з широкого кола міжнародних проблем. Її можна вважати аналогом великої вісімки.

Доведено, що БРІКС – це можливий інструмент глобального регулювання, потреба в якому на даному етапі розвитку надзвичайно велика, тому що система регулювання, створена після Другої світової війни зовсім неадекватна реаліям ХХІ століття.

Ключові слова: БРІКС, міжнародні відносини, глобалізація, фінансова криза, самміт.

Н.В. Горло

ІРЕДЕНТИСТСЬКА СТРАТЕГІЯ ПОВЕДІНКИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті визначено сутнісні ознаки національних меншин-іредент, з'ясовано характер їх відносин зі спорідненими державами і проаналізовано причини обрання ними іредентистської стратегії поведінки. На основі характеристик угорської і російської національних меншин в Україні і дослідження двох варіантів взаємодії споріднених держав з етнічними родичами запропоновано виділяти потенційні і реальні меншини-іреденти.

Ключові слова: національна меншина, іредента, поліетнічна держава, споріднена держава, іредентистська стратегія поведінки, Україна.

Об'єктивною реальністю сучасного світу є зростаюча тенденція до відстоювання етнонаціональними групами своїх прав, що часто призводить до внутрішньополітичних конфліктів у поліетнічних державах, а у випадку появи сепаратистських настроїв загрожує територіальній цілісності суверенних держав. На етнічному ґрунті виникають міждержавні конфлікти, особливо ті, що обумовлені політикою іредентизму, мотивованою захистом етнічних родичів за кордоном. У світі існує багато етнонаціональних груп, територія проживання яких розділена кордонами двох чи більше держав, тож цілком закономірними є прагнення до підтримання зв'язків між спорідненими групами і зацікавленість політиків у добробуті співвітчизників за кордоном. Але виникає ряд питань щодо того, які форми допомоги співвітчизникам найбільш прийнятні, де пролягає межа між захистом їх прав і експансіоністськими устремліннями іредентистських держав та якою є роль самих співвітчизників у цьому процесі. Проблема іредентизму набула актуальності з огляду на нинішні українські реалії, тому що Україна протягом останніх двох років безпосередньо стикнулася з російським іредентизмом, який призвів до безпрецедентного випадку – анексування частини української території сусідньою державою.

Досить довгий час науковці вважали іредентизм другорядною темою досліджень у порівнянні з сепаратизмом, тому що іредентизм розглядався як окремий випадок відокремлення, який зустрічається значно рідше і переслідує специфічну мету – приєднання території до іншої держави. Систематичний науковий інтерес до іредентизму виник у другій половині ХХ століття, що було обумовлено активними державотворчими процесами у світі і початком деколонізації. Аналіз природи іредентизму і дослідження різних його форм здійснювали зарубіжні науковці Т. Амброзіо, Р. Бараш, Г. Бен-Ізраель, Д. Горовіц, Дж.К. Дженкінс, Дж. Ландау, С. Сайдман, Н. Чейзен, Д. Ягсиоглу та ін. У вітчизняній політичній науці іредентизм ще не став предметом спеціального політологічного аналізу, але окремі його аспекти відображені у роботах В. Горенкіна, В. Дівак, Є. Рябініна. Зважаючи на стан фундаментальних розробок проблеми іредентизму, можна стверджувати, що недостатньо уваги приділено поведінці меншин-іредент, тож метою дослідження є аналіз мотивів, які спонукають національні меншини до обрання іредентистської стратегії. Крім того, важливо з'ясувати, яке місце у планах іредентистської держави займають інтереси споріднених меншин.

Слід зауважити, що єдиного конвенціонального визначення іредентизму до сьогодні не існує. Д. Горовіц визначає іредентизм і як спробу відокремлення території і

населення однієї держави з метою приєднання до іншої, і як спробу відокремлення території чи населення, що розділені між більш ніж однією державою, з метою подальшого об'єднання їх в єдину новоутворену державу [1, с. 10]. Але, як показує історичний досвід, іредентизм не є спонтанними діями етнонаціональних груп щодо об'єднання, деякими «спробами» (attempt), а цілком прагматичним політичним курсом, керованим політичними лідерами, тож доцільно визначати його як політику держави, партії або суспільно-політичний рух, яка спрямована на приєднання частини територій сусідніх держав з населенням, що споріднене за етнічною та/або культурною ознакою. Іредентизм є вкрай неоднозначним явищем, у природі якого одночасно проявляються і відцентрові, і доцентрові тенденції.

Доцентрові тенденції полягають у тому, що засобами політики іредентизму відбувається збирання розділеного народу межам однієї держави. За М. Джунусовим, розділені народи характеризуються тим, що у них відсутня адміністративно-територіальна єдність: частини народу (етносу, нації) проживають у різних державах. Причини і обставини, які призвели до виникнення розділених народів, – найрізноманітніші: війни, агресії, розпад держави, міжкланові, групові, релігійні та інші конфлікти, вимушена міграція тощо [2, с. 63]. Науковець виділяє два типи розділених народів: автохтонного і міграційного походження. Автохтонні розділені народи живуть на території свого етногенезу, другий тип пов'язаний з просторовим переміщенням. Меншини, відірвані від держави, у якій етнічно споріднена група домінує, у першому типі розділених народів є іредентами, у другому – діаспорами.

Явище розділеності народів поширене повсюдно. Найчастіше більша група розділеного народу має власну державу, де є титульною нацією, а інші групи компактно розселені на суміжних територіях. Є приклади, коли жодна з частин народу не сформувала власного політичного утворення, але існує ідея об'єднання в одній державі. Останній варіант є так званим «курдським стилем» іредентизму, і хоч у цьому випадку відсутнє ядро, навколо якого відбувається об'єднання частин розділеного народу, все ж наявна ознака «незвільненості» території. До таких народів відносять курдів (Іран, Ірак, Туреччина, Сирія), індіанський народ кечуа (Перу, Болівія, Еквадор, Аргентина, Чилі, Колумбія).

У суспільних науках найчастіше вживається поняття «розділений народ», а не етнос чи нація. Дослідниця проблем розділених народів Р. Бараш зазначає, що етнос є сукупністю об'єктивних рис і характеристик, які, маючи здатність об'єднати певний кластер людей, тільки потенційно можливі, і через це тільки можливим є усвідомлення представниками етносу своєї розділеності [3, с. 58]. Для народу, навпаки, характерна більш свідомо консолідація, тому індивіди сприймають розділеність як негативне явище, можливо, як певну історичну несправедливість, проблему, що потребує вирішення. У цьому випадку слід зважати на роль територіального чинника в об'єднувчій стратегії розділеного народу, що цілком доречно, адже іредентизм передбачає не тільки об'єднання населення, але й території його проживання (якби територіальний чинник був несуттєвим, міграція цілком би вирішила проблему розділеності).

На нашу думку, для характеристики більшості випадків сучасного іредентизму цілком виправданим є застосування поняття «розділений народ», тому що, як показує досвід італійського, грецького, німецького іредентизму, територіальний чинник завжди важливий, адже прагнення володіти територією було і є одним з визначальних в обґрунтуванні іредентистської політики і проявляється навіть тоді, коли представники етнічної групи вже не проживають на бажаній території.

Сам по собі факт розділеності народів ще не є умовою виникнення іредентизму, але він актуалізується в процесі відносин між поліетнічними державами і меншинами у їх складі з приводу статусу групи, доступу до влади, об'єму повноважень, а також

залежить від стратегічних інтересів споріднених меншинам сусідніх держав. У цьому контексті заслуговує на увагу поведінка суб'єктів іредентизму як політичного процесу. Іредентизм доцільно характеризувати як конфліктні відносини між трьома учасниками: іредентою – меншиною у складі поліетнічної держави, яка прагне приєднатися до сусідньої держави на підставі етнічної чи культурної спорідненості; поліетнічною державою, у складі якої перебуває іредента; сусідньою державою, яка не тільки підтримує наміри іреденти, але цілеспрямовано проводить політику, метою якої є приєднання спорідненого населення разом з територією його проживання до свого складу. У цій взаємодії учасники володіють різними ресурсами, і у іреденти їх об'єктивно менше. Виникають питання: які причини штовхають меншини до вибору іредентистської стратегії? Якими мають бути якісні і кількісні характеристики цієї етнічної групи? Як відбувається взаємодія між іредентою і іншими політичними акторами?

Для аналізу іредент доцільно здійснити осмислення їх статусу з використанням понятійно-категоріального апарату етнополітології. Безумовно, іредента – це національна меншина, тобто така етнічна група, яка в силу різних історичних причин опинилася в межах іншої держави, але зберігає власну етнічну ідентичність, компактно проживає на території, суміжній зі спорідненою державою, розглядає цю територію як споконвічне володіння, прагне підтримувати контакти з національною державою і орієнтується на неї, кількісно поступається титульній нації, не займає домінуючих позицій у суспільстві. За визначенням В. Євтуха, національна меншина – це частина народу, яка мешкає відірвано від його основного масиву в інонаціональному середовищі, але представники якої відчують з ним зв'язок через культуру, мову та деякі інші риси національної специфіки [4, с. 211].

Український дослідник Т. Халавка доводить, що для позначення меншин, які проживають на прикордонних територіях і мають зв'язок зі «спорідненою» державою, в яких вони виступають державотворчими націями, доцільно використовувати термін «споріднена меншина» – це національна меншина, яка проживає на прикордонній території зі «спорідненою» державою та підтримує тісні культурно-політичні відносини з нею [5, с. 109]. Погодимось з думкою Т. Халавки про контраверсійність понять «споріднена меншина» і «споріднена держава», які не знайдуть ужитку в понятійному апараті нормативних актів. Дійсно, вони більшою мірою відображають взаємне сприйняття меншості і близької їй за етнічним чинником населення сусідньої держави, але по відношенню до поліетнічної держави, у якій проживає меншість, більш коректно вживати поняття «національна меншина».

Слід зазначити, що у конкретних політичних реаліях європейських держав меншини можуть отримати різний правовий статус, що й відображається у національному законодавстві. Наприклад, в Угорщині це «етнічні меншини», в Албанії – «релігійні громади», а в Україні – «національні меншини». Деякі країни взагалі законодавчо не визнають існування меншин на своїх територіях, як, для прикладу, Франція.

Безумовно, не кожна національна меншина є іредентою. На нашу думку, до важливих характеристик іреденти належать такі: 1) національна меншина повинна сформуватися як єдина спільнота, усі члени якої чітко відчують свою відмінність від решти населення країни на основі того, що мають специфічні спільні риси (історичне минуле, культура, мова, релігія) з іншими частинами розділеного народу, які проживають на суміжних територіях. Важливо, щоб ця група мала яскраво виражену ідентичність, яка може стати ресурсом для етнополітичної мобілізації. На основі розвинених когнітивного і афективного компонентів ідентичності (знання і емоції) стає можливим проведення політики ідентичності, коригування уявлень і використання

етнічної групи як ресурсу у досягненні бажаної політичної мети; 2) чисельність групи і компактне проживання біля кордонів іредентистської держави. Це не першочергові ознаки іреденти, але досить важливі. На даний аспект звернули увагу С. Сайдман і В. Аурес, які відзначили схильність до появи сепаратистських чи іредентистських настроїв у відносно великих груп. Вони зробили ряд інших важливих висновків: неконцентровані (тобто розпорошені групи) мають менше шансів бути іредентистськими чи сепаратистськими; якщо рід етнічної групи домінує в сусідній державі, будуть розвиватися саме іредентистські настрої; іредентистські чи сепаратистські настрої з'являться тоді, якщо ці групи мають родичів в інших країнах, а ті є сепаратистами, а також за наявності кількох сегментів етнічної групи в інших державах, тому що чим більше цих груп, тим більша вірогідність для підтримки [6]; 3) незадоволення політикою держави проживання, на основі чого можливе формування іредентистських вимог.

Питання ініціативності меншин у виникненні іредентизму є дискусійним. На думку Р. Бараш ініціатором є іредента: «Іредентизм можна визначити як спробу конкретної етнічної групи, яка проживає на території деякої держави, возз'єднатися зі спорідненим їй етнічно (або таким, що розуміється спорідненим за будь-яким іншими ознаками) населенням іншої (однієї чи більше) держав» [7, с. 156,157]. Дж. Ландау робить наголос на ініціативності держави-іредентиста, визначаючи іредентизм як декларативну зацікавленість деякої держави в добробуті етнічно або культурно спорідненої групи, яка проживає за її межами [8, с. 81]. Щоправда, це визначення досить загальне, але дозволяє розглядати різні форми впливу спорідненої держави на життя етнічних родичів у сусідніх державах.

На нашу думку, кожен випадок іредентизму досить унікальний і може відрізнитися за ступенем активності лідерів груп розділеного народу, отже, мати різних ініціаторів. Наприклад, італійський іредентизм у XIX ст. взагалі почався з діяльності кількох націоналістичних організацій, які через схильність до радикальних дій з часом зазнали переслідувань з боку італійської влади, але вже на рубежі XIX-XX століть італійське керівництво почало послідовно проводити політику іредентизму щодо приєднання «терре іреденте» («незвільнених земель»), які перебували під владою Австро-Угорщини.

У будь-якому випадку для появи іредентизму велике значення має самопочуття меншин-іредент у країні проживання, яке залежить від їх правового статусу, доступу до участі в управлінні суспільними справами, рівня задоволення матеріальних і духовних потреб. Продумана етнополітика, яка гарантує і захищає права меншин, унеможливує ситуацію, коли меншість починає усвідомлювати себе як чужинців, але за наявності утисків у різних сферах лідери національних меншин. Якщо влада тривалий час ігноруватиме їх вимоги, то незадоволення своїм статусом зростає, що може призвести до етнополітичного конфлікту у латентній або відкритій формах.

Така ситуація створює сприятливий ґрунт для підняття цілого пласту історичних образів, актуалізації уявлень про історичну несправедливість щодо неправомірного включення чи приєднання території до складу держави, де нині проживає іредента. Крім того, не завжди меншина дійсно зазнає утисків у поліетнічній державі, але відповідні уявлення про «уярмленість» частини народу конструюються і впроваджуються в свідомість народу політичними лідерами. Як приклад можна навести політику влади Російської Федерації стосовно етнічних росіян Криму, якою поступово забезпечувалася підтримка іредентистської ідеї: постійна присутність російського чинника в інформаційному просторі, повторення тези про «несправедливу передачу Криму Україні», одночасне навіювання думки про належність до «русского мира» і т.ін.

Споріднена держава, переслідуючи власні інтереси, може по-різному підтримувати етнічних родичів, починаючи від співробітництва у культурній та економічній сферах і

закінчуючи формуванням курсу на приєднання етнічних груп разом з територіями їх проживання. Навіть якщо держава лише декларує зацікавленість у добробуті етнічних родичів, справжні її мотиви можуть бути завуальованими і дійсно полягати в експансіонізмі. Найчастіше це територіальне прирощення, яке, проте, все одно буде виправдовуватися тим, що на сусідніх землях живуть співвітчизники, а володіння територією має давнє коріння. Г. Бен-Ізраель характеризував іредентизм як прояв експансіонізму, що заснований на «атавістичних почуттях до території і до рідних і близьких» [9, с. 33]. Вважаємо, що ці погляди важливі для розуміння сучасного іредентизму, який виправдовує територіальні захоплення боротьбою за права співвітчизників.

Втручання спорідненої держави створює ризики й для самої етнічної меншини. Д. Ягсиоглу зазначає, що іредентистська політика погіршує стан меншин з двох причин: 1) коли держава-нація розуміє, що сусідська держава ініціювала іредентистську політику, вона розглядає етнічну меншість як загрозу національній безпеці, тому посилює політику пригноблення. У відповідь меншість встановлює більш тісні зв'язки з іредентистською державою. Держава-нація розглядає це як причину для посилення гноблення, тож знову починає насилля, далі відбувається насилля з боку меншості і, в результаті, іредентистська держава бере активну участь у конфлікті; 2) центральною в іредентизмі є територія, а не населення, незважаючи на твердження іредентистської держави. В цих випадках компонент насильства переважає над компонентом спорідненості. За словами Д. Ягсиоглу, «іредентистська держава насправді не пов'язана з добробутом групи. Вона просто намагається використати її в якості дестабілізатора» [10]. Дослідник переконує, що саме меншості страждають від негативних наслідків іредентизму, внаслідок чого вони більше схильються до розвитку сепаратистських рухів, аніж до підтримки політики «країн-метрополій».

Іредентистську поведінку меншин доцільно розглянути в контексті права народів на самовизначення. До сьогодні досить проблемним залишається питання про те, які саме спільноти – народи, нації, корінні народи, національні меншини – мають право на самовизначення. Міжнародна нормативно-правова база визнає право на самовизначення саме за народами, що закріплено у низці документів, серед них Статут ООН (1945 р.), резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Загальна реалізація права народів на самовизначення» (1994 р.) та ін. У 1970 році Генеральна Асамблея ООН прийняла «Декларацію про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй», у якій уточнила форми самовизначення: «створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу, що вільно визначається народом, є способами здійснення цим народом права на самовизначення» [11]. На думку О. Стогової, суб'єктом права на самовизначення виступають всі етноспільноти, але форми самовизначення можуть бути різними, починаючи від національно-культурних товариств, культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії і завершуючи національною державою. Критерієм обрання конкретної форми самовизначення для кожної етноспільноти має бути її спроможність ефективно розвиватися в межах даної форми самовизначення [12, с. 118]. І. Рафальський зазначає, що національні меншини все-таки мають право на самовизначення, але треба зважати на його форми; серед форм самовизначення в сучасних умовах дослідник називає територіальні і нетериторіальні автономії в складі існуючої держави, національно-персональну автономію тощо [13, с. 142, 143]. Це загальноновизнані форми внутрішнього самовизначення, які успішно реалізуються в багатьох державах і не загрожують їх територіальній цілісності. «Зовнішнє» самовизначення через входження до складу іншої

держави, реалізоване у вигляді іредентизму занеодмінної активної участі цієї держави, неприйнятне, тому що в умовах сучасної системи міжнародних відносин прагнення змінити існуючі міждержавні кордони є порушенням норм міжнародного права. Політична практика показує, що політика іредентизму, реалізована у формі анексування території, жорстко засуджується, як це сталося з експансіоністським іредентизмом нацистської Німеччини у ХХ ст. і Російської Федерації у ХХІ ст.

Якщо ж вести мову про самовизначення розділених народів, усі частини яких є бездержавними (курди, кечуа), слід констатувати досить складну ситуацію. Існує декілька проектів політичного розвитку курдського народу, один з яких – утворення держави Курдистан. Більшість курдів прагнуть до незалежності, підкреслюючи, що мають для цього всі необхідні підстави. З 1960-х рр. з'явилася інша тенденція, за якою кожна з чотирьох частин Курдистану повинна добиватися для себе автономії, щоб надалі сформувати щось на зразок Бенілюксу, тобто утворення з більш тонкими кордонами [14]. Але будь-які спроби курдів щодо самовизначення практично приречені на провал через невизначеність їх статусу у державах проживання. Спорідненої держави, яка виявляла хоча б мінімальну підтримку, у випадку «курдського стилю» іредентизму не існує, а правові аспекти регулювання становища груп розділених народів на сьогодні не відображені у міжнародному законодавстві. Ю. Зубрицький веде мову про необхідність розробки кодексу розділених народів, який би дозволив врегулювати питання життя співвітчизників в інших державах через призму відповідності або невідповідності національного законодавства нормам такого кодексу [2, с. 62].

Спираючись на характеристику іредент, доречно розглянути стан меншин в Україні, яка є поліетнічною державою і має у своєму складі представників більш як 130 національностей і народностей. Деякі з них компактно проживають біля кордонів своїх історичних батьківщин – споріднених держав, тож у цих регіонах потенційно можуть виникнути або вже виникли іредентистські настрої. Спираючись на широке розуміння іредентизму, подане Дж. Ландау, можна стверджувати, що уряди сусідніх держав декларують зацікавленість у добробуті етнічних родичів, але роблять це по-різному. Наприклад, угорська меншина в Україні налічує 156,6 тисячі осіб, або 0,3% всіх жителів країни [15]. Майже всі угорці компактно проживають у Закарпатській області. Історична батьківщина завжди проявляла інтерес до життя співвітчизників за кордоном, була розроблена процедура отримання статусу закордонного угорця, яка спрощувала перетин кордону і перебування та працевлаштування в Угорщині. Але у країні існують радикально налаштовані націоналістичні партії, які закликають до відновлення «Великої Угорщини» і повернення територій сусідніх держав з угорським населенням. Удусі іредентистських ідей у 2010 р. парламент Угорщини ухвалив закон, який передбачав спрощену процедуру набуття громадянства етнічними угорцями, які проживають у сусідніх країнах. Цю ситуацію прокоментував ужгородський політолог Михайло Вальо: «Не будемо показувати пальцем, але деяким країнам вигідно, щоб громадяни іноземних держав мали паспорти саме їхньої держави. Як про це вже неодноразово говорилося, це може слугувати виправданням для різних акцій на кшталт «примушування до миру» чи для «висування територіальних претензій» [16]. На офіційному рівні територіальних претензій до України з боку Угорщини немає, але крок з надання громадянства є сигналом щодо гіпотетично можливої появи іредентистської політики з боку спорідненої українським угорцям держави.

В Україні налічується численна російська національна меншина (близько 18% від кількості всіх жителів України), для якої характерне досить дисперсне поселення в межах країни. Про кількісне переважаєння росіян можна говорити тільки стосовно Криму, де у 2001 р. частка росіян серед всіх жителів республіки становила 58,3%, у Донецькій області їх частка в етнічному складі населення регіону складала 38,2%, а у

Луганській – 39% [15]. Російські політики тривалий час демонстрували інтерес до цих регіонів, намагаючись вписати їх в контекст «русского мира». Шляхом інформаційного впливу на етнічно російське і проросійське населення Криму і Донбасу досить активно формували прагнення до «возз'єднання з історичною батьківщиною». Ще у 1999 р. у Російській Федерації було прийнято «Федеральний закон про державну політику Російської Федерації у відношенні співвітчизників за кордоном», поряд з цим відбувалося активне пропагування ідеї «русского мира», яка нині здійснює великий вплив на внутрішню і зовнішню політику Росії. Реалізація російського іредентизму призвела до анексії українського Криму, що є грубим порушенням норм міжнародного права. У цьому контексті доцільно навести слова А. Ілларіонова про те, що повернення Україні Криму є беззаперечним, і у цьому питанні не мають значення ані процедура передачі Криму від РРФСР до УРСР у 1954 р., ані те, що більшість жителів півострова – етнічні росіяни, ані результати псевдореферендуму 16 березня 2014 р. чи інші чинники, адже «питання приналежності Криму відноситься до компетенції тільки одного суб'єкта міжнародного права – власника цієї території. Власником півострова Крим є держава Україна» [17, с.102,103]. Сама реалізація іредентистського плану у даному випадку засвідчила як загарбницький характер сучасного іредентизму, так і роль російської іреденти, яка була дуже активною у підтримці іредентистської держави. Варто згадати досить активну діяльність проросійських організацій у Криму – Російської громади Криму (РГК), осередків партії «Руський блок» чи Народного фронту «Севастополь-Крим-Росія».

На основі характеристик меншини-іреденти і звернення до двох варіантів взаємодії споріднених держав з їх етнічними родичами (Угорщини і Росії), можна виділити два види іредент: потенційні і реальні. Потенційні іреденти – це національні меншини, які налаштовані на встановлення і збереження тісних контактів зі спорідненою державою, але відкрито не прагнуть до приєднання території їх проживання до сусідньої держави. Однак ці меншини можуть перетворитися на реальні іреденти у випадку активного впровадження спорідненою державою іредентистського вектору зовнішньої політики. Реальні іреденти відкрито підтримують політику спорідненої держави і активно декларують свої наміри щодо приєднання території до сусідньої держави. На нашу думку, така класифікація іредент має не тільки теоретичне значення, але виправдовується й практичною доцільністю, оскільки орієнтує представників влади на те, щоб приділяти більше уваги потенційним іредентам, що дозволить попередити появу відцентрових тенденцій.

Таким чином, дослідження засвідчило, що національні меншини є важливим учасником внутрішньодержавних політичних відносин, а за наявності споріднених держав – і міждержавних відносин. Безумовно, їх політичні орієнтації та вибір тієї чи іншої форми політичної поведінки багато важать для внутрішньополітичної стабільності поліетнічної держави. Слід врахувати, що вибір національними меншинами іредентистської стратегії небажаний, тож національні держави мають проводити ефективну етнополітику, щоб попередити появу відцентрових настроїв. Що ж до місця іредент у планах споріднених держав, то найчастіше меншини стають засобами досягнення територіальних прирощень, а підтримка ініційованої спорідненою державою політики іредентизму лише погіршує їх становище. Отже, у пошуку ефективних механізмів задоволення потреб національних меншин мають бути зацікавлені усі політичні актори, налаштовані на стабілізацію відносин. Важливим науковим завданням є всебічне вивчення зарубіжного досвіду попередження появи або оперативного реагування на іредентистські заклики з боку національних меншин.

Список використаної літератури

1. Horowitz D. L. Irredentas and Secessions: Adjacent Phenomena, Neglected Connections (Chapter 1) / D. L. Horowitz // *Irredentism and International Politics* / N. Chazan (ed.). – Boulder, Colo. : Lynne Rienner Publishers, 1991. – P. 9-22.
2. Разделенность этноса: концепции, проблемы, подходы (круглый стол) // *Латинская Америка*. – 2000. - № 6. – С. 58-67 ; *Razdelennost etnosa: kontseptsii, problemy, podkhody (kruglyu stol)* // *Latinskaya Amerika*. – 2000. - № 6. – S. 58-67
3. Бараш Р. К вопросу о содержании категории «разделенный народ» / Р. Бараш // *Власть*. – 2010. - № 5. – С. 56-59 ; *Barash R. K voprosu o sodержanii kategorii «razdelennyy narod»* / R. Barash // *Vlast*. – 2010. - № 5. – S. 56-59
4. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ : Фенікс, 2012. – 396 с. ; *Yevtukh V. B. Etnichnist : entsyklopedychnyi dovidnyk* / V. B. Yevtukh ; *Nats. ped. un-t imeni M. P. Drahomanova, Tsentr etnohlobalistyky*. – Kyiv : Feniks, 2012. – 396 s.
5. Халавка Т. Визначення дефініції «національна меншина» як об'єкта державної етнонаціональної політики / Т. Халавка // *Теорія та практика державного управління*. – 2013. – Вип. 4. – С. 104-110 ; *Khalavka T. Vyznachennia definitysii «natsionalna menshyna» yak obiekta derzhavnoi etnonatsionalnoi polityky* / T. Khalavka // *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia*. – 2013. – Vyp. 4. – S. 104-110
6. Saideman S. M. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities at Risk Data from the 1980s and 1990s / S. M. Saideman, Y.R. Ayres // *The Journal of Politics*. – 2000. – Vol. 62, №4. – P. 1126-1144
7. Бараш Р. Ирредентизм как категория дискурса и политической практики / Р. Бараш // *Вестник Российской нации*. – 2012. – № 2-3. – С. 151-171 ; *Barash R. Irredentizm kak kategoriya diskursa i politicheskoy praktiki* / R. Barash // *Vestnik Rossiyskoy natsii*. – 2012. – № 2-3. – S. 151-171
8. Landau J. The Ups and Downs of Irredentism: The Case of Turkey (Chapter 6) / J. Landau// *Irredentism and International Politics* / N. Chazan (ed.). – Boulder, Colo. : Lynne Rienner Publishers, 1991. – P. 81-96.
9. Ben-Israel H. Irredentism: Nationalism Reexamined (Chapter 2) / H. Ben-Israel// *Irredentism and International Politics* / N. Chazan (ed.). – Boulder, Colo. : Lynne Rienner Publishers, 1991.. – P. 23-36.
10. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism [Electronic resource] / D. Yagcioglu. – Mode of access : http://www.academia.edu/1029408/Irredentism_An_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism
11. Декларація про принципи міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569; *Deklaratsiia pro pryntsyru mizhnarodnoho prava [Elektronnyi resurs]*. – Rezhym dostupu: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569
12. Стогова О. В. Форми реалізації права на самовизначення: сучасні реалії та перспективи / О. В. Стогова // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології*. –2001. - № 518. – С. 113-118 ; *Stohova O. V. Formy realizatsii prava na samovyznachennia: suchasni realii ta perspektyvy* / O. V. Stohova // *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Ser. : Pytannia politolohii*. – 2001. - № 518. – S. 113-118
13. Рафальський І. Суб'єкти права на самовизначення / І. Рафальський // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. - 2013. - Вип. 4. - С. 136-146 ; *Rafalskyi I. Subiekty prava na samovyznachennia* / I. Rafalskyi // *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F.*

Kurasa NAN Ukrainy. - 2013. - Вур. 4. - S. 136-146

14. Bonzon A. Qui sont les Kurdes et que veulent-ils? [Electronic resource] / A. Bonzon. – Mode of access : <http://www.slate.fr/story/65329/kurdes>

15. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>; Pro kilkist ta sklad naseleennia Ukrainy za pidsumkamy Vseukrainskoho perepysu naseleennia 2001 roku [Elektronnyi resurs] / Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy. – Rezhym dostupu : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>

16. Петерварі Н. Угорщина узаконила подвійне громадянство. Чому мовчить Україна? [Електронний ресурс] / Н. Петерварі. – Режим доступу : <http://www.forumn.kiev.ua/2010-06-97/97-05.html> ; Petervari N. Uhorshchyna uzakonyla podviine hromadianstvo. Chomu movchyt Ukraina? [Elektronnyi resurs] / N. Petervari. – Rezhym dostupu : <http://www.forumn.kiev.ua/2010-06-97/97-05.html>

17. Илларионов А. Точка невозврата / А. Илларионов // Національна безпека і оборона. – 2014. - №5-6. – С. 100-104 ; Yllaryonov A. Tochka nevozvrata / A. Yllaryonov // Natsionalna bezpeka i oborona. – 2014. - №5-6. – S. 100-104

Стаття надійшла до редакції 21.06.2016 р.

N. Gorlo

IRREDENTISTIC STRATEGY OF MINORITY GROUP BEHAVIOR: FUNCTIONAL ASPECT

In modern world irredentism is the political movement, which a state implements in order to annex the part of the territory of another state and its ethnically related population. Interstate conflicts consequently occur as the result of these actions, for example, the conflict between Ukraine and the Russian Federation that annexed Ukrainian territory of Crimea. Irredentism as conflict interaction has another participant – national minority (irredenta) within the multi-ethnic state that seeks to join the kin-state. Irredenta fairly has fewer resources than other participants of the conflict. The study clarifies the reasons the minority follows in choosing the strategy of irredentistic behavior and the ways of its interaction with other political actors. National minority forms the irredentistic strategy of behavior when experiencing a low political and economic status in the country of residence or powerful informational and ideological influence from the kin-state. The desire to control the life of ethnically related population can worsen the situation of minority by the increasing pressure from the home state of irredenta. A kin-state can support ethnic relatives in various forms: ranging from the cooperation in economic or cultural domains to annexion of ethnic groups and territories. A national minority has the right to choose the path of development, but in the present conditions the internal self-determination in the form of autonomy is the most appropriate. External self-determination through joining another state is unacceptable because it threatens the territorial integrity of a sovereign state and violates international law. Ukraine, like any polyethnic country, has national minorities that live near the borders of their historical homelands, and thus irredentism may occur. The examples of Russian and Hungarian minorities show two variants of interrelationship of kin-states (Hungary and Russia) and ethnic relatives respectively, moderate and radical. As the result, the author offers for discussion the proposal to outline two types of national minorities: potential which are oriented at the close contacts with the state, but without the desire to annex the territory and real, which openly declare such intentions. The politicians should pay more attention to the potential irredenta in order to eliminate possible threats to territorial integrity.

Keywords: national minority, irredenta, polyethnic country, kin-state, irredentistic strategy of behavior, Ukraine.

О.В. Гресько

НОВІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ ТА ЄС

Сучасні форми політичних комунікацій розглянуто як ефективний інструмент ведення політичних кампаній напередодні виборів в Україні та ЄС. Проаналізовано довготривалі медіа-стратегії політиків, які застосовують інтерактивне спілкування онлайн. Розглянуто функції теледебатів як перспективної моделі комунікації в інформаційному суспільстві.

Ключові слова: мережеве спілкування, новітні медіа, політичні комунікації, телевізійні дебати.

Динамічний розвиток новітніх медіа і соціальних мереж – виклик сучасним політикам, адже переосмислення ролі й місця інформації в житті громадян створює додаткові можливості для комунікації. Традиційна модель управління інформацією трансформується в нову, особливість якої передбачає протилежний інформаційний вектор: знизу – догори, тобто від інформаційних повідомлень, автором яких є суспільство, до відповіді-реакції влади. Нова парадигма комунікації на рівні суспільство-влада забезпечує пряму комунікацію, що не передбачає посередників. З одного боку, це заощаджує ресурси, з іншого – може викликати полеміку, непередбачувану інтерпретацію фактичного матеріалу.

Серед нових форм взаємодії можна вважати творчі комунікаційні стратегії політичних лідерів, які також визнають себе частиною інформаційного суспільства. Це явище, попри ілюзорну рівність прав і можливостей усіх учасників комунікаційного процесу у віртуальному просторі, збільшує (або повертає втрачену) довіру аудиторії. Саме бажання встановити доброзичливі відносини і отримати підтримку зумовлює втілення нових форм політичних комунікацій.

Соціокультурні трансформації наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. відкрили можливість застосувати на практиці сформульовані до цього часу теорії і концепції таких науковців, як: Маршал Маклюен, Олвін Тоффлер, Фрітьоф Капра, Теодор Роззакі, Джон Фіске та інших. Вивченню сучасного стану і перспектив розвитку теоретико-практичних моделей політичних комунікацій, сучасних форм телерадіовиробництва в Україні та світі присвячено чимало праць вітчизняних науковців: Д. Богуш [1], О. Гоян [2], Л. Губерський [4], С. Даніленко [3], В. Іванов [4], А. Москаленко [4], Т. Петрів [3], Г. Почепцов [5], І. Слісаренко [6], О. Старіш [7], А. Чічановський [7], В. Шкляр [6] і зарубіжних дослідників: Д. Бердсел [8], К. Джемісон [8], К. Ламей [9], Н. Мінов [9], Дж. Свєрдлов [12], Т. Соренсон [11], А. Шредер [10] та ін.

В умовах інформаційної відкритості суспільства виникає потреба кожного індивіда мати можливість висловлювати свою позицію. В цьому контексті актуальності набуває мережеве спілкування за допомогою сучасних мультимедійних технологій і різноманітних форматів передачі даних. Ефективність застосування соціальних медіа як інструменту впливу громадськості на владу і навпаки визначають такі фактори, як:

- доступ до інформації;
- індекс свободи слова в країні;
- емоційно-психологічні особливості масової аудиторії;
- здатність консолідації громадян;
- традиції та культура комунікації;
- політичний режим і соціальні настрої;

- рівень політичної культури населення та ін.

Доступ до інформації. Суспільство повинне мати доступ до інформації про ухвалення певного рішення. ЗМІ мають висвітлювати різні погляди та подавати аргументи на їх користь під час обговорення актуальних тем, а також надавати аудиторії можливість висловлювати свою точку зору. Нових форм набуло поняття «таємниці інформації», скасовано монополію на постачання інформації. Попри потужну законодавчу базу, обмеження і т. д. громадський інтерес виправдовує оприлюднення важливих документів, дипломатичне листування тощо. Право громадян на інформацію як невід'ємну частину прав і свобод людини визнають більшість країн світу, однак тлумачення основних понять і тенденцій різне.

Індекс свободи слова в країні - це показник демократичного розвитку держави.

Емоційно-психологічні особливості масової аудиторії. Інтернет-користувачі сканують інформацію очима часом переоцінюючи власні здібності і можливості сприйняття великих обсягів інформації. Фізична втома призводить до неухважного сприйняття повідомлень, що посилює загрозу маніпулювання свідомістю, може впливати на національну безпеку і навіть призводити до інформаційних війн.

Здатність консолідації громадян. Соціальні мережі можуть забезпечити консолідацію громадян, надати нові можливості самовираження і волевиявлення. Одним із прикладів є Facebook революція в країнах арабського світу в 2011 році.

Традиції та культура комунікації. Кожна громада, яка об'єднана на основі певних інтересів, намагається дотримуватися загальноприйнятих правил спілкування. Такі традиції формуються і поширюються також серед онлайн спільнот. Останнім притаманні знаки й символи, що передають емоції, особисте ставлення тощо.

Політичний режим і соціальні настрої. У непередбаченій до сприйняття вразливої інформації аудиторії може виникнути інформаційних вибух, агресія тощо.

Рівень політичної культури населення визначає медіа-контент соціальних мереж, лексику, мовні особливості передачі інформації.

Новітні медіа забезпечують високий рівень поінформованості людей, можливість вільно та самостійно обирати. Передумовою успішного розвитку громадянського суспільства є збільшення доступу населення до мережі Інтернет, а також правове регулювання діяльності соціальних медіа. Для побудови і підтримки діалогу з аудиторією виборців політики в усьому світі все частіше вдаються до нових комунікаційних стратегій. Ефективність застосування сучасних форм політичних комунікацій зумовлена насамперед особливістю розвитку інформаційного суспільства, рівня інформатизації, специфікою сприйняття інформації масовою аудиторією в певній державі.

Сучасний політик прагне стати «другом» інтернет-користувача — потенційного виборця, тому заохочує вільно обговорювати, коментувати, критикувати і навіть скаржитися онлайн. Соціальні мережі виступають своєрідним інструментом ведення політичних кампаній, популяризації власних ідей і поглядів, одержання перемоги у передвиборчій боротьбі або утримання влади. За допомогою публічних виступів, власних публіцистичних матеріалів у пресі політики як лідери думок не лише формують громадську думку, а й можуть спонукати до дій і змін у суспільстві. Взаємодія – це найкращий спосіб активізувати аудиторію, адже пам'ять людини здатна зберігати 10% з того, що чує; 50% з того, що бачить і до 90% з того, що людина робить.

Основу цільової аудиторії довготривалих політичних медіа-стратегій становить Інтернет-спільнота, зокрема, молодь, тому політики намагаються застосовувати такі форми політичних комунікацій, як:

- блоги, влоги;
- відео-подкасти;

- інтерактивне спілкування онлайн;
- колонка в ЗМІ;
- онлайн дебати;
- офіційні веб-сайти;
- особисті сторінки в соціальних мережах і т. д.

Інтерактивне спілкування передбачає коментарі, форуми, відкриті листи, відео зустрічі, відео колонки у вигляді кліпів на YouTube і т. д. Діалог за допомогою чат-конференцій, онлайн трансляцій надає можливість поставити запитання і одразу отримати відповідь. Відтак завдяки новітнім ЗМК політика може бути більш прозорою і ефективною як на місцевому, так і національному рівні.

Політики як автори постійних рубрик у традиційних ЗМІ, що інтегровані з соціальними медіа, вже не новаторство, а радше традиція. Визнання себе частиною інформаційного суспільства наближає до потенційних виборців; збільшує довіру на тривалий час; зменшує ризик хибних уявлень про смаки, уподобання, інтереси і навіть приватне життя політиків.

Інформаційна присутність політика в мережі, як правило, умовне явище, однак пасивна або ілюзорна комунікація може лише нашкодити. Часто можновладці призначають відповідальних осіб для ведення власних блогів або сторінок. Постійні користувачі одразу розпізнають фальш, миттєво висловлюють незадоволення і поширюють небажану для самого ж політика інформацію. Пожвавити офіційні веб-сайти зазвичай довідкового, інформаційно-аналітичного характеру може послідовна інтеграція з соціальними мережами, а також постійна взаємодія з Інтернет-спільнотою. Найкращим видом політичної комунікації за допомогою новітніх медіа є безпосереднє спілкування лідера з аудиторією.

Пряма онлайн комунікація з електоратом настільки популярна, що стає невід'ємною складовою порядку денного представників влади і звичкою багатьох європейських політиків, які ведуть блоги. Мер Лондона Борис Джонсон застосовує для комунікації мікро-блог Twitter, де активно обговорює проблеми міста, веде власну колонку в провідних британських виданнях.

У Німеччині канцлерка Ангела Меркель стала першим політиком-блогером, яка з 2006 року на своєму веб-сайті має рубрику «відео-подкастинг» - відео-виступ на одну з актуальних політичних тем. Щотижня канцлерка веде веб-блог «Меркель воліє публічно відповісти на запитання громадян» і протягом години спілкується онлайн. Блог-культура в Німеччині передбачає некомерційний і демократичний стиль ведення онлайн-щоденників, більшість яких мають формат відео-подкаста. Невідповідність звичним правилам викликала бурхливу реакцію блогерів, які розкритикували перший відео-виступ Меркель за відсутність емоцій, інтерактиву, надмірну офіційність і консервативність, почали кепкували і вчити як це правильно робити онлайн. Однак перший відео-файл зі сторінки канцлера мав найбільше переглядів, його скачали 55 тисяч користувачів, решта – менше 10 тисяч. Чимало німецьких політиків-послідовників Ангели Меркель спочатку понад дві третіх ресурсів використовували для повідомлення позиції своєї партії, лише близько 30 відсотків блогів мали зміст особистого характеру, як і передбачає блог. Тепер соціальні мережі — це інструмент неформальної комунікації влади і громади: баварський прем'єр-міністр Горст Зеєгофер запрошує німецьку молодь на так звані Facebook-вечірки, де вони разом обговорюють різні проекти, заходи з благоустрою і т. д.

Рівень сучасної політичної культури багатьох європейських політиків дозволяє їм спокійно ставитися до критики, карикатури, шаржу, що викликають позитивну реакцію - посмішку або сміх. Німецькі газети друкують сотні карикатур на Ангелу Меркель, яка від цього не втрачає своєї популярності. У Франції політична карикатура як жанр свого

часу повернула інтерес суспільства до преси і діяльності політиків. Попри неоднозначне ставлення до сучасної карикатури в країнах Західної Європи виникає все більше шкіл карикатури, що свідчить про популярність цього виду передачі інформації в майбутньому.

Для успішного ведення політичних кампаній, налагодження діалогу з виборцями як до, так і після виборів, варто вивчати, аналізувати нові форми політичних комунікацій і застосовувати найефективніші з них. Одним із новаторських форматів політичної комунікації в Україні та ЄС є телевізійні дебати.

Як демократичний метод обговорення законів дебати народилися в античній Греції, де громадяни Афін відкрито висловлювалися щодо переваг і недоліків нововведень. Демократичний устрій зумовлює широку участь громадян у політичному житті, що потребує вміння зрозуміло висловлювати свої думки, аргументовано й переконливо відстоювати свою позицію. Ораторське мистецтво, що свідчить про демократичну основу ладу суспільства, цінувалося в Україні з діда-прадіда ще у козацькому середовищі. Кандидат у гетьмани обов'язково виступав із промовою про організацію війська, а його бойовий заклик вирізнявся особливим красномовством, адже адресований був не лише до козацтва, а й до всього православного населення України. В Середньовіччі в Європі дебати стали частиною системи освіти і основою для розвитку ораторського мистецтва. Тепер культура дебатів є традиційною в багатьох країнах: Німеччина, Швеція, Фінляндія, Італія та Японія зробили теледебати обов'язковими для претендентів на вищі пости в державі.

Теледебати виконують низку важливих функцій:

- надають можливість виборцям отримати враження про кандидата, політичну програму, наміри щодо основних актуальних соціально-політичних дій у майбутньому;
- дозволяють оцінити комунікаційні здібності, темперамент, знання й особові якості політиків як імовірних лідерів на ту чи іншу виборчу посаду;
- підвищують політичну активність виборців, збільшують інтерес до ходу виборчої кампанії і спонукають навіть пасивних виборців прийти на виборчі дільниці та зробити свій вибір [8].

Сучасний формат теледебатів має ще й об'єднуючу функцію. Перші в історії Європейського Союзу теледебати, що відбулися 15 травня 2014 р. на телеканалі Євроньюз у Маастріхті за підтримки Європейського Молодіжного Форуму та Маастрихтського університету в Нідерландах об'єднали європейців. Чотири кандидати обговорили майбутнє Європи перед аудиторією із 700 молодих людей. Це стало можливим після змін законодавства ЄС, головна посада у Брюсселі не обирається безпосередньо, результат залежить від лідерів усіх 28-ми країн-членів.

Як форма соціальних комунікацій сучасні дебати частіше асоціюються з політичними, тому їхньою основною цільовою аудиторією є виборці. Слово «дебати» походить із французької мови і означає обговорення. Дебати – це різновид публічної дискусії між кількома сторонами з актуальної теми. Спеціально організований і чітко структурований публічний обмін думками й аргументами учасники дебатів, як правило, спрямовують на переконання у правоті своїх поглядів третьої сторони. Як модель комунікації дебати передбачають вміння логічно аргументувати, уважно слухати, влучно і своєчасно ставити запитання, адекватно реагувати на виклики опонентів, лаконічно і зрозуміло висловлювати свою позицію тощо. З часом правила ведення публічних дискусій набувають нових ознак.

Трансформація політичних дебатів як телевізійного формату, що бере свій початок з «великих дебатів» у США в 1960 р., відбулася із застосуванням новітніх комунікаційних технологій у теле- і радіовиробництві на початку ХХІ ст. З огляду на

домінування візуальної складової, телебачення змінило дебати як апріорі інтелектуальну форму соціальних комунікацій у політичне шоу, де учасники змагаються насамперед у майстерності красиво говорити. Йдеться не лише про міміку, жести, інтонацію, емоції, які часом мають більше значення, ніж усна промова, а й зовнішній вигляд, додаткові атрибути та аксесуари мовця. Вербальні й невербальні засоби комунікації спрямовані на формування у слухачів позитивного враження як про учасника дебатів, так і щодо його або її власної позиції.

Зміст промови учасників теледебатів аудиторія запам'ятовує лише на 10%, зовнішність і манери поведінки – на 60%, тон, модифікацію голосу, впевненість у тембрі голосу – на 30% [1].

Емоційно-психологічна складова переважає в телевізійних дебатах, адже учасниками є не самі кандидати, а, як правило, їхні політичні образи, створені радниками й помічниками. Команди заздалегідь ретельно розробляють стратегії і тактики теледебатів, вивчаючи сильні та слабкі сторони своїх опонентів. Підготовлені заздалегідь влучні фрази і дотепний гумор ретельно маскуються за акторськими і ораторським здібностям учасників. На думку авторів книги «Усередині президентських дебатів» Ньютона Мінова і Крейга Ламея, для того, щоб дебати дійсно відігравали важливу роль у сучасному суспільстві, політики мають відмовитися від домашніх заготовок і більше уваги приділяти відповідям на запитання аудиторії [9].

Попри численні спроби за часів незалежності України вперше повною мірою ідея проведення національних дебатів була реалізована напередодні позачергових президентських і парламентських виборів 2014 р. Новаторство полягало у тому, що учасники дебатували не лише між собою, як передбачає класична модель, а й із представниками університетської спільноти, які могли ставити запитання як під час прямого ефіру в студії, так і за допомогою соціальних мереж. Унікальністю конвергентної моделі мовлення було поєднання телевізійної та онлайн трансляції англійською, кримськотатарською і українською мовами.

Серед переваг інноваційної моделі теледебатів в Україні можна назвати такі: інтелектуальність дискусії, забезпечення інтерактивну з аудиторією за допомогою регіональних включень представників університетів, активну участь молоді й академічної спільноти і т. п. Новаторство української моделі теледебатів полягає також у тому, що, окрім офіційних теледебатів, формат мав додаткову складову – дискусійний онлайн-майданчик переважно для неформального спілкування з експертами, аналітиками в перерві між блоками запитань під час ефіру і, звичайно ж, політиками після офіційних теледебатів. Онлайн-трансляція телеефіру дозволила аудиторії одразу реагувати на почуте й побачене, а також консолідувала не лише українське суспільство всередині країни, а й об'єднали виборців із різних країн світу.

В Україні відроджуються традиції публічних обговорень, що становили основу демократичного ладу на українських землях ще з козацьких часів. Комунікаційні майданчики для обговорень актуальних суспільно важливих тем політиків і громадян онлайн відкидають штучні бюрократичні бар'єри, сприяють творенню позитивного образу у разі прозорого прийняття рішень і підзвітності представників влади.

Проведення телевізійних дебатів напередодні позачергових президентських і парламентських виборів в Україні у 2014 р. є ознакою демократизації й політичної зрілості суспільства. Високий рівень інтелектуальної дискусії було запропоновано представниками академічної спільноти, громадського сектора, журналістами та експертами. Формується нова школа дебатів як засобу політичних комунікацій з урахуванням сучасних викликів суспільства. Новаторський формат може стати традиційним у культурі проведення теледебатів в Україні і всій Європі.

Список використаної літератури

1. Богуш Денис. Теледебати – найцікавіша технологія виборів (фото, відео), 2010 р. // Українська правда. Блоги. Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/bogush/4b5d99d311136>.
2. Гоян О. Я. Основи радіожурналістики і радіоменеджменту: підруч. / О. Я. Гоян. – 3-тє вид., допов. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 272 с. ; Hoian O. Ya. Osnovy radiozhurnalistyky i radiomenedzhmentu: pidruch. / O. Ya. Hoian. – 3-tie vyd., dopov. – Kyiv : Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2008. – 272 s.
3. Даниленко С. І. Робота власного та спеціального кореспондентів за кордоном / С. І. Даниленко, Т. І. Петрів. – Київ : Київський університет, 1999. – 267 с. ; Danylenko S. I. Robota vlasnoho ta spetsialnoho korespondentiv za kordonom / S. I. Danylenko, T. I. Petriv. – Kyiv : Kyivskiy universytet, 1999. – 267 s.
4. Москаленко А. З. Основи масово-інформаційної діяльності : підруч. / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов. — Київ : Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 1999. — 634 с. ; Moskalenko A. Z. Osnovy masovo-informatsiinoi diialnosti : pidruch. / A. Z. Moskalenko, L. V. Huberskyi, V. F. Ivanov. — Kyiv : Kyivskiy natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka, 1999. — 634 s.
5. Почепцов Г. Г. Будущее : стратегии, сценарии, коммуникации / Г. Г. Почепцов. - Київ : Альтерпрес, 2010. - 307 с. ; Pocheptsov G. G. Budushchee : strategii, stsenarii, kommunikatsii / G. G. Pocheptsov. - Kiiv : Alterpres, 2010. - 307 s.
6. Слісаренко І. Ю. Політичний процес і роль преси / І. Ю. Слісаренко // Публіцистика і політика : зб. наук. праць / за заг. ред. В. І. Шкляра. – Київ : Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – Вип. 2. – С. 26 – 32 ; Slisarenko I. Yu. Politychnyi protses i rol presy / I. Yu. Slisarenko // Publitsystyka i polityka : zb. nauk. prats / za zah. red. V. I. Shkliara. – Kyiv : In-t zhurnalistyky KNU im. T. Shevchenka, 2001. – Vyp. 2. – S. 26 – 32.
7. Чічановський А. А. Інформаційні процеси в структурі світових комунікаційних систем : підруч. / А. А. Чічановський, О. Г. Старіш. – Київ : Грамота, 2010. – 568 с. ; Chichanovskiy A. A. Informatsiini protsesy v strukturi svitovykh komunikatsiinykh system : pidruch. / A. A. Chichanovskiy, O. H. Starish. – Kyiv : Hramota, 2010. – 568 s.
8. Jamieson K. H. Presidential Debates: The Challenge Of Creating An Informed Electorate / K. H. Jamieson, D. S. Birdsell. – New York : Oxford Univesity Press, 1988. – 265 p.
9. Minow N. N. Inside the Presidential Debates: Their Improbable Past and Promising Future / N. Minow, C. L. LaMay. - Chicago : University of Chicago Press, 2008. – 174 p.
10. Schroeder A. Presidential Debates. Fifty Years of High Risk TV / A. Schroeder. - 2nd ed. – New York : Columbia University Press, 2008. – 177 p.
11. Sorenson T. C. Kennedy / T. C. Sorenson. - New York : Harper & Row, 1965. – 193 p. 2nd ed.
12. Swerdlow J. L. Beyond Debate. A Paper On Televised Presidential Debates / J. L. Swerdlow. - New York : Twentieth Century Fund, 1984 – 89 p.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2016 р.

О. Gresko

NEW FORMS OF POLITICAL COMMUNICATION IN UKRAINE AND EU

Modern forms of political communication as an efficient tool of political campaign before the election in Ukraine and European Union (EU) are considered in the article. Long-term media-strategies online are analyzed on the examples of famous European politicians who use interactive communication such as: blog, video blog, video-podcast, column in the traditional mass media, official websites and pages in social network, etc.

Politicians as a part of the information society use social media to promote their ideas, positions, attitude and reaction to the actual issues. The efficiency of social media as a tool of interaction between the audience and the authority is determined by the next factors: the access to the information; the index of the press freedom in the country; emotional and psychological characteristics of the mass audience; the ability to consolidate citizens; the tradition and the culture of communication; political regime and social attitudes; the level of political culture, etc.

In terms of the information transparency in democratic society each individual has the right for own position. Network communication creates such opportunities by means of multimedia technologies. Traditional model of information management transforms into new paradigm of communication which provides direct communication between the society and the authority.

Political culture of young leaders is developed by means of public speeches, open discussion and tet-a-tet communication with people. Visual components (the appearance, the manner to talk and behave, intonation, etc.) and the intellectual level of them have a great impact to their image and future political career.

There is the brief history and the origin of the term debates in the research. Transformation of the TV debates into the convergent communication model is considered in terms of the Parliamentary and the Presidential election in Ukraine and the Presidential election in the EU in 2014. Advantages of the television debates with online broadcast as an innovation on TV production are characterized. Functions of the television debates as a prospective communication model in the information society are determined. The implementation the culture of debates as a traditional tool of political communication with the origin from ancient Athens would lead to the renaissance of democratic values in the whole Europe.

Key words: *network communication, new media, political communication, television debates.*

УДК 323.329.14:044.247(8)

М.Ф. Заболотна

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ В ПРОГРАМАХ «ЛІВИХ» ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

У даній статті розглядаються особливості формування інтеграційного курсу в програмах «лівих» партій Латинської Америки. Досліджуються характерні риси «лівих» політичних сил та проводиться аналіз розвитку громадянського суспільства та його взаємодії з політичними партіями. Розглянуто важливість демократичних перетворень для країн Латинської Америки, а також виявлено проблемні та суперечливі питання.

Ключові слова: *Латинська Америка, інтеграція, регіоналізація, політична система, громадянське суспільство, демократія, ЄС.*

Актуальність обраної теми обумовлена тим, що інтеграція стала невід'ємною частиною світового політичного процесу. На сучасному етапі, інтеграційні процеси відбуваються майже в усіх регіонах світу. Вони можуть носити як політичний, економічний так і соціокультурний характер. В Латинській Америці розвитку регіональної інтеграції приділяється особлива увага. Активізація процесів співпраці в

регіоні на пряму пов'язана з приходом до влади «нових лівих» сил у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Вивченням даної теми займались багато науковців, серед яких: Л. А. Варгас. [1], Є. А. Виноградова [2], А. А. Канунніков [4] та А. Макаркин [5]. Повний огляд суперечливих поглядів лідерів латиноамериканських країн на майбутнє регіональної інтеграції представив у своїй праці Ф. Фуентес [8].

Для повноцінного дослідження даного питання, було розглянуто програми деяких політичних партій країн Латинської Америки та визначено, яку роль займає регіональна співпраця у кожній з них. Це стало можливо завдяки вивченню документів та програм, що розміщені на офіційних сайтах партій [9; 11; 12; 13; 14; 5].

З метою визначення особливості «нових лівих» політичних партій в Латинській Америці, необхідно з'ясувати змістове наповнення поняття «політична партія». У багатьох сучасних наукових працях воно визначається як безперервно діюча організація, що існує як на національному, так і на місцевому рівнях, націлена на одержання і відправлення влади і прагне з цією метою до широкої масової підтримки [7]. Політичні партії являються своєрідним посередником між державою та громадянами.

Політичні та соціально-економічні зміни, які почали відбуватися в державах з приходом до влади представників «нових лівих» сил в Латинській Америці, вплинули на функціонування регіональних інтеграційних організацій. Зміни проявлялися в активній підтримці, збільшенні фінансування та розробці нових програм соціального забезпечення і захисту населення.

При цьому не можна визначати «лівий поворот», як синонімічне явище для всіх латиноамериканських держав.

Латиноамериканські вчені розділяють «нових лівих» на три групи. До першої відносяться «ліві фундаменталісти». Вони сприймають глобалізацію як прояв імперіалізму та виступають за «фронтальне зіткнення». Друга група – «ліві популісти», які пріоритетне значення надають діалогу з електоратом та підкреслюють важливість нового бачення патримоніальної влади, наприклад, у Венесуелі (за часів правління У. Чавеса), Болівії (Е. Моралес). До цієї групи відноситься і президент Перу О. Умала, який розділяє ліво-популістські погляди, є прихильником сильної державної влади та націоналізації. Третя група – це «ліві реформатори», яких ще називають «помірні ліві». Вони не являються антиглобалістами і вважають, що не можна мати ворожі стосунки з правими. Також «ліві реформатори» визнають економічний лібералізм, але при цьому підкреслюють його недосконалість у соціальному плані. До «помірних лівих» відносяться блок «Консертасьон» (Чилі), Партія трудящих (Бразилія), Фронт за перемогу (Аргентина) [6, с. 747-748]. Альваро Варгас Льоса, відомий перуанський науковець, погляди «помірних лівих» називає «націоналістичним популізмом лівого спрямування», та вважає, що вони проводять політику «економічного націоналізму» [1, с. 113-115].

Е.С. Дабагян, співробітник Інституту Латинської Америки РАН, розподіляє «лівих» на ліворадикальних та лівоцентристських. Вони сходяться у відношенні до неолібералізму, точніше його повному неприйнятті. Ліворадикали та лівоцентристи мають різні погляди на ряд питань: засоби проведення соціальних реформ, досягнення стратегічних цілей, практична реалізація планів тощо [3, с. 87-88]. Лівоцентристи сприймають демократію, як основний показник розвинутого суспільства і вважають за необхідне дотримуватись принципу поділу влади та прав опозиційних сил. Ліворадикальні сили негативно відносяться до опозиції і намагаються мінімізувати її вплив, а демократію розглядають як засіб для досягнення мети. Сучасні «ліві» значно відрізняються не тільки ідеологією, але і шляхом отримання влади від тих, які були при владі в Латинській Америці раніше у ХХ ст., (наприклад, лівих, що сформували уряд Альєнде в Чилі у 1970 р.). Раніше «ліві» партії використовували революційні методи

приходу до влади, сучасні представники «лівих» або як їх ще називають «нових лівих» обираються легітимно.

Не дивлячись на певні ідеологічні відмінності всі «нові ліві» підтримують регіональну інтеграцію: як більш радикально налаштовані ліві, які виступають проти неолібералізму, США і підтримують антиглобалізм, так і помірні, які підтримали ідею розвитку глобального співробітництва. Представники «нових лівих» розуміють, що Латинська Америка може самостійно розвиватися і протистояти тиску ззовні тільки завдяки консолідації зусиль усіх держав регіону.

Розвиток регіональної інтеграції є невід'ємною частиною виборчої програми «лівих» партій. У своїй виборчій платформі Фронт за перемогу (лівопероністська політична партія Аргентини) визначає три основні аспекти, що необхідні для нової моделі розвитку. Перші два: політика як інструмент соціального розвитку та зростання економіки держави. Третій важливий аспект - активна участь Латинської Америки в інтеграційних процесах [15].

Представники партії вважають, що посилити роль Аргентини на континенті можливо за допомогою регіональної інтеграції, а співпрацю в Латинській Америці важливо поглиблювати в рамках організацій, таких як МЕРКОСУР і УНАСУР. Таким чином, уряд пропонує «активізувати процес регіонального будівництва, з метою зміцнення незалежності і національного суверенітету і положення південноамериканських націй на світовій арені» [15]. Інтеграція з сусідніми країнами для Аргентини є платформою для просування державних інтересів і демократичних цінностей.

Взагалі Аргентина була тривалий час одним з лідерів регіональної інтеграції. Внаслідок невдалої реалізації неоліберального курсу в Аргентині, який призвів до економічної кризи в країні, лідируючі позиції зайняв представник лівого крила Хустисіалістської (пероністської) партії Нестор Кіршнер. Необхідно відзначити внесок Нестора Кіршнера в розвиток регіональної інтеграції. Він офіційно визнав регіональну політику пріоритетним напрямком для країни. В якості основного методу для вирішення регіональних завдань була обрана діяльність у МЕРКОСУР. Уряд Аргентини активно сприяв розвитку цієї організації. На початку XXI ст. регіональна інтеграція стала пріоритетним напрямом у політиці держав Латинської Америки. За підтримки Нестора Кіршнера відкрилися нові можливості, що дозволяють Меркосур вести рівні переговори з іншими об'єднаннями (наприклад, ЄС). Послідовниця його ідей та наступний президент Аргентини, Крістіна Кіршнер, намагалась втримати політичну рівновагу та забезпечити гармонійний розвиток досить різномірної партії, при цьому будучи лідером лише окремої партійної течії. Вдала дипломатична робота та вміння підтримувати баланс, дали змогу К. Кіршнер декілька разів бути обраною на посаду президента [5] та успішно проводити інтеграційну політику. Однак, на президентських виборах в Аргентині 22 листопада 2015 здобув перемогу Маурісіо Макрі, лідер опозиційної партії «Республіканське пропозицію». Після 12 років правління «лівих» в країні до влади прийшов представник правоцентристів. У майбутньому, питання регіональної інтеграційної політики залишається відкритим. Очевидно, на протязі найближчого часу стане зрозумілим чи відбуваються чи не відбуваються суттєві зміни в політиці регіональної інтеграції чи, можливо, зберігає спадковість в цій політиці держави. У будь-якому разі, аргентинський уряд буде посилювати свої позиції в Латинській Америці, тим самим сприяти зміцненню у світовій політиці.

Майбутнє латиноамериканської інтеграції з точки зору правлячого блоку Перу «Gana Perú» ґрунтується на «глибокій інтеграції Південної Америки з вільним рухом товарів і людей» [11]. Не дивлячись на те, що «Gana Perú» має «ліву» політичну орієнтацію, ідеологічний аспект не відіграє істотної ролі. Уряд Перу виступає за

розвиток регіонального співробітництва через УНАСУР і АСН. Крім того уряд вважає, що «глибока інтеграція» має ґрунтуватися на рівності держав, повазі інтересів і взаємодопомозі.

Правляча політична партія Еквадору «Горда і Суверенна Батьківщина»? (альянс ПАІС) пропонує реалізувати так званий «Проект Громадянської революції», який включає в себе 10 пунктів, серед яких «революція для латиноамериканської інтеграції». В ньому йдеться про те, що регіональна інтеграція повинна розширювати свої межі і охоплювати важливі стратегічні галузі, зокрема енергетику.

Єдина соціалістична партія Венесуели, правляча партія республіки, відстоює власне бачення інтеграції: орієнтуватися потрібно на внутрішньорегіональну співпрацю і позбутися впливу «півночі». Урядом Венесуели було ініційовано створення регіональних блоків, зокрема АЛБА і Петрокарібе [14]. Тільки об'єднання держав Південного конусу може допомогти протистояти економічному тиску з боку США і сприяти незалежному і повноцінному розвитку Латинської Америки.

У Бразилії Партія трудящих зберігає елементи спадкоємності. Традиційний політичний курс Бразилії спрямований на співробітництво в рамках МЕРКОСУР і зміцнення регіонального співробітництва в цілому. Уряд країни називає регіональну інтеграцію одним з найважливіших політичних пріоритетів [9]. Вважається за необхідне розвивати як двосторонній діалог між державами Латинської Америки, так і партнерство в рамках регіональних організацій. Але при цьому, президент Ділма Русеф підкреслює необхідність співпраці також з ЄС, незважаючи на негативне ставлення до цього головного торгового партнера - Аргентини. Бразилія, як і Аргентина, використовує інтеграцію для посилення власного впливу на континенті.

На прикладі вищеперерахованих «лівих партій» стає очевидним закономірне відношення до інтеграції - в програмі кожної з партій регіональна інтеграція займає важливе місце, при цьому акцентується увага на співпраці політичного та економічного характеру безпосередньо між державами Латинської Америки.

Варто відмітити, що не тільки партії «лівого» спрямування бачать в інтеграційному розвитку великі перспективи. Національна Республіканська Асоціація (Колорадо) - права правляча партія Парагваю, виступає «за консолідацію всередині МЕРКОСУР, з його недоліками і перевагами, а також за його гнучкість». Представники партії виступають проти АЛКА, оскільки «АЛКА перетворить міста у величезні ринки для своїх експортних надлишків, які приведуть у підсумку до руйнування місцевої промисловості» [12]. Колорадо закликає до регіонального співробітництва, до рівності між державами і до підтримки демократії. Уряд Парагваю повністю підтримує посилення регіональної інтеграції і протестує проти впливу США в Латинській Америці.

Представники центристської партії Колумбії - «Соціальна партія національної єдності», також підтримують процеси інтеграції в регіоні. Колумбія є членом багатьох латиноамериканських організацій, у тому числі ОАД, Андського співтовариства, УНАСУР. Але при цьому між Колумбією та США також існують партнерські відносини і в 2012 р. було підписано угоду про вільну торгівлю. США надає підтримку в боротьбі з наркоторгівлею і злочинними угрупованнями Колумбії. Уряд Колумбії схвалює «процеси глобалізації, які дають можливості для поліпшення розвитку технологій, науки, освіти і відкривають перспективи співпраці на світовому ринку» [16].

З наведених вище прикладів програм політичних партій можна зробити висновок, що сучасні «ліві», як і «праві» латиноамериканські партії виступають за розвиток інтеграції в регіоні, за зміцнення міждержавного співробітництва в усіх областях. При цьому головною причиною розбіжностей залишається вибір напрямку партнерства: США, ЄС та інших держав або орієнтація на внутрішню регіональну кооперацію. Незважаючи на те, що для Латинської Америки характерна динамічність політичних

процесів, досить часто кардинальна зміна політичних режимів і, відповідно, зміни політичного курсу, головною метою урядів всіх країн залишається зміцнення регіональної інтеграції та ролі Латинської Америки на міжнародній арені.

Не зважаючи на прагнення «лівих» урядів розвивати регіональну інтеграцію, питання про засоби і методи її реалізації викликає суперечки. Як зазначає Карлос Маламуд із університету Торкуадо ді Телла: «більшість конфліктних ситуацій виникає через надмірну роль глав держав у формуванні та реалізації стратегії регіонального розвитку, коли зауваження фахівців і дипломатів не враховується, а рішення приймаються на основі зайвої політизації та імпровізації лідерів країн» [8]. Можна погодитися з думкою К. Маламуда, адже для латиноамериканських країн характерна жорсткість влади та відголоски недавніх тоталітарних режимів, що були притаманні деяким державам регіону.

Дослідженням розвитку інтеграційних процесів в регіоні займається Інститут інтеграції країн Латинської Америки і Карибського басейну (ІНТАЛ), що є підрозділом Міжамериканського банку розвитку. З моменту свого створення в 1965 році, ІНТАЛ сприяє регіональним процесам інтеграції в рамках стратегії Банку. Протягом всього свого існування, ІНТАЛ активно розповсюджує та популяризує знання про важливість інтеграційних процесів. Починаючи з 2000 року Інститут також представляє Секретаріат Комітету технічної координації (ЕТТ) IIRSA, головним завданням якого є сприяння регіональній фізичній інтеграції [10]. Сучасні ідеї, які пропонує втілювати в життя ІНТАЛ, ґрунтуються на укріпленні інтеграційних регіональних стосунків за рахунок інноваційних економічних рішень та широкого використання передових технологій.

Розбіжності в поглядах на майбутнє латиноамериканської інтеграції призводять до дестабілізації регіональних об'єднань. Зокрема це призвело до важкої ситуації в МЕРКОСУР, оскільки суперечності стосуються в першу чергу лідерів блоку - Аргентини та Бразилії. Конфлікти між «лівими» урядами в Латинській Америці негативно відображається на розвитку регіонального співробітництва.

Міжнародний центр дослідження громадської думки «Латинобарометр», кожного року проводить опитування в країнах Латинської Америки. У ньому щоразу беруть участь більше 600 000 чоловік. Стосовно питання демократії, то, в основному, ставлення населення не змінилось починаючи з 1995 р. Виключенням є країни, які на сучасному етапі не можуть зміцнювати демократичні принципи. Наявність великої кількості прибічників демократичних цінностей пояснюється підвищенням рівня освіти населення. Проте, у 2013 р. «Латинобарометром» було оголошено, що майже 56% населення латиноамериканських країн, віддають перевагу демократії [4, с. 33-34].

Дані, наведені центром, яскраво демонструють бажання переважної більшості населення Латинської Америки жити в демократичному суспільстві та підтримують принципи ЄС. Симпатії з боку населення Латинської Америки до євроінтеграції в цілому, свідчать про готовність до формування латиноамериканського громадянського суспільства. На відміну від ЄС, у Латинській Америці є велика перевага - одна мова (у більшості країн офіційна мова - іспанська) [2]. Цей фактор сприяє формуванню громадянського суспільства не тільки в межах однієї держави, але і в рамках всього регіону. Країни ЄС висловлюють ініціативу зі співпраці та підтримки латиноамериканських держав не тільки в соціальній сфері. Діалог між регіонами проходить в рамках саміта ЄС - Латинська Америка. Основними векторами взаємодії залишаються: розвиток і зміцнення регіональної інтеграції, політичне партнерство, торгово-економічне співробітництво та фінансування окремих програм.

Резюмуючи, необхідно зазначити, що латиноамериканська інтеграція є не просто тенденцією, а стратегією регіонального розвитку, яка охоплює всі сфери, зокрема: політичну, економічну, соціальну, культурну та інші. «Ліві» партії, що прийшли до

влади, намагаються розвивати регіональне співробітництво та приділяють велику увагу розвитку демократичних цінностей та соціальній складовій.

Список використаної літератури

1. Варгас Л. А. Популизм возвращается? / Л. А. Варгас // Россия в глобальной полиике. - 2006. - № 2. - С. 106–116 ; Vargas L. A. Populizm vozvrashchaetsya? / L. A. Vargas // Rossiya v globalnoy poliike. - 2006. - № 2. - S. 106–116.

2. Виноградова Е. А. Саммит ЕС - Латинская Америка 2013: итоги и перспективы евро-латиноамериканских отношений [Электронный ресурс] / Е. А. Виноградова – Режим доступа : <http://mir-politika.ru/3363-sammit-es-latinskaya-amerika-2013-itogi-i-perspektivy-evro-latinoamerikanskih-otnosheniy.html> ; Vinogradova Ye. A. Sammit YeS - Latinskaya Amerika 2013: itogi i perspektivy evro-latinoamerikanskih otnosheniy [Elektronnyy resurs] / Ye. A. Vinogradova – Rezhim dostupa : <http://mir-politika.ru/3363-sammit-es-latinskaya-amerika-2013-itogi-i-perspektivy-evro-latinoamerikanskih-otnosheniy.html>.

3. Левый поворот в Латинской Америке: причины, содержание, последствия : ("круглый стол" в ИЛА РАН) // Латинская Америка. – 2006. – №6. – С. 4–27 ; Levyy povorot v Latinskooy Amerike: prichiny, soderzhanie, posledstviya : ("kruglyy stol" v ILA RAN) // Latinskaya Amerika. – 2006. – №6. – S. 4–27.

4. Канунников А. А. Европейский союз – Латинская Америка: экономическое, политическое, социальное сотрудничество / А. А. Канунников. – Москва : Институт Европы Российской академии наук, 2014. – 102 с. ; Kanunnikov A. A. Yevropeyskiy soyuz – Latinskaya Amerika: ekonomicheskoe, politicheskoe, sotsialnoe sotrudnichestvo / A. A. Kanunnikov. – Moskva : Institut Yevropy Rossiyskooy akademii nauk, 2014. – 102 s.

5. Макаркин А. Левая волна в Латинской Америке: левоцентристы и националисты [Электронный ресурс] / А. Макаркин. – Режим доступа : <http://politcom.ru/3846.html> ; Makarkin A. Levaya volna v Latinskooy Amerike: levotsentristy i natsionalisty [Elektronnyy resurs] / A. Makarkin. – Rezhim dostupa : <http://politcom.ru/3846.html>.

6. Окунева Л. С. Бразилия: особенности демократического проекта: страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е гг. – 2006 г.) / Л. С. Окунева ; Моск. гос. ин-т между-народных отношений (ун-т) МИД России. – Москва : МГИМО-Университет, 2008. – 823 с. ; Okuneva L. S. Braziliya: osobennosti demokraticeskogo proekta: stranitsy noveyshey politicheskoy istorii latinoamerikanskogo giganta (1960-e gg. – 2006 g.) / L. S. Okuneva ; Mosk. gos. in-t mezhdunarodnykh otnosheniy (un-t) MID Rossii. – Moskva : MGIMO-Universitet, 2008. – 823 s.

7. Политические партии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskie-partii.html> ; Politicheskie partii [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskie-partii.html>.

8. Фуентес Ф. Разногласия лидеров Латинской Америки [Электронный ресурс] / Ф. Фуентес – Режим доступа : <http://inosmi.ru/world/20150602/228362341.html> ; Fuentes F. Raznoglasiya liderov Latinskooy Ameriki [Elektronnyy resurs] / F. Fuentes – Rezhim dostupa : <http://inosmi.ru/world/20150602/228362341.html>.

9. A política internacional do Partido dos Trabalhadores: da fundação à diplomacia do governo Lula [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-44782003000100008.

10. Banco Interamericano de Desarrollo [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.iadb.org/es/intal/intal,1081.html>.

11. Gana Perú [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.andina.com.pe/agencia/noticia-gobierno-gana-peru-buscar-integracion-profunda-america-del-sur-senalan-362705.aspx>.

12. La Asociación Nacional Republicana [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.anr.org.py/paginas.php?cod=54>.

13. Patria Altiva y Soberana [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.alianzapais.com.ec/>.

14. Partido Socialista Unido de Venezuela [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.psuv.org.ve>.

15. Plataforma Electoral Frente para la Victoria 2011 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://especiales.lanacion.com.ar/multimedia/proyectos/11/10/elecciones/presidentes/fpv.pdf>.

16. Reforma a los Estatutos del partido social de Unidad nacional – partido de la U [Electronic resource]. – Mode of access : <http://idbdocs.iadb.org/wsdocs/getdocument.aspx?docnum=35319011>.

Стаття надійшла до редакції 16.05.2016 р.

M. Zabolotna

FEATURES OF THE FORMATION OF INTEGRATION COURSE IN THE PROGRAMS OF THE «LEFT» POLITICAL PARTIES IN LATIN AMERICA

Process of integration takes place in almost all regions in the world. It also has political, economic and socio-cultural characteristics. The governments of Latin American countries pay big attention to regional integration.

Political party is an intermediate institution between the state and citizens. Modern «left» are significantly different from the «old left» not only because of the ideology. Modern «left» also became the ruling party in the democracy way. But we can't say the same about “old left” (for example, the «left», which formed a government of Allende in Chile in 1970). Earlier, «left» parties have used revolutionary methods of getting power. Nowadays, representatives of the «left» or as they are called the «New left» are elected legitimately.

Despite some ideological differences all the «new left» support regional integration. Representatives of the «new left» understand that Latin America can independently develop and resist pressure from the outside only by the way of consolidating efforts of all countries in the region.

Researching the examples of programs of political parties, we can conclude that the current «left» and the «right» Latin American parties support the development of integration in the region and strengthening international cooperation in all areas. But the main reason of the contradiction between parties is choosing the partner: on the one hand is cooperation with the US, EU and other countries but on the other hand is internal regional cooperation.

The Institute of integration of Latin America and the Caribbean (INTAL) helps to research the main characteristics of development of integration processes in the region. It's a division of the Inter-American Development Bank.

Nowadays, political parties spread democratic values in society. The formed civil society is an important significant of European integration. «Left» parties support European example. «Left» parties in different countries of Latin America try to develop regional cooperation and pay great attention to the development of social sector and democratic values.

Keywords: *Latin America, integration, regionalization, political system, civil society, democracy and the EU.*

О.Я. Івасечко, М.В. Здоровега

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМИ АПАРАТУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ У ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості реформи апарату державної служби у державах Центрально-Східної Європи. Відзначено досвід ЄС щодо нормативно-правового регулювання управлінської сфери, що ґрунтується на певних принципах, серед яких завжди пріоритетними є: верховенство права, законність, політична нейтральність та лояльність, стабільність, прозорість, відповідальність.

Увагу акцентовано на таких державах Центральної і Східної Європи, які можуть бути прикладом для України і, які здійснили успішно реформи управлінської сфери, зокрема Болгарія, Чехія, Румунія, Угорщина, Латвія, Литва, Естонія, Польща, Словаччина.

Наголошено, що з-поміж багатьох європейських держав для України важливим прикладом ефективної реалізації реформи апарату державної служби ЄС є Чехія та Словаччина, незважаючи на те, що ці держави пройшли складний, неоднаковий шлях узгодження з правилами «клубу європейських держав», членами якого вони прагнули стати ще з 1989 р. Це проявлялось головним чином тому, що у цих державах за наявності схожих з Україною існуючих проблем в апараті державної служби, було успішно втілено інструменти ЄС щодо адміністративної реформи.

Ключові слова: політика обумовленості ЄС, апарат державної служби, європеїзація, адміністративна реформа, стандарти ЄС.

Сьогодні, коли межі Європейського Союзу (ЄС) розширюються, актуальним стає питання «європеїзації» не тільки для країн-аплікантів, а й для усіх європейських держав. Як засвідчують політичні реалії сьогодення, ЄС перед країнами-претендентами на вступ ставить досить високі вимоги, з метою відбору в «сім'ю» Співтовариства майбутніх «ідеальних членів» [2, с.85]. Для України позитивним є досвід, який набули держави Центрально-Східної Європи під час масштабної європеїзації, пройшовши непростий, інтенсивний шлях інтеграції, етапи підготовки до членства, подолавши чималі труднощі адаптації, що включала структуризацію управлінських рішень, принципів і правових норм, на відміну від європеїзації держав Заходу. У травні 2004 р. ці труднощі були подолані й водночас завершилась підготовка цих держав до входження до Європейського Об'єднання. Окремим і невід'ємним аспектом європеїзації стала реформа апарату державної служби.

Для України процес взаємодії з ЄС передбачає виконання низки вимог. Насамперед, наріжним каменем євроінтеграційного курсу нашої держави є, створення несуперечливого та стабільного законодавчого ґрунту відповідно до Копенгагенських критеріїв членства у кожній із сфер державного життя, а особливо адаптація апарату державної служби до стандартів ЄС.

Потреба реформування державної служби України в контексті процесів європеїзації є особливо важливою для нашої держави як з огляду подальших перспектив інтеграції до ЄС, так і з огляду на необхідність зменшення бюрократичних тенденцій та подолання корупційних схем в системі державної влади. Ключовою проблемою є й адаптація українського законодавства з питань державної служби, що на сьогодні кардинально відрізняється від стандартів розвинених європейських держав.

З метою пошуку шляхів вирішення цієї назрілої проблеми необхідно здійснити всебічний та структурний аналіз нормативно-правової обумовленості засад організації державної служби держав Європи для вироблення основ подальшого реформування в управлінській сфері та імплементації позитивного європейського досвіду в Україні.

До цієї проблематики звертались у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Однак відсутність комплексного дослідження цієї проблеми лише актуалізує її, і, водночас унеможливорює здійснення реформ управлінської сфери України на належному рівні. Доцільно розглянути сучасні дослідження вітчизняних науковців у цій сфері. Для прикладу М.М. Войцеховський порушує проблему сучасного стану та основних напрямів реформування державної служби України. Зокрема, він опирається на чинну нормативно-правову базу України, а саме: Закон України «Про державну службу» від 17.11.2011 р. і «Про державну цільову програму розвитку державної служби в Україні» від 27.06.2012 № 411- р. Цінними на наш погляд є дослідження, які здійснила А. Л. Дімітрова, розглянувши реформу апарату державної служби в державах ЦСЄ в контексті європеїзації. Окрім цього М.А. Вахудова дослідила, як важелі ЄС полегшили конвергенцію вірогідних майбутніх членів ЄС із ЦСЄ на ґрунті ліберальної демократії. Водночас незаперечним є й вклад Ф. Шіммельфенінга у дослідження процесу європеїзації держав загалом.

Слід відзначити про відсутність на сьогодні комплексного дослідження про використання Україною найбільш прийнятної для неї досвіду конкретної країни ЦСЄ з метою здійснення успішних та ефективних реформ в апараті державної служби нашої держави в контексті її цивілізаційного вибору, що актуалізує дослідження порушеної проблеми.

Відтак, на нашу думку, у фокусі уваги повинні бути такі держави Центральної і Східної Європи, які можуть бути прикладом для України і, які здійснили реформи управлінської сфери. До них ми відносимо: Болгарію, Чехію, Румунію, Угорщину, Латвію, Литву, Естонію, Польщу, Словаччину та інші. Всі вищезазначені держави погодились із запропонованими ЄС правилами, провели власні підрахунки переваг та недоліків членства в ЄС.

Основоположні стандарти державної служби в європейських державах зафіксовані в основному у Конституціях, а також у спеціально прийнятих вузькогалузевих правових актах. Досвід ЄС щодо нормативно-правового регулювання управлінської сфери ґрунтується на певних принципах, серед яких завжди пріоритетними є: верховенство права, законність, політична нейтральність та лояльність, стабільність, прозорість, відповідальність.

Реформування апаратів державної служби передбачалось інтеграційними стратегіями держав-аплікантів. Відтак, домінуючу роль в успіху адміністративної реформи у певній державі відіграла власне вірогідність її вступу до ЄС. Окрім цього невід'ємним компонентом «європеїзації» при вирішенні деяких питань мала згода, лояльність, одностайність внутрішньодержавних сил, зокрема, щодо значного спектру питань в управлінській сфері, серед яких слід виділити досягнення стабільності демократичних інститутів, подолання перешкод демократичним процесам, уникнення війни, забезпечення прав людини тощо. Передусім ЄС вимагав від держав-аплікантів імплементації вимог у сфері прав людини та демократичних принципів. Конкретніше про це йдеться, зокрема, в Угодах про торгівлю та співробітництво із державами Прибалтики та про асоціацію з Болгарією та Румунією (1992 – 1993 рр.) [2, с.86-87].

Сфокусувати увагу варто на тому факті, що спочатку в практиці ЄС були відсутні критерії у проведенні реформ в управлінській сфері. Отож, маємо на увазі, що конкретні умови щодо проведення адміністративної реформи чиновники ЄС сформували значно пізніше, а саме у процесі розширення та доповнили ними вже існуючі на той час

Копенгагенські критерії. Відтак, критерії щодо імплементації реформи апарату державної служби з'явилися не одразу, а пройшли кілька етапів[2, с.90].

Упродовж першого періоду (1989 – 1993 р.) Об'єднання опиралося на досвід міжнародних організацій. Основною вимогою того часу з боку ЄС, насамперед, було дотримання демократичних принципів державами-аплікантами та основних прав людини. Ключовим досягненням першого періоду слід вважати Копенгагенські критерії членства, зафіксовані Копенгагенським самітом Європейської Ради в 1993 р.

Політика ЄС на другому етапі (1993 - 1997 рр.) сфокусовувалась не стільки на демократичних перетвореннях і правах людини, скільки на критеріях щодо спільного ринку та його потенційного впровадження посткомуністичними державами. Відтак, економічні *acquis* ЄС були окреслені на Ессенському саміті Європейської Ради в 1994 р. Найвизначнішим моментом цієї стратегії було те, що держави-апліканти повинні були пройти підготовку ще до їхньої участі у спільному ринку. Цей факт зафіксований у Білій книзі Європейської комісії про спільний ринок, затвердженій на Каннському саміті Європейської Ради.

І останній, третій період (1997-2002 р.) для держав-аплікантів був найскладнішим. Головний акцент при контролі за реформуванням ставився на Європейську комісію, яка оцінювала прогрес кандидатів у щорічних Регулярних звітах. Разом з тим Комісія визначала для держав-претендентів цілі в рамках Партнерств з підготовки до вступу в ЄС. Пріоритетне місце у щорічних звітах Європейської комісії відводилось адміністративній і судовій реформам. Отож, критерії у сфері державного управління як невід'ємний компонент політики ЄС щодо розширення вперше виникли в 1995 р. на Мадридському саміті Європейської Ради, але не були імplementовані. Точкою відліку став 1997 р. - відтоді їхній вплив набув поширення[2, с.90].

У сфері реформування апарату державної служби Європейська комісія доручила групі SIGMA розробити окремі критерії до держав-претендентів. Нагадаємо, що програма SIGMA – один з найпрестижніших аналітичних центрів ЄС, створений за ініціативи Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та Європейського Союзу. Метою започаткування даної програми стала потреба у наданні допомоги державам Центральної та Східної Європи з модернізації їх систем державного управління. Ця програма відіграє ключову роль у підготовці держав-кандидатів до вступу до ЄС. Зокрема, програма SIGMA сприяла втіленню програм «кращого» державного управління, що дозволило б підвищити ефективність адміністрування та стимулювало б дотримання представниками державного сектору демократичних цінностей, етики та поваги до верховенства права; допомагала у зміцненні потенціалу держав на центральному рівні управління, що мав сприяти вирішенню проблем глобалізації та підтримати інтеграційні плани держав; підтримувала ініціативи ЄС у проведенні реформ державного управління[6].

Держави-кандидати під час здійснення внутрішніх перетворень, зокрема у сфері вдосконалення й зміни їх інституційної структури, поставали перед вибором шляху їх здійснення. Враховуючи певні відмінності, реформи у всіх державах відповідали вимогам та правилам Європейської Комісії.

Звичайно, через важливість та складність впровадження реформ апарату державної служби, яких вимагав ЄС, вони не завжди знаходили прихильність у державах-кандидатах, а саме в органах управління тої чи тої держави. Втім, всі вони на завершальному етапі інтеграції успішно та вдало завершили реформування адміністративної сфери. Так, у державах Центральної та Східної Європи дослідники прослідковують певні характерні особливості такого реформування. Зокрема, йдеться про незначну кількість реформ, відсутність імплементацій прийнятих законів на початкових етапах (винятками можуть бути Естонія, Угорщина та Польща). Відтак, у

той час ЄС наполягав на прискоренні адміністративної реформи, проте практичного застосування це не знаходило і не було підкріплене конкретними діями. Такий тиск з боку ЄС впливав на подальше проведення реформ, створення державами-претендентами власних управлінських структур практично «з нуля»[7, с.99].

Принципи європеїзації для кожної держави мали свої відмінності. Так, реформи в Угорщині за своєю природою мали внутрішнє походження із значними зовнішніми впливами. Інша ситуація спостерігалася у Чеській Республіці, де значний опір реформам супроводжувався затягуванням рецепції правил ЄС. Втім, ця держава, обравши власні способи реформування управлінської сфери, провела їх, що цілком узгоджувалось із вимогами ЄС. У Словенії ЄС посилював вплив на еліту держави, яка тим самим прискорювала реформування. Відтак, важливою умовою євроінтеграції стала твердість та цілеспрямованість еліт держав-кандидатів, оскільки слабкість у реалізації реформ не сприймалась ЄС і становила основну загрозу євроінтеграції[7, с.98-99].

Загалом характеризуючи ситуацію у державах Центральної та Східної Європи, зміни в апараті їх державної служби відбулися за незначний період. Держави-претенденти підтримували умови реформування, хоча й існували розбіжності, навіть спротив політиці обумовленості ЄС.

Вплив з боку ЄС найбільше спостерігався саме на внутрішньодержавну структуру держав-претендентів. Лише спільні зусилля, поступ і реформування стали запорукою їх вступу до ЄС. Реформи апарату державної служби визначали вимоги щодо законодавства, яке мало запровадити апарат державної служби у державах Центральної та Східної Європи як незалежне професійне утворення та захистити державних службовців від звільнення й політичного тиску.

Отже, вагомим чинником, який зумовлював успішний вплив важелів ЄС на хід реформ в окремих державах-кандидатах, була ефективність їх урядів. Реформування держави й економіки неможливе без відданих політиків та вмілих чиновників, а також без тиску і допомоги з боку внутрішньосупільних груп. ЄС заохочував реформування державного апарату й економіки в усіх державах-кандидатах[8].

Реформування державної служби у згаданих державах слід розглядати загалом у контексті існування в них посткомуністичних адміністрацій. Йдеться про те, що держави, які інтегрувалися до ЄС, успадкували таке державне управління, зіштовхнулися з цілою низкою проблем різного характеру. По-перше, не існувало «відчуття» державної служби, адже різниця між «державною службою» та іншими працівниками уряду (включно з підприємствами) була нечіткою. По-друге, бюрократія загалом була надзвичайно мало політично підзвітною громадянам чи партіям. По-третє, працівники були «чутливими» до політичного тиску та індивідуально вразливими. І, останнє, це те, що державному управлінню в цілому бракувало навиків та інформації, потрібних для участі у виробленні політики в новому світі ринкової демократії [2, с.85-99].

Вдаючись до аналізу загальної картини з реформування у державах-аплікантах ЦСЄ, необхідно констатувати той факт, що прикладом держав, у яких здійснено повне реформування державних адміністрацій, стали Угорщина, Польща та Естонія. Натомість решту країн прийняли законодавство про часткове реформування, однак у цих випадках мова йшла не про ефективність здійснених реформ, а про їх узгодженість із вимогами ЄС [2, с. 100]. Зокрема, окремі закони про державну (публічну) службу прийняті в Польщі, Литві, Латвії, Естонії, Греції, Болгарії, Угорщині. В Чеській Республіці - закон «Про службу державних службовців в адміністративних установах і про винагороду державних службовців та інших працівників адміністративних установ»[7, с. 102].

Незважаючи на відмінності в назвах вищезгаданих документів, зміст їх майже ідентичний. Вони містять цілі, завдання та принципи державної служби, порядок її

проходження, у них визначається статус, права й обов'язки державних службовців, гарантії їхньої правової та соціальної захищеності.

Основною проблемою реформування державної служби став і вибір відповідальної установи за цей процес. Досвід Словаччини та Чехії пропонує два варіанти. У першому випадку – це окреме агентство. Ця установа, зазвичай, ставала центром подальших реформ у державній службі, але під час її створення важко встановити належний баланс між повноваженнями та підзвітністю. Вони або занадто міцні та впливові без потрібної підзвітності, або стають занадто слабкими політично та фінансово. У другому випадку – це Міністерство праці. У згаданих державах особливо наголошували на праці та соціальних аспектах реформи державної служби за рахунок решти реформ і набагато менше, ніж міністерства внутрішніх справ, контактували з нижніми рівнями державного управління [1].

Незаперечним є й той факт, що спроби нормативного забезпечення апарату державної служби, сьогодні робляться і в Україні. Доцільно сфокусувати увагу на постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку державної служби на період до 2016 року». З метою з'ясування реальної ситуації в сфері апарату державної служби необхідно розглянути передбачені основні завдання Державної цільової програми розвитку державної служби України, серед яких окреслено три ключові. По-перше, це удосконалення організаційних засад державної служби з урахуванням компетентнісного підходу, передбаченого новою редакцією Закону України «Про державну службу». По-друге, впровадження нової системи управління людськими ресурсами на державній службі в середньостроковій перспективі. І, останнє, на нашу думку найбільш актуальне для сьогодення, це формування висококваліфікованого кадрового складу державної служби[3].

Імплементация Державної цільової програми розвитку державної служби передбачає кардинальні зміни у зв'язку з застосуванням компетентнісного підходу до усіх процесів управління людськими ресурсами на державній службі. Цей підхід присутній в кадровій політиці таких потужних держав на міжнародній арені як Велика Британія, Австрія, Канада, США, Німеччина, Нідерланди, Австралія. Водночас в процесі розробки цієї програми враховано і напрацювання українсько-канадського проекту «Реформа управління персоналом на державній службі». Зокрема, йдеться про розроблену Канадським бюро освіти «Стратегічну» рамку щодо системи управління персоналом на державній службі. Окрім цього у ході розробки Державної цільової програми розвитку державної служби враховані також рекомендації експертів проекту «Twinning» «Підтримка розвитку державної служби в Україні». Важливим аспектом адаптації державної служби до європейських стандартів в контексті європеїзації є процес форсування в Україні таких інструментів інституційної розбудови ЄС як Twinning і Taieх, зокрема на регіональному рівні. Основною метою зазначених інструментів є практична допомога у розв'язанні конкретних проблем розвитку та євроінтеграції. Ефективне використання вище окреслених інструментів забезпечить функціонування успішного партнерства з одного боку, а з іншого - стане своєрідним «мостом» обміну досвідом між державними органами України та ЄС[3].

Результативність реформи апарату державної служби України буде визначатись методом оцінювання апарату державної служби в Україні за домінуючими показниками програми SIGMA у визначених кількох сферах, методологія оцінювання якої характерна для управлінської сфери країн-аплікантів ЄС.

Цікавим і невід'ємним аспектом реалізації реформи апарату державної служби України є прогнозований обсяг фінансових ресурсів. Як свідчать офіційні джерела сума коштів спрямована на реформування управлінської сфери становить 35 868, 4 тис. грн., з них за рахунок коштів державного бюджету – 23 927, 9 тис. грн. на 2013 – 2016 роки[3].

З метою створення в Україні державної служби, заснованої на європейських цінностях та принципах, завжди пріоритетом має бути верховенство права; патріотизм та служіння Українському народу; законність; рівний доступ до державної служби; професіоналізм; добросовісність; політична неупередженість; прозорість діяльності; персональна відповідальність державного службовця. Лише при наявності та дотриманні вище окреслених європейських принципів процес адаптації державної служби України до стандартів ЄС проходитиме безболісно і успішно [3;5].

У світлі сучасних подій, необхідно констатувати факт, що європеїзація державної служби в Україні перманентно гальмується. Чинниками цієї негативної тенденції в Україні передусім виступають брак політичної волі, корупція, своєрідні політико-системні «реформи», які детермінують як зростання впливу спадщини радянської системи. Водночас спостерігається систематичне порушення прав людини, що викликає негативні відгуки про внутрішньополітичну ситуацію в Україні з боку європейських інституцій та посадових осіб. Відтак, зауважуємо чіткий розрив між вагою ціннісного блоку в очах лідерів та чиновників ЄС, європарламентарів, з одного боку, та влади в Україні – з другого, яка на практиці його цілком зневажає[1].

На сьогодні доцільно зупинитись коротко на прогнозах експертів щодо кожної держави в ЦСЄ в управлінській сфері, які подані в українському випуску «The Economist» - «Світ у 2016». Першою у поле зору потрапляє Болгарія, якій прогнозують хитку правочентристську урядову коаліцію, котра була утворена ще у 2014 р., а існування, якої залежатиме від підтримки націоналістичних та лівоцентристських сил. Попри це, прем'єр-міністр Бойко Борисов успішніше просуває реформи, аніж у період економічних незручностей у державі упродовж 2009 -2013 рр., акцентуючи свою увагу на тіснішій інтеграції в ЄС і відродженні економіки [4, с.82-84]. Для прикладу, в Чехії у 2016 р. уряд широкої тристоронньої коаліції спостерігатиме стійкий розвиток економіки, якому посприяло зменшення масштабів безробіття. Опозиція у державі розпорошена, проте незгода буде в лавах самої коаліції через керівника правочентристської партії АНО («Акції незадоволених громадян») – Андрея Бабіша, яка, за прогнозами експертів, намагатиметься здобути владу 2017 р. і апробує свої сили на регіональних виборах 2016 р. Аналогічна ситуація спостерігається і в Естонії, в якій нещодавно сформований три партійний уряд прем'єр-міністра Тааві Рийваса провадить ліберальну економічну програму, розпочату в 1990- их роках після здобуття незалежності. Суспільні настрої погіршились внаслідок додаткового фінансування безпеки. Багато похвальних слів звучатиме в бік електронного врядування.

Третю річницю в складі ЄС святкуватиме Хорватія. За прогнозами експертів Правочентристський Хорватський демократичний союз (ХДС) замінить коаліцію на чолі із соціал-демократами на виборах 2016 р. В результаті цього буде помітною прозахідна позиція та підтримка ринкової економіки. Окрім цього важливо, на нашу думку відзначити, що Хорватія не виконала рекомендацію Єврокомісії щодо обмеження порушень бюджетної дисципліни, а тому доведеться вносити корективи до кошторису.

В Угорщині уряд партії «Фідес», котра вдруге здобула владу, рухатиметься націоналістичним курсом, але без переконливої більшості, як це було першого разу, і сьогодні під тиском опозиційного «Йоббіку», який виступає проти мігрантів і посуває політику вправо. Разом з тим поспішні рішення прем'єр-міністра Віктора Орбана та його оточення драгуватимуть виборців, що призведе до масових протестів. Натомість в Румунії, на думку експертів, зважаючи на те, що президент володіє абсолютним правом вето із наближенням парламентських перегонів, що заплановані на кінець 2016-го року, почнуться конфлікти з урядом. Відносно стабільну ситуацію прогнозують Словачинні, і тільки через соціальні видатки перед виборами зросте бюджетний дефіцит, проте уряд триматиме його нижчим за 3% і збереже репутацію розумних фінансових менеджерів.

У Латвії правоцентристський коаліційний уряд, що при владі вже перебуває другу каденцію, на чолі із прем'єром Лаймдотой Страуною, дотримуватиметься проєвропейської бюджетно-консервативної програми. У випадку незгоди прийняти 250 біженців, правлячий кабінет може опинитись у меншості, а відтак доведеться проводити дострокові вибори. Новосформований уряд був би інший за структурою, але з огляду на консенсус щодо політики управління економічними ресурсами не змінював би курсу відзначають експерти.

Наприкінці 2015 р. до влади у Польщі повернулася права партія «Право і справедливість» після дев'яти років лівої політики. Ця партія має достатньо мандатів, для того щоб вперше за 26 років сформувати однопартійний уряд. Євроскептична соціально-консервативна політична сила обіцяє виборцям антиімміграційну політику й популізм в економіці, зокрема скасування нещодавнього підвищення пенсійного віку й податків на банківські активи та роздрібну торгівлю [4, с. 82-84].

Внутрішня політична арена Литви виглядатиме наступним чином, за словами експертів, лівоцентристська коаліція на чолі з прем'єр-міністром Альгірдасом Буткявічюсом розгубила союзників, але йтиме до виборів наприкінці 2016 р. з переконливою більшістю. Фокусуючи нашу увагу на російській агресії в Україні та її наслідках треба констатувати той факт, що третя з польськомовною і російськомовною меншинами – посилять соціальне напруження і увагу до питань безпеки.

І на завершення прогнози щодо Словенії, є такими, що прем'єру Мирові Церару та уряду на чолі з його Сучасною центристською партією буде важко провести передбачені реформи через незгоду у лавах партнерів по коаліції. Також урізання фінансування бюджетного сектору, реструктуризація банків і непопулярна програма приватизації розколюють політиків, але без них держава потребуватиме пакета фінансової допомоги від ЄС. Кілька провідних урядовців вже пішли у відставку через низку скандалів, тому не факт, що нинішній правлячий кабінет дотягне до кінця каденції [4, с. 82-84].

Прогнози експертів щодо нашої держави є невтішними, оскільки урядові, затиснутому між економічним хаосом, агресією Російської Федерації і власною бездіяльністю, буде важко утримувати авторитет навіть у підконтрольній йому території нашої держави. Випробуванням прихильності громадян до Заходу стануть вимоги МВФ, висунуті для стабілізації економіки, яка реагуватиме на них не активно [4, с. 84].

Отже, Україні для досягнення та здійснення успішних реформ апарату державної служби, необхідно зважати на досвід держав-членів ЄС, насамперед, Чехії та Словаччини, який застерігає від структуризації реформи державної служби як низки галузевих реформ. З іншого боку, цей досвід пропонує в якості життєздатного варіанта створення основи державної служби з правилами та директивами, а потім його поступове розширення.

Можемо висновувати, що процес набуття членства в ЄС передбачав здійснення чималої кількості реформ у державах-претендентах. Особливо слід згадати про здійснення реформи апарату державної служби у державах ЄС, який є корисним для України, особливо з міркувань доцільності та ефективності підвищення рівня життя населення та економічного добробуту держави загалом.

З-поміж багатьох європейських держав для України важливим прикладом ефективної реалізації реформи апарату державної служби ЄС є Чехія та Словаччина, незважаючи на те, що ці держави пройшли складний, неоднаковий та вимогливий шлях узгодження з правилами «клубу європейських держав», членами якого вони прагнули стати ще з 1989 р. Це проявляється головним чином тому, що у цих державах за наявності схожих з Україною існуючих проблем в апараті державної служби було успішно втілено інструменти ЄС щодо адміністративної реформи.

Тому перспективою подальших досліджень можуть бути особливості типологізації держав Центрально-Східної Європи, беручи до уваги критерій реформування апарату державної служби в контексті їх європеїзації.

Список використаної літератури:

1. Войцеховський М. М. Сучасний стан та основні напрями реформування державної служби України / М. М. Войцеховський // Розумовські зустрічі : матер. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 28 листоп. 2012 року) / Сіверський інститут регіональних досліджень; Інститут законодавства Верховної Ради України. — Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. — С. 18-23 ; Voitsekhovskiy M. M. Suchasnyi stan ta osnovni napriamy reformuvannya derzhavnoi sluzhby Ukrainy / M. M. Voitsekhovskiy // Rozumovski zustrichi : mater. nauk.-prakt. konf. (m. Chernihiv, 28 lystop. 2012 roku) / Siverskiyi instytut rehionalnykh doslidzhen; Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. — Chernihiv : Siverskiyi tsentr pislidyplomnoi osvity, 2012. — S. 18-23

2. Дімітрова А. Л. Європеїзація та реформа апарату державної служби в ЦСЄ / А. Л. Дімітрова // Шіммельфенніг Фр. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Фр. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр. — Київ : Юніверс, 2010. — С. 85-108 ; Dimitrova A. L. Yevropeizatsiia ta reforma aparatu derzhavnoi sluzhby v TsSJe / A. L. Dimitrova // Shimmelfennih Fr. Yevropeizatsiia Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy / Fr. Shimmelfennih, U. Zedelmaier. — Kyiv : Yunivers, 2010. — S. 85-108

3. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку державної служби на період до 2016 року [Електронний ресурс] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.06.2012 № 411-р. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/411-2012-%D1%80> ; Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi tsilovoi prohramy rozvytku derzhavnoi sluzhby na period do 2016 roku [Elektronnyi resurs] : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27.06.2012 № 411-r. — Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/411-2012-%D1%80>

4. Світ у 2016: Український тиждень здійснений за ексклюзивною ліцензією «Українським тижнем»/«The Economist»/ [перекл.: З. Корабліна], ТОВ «Український тиждень». - 2016, С.82-84; Svit u 2016: Ukrainyskiy tyzhden zdiisneniy za eksliuzyvnoiu litsenziieiu «Ukrainskym tyzhnem»/«The Economist»/ [perekl.: Z. Korablina], TOV «Ukrainskiy tyzhden». - 2016, S.82-84.

5. Про державну службу [Електронний ресурс] : Закон України від 17 листоп. 2011 року № 4050-VI // Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4050-17/page> ; Pro derzhavnu sluzhbu [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 17 lystop. 2011 roku № 4050-VI // Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. - Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4050-17/page>

6. Програма SIGMA [Електронний ресурс] // Центр адаптації державної служби до стандартів ЄС. Європейські орієнтири у розбудові державної служби. — Режим доступу: <http://www.center.gov.ua/pro-tsentr/proekti/sigma> ; Prohrama SIGMA [Elektronnyi resurs] // Tsentr adaptatsii derzhavnoi sluzhby do standartiv YeS. Yevropeiski oriientyry u rozbudovi derzhavnoi sluzhby. — Rezhym dostupu: <http://www.center.gov.ua/pro-tsentr/proekti/sigma>

7. Європеїзація Центральної та Східної Європи / Л. Б. Андонова та ін. ; упоряд. : Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр ; пер. з англ.: О. Сидорчук [та ін.] ; ред. : О. Гончарук . — Київ : Юніверс, 2010. — 281 с. ; Yevropeizatsiia Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy / L. B. Andonova ta in. ; uporiad. : F. Shimmelfennih, U. Zedelmaier ; per. z anhl.: O. Sydorчук [ta in.] ; red. : O. Honcharuk . — Kyiv : Yunivers, 2010. — 281 s.

8. Vachudova M. A. Democratization in Postcommunist Europe: Illiberal Regimes and the Leverage of International Actors [Електронний ресурс] / М. А. Vachudova // CES Working Paper. — 2006. - № 139. — Режим доступу : <http://aei.pitt.edu/9023/>

Стаття надійшла до редакції 14.05.2016 р.

O. Ivasechko, M. Zdorovega

**THE MAIN FEATURES OF CIVIL SERVICE APPARATUS REFORMS IN
CENTRAL AND EASTERN EUROPE: EXPERIENCE FOR UKRAINE**

The features of the reform of civil service apparatus in the states of Central and Eastern Europe are considered in this paper. The EU experience in the field of legal regulation of administrative area based on certain principles is singled out, with priority of law, rule of law, political neutrality and loyalty, stability, transparency, and responsibility being the most important ones.

The attention is paid to those countries of Central and Eastern Europe which may set an example for Ukraine, the countries that have implemented successful reforms of administrative area, including Bulgaria, the Czech Republic, Romania, Hungary, Latvia, Lithuania, Estonia, Poland, and Slovakia.

It is emphasized that among European countries, an important example of the effective implementation of the reform of the civil service system in the EU are the Czech Republic and Slovakia, despite the fact that these countries passed a complex and uneven path of the adaptation to the rules of the "European States Club" though they strived to become members of it as early as 1989. These states experienced problems similar to those existing in Ukraine; however, EU civil service reforms were successfully implemented there.

In Ukraine, in order to create service service based on European values and principles, priority should be given to the rule of law, Ukrainian patriotism and service to the people, legality, equal access to public service, professionalism, virtue, political impartiality, transparency, and personal responsibility of the public servant. Only the presence of and respect for European principles outlined above will make the process of adaptations of civil service of Ukraine to EU standards smooth and successful.

It is concluded that in the light of the current events, Europeanization of civil service in Ukraine is constantly inhibited. The factors that negatively influence this process in Ukraine are lack of political will, corruption, and a kind of "political and systemic" reforms that are determined as the growing influence of the Soviet legacy. Besides, systematic violations of human rights cause negative feedback on the political situation in Ukraine on the part of European institutions and officials. A «Strategy – 2020» provides a public administration reform of Ukraine the need to build a democratic model of effective public administration on the following principles: decentralization of power and effective government, preventing and combating corruption, effective and efficient system of public administration

Keywords: *EU policy of conditionality, civil service apparatus, Europeanization, administrative reform, EU standards.*

Н.І. Каденко

ПРОБЛЕМА ШУКАЧІВ ПРИТУЛКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Дана стаття має на меті внести науковий доробок до питання європейської ідентичності та визначити роль проблеми шукачів притулку у її формуванні. Пропонується історичний огляд формування європейської ідентичності у контексті інституцій ЄС. Наводиться теоретичне підґрунтя процесу формування державної ідентичності у рамках конструктивістської теорії, а також роль дискурсу та образу Іншого. Виділено та розглянуто три рівні розвитку європейської ідентичності. Зроблено висновки щодо можливої ролі проблеми шукачів притулку у формуванні європейської ідентичності.

Ключові слова: європейська ідентичність, ЄС, шукачі притулку, міграція.

Поняття ідентичності у політичній науці найчастіше застосовувалося для аналізу причин та способів вирішення конфліктів, зокрема етнічних. Важливим для ряду європейських держав стало визначення власної ідентичності після завершення Другої світової війни та розпаду СРСР – у контексті здобуття незалежності, вкладу у перемогу, або ж переосмислення своєї ролі після падіння тоталітарних режимів. Із еволюцією світових політичних систем у XXI сторіччі ідентичність почала відігравати важливу роль також у проблематиці національних держав та наддержавних утворень.

Дана стаття має на меті внести науковий доробок до питання розвитку європейської ідентичності та визначити роль, яку проблема шукачів притулку потенційно відіграє у її формуванні. Поняття ідентичності почало використовуватися у наукових та публіцистичних працях, присвячених ролі Європейського Союзу у національній політиці держав-членів. Дана проблема отримала новий аспект у вигляді проблеми імміграції та інтеграції іммігрантів з незахідних країн, із супутніми культурними та економічними аспектами. Дебати, які мали би сформувати поняття європейської та національної ідентичності у його прикладному розумінні, так і не сприяли появі плідного результату. Характерною рисою таких дебатів було і являється те, що значна їх частина точиться за межами наукового поля із його вимогами об'єктивності, змістовності та фактологічності. Особливо очевидно ця проблема стала, коли поняття європейської ідентичності стало розглядатися у зв'язку з масовим прибуттям шукачів притулку. У даній статті автор розгляне теоретичні основи формування державної та наддержавної ідентичності і визначить, яким чином проблема шукачів притулку може вплинути на цей процес, і чи є підстави стверджувати, що такий вплив уже має місце.

Політико-економічні процеси формування Європейського Союзу дали поштовх новому етапу розвитку європейської ідентичності у контексті нового політичного утворення. Цей етап характеризувався змінами як на індивідуальному, так і на інституційному рівнях. Певною мірою європейська ідентичність, відчуття приналежності особи або держави до європейської культури та історії існували впродовж століть, але вперше за всю історію континенту європейська ідентичність отримала більш-менш чітко визначені політичну ідею, географічні межі та населення. При цьому варто одразу зауважити, що всі три вищезазначені компоненти зазнавали і зазнають змін у часі та просторі: ЄС розширювався сім разів, послідовно збільшуючи свою територію та населення. Включення нових держав-членів не завжди проходило за

однозначним схваленням «старих» держав-членів, при цьому виникали суперечки як економічної доцільності, так і ідейної – щодо того, які країни є достатньо «європейськими» за своїм способом державного управління та культурою. Також між членами ЄС продовжується дискусія щодо того, що саме становить так звані «європейські цінності», особливо у сферах гендерної рівності та захисту прав секс-меншин. ЄС як політична система також має ряд проблем – відповідно, європейська ідентичність, будучи культурно нестійкою, не має змоги також і засновуватися на політичній складовій.

Ідентичність можна розглядати як таку, що є сталою та невід'ємною характеристикою особи чи групи осіб. Про це, зокрема, писав Є. Рябінін [1, с. 80]. На нашу думку, очевидно, що не можна визнати існування європейської ідентичності як стійкої та сталої характеристики європейської політичної системи. Такий підхід до національної ідентичності притаманний конструктивістам, одним із найбільш видатних представників яких являється А. Вендт. Говорячи про національну ідентичність, конструктивісти вважають, що державам притаманні так звані «соціальні» ідентичності, які представляють собою набір імен, статусів та соціальних категорій, які визнаються самими державами. Соціальні ідентичності структурують міжнародну політику та те, яким чином держави будуть взаємодіяти між собою у певному структурному контексті. Такі ідентичності необхідні, щоби держави встановили, яке місце у цій взаємодії займатиме кожний учасник, яким чином проходитиме спілкування, та чого при цьому очікувати.

Згідно з А. Вендтом, «завданням міжнародної політики є, у тому числі, дії з метою напрацювання матеріальних благ в реаліях анархії. Разом із тим, її завданням являється відтворення та трансформація – шляхом міжсуб'єктивної динаміки на внутрішньому рівні та на рівні системи – ідентичностей та інтересів, які створюють потребу у благах, а також самі реалії» [2, с. 394]. Підхід А. Вендта відіграв значну роль у теорії міжнародних відносин, оскільки завдяки йому стало можливим аналізувати поведінку держав поза межами жорстко нормованої анархії, а також визнати за державами можливість створювати власні реалії. Тобто, шляхом взаємодії одна з одною, держави змінюють саму природу свого середовища.

Згідно з конструктивістами, держава сприймає себе (та, відповідно, створює свою ідентичність) шляхом спілкування з іншими учасниками міжнародних відносин та вивчення їхньої перспективи. Однак не можна зводити всі аспекти ідентичності держави до похідної перспективи інших держав; деякі із цих аспектів породжені внутрішніми інституційними особливостями. Такі елементи являють собою так звану «корпоративну» ідентичність. А. Вендт, посилаючись на М. Швалбе та М. Дуглас, дає їй наступне визначення: «Корпоративна ідентичність – це сукупність невід'ємних самоорганізаційних характеристик, які складають індивідуальність актора. Для людських істот це сукупність тіла та досвіду свідомості; для організацій, таких як держава, це означає їхніх політичних індивідів, фізичні ресурси, спільні ідеї та інституції, в рамках та завдяки яким індивіди стають частиною «нас» [2, с. 385; 3; 4]. Корпоративна ідентичність держави створюється після появи держави та внаслідок процесів її політичного розвитку, які, певною мірою, є незалежними від взаємодій з іншими державами, хоча обидва процеси формування ідентичності, соціальний та корпоративний, залишаються тісно пов'язаними.

Якщо застосувати конструктивістську теорію ідентичності на наднаціональному рівні, можна припустити, що європейська ідентичність за аналогічними законами розвивається паралельно із розвитком ЄС як складної політичної структури. Досліджуючи європейську ідентичність, варто в першу чергу звернути увагу на взаємодію між державами-членами, оскільки саме характер цієї взаємодії та обмеження,

які він накладає, є вирішальним для розуміння її становлення. Від ЄС залежить, якої форми може набути європейська ідентичність, як вона впливатиме на національну ідентичність кожної країни-члена, а також на характер міжнародних взаємодій окремих країн та утворення в цілому.

Крім А. Вендта, із зарубіжних учених дослідженням конструктивістського підходу до ЄС, ідентичності та євроінтеграції займалися Л. Варадараджан [5], А. Моравсик [6], Т. Ріссе [7], М.Цейфусс [8].

Л. Варадараджан пише, що більшість ліберальних конструктивістів, які розглядають питання державної ідентичності, не враховують економічний фактор та фактор глобальної економіки. На її думку, державні ідентичності (та, відповідно, ідентичності систем на кшталт ЄС) є динамічними та продовжують розвиватися у рамках «глобального капіталу» [5]. Ріссе використовує термін «поведінка, визначена правилами», розглядаючи вплив нормативних структур на державну ідентичність [7].

А. Моравсик виділяється своїм скептицизмом щодо того, наскільки конструктивізм є корисним для розуміння процесів євроінтеграції. Він стверджує, що конструктивістам притаманне таке формулювання їхніх тверджень, яке унеможливує їхню емпіричну перевірку. Як приклад він наводить аналіз ряду робіт із відповідної тематики, виділяючи два спільних для них твердження. По-перше, державні еліти обирають певну політику, ідеї, стратегії та конкретні інтереси, тому що вони (або ж їхнє виправдання) сумісні з більш загальними ідеями та дискурсами. По-друге, ці основоположні ідеї та дискурси можуть змінитися тільки на критичних точках, які виникають під час політичних криз. А. Моравсик критикує конструктивістів за те, що, на його думку, дані твердження не можна перевірити, оскільки у них не прописано причинно-наслідковий механізм, що є наслідком особливості конструктивістів вважати свої твердження інтуїтивно зрозумілими та такими, що підтверджують самі себе у силу функціональних особливостей систем та держав [6].

М. Цейфусс також критикує А. Вендта та його погляд на ідентичність у рамках конструктивізму. На її думку, детальний аналіз поняття ідентичності у його роботах показує, що він розуміє ідентичність як таку, що одночасно має здатність змінюватися у кожний даний момент часу та разом із тим являється стабільною конструкцією. Тобто, хоча ідентичність, згідно з теорією конструктивізму, є сконструйованою державою чи системою, вона також є чимось невід'ємним і притаманним даній державі чи системи, а отже, не може бути сконструйованою. М. Цейфусс виділяє додаткові елементи творення ідентичності, яким А. Вендт не приділив уваги, а саме – дискурсивний вимір ідентичності. Це, зокрема, дискурс тих, хто створює систему із середини, що протирічить сприйняттю державних акторів як таких, що є стабільними та незмінними у своїх відносинах з іншими акторами. На думку Цейфусс, «зосередження на фізичних проявах» державного актора не дає змоги проаналізувати вклад дискурсу у перетворення ідентичності [8, с. 326].

На нашу думку, можна певним чином погодитися з твердженням про недосконалість конструктивістського підходу до процесу становлення державної ідентичності. Проте включення дискурсивного виміру до аналізу ідентичності не протирічить конструктивістському підходу, а лише додає новий аспект. Творення та перетворення ідентичності внаслідок взаємодії з іншими акторами може відбуватися паралельно із внутрішніми процесами, які включають обрання певного дискурсу політичними елітами.

Застосувавши конструктивістський підхід до європейської ідентичності, можна виділити, що процес творення європейської ідентичності відбувається на трьох рівнях:

- політичний дискурс на національному рівні держав-членів;
- взаємодія держав-членів ЄС;

– взаємодія ЄС як політичної системи з іншими міжнародними акторами.

Не можна не згадати ще один аспект, а саме, взаємодію окремих держав-членів з міжнародними акторами. Однак треба усвідомлювати, що питома вага такої взаємодії залежить від ролі держави у ЄС.

Таким чином, ми розглянули теоретичне підґрунтя процесу формування державної та наддержавної ідентичності та виділили особливу роль дискурсу. Констатувавши, що процес творення європейської ідентичності відбувається на трьох рівнях, ми можемо перевірити, яку роль відіграє дискурс шукачів притулку у її формуванні на кожному з них.

Поява проблема шукачів притулку у небачених раніше масштабах стала тією самою «критичною точкою», кризою, яка призводить до переосмислення дискурсу. Так, П. Бордье писав про співвідношення між акторами та дискурсом наступне. Згідно з ним, соціальні актори виконують «іменування», таким чином структуруючи навколишній світ, та «впливаючи на соціальні зв'язки у світі шляхом впливу на своє знання цього світу», «створюючи та знетворюючи» групи, чії дії, на їхню думку, матимуть потрібний ефект на структуру світу [9, с. 127]. Часто одна з груп кидає виклик існуючому порядку шляхом «еретичного дискурсу», в той час як інша займає позицію консервативного супротиву, призводячи до того, що обидві з них «створюють, або ж символічно укріплюють систематичну схильність до того, щоби приділяти більше уваги певним аспектам реальності та ігнорувати інші» [9, с.135]. Політичні актори, задіяні у політичній грі, обирають певний дискурс залежно від умов «ринку», змагаючись між собою за легітимність та за владу породжувати ідеї, які формують соціальний світ. Кожен політичний лідер прагне, щоби саме його дискурс сприймався як «розумний», зберігаючи його право на «іменування» інших учасників та визначення їхнього місця у політичному процесі. Останнє ж, у свою чергу, ще більше укріплює їхню владу [9, с.125]

Більшість конструктивістів погоджуються, що процес творення та перетворення ідентичності проходить успішніше за наявності реального або ж вигаданого «Іншого». Саме при взаємодії з Іншим «набуває форми первинна ідентичність» [10, с. 337].

На практиці, в реаліях міжнародної політики Інший часто, так би мовити, створюється з наявного матеріалу – сусідня держава, блок держав, етнічні меншини і т.д. При цьому Інший не обов'язково являється ворожим, загрозливим; згідно з Л. Хансен, ключовим при цьому є лише відмінність та унікальність Іншого, яка би дала змогу творити власну ідентичність на протиставленні [11, с. 6]. Разом із тим варто зауважити, що на практиці Інший дуже часто представлений як загроза, яку треба побороти, – для чого, в свою чергу, необхідно об'єднатися. Як приклад можна навести Холодну війну. Подібний дискурс, який створює образ ворога, корисний ще й тим, що виводить ряд питань на рівень питань безпеки, таким чином надаючи акторам особливих повноважень у прийнятті рішень.

Згідно з конструктивістським підходом, дискурсивна складова проблеми шукачів притулку теоретично могла би бути використана політичними акторами для посилення своєї легітимності (тобто, для здобуття прихильності виборців). І дійсно, політичний дискурс на національному рівні держав-членів ЄС активно включає проблему шукачів притулку, демонструючи, що ряд політичних акторів дійсно скористався ним задля побудови власної картини світу.

Як бачимо з аналізу вищенаведених робіт, найбільш ефективним шляхом до легітимності, і, відповідно, необхідною компонентою формування європейської ідентичності є створення образу Іншого. Треба зазначити, що Інший завжди був певною мірою присутній у європейському та національному політичному дискурсі у вигляді альтернативних політичних режимів, а також, наприклад, груп, що становлять загрозу для світової безпеки. Тривалий час у ряді держав-членів Іншим були так звані «нові»

члени ЄС, менш розвинені країни, представлені як фінансовий тягар для «старих», розвинених членів, та водночас як джерело дешевої робочої сили, конкурент корінному населенню. Однак, якщо першочерговою задачею творення Іншого є ефективна мобілізація внутрішніх ресурсів для потреб певних політичних еліт, бажано, щоби Інший сприймався як конкретна загроза широкими масами населення, а такж серед політичних еліт.

Впродовж останніх десятиліть роль такого Іншого у ряді європейських країн та на рівні політичних структур ЄС почали займати національні меншини, об'єднані порівняно коротким строком проживання у країнах ЄС та спільною культурою й релігією. В той час як ці меншини мали декілька країн походження, суттєві внутрішньорелігійні відмінності та різні мотиви прибуття до країн ЄС, у популярному дискурсі вони почали представлятися відносно гомогенною масою з єдиною релігією (іслам), єдиною проблемою (неприйняття західних цінностей, кримінальна поведінка) та схожим економічним становищем (безробітні, залежні від соціальних виплат).

Внаслідок творення політичного дискурсу навколо мусульманських меншин та Іншого у ряді країн ЄС сформувалися та набули популярності так звані праві популістські політичні партії та рухи – Національний Фронт у Франції, Йоббік в Угорщині, Партія Свободи у Нідерландах, Фламандське Благо у Бельгії, Народна Партія у Данії, Партія Незалежності Сполученого Королівства у Великобританії, Альтернатива для Німеччини у ФРН тощо. Ці та інші політичні рухи мають певну аудиторію та голоси виборців, однак стало очевидним, що вони не в змозі отримати більшість в представницьких органах влади. Конкурентний політичний дискурс зосереджений на важливості толерантності, рівних правах та тимчасовому характері проблем, пов'язаних з мусульманськими меншинами, намагаючись також представити більш нюансовану картину етнічно-релігійного та соціального складу даних меншин.

Таким чином, мусульманські меншини не змогли зайняти повноцінну роль Іншого, яка би стала поштовхом для нового етапу формування європейської ідентичності. Разом із тим, питання інтеграції меншин ніколи не зникало з публічного дискурсу, фактично не залишивши простору для іншої групи, яка би могла претендувати на дану роль. Міжнародний тероризм, особливо після подій 11 вересня у США, укріпив асоціацію між ісламом та несумісністю з західними цінностями, але вторгнення в Ірак та його наслідки поставили від сумнів як перевагу «західного» способу ведення міжнародної політики, так і єдність «Заходу» як такого. Крім того, ці події у масовій свідомості не стосувалися Європи безпосередньо, а отже, не могли відіграти консолідуючу роль для європейської ідентичності.

Взаємодія держав-членів ЄС. Ситуацію змінила проблема шукачів притулку, які почали масово прибувати до країн ЄС. Натовпи людей на дорогах, у міському транспорті та у прикордонних зонах, стали щоденною реальністю для багатьох громадян. Неконтрольованість ситуації та конкретні матеріальні витрати, пов'язані з розміщенням та утриманням шукачів притулку, а також те, що переважна їх більшість сповідують іслам, призвели до того, що Інший, який десятиліттями існував переважно на рівні національного дискурсу, набув конкретної форми та, потенційно, довгострокової присутності. Інформація про те, що після терактів у Парижі на тілі одного із терористів було виявлено сирійський паспорт, зареєстрований на шукача притулку, сприяла утвердженню асоціативного ряду «іслам-тероризм-шукачі-притулку-загроза Європі». Згадувана раніше несумісність норм ісламу із європейськими культурними цінностями, поєднана із масовою міграцією, призвела до утвердження у дискурсі конкретного страху того, що європейська цивілізація може бути поглинена чужорідною культурою.

Теоретично, кристалізація образу Іншого, яка відбувалася завдяки діям політичних акторів, мала би сприяти консолідації європейської ідентичності. Натомість, криза

підкреслила вже існуючі проблеми ЄС, як інституційні, так і культурно-соціальні. Як згадувалося раніше у цій статті, під час процесу розширення ЄС виник ряд протиріч та сумнівів щодо того, які країни мають право вважатися європейськими, та наскільки обтяжливим буде об'єднання різних за економічним рівнем розвитку країн в одне наддержавне утворення.

У нинішньому вигляді ЄС складається з 28 держав-членів, більшість яких приєдналися до «ядра» ЄС у сім етапів. Хоча номінально ЄС являється об'єднанням рівноправних членів, природно, що ряд країн має більший вплив на його політико-економічні процеси. Серед останніх можна виділити Німеччину, Францію та, певним чином, Великобританію; перші дві країни належать також до засновників об'єднання, яке стало прототипом ЄС. Всі три країни географічно знаходяться у Західній Європі, а також являються прикладами визнаних у загальному вигляді європейських цінностей – економічного добробуту та прав людини. Фактично, країни Західної Європи вважалися такими, що мають право встановлювати стандарти для пострадянських та постблокових країн Східної Європи, що регулярно знаходило відображення як у популярному, так і в офіційному дискурсі. Цікаво, що фактична нерівність між цими умовними блоками проявилася і у маршрутах шукачів притулку, що майже завжди обирали одну із «західних» країн як пункт призначення.

Наднаціональні структури ЄС у Брюсселі, які зобов'язали кожен державу-члена прийняти певну кількість шукачів притулку, отримали гостру критику з боку ряду національних урядів та виборців. Ряд «східних» держав-членів, таких як Угорщина, Чехія, Словаччина та Польща, висловили готовність розмістити у себе шукачів притулку виключно християнського віросповідання. Після терактів у Парижі Польща, наприклад, навіть заявила, що не має політичної змоги розмістити у себе шукачів притулку, які є мусульманами. Прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан заявив, що існує загроза європейській християнській ідентичності, та назвав завданням своєї країни захист Європи [12]. Тобто, якщо до та під час розширення ЄС мова йшла про привілей приналежності до європейської сім'ї, який «східні» країни-кандидати мали заслужити, під час кризи останні, будучи повноправними членами ЄС, отримали звинувачення у спотворенні європейських гуманітарних цінностей та вимогу про підкорення наднаціональним інституціям. Стало очевидним, що серед держав-членів існують фундаментальні розбіжності у розумінні європейської ідентичності, які лише посилюються внаслідок проблеми шукачів притулку.

Взаємодія ЄС як політичної системи з іншими міжнародними акторами залишається складною для обговорення через те, що із ряду важливих питань члени ЄС часто не в змозі подолати внутрішні суперечності та рішучо висловити єдину позицію. Серед таких питань є наприклад, міжнародна безпека, особливо у зв'язку з останнім політичним курсом Російської Федерації, а також питання членства Туреччини у ЄС. Таким чином, на жаль, про взаємодію ЄС з іншими акторами можна говорити дуже умовно, і проблема шукачів притулку лише стала тому підтвердженням. Спираючись на історичну пам'ять Другої світової війни, коли ряд європейських країн востаннє масово приймали у себе біженців, робляться спроби дотримуватися дискурсу про гостинність та гуманітарний обов'язок як спільні європейські цінності. У випадку Німеччини можна говорити про черговий прояв певного почуття провини за події Другої світової війни.

Таким чином, можна припустити, що на наднаціональному рівні відбуваються спроби асоціювати європейську ідентичність із гуманітарними цінностями, що мають служити прикладом для інших міжнародних акторів. Проте ці спроби не можуть бути вдалими за наявності настільки глибоких протиріч, які існують на рівні держав-членів ЄС. Також можна стверджувати, що процес розвитку європейської ідентичності остаточно втрачає зв'язок із структурам ЄС. Останні мають шанс серед деяких країн-

членів ЄС утвердитися у ролі союзника Іншого, діючи в його інтересах на протидію інтересам європейської цивілізації.

Отже, можна констатувати, що процес формування європейської ідентичності зберігає притаманні йому проблеми. Поява Іншого не призвела до консолідації, натомість виявивши внутрішні розбіжності та старі конфлікти між державами-членами ЄС. Подальші дослідження можуть включати дискурс-аналіз політичних промов та медійного дискурсу для створення більш детальної картини. Наразі можна констатувати, що проблема шукачів притулку породила новий виток дискусії щодо суті європейської ідентичності, одночасно підірвавши єдність ЄС як структури.

Список використаної літератури

1. Рябінін Є. В. Етнічна ідентичність як базовий чинник міжетнічних конфліктів / Є. В. Рябінін // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Історія. Політологія. – 2014. – № 10. – с.74–81 ; Riabinin Ye. V. Etnichna identychnist yak bazovyi chynnyk mizhnarodnykh konfliktiv / Ye. V. Riabinin // Visnyk Mariupolskogo derzhavnogo universytetu. Serii: Istorii. Politologiya. – 2011. – № 10. – с.74–81.
2. Wendt A. Collective identity formation and the international state / A. Wendt // American political science review. – 1994. – Vol. 88, No. 2. – P. 384–396.
3. Schwalbe M. The Autogenesis of the Self / Schwalbe M // Journal for the Theory of Social Behavior. – 1991. – Vol. 21, Iss. 3 – P. 269–295.
4. Douglas M. How Institutions Think / M. Douglas. – Syracuse, N.Y. : Syracuse University Press, 1986. – 146 p.
5. Varadarajan L. Constructivism, identity and neoliberal(in) security / L. Varadarajan // Review of International Studies. – 2004. – Vol. 30, Iss. 03. – P. 319–341.
6. Moravcsik A. 'Is something rotten in the state of Denmark?' Constructivism and European integration / A. Moravcsik // Journal of European Public Policy. – 1999. – Vol. 6, Iss. 4. – P. 669–681.
7. Risse T. Let's Argue: Communicative Action in World Politics / T. Risse // International Organization. – 2000. – Vol. 54, № 1. – P. 1–39.
8. Zehfuss M. Constructivism and identity: a dangerous liaison / M. Zehfuss // European Journal of International Relations. – 2001. – Vol. 7, № 3. – P. 315–348.
9. Bourdieu P. Language and symbolic power / P. Bourdieu. – Harvard : Harvard University Press, 1991. – 312 c.
10. Epstein C. Who speaks? Discourse, the subject and the study of identity in international politics / C. Epstein // European Journal of International Relations. – 2011. – Vol. 17, № 2. – с. 327–350.
11. Hansen L. Security as practice: discourse analysis and the Bosnian war / L. Hansen. – London ; New York : Routledge, 2006. – 288 c.
12. Kinsman J. With Paris attacks, Europe's identity crisis deepens [Electronic resource] / J. Kinsman. – Mode of access : <https://www.opencanada.org/features/paris-attacks-europes-identity-crisis-deepens/>

Стаття надійшла до редакції 02.12.2015 р.

N. Kadenko

ASYLUM SEEKER CRISIS AND ITS ROLE IN THE EUROPEAN IDENTITY FORMATION

The article deals with the process of European identity formation. Short history of the European identity as seen through the formation of the European Union through seven subsequent enlargements. The aim of the article is to examine whether the asylum seeker crisis is likely to have an impact on the European identity formation. The author starts by providing theoretical background to the state and suprastate actors identity formation. Constructivist theory provides insights into the process of constructing and reconstructing of the identities,

and its critique points out the possible role of discourse in identity formation as shaped by political actors. Special attention is given to the role of the Other in the identity shaping. Subsequently, three levels of European identity formation are outlined: the national level, the level of interaction between member states, and the supranational level of interaction of the EU as political entity with the other political actors.

Further the impact of the discourse related to the asylum seekers crisis is examined at each level. The author concludes that political actors at the national level have contributed to the creation of the Other from the asylum seekers, and from the Muslim minorities in the EU countries in general, relying on the previously existing problems with societal integration and accepting Western values, associated with the above-mentioned minorities. According to the previously outlined theoretical postulates, the creation of the Other should have contributed to shaping and strengthening of the European identity. However, after examining the next level of identity-building, and namely, the level of interaction between member states, it becomes clear that the existing evidence points out just the opposite. In fact, the asylum seeker crisis has fleshed out the existing differences between the EU member states. Two blocks with conflicting views might be cautiously outlined. The "old" member states interpret European identity and values as compelling to receive all in need of help, and combat the minority integration problems with education and tolerance; while the "new" member states, formerly those of the USSR or the Soviet bloc, who have taken less tolerant position, up to the outright refusal to accept non-Christian asylum seekers, and seeing European identity as being under threat, with themselves as its defenders. Another conclusion is that the EU institutions have decisively failed in strengthening the European identity, as well as in creating unified voice of the EU as a single political entity. Due to the latter, it is hard to make predictions for the future of the European identity at the supranational level. It is, however, clear that the asylum seekers crisis has had negative consequences so far for the unity of the European Union, as well as for outlining the way for the development of the European identity.

Key words: *European identity, asylum seekers, refugee crisis, institutions.*

УДК 32(477):314.15

М.М. Касьянова

НОВИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В роботі на основі аналізу методів, наукових підходів і теорій щодо питання класифікації міграційних процесів викладено новий підхід до даної проблеми. Проаналізована взаємозалежність і взаємовплив між міграційними процесами та процесами, що відбуваються на міжнародній арені. Дослідження показали, що на фоні того, що велика кількість дослідників розробила класифікаційні чинники, на основі котрих базувались типології й визначались види міграції, необхідно комплексно вивчати й осмислювати всі складові процесу, його політичну складову та взаємозалежність з міжнародними процесами.

Ключові слова: *мігрант, види міграції, класифікація, типи міграції.*

Глобалізація всіх сфер міжнародного життя поступово й упевнено змінює уклад державних інституцій. Супроводжуючий їх фактор, міграційні процеси, все більше впливають на світ, не втрачаючи, а лише посилюючи актуальність даного явища. Вони певною мірою змінюють економічну, демографічну, екологічну та соціальну складові

світоустрою. Міграція була і залишається потужним викликом для розвитку міжнародної системи, оскільки її наслідками є такі явища, як тероризм, економічна, соціальна та політична нестабільність. Неконтрольована та нелегальна міграція стала невід'ємною частиною існування сучасного глобалізованого світу.

Вивченням методів, наукових підходів і теорій щодо питання класифікації міграційних процесів займалися як вітчизняні дослідники так і зарубіжні. Вагомий внесок в рамках дослідженої проблеми було зроблено такими дослідниками, як Западнюк С.О. [1, с. 34-38], Ровенчак О. [2, с. 127-139], Хомра А.У. [3], Малиновська О.А. [4].

Метою статті є аналіз методів, наукових підходів і теорій щодо питання класифікації міграційних процесів та надання нового підходу до даної проблеми.

Для того, щоб знівелювати або послабити вплив міграції, необхідно розглянути особливості її якісного та кількісного складу. Науковці, в залежності від школи та парадигми міжнародних відносин, розходяться не лише у визначенні чинника, типів та форм класифікації. Через те, що міграційні потоки є динамічним та постійно змінюваним явищем, дослідники міграційних процесів не можуть узгодити єдине тлумачення понятійного апарату. Форми та види міграційних процесів на сьогоднішній день сягають не одного десятку.

Попри те, що міграція населення вивчалася й розглядалася як самостійний напрямок відносно короткий історичний проміжок часу, дослідники розробили велику кількість методів, наукових підходів і теорій у вивченні цього питання. В подальшому праці науковців змінювались й розвивались під впливом багатьох чинників: демографічного, географічного, історичного, економічного, політичного. Вибір підходу, як відомо, залежить від тих завдань, які ставить перед собою дослідник та приналежності до певної теоретичної школи.

У зв'язку з цим слід розглянути декілька авторів класифікації міграційних процесів. В.А. Іонцев [5, с. 28-29] визначив 17 підходів до вивчення міграції населення, які об'єднали, за його оцінкою 45 наукових напрямків, теорій і концепцій. З них на економічний підхід припадає 15 теорій, 5 – на соціологічний, 4 – на виключно міграційний, 3 – на демографічний, 2 – на історичний.

Як вже зазначалося у роботі, існує взаємозалежність і взаємовплив між міграційними процесами та процесами, що відбуваються на міжнародній арені. Міжнародна система постійно зазнає змін та перетворень як відповідь на нові глобальні виклики. Це породжує необхідність розвитку досліджень у сфері вивчення міграції як глобального процесу. Через це виникає все більше нових теоретичних підходів до визначення видів та класифікації процесу, що вивчається у даній роботі.

У найзагальнішому розумінні, класифікація – це виділення об'єктів за кількісною ознакою, а типологія (типізація) – за якісною [6]. У більшості випадків, міграцію класифікують саме за якісною ознакою, тому доцільно було б виділити типи міграції [7]. Проте в силу різних обставин, у науковій літературі зустрічаються різні назви цього процесу пізнання дійсності, які у більшості випадків мають ряд спеціальних рис.

Найбільш повними є типізація за різними ознаками: відстанню, тривалістю (приклади класифікацій), характером організації, причинами, масштабом, перетином кордонів різних рангів і т.п. Як приклади, можна навести схеми С.О. Западнюк [8, с. 34-38], О.А. Ровенчак [9, с. 127-139] та ін.

Детальніше зупинимось на дослідженнях питань типізації міграцій вітчизняних вчених:

О.У. Хомра проводить типізацію форм міграції:

а) за метою виїзду: виробничі (пов'язані з роботою у промисловості, сільському, лісовому господарстві та інших сферах) і невиробничі (обслуговування, споживання, відпочинок, пізнання);

б) за перетином адміністративно-територіальних одиниць: внутрішньо-поселенська, міжрайонна, внутрішньорайонна, внутрішньодержавна (внутрішня), міждержавна;

в) за поділом поселень на сільські та міські: міграції між селами, містами і селами, містами;

г) за перерозподілом трудових ресурсів: внутрігалузева, міжгалузева, між сферами народного господарства;

д) за організованістю: планові (організовані), стихійні [10].

О.А. Малиновська виділяє такі типи міграцій:

а) відповідно до перетину державного кордону: міжнародні (міждержавні) та внутрішні;

б) відповідно до напрямку відносно окремої території: еміграція (вибуття), імміграція (прибуття);

в) відповідно до умов прийняття рішення про зміну місця проживання: добровільні, вимушені;

г) за ознакою постійності перебування в країні призначення: незворотна (повна, стаціонарна), зворотна (тимчасова);

д) за метою міграційних переміщень: трудова (міграція робочої сили), яка, у свою чергу, поділяється на маятникову, сезонну, постійну; економічна (на відміну від попередньої включає підприємництво); інтелектуальна [11].

Окремо розглядаються нелегальні, човникові (неповна міграція), навчальні, сімейні, етнічні, транзитні міграції.

Л.Л. Рибаківський виділив такі типи міграції: епізодичні, маятникові, сезонні, постійні (безповоротні). Окрім того, міграція поділяється на міжтериторіальну і міжпоселенську, внутрішньодержавну і міждержавну, окремо розглядаються міграційні потоки в системах «місто-місто», «село-село», «село-місто», «місто-село» [12]. За способом організації виділяються 3 основні форми переселення (в колишньому СРСР): безпосередньо плановані (сільськогосподарські переселення, організований набір робітників, суспільний поклик, направлення спеціалістів); децентралізовано плановані (виклик підприємствами, в порядку переведення, за конкурсом і т.п.) та самостійні переселення [13].

На сучасному етапі розвитку наукового вивчення процесів міграційного руху спостерігаються спроби закордонних дослідників укласти нові види міграційних процесів. На особливу увагу заслуговує класифікація, запропонована Стивеном Кастлесом, директором Центру вивчення проблем біженців Оксфордського університету [14]. Він пропонує розглядати міграційні процеси через типологічний підхід, адже на сучасному етапі міжнародних відносин майже зникли чіткі межі між формами міграції: вони стали тісно взаємопов'язаними, взаємозалежними, а заохочувані державними програмами хвилі міграції стимулюють нелегальні міграційні переміщення. При цьому безповоротний тип не має чіткого розмежування з тимчасовим, епізодичним та маятниковим. Вчений пропонує своє бачення щодо розподілу типів мігрантів:

- тимчасові мігранти (так звані «гостьові робітники» або працівники за контрактом) – люди, що емігрують на визначений термін з метою отримання роботи й подальшим переказом грошей на батьківщину своїм родичам і близьким. Даний вид міграції може тривати від кількох місяців до декількох років;

- висококваліфіковані бізнес-мігранти – це висококласні менеджери, адміністратори, спеціалісти, техніки й ті, хто переміщується в межах внутрішніх ринків

праці міжнаціональних корпорацій і організацій або ж ті, хто шукає роботу через міжнародні ринки праці, адже багато країн пропонує спеціальну програму за типом «Висококваліфіковані і бізнес-мігранти»;

- незаконні або нелегальні мігранти – це ті чоловіки або жінки, які прибувають до країни-реципієнта, як правило, без документів чи з документами, що оформлені не належним чином. (Зазначимо, що в деяких країнах поблажливо ставляться до емігрантів, що не мають ліцензії на підприємницьку діяльність, оскільки це дозволяє мобілізувати додаткову робочу силу без додаткових соціальних витрат або забезпечення умов щодо захисту мігрантів);

- біженці. Розглянемо тлумачення цього міжнародно-правового терміну універсального характеру більш детально. У відповідності до статті 1 Конвенції 1951 р. ООН та протоколом ООН 1967 р. біженець – це особа, яка «через обґрунтовану загрозу стати жертвою переслідувань за расовими, релігійними ознаками, громадянства, приналежності до певної соціальної групи чи політичних переконань перебуває за межами країни свого громадянства та не може користуватися захистом своєї держави або не бажає скористатися захистом через загрози такого характеру» [15]. Країни, що підписали уставні документи Угоди, узяли на себе зобов'язання щодо надання таким особам постійного чи тимчасового місця проживання. Управління Верховного комісаріату ООН у справах біженців, інші організації, що займаються справами біженців, намагаються чітко розмежовувати власне біженців і мігрантів інших типів:

- ті, хто шукає притулку – люди, які перетинають кордони в пошуках захисту, але не відповідають у повному обсязі критеріям, що встановлені Угодою 1951 р.;

- вимушені мігранти – у більш широкому розумінні цей тип міграційних потоків складається не тільки з біженців і осіб, що шукають притулку, а й тих, хто вимушений мігрувати через екологічні катастрофи або будівництво нових фабрик, доріг, дамб тощо;

- члени родини (відомий як об'єднання родин) або об'єднані родинні мігранти – мета в'їзду до країни таких людей – возз'єднання з тими членами родини, що вже перебувають у країні (за попередньо озвученими типами визначення мігрантів). При чому більшість країн, у тому числі США, Канада, Австралія й більшість країн ЄС, визнають це право.

- зворотні мігранти – люди, які повертаються у свою країну після певного перебування в іншій країні. Цей тип мігрантів певною мірою є своєрідним благом для країни повернення, оскільки ці люди привозять із собою певний капітал, майстерність і досвід, що можуть стати корисними для подальшого економічного розвитку країни. На сучасному етапі міжнародної взаємодії велика кількість країн має програми щодо залучення потенціалу таких кадрів [16].

У державній статистичній службі України при аналізі стаціонарних (постійних) міграцій прийнято такий поділ: міждержавна міграція, міжрегіональна (між областями України та АР Крим) та внутрішньорегіональна (всередині області). Окремо аналізуються міграції міського і сільського населення, міграційні потоки за статевою та віковою ознаками.

І.М. Преображенська [17, с. 76-91] визначила типізацію міграційних процесів за домінуючою роллю в процесі історичного розвитку людського суспільства. Було виділено 5 історичних форм міграції:

- 1) розселення (первісне освоєння території, характерне для первіснообщинного ладу);
- 2) колонізація (військове або мирне захоплення земель, створення мігрантами нової культури, або її окремих елементів);
- 3) переселення (зміна постійного місця проживання, частіше за все – вимушена);

4) переміщення (територіальна рухливість населення: сезонні, маятникові, епізодичні міграції);

5) «глобалміграція» (найвища стадія мобільності людства, яка в майбутньому настане в процесі глобалізації; людина не буде прив'язана до певної території; вільний рух населення; відсутність державних кордонів).

В енциклопедичному словнику [18] міграції поділяються:

а) за перетином адміністративних кордонів: зовнішні (еміграція, імміграція), внутрішні; б) за поділом поселень на сільські та міські розрізняють міграційні потоки: «село-місто», «місто-місто», «місто-село», «село-село»; в) за вивченням міграцій населення в межах значних територіальних одиниць та між ними: внутрішньообласні, міжобласні, внутрішньорайонні, міжрайонні; г) за часовим критерієм: постійні (безповоротні), зворотні (сезонні, маятникові, на навчання); д) за причинами: економічні і соціальні, політичні, національні, релігійні, військові, екологічні; е) за способом реалізації: організовані, неорганізовані (індивідуальні, самодіяльні); є) за соціальними групами населення: трудові (міграція робочої сили), учбові; ж) за кількістю участі в процесах міграції: первинні, вторинні, багаторазові.

Зробивши аналіз та узагальнивши всі праці дослідників міграційних процесів, можна вивести загальну класифікацію міграції. В сучасній науковій літературі практично у всіх дослідників прослідковується поділ міграції населення на три великі групи:

- стаціонарні (постійні, чисті, власне міграції), основною ознакою яких є зміна постійного місця проживання на відносно тривалий термін (більше 1 року) та переміщення в інший населений пункт. Цей тип міграції вживається як синонім слова «переселення». В деякій літературі [19] піддано критиці термін «постійна міграція» стосовно цієї групи. Під постійними міграціями розуміються стійкі міграційні зв'язки між певними територіями. Тому найдоцільніше вживати термін «стаціонарні міграції»;

- сезонні міграції пов'язані зі зміною місця розташування суб'єкта трудових відносин (функціонування) на період від кількох тижнів до 1 року. Як синоніми використовуються терміни трудова, економічна, заробітчанська міграції. Певною мірою в цю групу можна включити й рекреаційну міграцію (туризм), проте такий термін у науковій літературі вживається рідко, а рекреаційні (туристичні) переміщення не вважаються міграцією, хоча, вони мають ряд ознак, характерних для сезонної міграції (стійкість маршрутів та напрямів, більша чи менша приуроченість до певних пір року, повторюваність із року в рік тощо);

- маятникові міграції [20] – це щоденні трудові поїздки до місця роботи і в зворотному напрямку в межах однієї системи розселення. Для цієї групи повинні виконуватися дві умови: 1) місце проживання і місце роботи повинні знаходитися в різних населених пунктах; 2) регулярність поїздок. Як різновид маятникових, виділяють фронтальні міграції – щоденні поїздки на роботу через державні кордони.

Перехідною групою між сезонними і маятниковими можна вважати човникові міграції – короткотермінові, проте систематичні поїздки за кордон із метою купівлі/продажу товару для подальшого його перепродажу і отримання доходу завдяки різниці цін і валютних курсів [21].

Іноді виділяють епізодичні міграції – ділові, культурно-побутові, рекреаційні та інші соціальні переміщення людських ресурсів, які здійснюються нерегулярно як у часі, так і в просторі.

Як вже зазначалось раніше, стосовно вектору міграційного потоку щодо певної території міграція поділяється на еміграцію (виїзд) та імміграцію (в'їзд). Іноді вживається термін рееміграція – повернення в силу різних обставин з еміграції на батьківщину. У цьому контексті також доцільно визначити, що таке репатріація –

повернення військовополонених та цивільних осіб до країн їх походження внаслідок бойових дій або нового поділу території держави. Одним із прикладів репатріації став обмін громадян після Другої світової війни внаслідок перерозподілу території Європи; перша хвиля повернення німців до Німеччини із СРСР у 1950-1970 рр., що набула великого поширення 1957 – 1959 рр., а також друга хвиля у 80-х рр. ХХ ст. [22] Як правило, ці терміни вживаються для характеристики міждержавних міграцій.

За ознакою перетину кордонів різних адміністративних утворень міграції можна поділити на міждержавні та внутрішні. В середині міждержавних виділяють міжконтинентальні та субконтинентальні міграції. Внутрішні поділяються на міжрегіональні (між найбільшими адміністративно-територіальними одиницями другого рангу в середині одиниць найвищого рангу). Доцільно було б виділити і локальні міграції (між найнижчими елементами системи розселення – сільськими і селищними радами), проте у вітчизняній статистиці такі переміщення не розглядаються.

За відношенням до процесів урбанізації розрізняють міграції сільського населення та міграції міського населення. Відповідно аналізуються міграційні потоки «місто-місто», «село-село», село-місто», «місто-село». Перебіг і напрям міграційних процесів багато в чому зумовлений урбанізаційними процесами. В минулому, у часи індустріалізації різко переважав потік село-місто. Сьогодні, в епоху субурбанізації, все більше значення набуває зворотній міграційний потік місто-село [23, с. 20-22].

Відповідно до умов прийняття рішень про зміну місця проживання міграції поділяються на добровільні та вимушені (примусові, депортація, біженці).

Добровільна міграція – це переміщення осіб до інших країн, яке відбувається за рішенням самого мігранта.

За способом організації міграції бувають організовані (централізовано плановані) та неорганізовані (самодіяльні). За своєю глибинною суттю переважна більшість міграцій є самодіяльними, які важко піддаються регулюванню. Державні органи влади можуть лише опосередковано впливати на перебіг міграційних процесів, спонукаючи чи обмежуючи потоки мігрантів.

За масовістю здійснення міграції поділяються на індивідуальні, сімейні, групові, етнічні. Кожна із попередніх груп входить у наступну. Так, індивідуальні міграції з часом призводять до возз'єднання родин. Масові сімейні міграції призводять до інтенсивних міграційних обмінів населенням між територіями. Найбільш масовими (загальними) є етнічні міграційні потоки, що призводять до зміни розміщення у просторі народів та націй. Етнічні міграції були широко поширені у минулому (велике переселення народів на початку нашої ери), але трапляються і зараз (масовий виїзд євреїв із країн колишнього СРСР на початку 90-х рр. ХХ ст.)

За завершеністю міграції бувають незворотні (повні, стаціонарні), зворотні (тимчасові), транзитні (повзучі). Іноді лише незворотні міграції, які призводять до зміни постійного місця проживання, вважають міграціями як такими (вузький підхід трактування міграції). Проте, досить часто мігрант не може адаптуватися на новому місці і змушений повернутися назад. Великою групою зворотних міграцій є сезонні трудові міграції. Прикладом повзучих міграцій є переселення сільських жителів спочатку у малі міські поселення, а пізніше у великі міста.

За способом реалізації міграції можна поділити на стихійну (вільна міграція однієї людини або цілої сім'ї в якесь обране ними місце), організовану (колективна міграція, санкціонована вищим державним або приватним органом) [24, с. 344-346] та ланцюгову (міграція, організована родичами або знайомими, що вже виїхали за кордон і сформувавши неформальні соціальні мережі для полегшення виїзду своїм країнам, надання їм інформації, фінансової допомоги та підтримки в пошуку житла й роботи на новому місці). За метою здійснення міграції поділяються на економічні (трудова),

наукові, освітні, культурні, релігійні, рекреаційно-туристичні. Провідна роль у формуванні міграційних потоків належить економічним факторам, тому найбільшу групу складають економічні мігранти, пов'язані із покращенням матеріального становища.

За причинами, які спонукали до їх здійснення міграції бувають: економічні, соціальні, політичні, національні, релігійні, військові, екологічні, возз'єднання сімей. У переважній більшості рішення про міграцію формується під впливом комплексу причин. Домінуючий вплив на формування міграційної активності мають соціально-економічні причини.

За соціальними та віковими групами населення, що переважають у міграційних потоках міграції поділяються на трудові (міграція працездатного населення, трудових ресурсів), учбові (переїзд на навчання у вищому чи середньому навчальному закладі), військові (переїзд до місця військової служби), післяпрацездатні або пенсійні (міграції осіб старших вікових груп із великих міст у приміську зону та сільську місцевість, де екологічна ситуація є кращою).

За відношенням до законодавства міграції бувають легальні, нелегальні та напівлегальні. Переважна більшість сучасних закордонних трудових міграцій громадян України є напівлегальними. В'їзд у країну здійснюється за туристичною візою, а потім відбувається працевлаштування на максимально можливий термін.

За кількістю участі у процесах міграції (кількість актів міграції) виділяють первинні, вторинні, багаторазові міграції. Постійні стаціонарні міграції є переважно первинними, сезонні трудові – багаторазовими.

За статевою ознакою міграційні потоки бувають переважно чоловічі та переважно жіночі. У минулому серед мігрантів різко домінували чоловіки. Зараз ситуація вирівнялася, а в деяких міграційних потоках спостерігається значне домінування жінок.

За характером міграційного потоку розрізняють симетричні та асиметричні міграції. Симетричні міграційні потоки утворюються при встановленні тісних міграційних зв'язків між територіями. При утворенні міграційного потоку, одночасно формується зворотний антипотік (мігранти, що не змогли адаптуватися на новій території), який іноді може навіть перевищувати основний. Асиметричні міграції характеризуються різкою перевагою одного з напрямів міграційного потоку.

За домінуючою роллю в історії серед міграційних процесів можна виділити розселення (первісне освоєння території за часів первіснообщинного ладу), колонізація (військове або мирне захоплення земель), переселення (зміна постійного місця проживання), переміщення (сезонні, маятникові та епізодичні).

Отже, існує велика кількість видів та форм міграцій. Під час вивчення цього питання слід звернути увагу на передумови, що стимулюють людину залишити свою країну. Окрім цього, на створення класифікації має великий вплив теоретична школа, згідно з засадами якої науковець висуває свої гіпотези. Дослідження показали, що на фоні того, що велика кількість дослідників розробила класифікаційні чинники, на основі котрих базувались типології й визначались види міграції, необхідно комплексно вивчати й осмислювати всі складові процесу, його політичну складову та взаємозалежність з міжнародними процесами. Це надалі допоможе більш раціонально вирішувати питання регулювання міграційних потоків між країнами та сприяти подальшому глобальному розвитку світу.

Список використаної літератури

1. Западнюк С. О. Аналіз науково-методичних підходів до суспільно-географічних досліджень міграції населення / С. О. Западнюк // Український географічний журнал. – 2007. - № 1. – С. 34-38 ; Zapadniuk S. O. Analiz naukovo-metodychnykh pidkhodiv do suspilno-heohrafichnykh doslidzhen mihratsii naseleння / S. O. Zapadniuk // Ukrainskyi

heohrafichnyi zhurnal. – 2007. - № 1. – S. 34-38.

2. Ровенчак О. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять / О. Ровенчак // Політичний менеджмент. – 2006. - № 2. – С. 127-139 ; Rovenchak O. Vyznachennia ta klasyfikatsiia mihratsii: nablyzhennia do operatsiinykh poniat / O. Rovenchak // Politychnyi menedzhment. – 2006. - № 2. – S. 127-139.

3. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. У. Хомра. – Київ : Наукова думка, 1979. – 144 с. ; Khomra A. U. Myhratsiia naseleniia: voprosy teoryu, metodyky yssledovaniia / A. U. Khomra. – Kyiv : Naukova dumka, 1979. – 144 s.

3. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: моногр. / О. А. Малиновська. – Київ : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с. ; Malynovska O. A. Mihranty, mihratsiia ta Ukrainska derzhava: analiz upravlinnia zovnishnimy mihratsiiamy: monohr. / O. A. Malynovska. – Kyiv : Vyd-vo NADU, 2004. – 236 s.

4. Миграция населения: экономика и политика // Международная миграция населения: Россия и современный мир / под ред. В. А. Ионцева. — Москва : ТЕИС, 2006. – Вып. 18. - С. 28–29 ; Migratsiia naseleniia: ekonomika i politika // Mezhdunarodnaya migratsiia naseleniia: Rossiya i sovremennyy mir / pod red. V. A. Iontseva. — Moskva : TYeIS, 2006. – Vyp. 18. – S. 28–29.

5. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – Москва : Мысль, 1983. – 350 с. ; Alaev E. B. Sotsialno-ekonomicheskaya geografiia: ponyatiyno-terminologicheskii slovar / E. B. Alaev. – Moskva : Mysl, 1983. – 350 s.

6. Пугач С. О. Міграції населення Волинської області: суспільно-географічний аналіз: моногр. / С. О. Пугач. – Луцьк : ПФ «Смарагд», 2012. – 190 с. ; Puhach S. O. Mihratsii naselennia Volynskoi oblasti: suspilno-heohrafichnyi analiz: monohr. / S. O. Puhach. – Lutsk : PF «Smaragd», 2012. – 190 s.

7. Западнюк С. О. Аналіз науково-методичних підходів до суспільно-географічних досліджень міграції населення / С. О. Западнюк // Український географічний журнал. – 2007. - № 1. – С. 34-38 ; Zapadniuk S. O. Analiz naukovo-metodychnykh pidkhodiv do suspilno-heohrafichnykh doslidzhen mihratsii naselennia / S. O. Zapadniuk // Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal. – 2007. - № 1. – S. 34-38.

8. Ровенчак О. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять / О. Ровенчак // Політичний менеджмент. – 2006. - № 2. – С. 127-139 ; Rovenchak O. Vyznachennia ta klasyfikatsiia mihratsii: nablyzhennia do operatsiinykh poniat / O. Rovenchak // Politychnyi menedzhment. – 2006. - № 2. – S. 127-139.

9. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. У. Хомра. – Київ : Наукова думка, 1979. – 144 с. ; Khomra A. U. Myhratsiia naseleniia: voprosy teoryu, metodyky yssledovaniia / A. U. Khomra. – Kyiv : Naukova dumka, 1979. – 144 s.

10. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : моногр. / О. А. Малиновська. – Київ : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с. ; Malynovska O. A. Mihranty, mihratsiia ta Ukrainska derzhava: analiz upravlinnia zovnishnimy mihratsiiamy : monohr. / O. A. Malynovska. – Kyiv : Vyd-vo NADU, 2004. – 236 s.

11. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика / Л. Л. Рыбаковский, отв. ред. Т. И. Заславская. – Москва : Наука, 1987. – 199 с. ; Rybakovskiy L. L. Migratsiia naseleniia: prognozy, faktory, politika / L. L. Rybakovskiy, otv. red. T. I. Zaslavskaya. – Moskva : Nauka, 1987. – 199 s.

12. Рыбаковский Л. Л. Региональный анализ миграций / Л. Л. Рыбаковский. – Москва : Статистика, 1973. – 159 с. ; Rybakovskiy L. L. Regionalnyy analiz migratsiy / L. L. Rybakovskiy. – Moskva : Statistika, 1973. – 159 s.

13. Castles S. and Miller M. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World / S. Castles, M. Miller. – London : Macmillan. 1993. – P. 195.

14. Стаття 1 Конвенції ООН про статус біженців від 1951 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml ; Stattia 1 Konventsii OON pro status bizhentsiv vid 1951 r. [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml.

15. Castles S. International Migration at the Begining of the Twenty-First Century: Global Trends and Issues / S. Castles // International Social Science Journal. - 2000. – Vol. 52, Iss. 165. - P. 270—271.

16. Преображенская И. М. Философские аспекты миграционных процессов / И. М. Преображенская // Вестник МГУ. Серия 7. Философия. – 2004. - № 4. – С. 76 – 91 ; Preobrazhenskaya I. M. Filosofskie aspekty migratsionnykh protsessov / I. M. Preobrazhenskaya // Vestnik MGU. Seriya 7. Filosofiya. – 2004. - № 4. – S. 76 – 91.

17. Народонаселение: энциклопедический словарь / редкол. А. Я. Кваша, Г. Г. Меликьян, А. А. Ткаченко и др. – Москва : Большая Рос. энцикл., 1994. – 640 с. ; Narodonaselenie: entsiklopedicheskiy slovar / redkol. A. Ya. Kvasha, G. G. Melikyan, A. A. Tkachenko i dr. – Moskva : Bolshaya Ros. entsykl., 1994. – 640 s.

18. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : енцикл. / за ред. Ю. Римаренка. – Київ: Довіра, 1998. – 912 с. ; Migrantsiini protsesy v suchasnomu sviti: svitovyi, rehionalnyi ta natsionalnyi vymiry: poniatiinyi aparat, kontseptualni pidkhody, teoriia ta praktyka : entsykl. / za red. Yu. Rymarenka. – Kyiv: Dovira, 1998. – 912 s.

19. Табориская И. М. Маятниковая миграция населения: теория, методология, практика / И. М. Табориская. – Москва : Статистика, 1979. – 176 с. ; Taborisskaya I. M. Mayatnikovaya migratsiya naseleniya: teoriya, metodologiya, praktika / I. M. Taborisskaya. – Moskva : Statistika, 1979. – 176 s.

20. Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : моногр. / О. А. Малиновська. – Київ : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с. ; Malynovska O. A. Migrantsiia ta Ukrainaska derzhava: analiz upravlinnia zovnishnimy mihratsiiamy : monohr. / O. A. Malynovska. – Kyiv : Vyd-vo NADU, 2004. – 236 s.

21. Скорейко Г. Німецька еміграція з СРСР та України у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст.: етапи, потоки, структура / Г. Скорейко, І. Яворська // Вісник Прикарпатського університету. - 2013. - Вип. 23-24. - С. 227-237 ; Skoreiko H. Nimetska emigrantsiia z SRSR ta Ukrainy u druhii polovyni XX st. – na pochatku XXI st.: etapy, potoky, struktura / H. Skoreiko, I. Yavorska // Visnyk Prykarpatskoho universytetu. - 2013. - Vyp. 23-24. - S. 227-237.

22. Шепотько Л. Трудові ресурси села: сучасна ситуація, нові аспекти мислення / Л. Шепотько, С. Тудзинський // Україна: аспекти праці. – 1996. - № 2-3. – С. 20 – 22 ; Shepotko L. Trudovi resursy sela: suchasna sytuatsiia, novi aspekty myslennia / L. Shepotko, S. Tudzynskiy // Ukraina: aspekty pratsi. – 1996. - № 2-3. – S. 20 – 22.

23. Сови А. Общая теория населения / А. Сови; пер. с франц. Ф. Р. Окуневой. – Москва : Прогресс, 1977. – Т. 2 : Жизнь населения. - С. 344–346 ; Sovi A. Obshchaya teoriya naseleniya / A. Sovi; per. s frants. F. R. Okunevoy. – Moskva : Progress, 1977. – Т. 2 : Zhizn naseleniy. – S. 344–346.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2016 р.

M. Kasianova

A NEW APPROACH TO THE PROBLEM OF CLASSIFICATION MIGRATION PROCESSES

In the article on the basis of the analysis methods, scientific approaches and theories on the issue of classification of migration processes a new approach to the problem. Analyzed the interdependence and mutual influence between migration and the processes taking place in the international arena. The international system is constantly undergoing changes and transformations as a response to new global challenges. This creates need for development research in the study of migration as a global process. Because of this, there are more new theoretical approaches to determining the types and classification process that is studied in this paper.

In the most general sense, classification - a selection of objects on a quantitative basis, and typology (typing) - for quality. In most cases, migration is classified by quality sign, because it would be to select the types of migration. However, for various reasons, in the scientific literature there are different names for this process of understanding reality, which in most cases have a number of special features.

Thus, there are many kinds and forms of migrations. In studying this issue should pay attention to the conditions that encourage people to leave their country. In addition, the establishment of classification has a great influence theoretical school, according to the principles which the scientist makes their hypothesis. Research has shown that on the background of the fact that a large number of researchers developed a classification factors based on which were based typology and defined types of migration, it is necessary to study and interpret comprehensively all components of its political dimension and interdependence with international processes. This will allow more rationally to solve the issues of regulation of migration flows between countries and to contribute to the further global development of the world.

Key words: *migrant, kind of migration, classification, types of migration.*

УДК 321.01[323.3:352]

А.М. Кучуран

БІЗНЕС ЯК ПОЛІТИЧНИЙ АКТОР МІСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

У статті розкривається участь бізнесу в політичному житті міста, розглядається його роль як політичного актора у контексті міських політичних режимів. Розглянуто теорії міської політики, які сформувались у політичній науці та суміжних дисциплінах та виокремлено в них політико-економічну складову. Автор пропонує політико-економічний аналіз взаємовідносин бізнесу та міської влади, який складається з п'яти елементів. Також аналізується типологія взаємовідносин бізнесу та влади в локальних політичних режимах і перспективи її застосування до українських міст.

Ключові слова: *міський політичний режим, бізнес як політичний актор, міська влада, міська політика, правляча коаліція.*

Взаємовідносини політичної влади і бізнес-середовища посідають вагомe місце в країнах із ринковими відносинами. Ще важливішу роль ці взаємовідносини відіграють у міських політичних режимів, принаймні, з точки зору відповідної теорії (*Urban regime*

theory). Остання стала домінуючою в дослідженнях сфери міської політики, починаючи з 90-х років ХХ ст. Початок формування теорії зазвичай пов'язують з ім'ям Кларенса Стоуна (*Clarence Stone*) та появою його роботи «Режимна політика: правління в Атланті в 1946-1988 рр.», в якій була сформована концепція міського режиму.

Метою статті є аналіз взаємовідносин міської влади та бізнесу на рівні міст з огляду позицій теорії міських політичних режимів. Відповідно до поставленої мети виокремлено наступні завдання: розглянути підходи дослідження міської політики; виокремити елементи політико-економічного аналізу міських політичних режимів; проаналізувати типологію взаємовідносин економічних акторів та політичної влади в міських політичних режимах.

Серед західних дослідників питання політико-економічних взаємовідносин набуло поширення з 80-х років ХХ ст., коли відбувся перехід від дослідження міської політики як публічного управління (*government*), де центрами прийняття рішень є органи місцевого самоврядування, до її розуміння як політико-економічного управління (*governance*). Останнє передбачає більш складну структуру управління і окрім діяльності публічних органів управління аналізується й роль інших акторів, часто не публічних, як от бізнесу. Класичними є роботи К. Стоуна, Х. Молотча, Дж. Логана, К. Доудінга. З 2000-х років дана проблематика набула розвитку серед російських науковців (В. Ледяєв, В. Гельман, Р. Туровський, Д. Тев, Н. Зубаревич та ін.), які окрім теоретичного осмислення та адаптації західних теорій, здійснювали й емпіричні дослідження. Українські дослідники дещо почали звертати увагу на питання міської політики саме з точки зору політичних взаємовідносин, а не аналізу формального управління (таких як міська рада, мер чи виконком), тільки в останні декілька років, але цей напрям знаходиться тільки на стадії становлення. Варто згадати роботи П. Левчука, В. Пащенко, С. Рибалки, Я. Балановського.

В середині 1970-х років в американських дослідженнях міської політики на думку С. Роджерса (*S. Rodgers*) домінували три напрями: 1) довготривалі дебати між представниками елітизму та плюралізму; 2) робота Чиказької школи в сфері взаємовідносин людини і навколишнього середовища (*human ecology*); 3) зростаючий вплив неомарксизму [19]. Британський науковець Д. Хілл (*D. Hill*) виокремлює вже чотири підходи до вивчення міської політики у Великобританії, а російська дослідниця О. Ледяєва (*O. Ledяeva*) застосовує цю класифікацію загалом для аналізу сучасних теорій міської політики [8, с. 171-176]. Нас найперше цікавлять політекономічні аспекти даних підходів, на розгляді яких детальніше і зосередимось.

1. Неолібералізм, неоконсерватизм та обмежена роль держави. В цих моделях міської політики акцент ставиться на відповідальності індивіда за власний добробут, тоді як роль держави обмежується головним чином забезпеченням правової основи суспільної діяльності. При цьому неоліберальна орієнтація акцентувала увагу на відносинах індивіда та держави, а неоконсервативна – на місці індивіда в моральному порядку. Державне забезпечення послугами, у відповідності зі стандартами державної бюрократії, було відкинуто на користь ринку, який забезпечує більшу свободу та індивідуальний вибір. Результатом стало скорочення державного регулювання ринкових відносин, приватизація значної частини послуг, а там, де державний сектор продовжував виконувати функції забезпечення населенню послуг, активно впроваджувались ринкові механізми.

2. Політико-економічний дискурс. В ньому виділяється декілька підходів, спільним для яких є акцент на аналізі національних та міжнародних економічних процесів та динаміки сучасного капіталізму:

- теорія регуляції і пост-фордизм. Зростання ролі інновацій, підприємництва й гнучкості робочої сили та інші зміни, що відбулись в капіталістичному виробництві в

перші післявоєнні десятиліття, змусили до змін в характері соціальної регуляції та заміні «держави добробуту» на «державу роботи» (відповідно «*welfare state*» та «*workfare state*»). На міському рівні це відобразилось в переході від універсальних державних форм забезпечення послугами до приватних, ринкових форм. На зміну централізованим (бюрократичним) механізмам стандартизованого набору послуг прийшли децентралізація, різноманіття та гнучкість;

- теорія публічного вибору. В контексті міської політики дана теорія акцентує увагу на поведінці місцевих чиновників, які прагнуть максимізувати власні вигоди шляхом розширення державних (публічних) послуг населенню;

- неомарксизм. В марксистських інтерпретаціях міський простір є місцем перебігу суперечливого процесу накопичення капіталу, що призводить до криз. Саме капіталістичні класові відносини фундаментально визначають основи та перспективи міської політики. Остання розглядається як елемент державної структури, яка забезпечує умови для функціонування ринкової економічної системи. Міська політика реалізується головним чином в інтересах великого капіталу, а носієм цього капіталу є перш за все центральна політична влада, яка має можливість реалізувати свою волю як на національному рівні, так і на місцевому, через тиск на місцеві органи влади. Дослідники, які тяжіють до інструменталістських пояснень політики і влади (С. Кокберн, Дж. Лоджкін, І. Хейес), підкреслювали єдність капіталістичної держави як єдиного цілого. Міська політика та місцеві політичні інститути володіють обмеженою автономією і, по суті, задаються з центру. Тому вивчення міської політики, на їхню думку, має обмежене значення, оскільки її динаміка формується в основному за межами міського простору.

Дещо інше пояснення міської політики у прихильників структуралістського підходу (С. Дункан, М. Гудвін, М. Кастельс, Р. Хілл). Вони вважають, що для успішного виконання державою функцій акумуляції та легітимації потрібна суттєва автономія в двох відношеннях: а) між державою та пануючим класом та б) між різними частинами держави, в тому числі між центральними органами влади і структурами міського управління, що робить міську політику більш значимим об'єктом дослідження, аніж в інструменталістському підході.

3. Елітистсько-плюралістичний дискурс. В американських теоріях міської політики центральне місце посідали пояснення, запропоновані двома традиціями в політичній соціології: елітистською (Ф. Хантер, У. Домхофф) та плюралістичною (Р. Даль, Н. Полсбі, Т. Кларк). «Хто править?» - навколо цього питання розгорталась основна наукова полеміка [6, с. 32-68]. Елітисти вважали, що конфігурація владних відносин у міській спільноті визначається характером її стратифікації, поділом на певні класи та групи в ієрархічному порядку. Дослідницькі методи, які вони використовували, як правило, виявляли домінуюче становище бізнес-еліт в силу їхніх вигідних стратегічних позицій та володіння значними ресурсами. Плюралісти відкинули основну тезу елітистів, вважаючи, що влада, як на рівні держави, так і на рівні міста, розосереджена між різними групами, що активно беруть участь у прийнятті рішень і ця влада різниться між цими групами в залежності від сфери діяльності (прийняття рішень).

В процесі полеміки між представниками цих наукових традицій відбувалось зближення ідей, що в кінцевому результаті призвело до появи теорій «машин росту» (*Urban growth machine*) та «міських політичних режимів», які є сучасними версіями відповідно елітизму та плюралізму. Втім, між цими двома теоріями є суттєві відмінності. У. Домхофф (*W. Domhoff*) зазначає, що теорія машин росту починає з приватного економічного сектору і показує, як і чому він використовує політичну владу, тоді як теорія міських режимів починає з місцевих органів влади і потім розглядає, як звичайні чиновники знаходять партнерів по коаліції серед приватного сектору [16]. Тобто,

основна різниця полягає у висхідній точці аналізу політико-економічних відносин на локальному рівні.

4. Постмодерністський підхід. Згідно цього підходу міський простір розглядається як місце кризи пізнього капіталізму, який може стати місцем «не громадянського майбутнього», де все більш очевидною стає сегрегація районів на процвітаючі та гетто. Місто в епоху модерну перестає формуватись його індустріальною основою; міська політика обумовлюється процесами споживання матеріальних та духовних благ. При цьому будівництво крупних торгових центрів в передмістях, розвиток інфраструктури, мережі Інтернет та медіапростору руйнують ідею міста як унікального та окремого місця; люди стають громадянами світу, втрачаючи «місце проживання» [8, с. 171-176].

Як зазначалось вище, останні два десятиліття теорія міських режимів стала домінуючою в дослідженнях влади на рівні міст, оскільки пояснює широкий спектр політичних взаємовідносин, що складаються в місті (як формальних, так і неформальних). Вона розглядає політичний процес у міських спільнотах як результат діяльності правлячих коаліцій і домовленостей між ключовими акторами. Одним із таких ключових акторів є бізнес.

Теорія міських режимів суттєво змінила ракурс вивчення влади в локальних спільнотах, що зумовлено як новими підходами в розумінні природи і форм влади, так і зміщенням акцентів в її дослідженні. К. Стоун і його послідовники розширили розуміння простору політичної влади в місті, фокусуючи увагу не стільки на «соціальному контролі» («влада над»), скільки на «соціальному виробництві» («влада для»). На відміну від старих дебатів між плюралістами та елітистами стосовно відповіді на питання «хто править?», де увага зосереджувалась на вивченні ступеню впливу тих чи інших груп на прийняття рішень, теорія міських режимів першочергово звертає увагу на здатність політичних акторів досягати поставлених цілей. Важливо зазначити, що концепція міських режимів, пояснюючи привілейоване становище бізнесу в коаліціях, надає більше значення структурним факторам. Поряд із «соціальним контролем» та «соціальним виробництвом» Стоун виділяє «системну владу», яка закладена в інституціональних та структурних перевагах окремих груп, насамперед великого бізнесу. Ключова роль бізнесменів, у порівнянні з інтересами інших груп, обумовлена тим, що будучи найбільш забезпеченою ресурсами групою, контролюючи виробництво, інвестиції та зайнятість, бізнес-еліта й володіє цією «системною владою» [20, с. 978-990].

Також Стоун виокремлює «коаліційну владу». Остання демонструється в умінні домовлятися і створювати міцні коаліції. Таким чином змінюється і ракурс дослідження. Його предметом стає кооперація акторів і можливості, які при цьому виникають. Варто зазначити, що мова йде не про будь-яку кооперацію, а тільки про ту, яка виникає між акторами, що представляють різні сектори та суспільні сфери (формальні та неформальні, наприклад мер міста і місцевий бізнес або громадські організації), тобто має крос-секторальний характер. Така кооперація, окрім всього має також забезпечувати підтримку певного набору політичних рішень [7, с. 162-163].

Завдяки тому, що бізнес є основним контролером ресурсів, він виступає ключовим учасником у правлячій коаліції. Проте, відносна сила бізнес-акторів, складених із різних представників, які залучені до коаліції і присутність в цій коаліції інших груп інтересів (локальних ініціатив) буде варіюватись від місця до місця і змінюватись із часом. Тому міські режими суттєво варіюються по складу учасників (як і по іншим характеристикам), що є основою для побудови різноманітних типологій. Зокрема Стоун виділив чотири типи режиму: 1) режим підтримки статус-кво (сервісу), який фокусується на буденному наданні послуг і встановленні низьких тарифів; 2) режим розвитку, який сконцентрований на зміні використання території задля промоції росту; 3) прогресивний

режим середнього класу, який включає цілі захисту навколишнього середовища, збереження історичної спадщини, наявності доступного житла; 4) режим розширення можливостей нижчого класу, що підкреслює політику інвестицій в людський розвиток та розширення ринку праці. Останні два типи найважче досягнути, оскільки вони передбачають певний примус, стримування і регуляцію бізнесу, а не добровільну співпрацю [18, с. 813].

Проте зазвичай серед приватних інтересів, які залучені в правлячу коаліцію, ключову роль відіграє бізнес, а найбільш розповсюдженим типом режиму, на думку російського дослідника Д. Тева є «коаліція росту» («режим розвитку», «підприємницький режим», «корпоративний режим») основними акторами якого є бізнесмени та чиновники. По своїм характеристикам така коаліція дуже схожа з політичною структурою, описаною Х. Молотчем в якості «машин росту». Тому, деякі автори вважають машини росту окремим випадком міських режимів [12].

В якості типу правлячої коаліції «режим розвитку» («коаліція росту») володіє рядом характеристик, кожна з яких може бути предметом окремого дослідження. В складі такої коаліції, поряд з чиновниками, які зацікавлені в розвитку з фінансових та політичних мотивів, домінує і бізнес-еліта. Однак, багато авторів вказують, що ключову роль зазвичай відіграє окремий її сегмент, так званий «місцевий бізнес», перш за все власники міської нерухомості. Володіючи неможливо великими активами, вони особливо зацікавлені в процвітанні міської економіки і намагаються стимулювати приваблення інвестицій за допомогою міської влади [12].

Поряд із власниками нерухомості в місті, ще одним політичним актором з бізнес сфери є будівельні фірми, тобто забудовники. Вони можуть бути як власниками нерухомості, так і займатись виключно будівництвом цієї нерухомості, виконуючи підряди. Підтвердженням того, що бізнесмени цієї сфери є також і політичними акторами можуть слугувати дані складу депутатського корпусу місцевих рад. Наприклад, із 60 депутатів Чернівецької міської ради шостого скликання (2010-2014 рр.), 10 депутатів – чиновники у структурах різного рівня; 15 депутатів зайняті у соціально-гуманітарній сфері (лікарі, освітяни, адвокати тощо); решта – 35 депутатів безпосередньо пов'язані із бізнесом (із них 15 є власниками бізнесу). Або інший приклад з функціонування вже міської ради міста Чернівців чинного скликання: серед депутатського корпусу 50% бізнесмени (21 з 42 депутатів), а до складу постійної комісії з питань земельних відносин, архітектури та будівництва, яка складається з 7 осіб, входить 3 депутати, тісно пов'язаних зі сферою будівництва (власний бізнес, членів сім'ї) [11].

Проте, на думку інших дослідників, керівна роль серед бізнес-середовища може належати не цим місцевим підприємцям, а навпаки, керівникам міських філіалів національних і транснаціональних компаній, яких часто до участі в коаліції штовхають відчутні матеріальні вигоди, так звані «селективні стимули» [18, с. 825-827].

Діяльність бізнес-структур (до речі, усіх форм власності, розмірів та організаційно-правових форм) має істотний вплив на розвиток міст, що обумовлено переліком основних функцій, які притаманні підприємству, а саме: створення робочих місць і розв'язання проблем бідності; розвиток регіонального і місцевого господарства та ринків; підтримання конкурентного середовища; насичення споживчого ринку товарами та послугами; забезпечення ефективного функціонування і соціально-економічного розвитку території, а також формування місцевого бюджету тощо [14, с. 293-301].

На думку автора, політико-економічний аналіз міських режимів має містити наступні елементи:

1. **Аналіз загального контексту функціонування міського режиму.** Тобто врахування зовнішніх по відношенню до режиму характеристик, до яких російський дослідник В. Гельман відносить географічне розташування, ресурси, соціально-економічну структуру, а також загальний контекст розвитку країни і світу [2, с. 130-151]. Це так звані структурні характеристики міських режимів, об'єктивно створені параметри їх функціонування, зміна яких не підвладна локальним акторам (як і загальнонаціональним) у короткостроковій перспективі. Проте, у середньостроковій перспективі соціально-економічні процеси на макрорівні здатні змінити структурні характеристики і викликати ті чи інші мутації в міських режимах [1].

Процеси децентралізації влади в Україні є прикладом саме таких змін, які відбуваються на загальнонаціональному рівні, але матимуть суттєвий вплив на конструювання локальних політичних режимів, як на рівні міст (міські політичні режими), так і на рівні регіонів (регіональні політичні режими). В термінології дослідника регіональних процесів Р. Туровського, стартовою позицією для вивчення регіональних політичних режимів має бути формальний інституційний дизайн [13, с. 83], що, на думку автора, характерно і для міських політичних режимів, особливо у світлі вищезгаданих процесів законодавчих змін. Таким чином, структурні обмеження хоч і не жорстко детермінують міські режими, але вони задають їхні рамки та обумовлюють передумови функціонування.

Ще однією характеристикою загального контексту функціонування міських режимів, яку, на думку автора, варто аналізувати є тип виборчої системи до місцевих органів влади та загальнонаціонального парламенту.

Останні правила висування кандидатів в депутати місцевих рад (рівня міських, районних, обласних рад) під час місцевих виборів в Україні 2015 року залишали це право виключно за політичними партіями (виключенням є посади голів міських, селищних та сільських рад, депутатів селищних і сільських рад, які могли бути самовисуванцями) (ст. 35 розділу VI Закону України «Про місцеві вибори») [4]. В такій ситуації вплив загальнонаціональних тенденцій перебігу політичних процесів на локальному рівні буде значно більший, а міська політика багато в чому стає заручником політичних союзів та конфліктів на центральному рівні. Відповідно й склад основних політичних акторів міського політичного режиму, їхні взаємовідносини буде іншим за такої виборчої системи, аніж, для прикладу попередньої, де була можливість самовисування на рівні міських рад. У такому варіанті, на думку автора, міський політичний режим і його учасники є більш залежними від центру, а у випадку намагання отримання бажаної автономії, можлива конфронтація по осі центр-периферія. Тобто, з одного боку, в Україні відбуваються процеси децентралізації, які передбачають розширення автономії місцевих органів влади, а з іншого, такий виборчий закон, навпаки, централізує й ще більше політизує місцеві процеси.

Стосовно парламентської виборчої системи, за якою відбувались вибори 2012 і 2014 років в Україні, то вона також суттєво впливає на контекст функціонування міських політичних режимів. У випадку місцевих виборів мажоритарна складова давала можливість у деякій мірі департизувати і знизити рівень політизованості в місті, оскільки інтереси депутатів-самовисуванців міської ради ймовірно менш залежатимуть від загальнонаціональних партійно-політичних процесів. Існування же мажоритарних округів у містах під час парламентських виборів створювало платформу для саме політичного протистояння між кандидатами, оскільки ціною перемоги на такому окрузі є мандат депутата національного парламенту. Тому місто автоматично втягувалось у ці політичні баталії загальнонаціонального масштабу, які далі відображались і на функціонуванні власне самих міських політичних режимів у вигляді надмірної політизації процесів прийняття рішень. За такої виборчої системи місто перестає бути

самодостатньою одиницею, а стає виборчим округом «вищого порядку», оскільки основні політичні актори міського режиму мають й парламентські амбіції та ресурси для їх реалізації. Тому розуміння міста як простору з власними специфічними проблемами може поступатись розумінню міста як парламентського округу, що впливає на функціонування міського політичного режиму.

2. **Виявлення учасників правлячої коаліції.** Методами виявлення складу учасників коаліції є позиційний (*positional*), репутаційний (*reputational*) та проблемний (*decisional*). Позиційний метод розглядає в якості суб'єкта влади індивіда чи групу, які займають відповідні посади (позиції) у формальній статусній ієрархії. Репутаційний метод визначає суб'єктів політичної влади на основі їх репутації, тобто думки респондентів (експертів) про їх можливість впливати на політичні процеси. Проблемний метод відносить до суб'єктів політичної влади тих людей, які здійснюють найбільший вплив на прийняття політичних рішень у тій чи іншій сфері. Також використовуються й інші методи, наприклад, ресурсний, мережевий, соціальної участі, який демонструє ступінь залученості людей у різні форми активності, метод виявлення лідерів думок, дослідження класової поведінки, аналіз преси і т.д. [7, с. 177-178]. Окрім цього, важливим також є аналіз біографії та кар'єрного зростання учасників коаліції (з яких сфер є вони вихідцями); особливо цікава ситуація з чиновниками, які до цього працювали в бізнес-середовищі, тобто, чи залишилися вони представниками бізнес-інтересів, займаючи при цьому формальні посади у структурі органів влади.

3. **Опис наявних ресурсів учасників правлячої коаліції, включаючи підконтрольні підприємства.**

4. **Визначення на основі вищевказаних ресурсів інтересів учасників коаліції та можливих тенденцій міської політики.** Інтереси акторів міського режиму найбільш наглядно показуються у тих політичних рішеннях, формування і реалізація яких супроводжується конфліктами.

5. **Порядок денний міської коаліції** [12], оскільки до його формування призводить саме господарська активність ключових акторів міського режиму, а його вдала реалізація до фактичного збільшення матеріальних їх зисків [5]. Джерелом аналізу порядку денного можуть слугувати тексти офіційних, програмних документів міської влади, заяви та інтерв'ю керівників міста та інших політичних акторів.

У теорії міських режимів необхідність для місцевої влади об'єднуватися з бізнесом в коаліції впливає з того факту, що вона, з одного боку, зацікавлена у розвитку міста, але, з іншого – при капіталізмі позбавлена контролю над основними економічними ресурсами. Однак насправді ступінь наявності або відсутності у місцевої влади контролю над економікою може бути різною. Це теж важлива характеристика структурного контексту діяльності міських еліт, оскільки визначає ймовірність утворення коаліцій. Якщо, наприклад, місцева влада безпосередньо контролює значні економічні ресурси, щось на зразок розвиненого «муніципального капіталізму» або «місцево-державного (*local-statist*) режиму», то вона, здебільшого, здатна вирішувати проблеми розвитку самостійно, без коаліції з приватним бізнесом. Якщо, навпаки, позбавлена не тільки прямого контролю, але і важелів непрямого впливу на економіку, оскільки основні повноваження (в сфері податкової політики, планування використання землі та ін.) зосереджені на вищому рівні влади, то місцевий бізнес не зацікавлений в коаліції з такою слабкою владою і схильний звертатися до вищих органів [12].

Загалом можуть формуватись різноманітні моделі взаємовідносин між бізнесом і владою в тих чи інших просторових одиницях (місто або регіон), але на характер цих відносин значний вплив мають такі універсальні змінні, як:

- Ресурсна база міста;
- Домінуюче / залежне становище органів влади;

- Сила / слабкість економічних акторів;
- Ініціативна / реактивна позиція влади у вибудовуванні відносин із бізнесом;
- Готовність влади і бізнесу до взаємних компромісів [9, с. 95].

Американський дослідник країн південно-східної Азії Девід Канг (*David Kang*) розробив типологію взаємовідносин держави і бізнесу навколо комбінації двох параметрів: «сильні/слабкі органи влади» та «сильний/слабкий бізнес» [17, с. 13-18]. Російські дослідники адаптували цю типологію для пояснення взаємовідносин влади та бізнесу локальних режимів у містах (див. табл. 1).

Табл. 1. Моделі взаємовідносин влади і бізнесу на локальному рівні.

	Бізнес	Слабкий	Сильний
Влада			
Сильна		<i>Держава-хижак</i>	<i>Взаємні заручники</i>
Слабка		<i>Laissez-faire</i>	<i>Захоплення держави</i>

Джерело: адаптовано з *Kang D. Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 15.*

Перший варіант – «**державо-хижак**» розповсюджена в тих містах, де місцеві органи влади втрачають мотиви для конструктивної співпраці з бізнесом. Представники влади самостійно контролюють основні економічні ресурси, тому здатні втілювати ключові рішення, в тому числі, здійснювати політику економічного розвитку, без участі бізнес-груп. Останні ж є розрізнені і тому не здатні протистояти місцевим чиновникам. Для багатьох чиновників корупція стає видом «консалтингового бізнесу».

В українській ситуації такий тип взаємовідносин влади і бізнесу може формуватися і в тих містах, де основні економічні ресурси (підприємства, нерухомість, земля та інші природні ресурси) є комунальними, тобто знаходяться у власності громади міста. Але це де-юре, а де-факто основним розпорядником цих ресурсів виступають мер міста, депутати міськради та чиновники. Тобто, посадовці є контролерами головного економічного ресурсу міста, виступаючи, таким чином, окрім політичних локальних акторів, ще й економічними. Наприклад, схожа ситуація склалась в Чернівцях в 2000-х роках, особливо, якщо розглядати ситуацію навколо «Калинівського ринку» – одного з основних комунальних підприємств міста.

Протилежні тенденції демонструє четвертий варіант – поєднання слабкої місцевої влади та сильного бізнесу, або ситуація «**захоплення держави**», коли сильні економічні актори здійснюють суттєвий вплив на політичні рішення місцевої влади, отримуючи при цьому певні вигоди (сприятливе середовище для ведення бізнесу в місті, перспективні земельні ділянки, швидке проходження бюрократичних процедур і т.д.) [3]. В Україні такий варіант можливий в тих містах, де одне підприємство є основним бюджетним наповнювачем чи роботодавцем в межах цього міста, або декілька таких підприємств знаходяться у власності одного бізнесмена.

Наприклад, Рівненська Атомна електростанція (РАЕС) здійснює вагомий вплив на прийняття політичних рішень в своєму місті-супутнику Кузнецовськ (перейменовано у Вараш). Такі висновки можна зробити хоча б з аналізу депутатського корпусу міської ради – із 32 депутатів, мінімум 10 безпосередньо пов'язані з РАЕС, оскільки працюють там [10]. Мер міста періоду 2006-2010 років В. Коровкін впродовж 29 років очолював РАЕС (1973-2002 рр.) [15], а його наступник С. Анощенко також працював в РАЕС, був засновником незалежної профспілки цієї структури. Схожу ситуацію описує В. Гельман в російському місті Череповець, яке є також монопрофільним, оскільки 44% працюючого населення міста зайняті на металургійному заводі, а частка заводу від усього об'єму промислового виробництва в місті складає 84%. Всі мери цього міста

також тісно пов'язані з цим заводом [3], по аналогії з Кузнецовськом. Відмінним є те, що РАЕС є державним економічним актором, а не приватним, однак це не змінює ту ситуацію, що представники цієї структури активно залучені до процесу прийняття рішень у місті. Для подальших емпіричних досліджень у рамках цього варіанту типу взаємовідносин влади і бізнесу цікавими можуть бути випадки міст Дніпропетровська та Донецька.

Теоретично, для міських режимів можливий і другий варіант – «*Laissez-faire*» («політика невтручання»). Його характеризує сусідство в одному місті слабкої влади і бізнесу, що не дозволяє жодній зі сторін домінувати. Такий варіант був зафіксований в деяких країнах, що розвиваються (наприклад, Філіппіни після падіння диктатури Маркоса), а в цілому можливий в інституціонально та політично демократичному контексті.

І третій варіант, який пропонує ситуацію «взаємних заручників»: місцева влада та бізнес володіють приблизно однаковою силою. Міська влада володіє доволі значними бюджетними і земельними повноваженнями, що дає їй змогу активно впливати на економічні процеси та диктувати власні правила гри. Проте приймати повністю самостійні рішення вона не в змозі: багато підприємств (перш за все загальнонаціональні та транснаціональні компанії) знаходяться за межами її контролю. Тому влада і бізнес змушені знаходити точки дотику власних інтересів. Як наслідок, спостерігається активне втручання бізнесу в прийняття політичних рішень на місцевому рівні, особливо це стосується представників тих галузей економіки, які географічно «прив'язані» до міста (будівництво, нерухомість). А це вводить в певну залежність економічних акторів від міської влади, оскільки саме вона виступає основним власником і розпорядником міських земель. В свою чергу, міська влада зацікавлена у залученні зовнішнього капіталу як рушія економічного, і не тільки, розвитку міста. Подібний взаємозв'язок призводить до формування вище згаданих коаліцій зростання («машин росту»). Своєрідною платою за розширення будівництва, залучення інвестицій, збільшення бюджетних надходжень у місто є «тісна забудова» і загроза втрати історичного образу міста, забудова зелених зон [3]. Серед українських міст з огляду на описані ознаки цікавість може викликати столиця Київ та міста Київської області, зважаючи на високу концентрацію загальнонаціональних і міжнародних компаній та високу цінність земельних ділянок; також міста з вагомою історичною та архітектурною спадщиною і які популярні серед туристів (Львів, Одеса).

Отже, бізнес та місцеві органи влади є основними акторами міських політичних режимів, тому аналіз їхніх взаємовідносин багато в чому показуватиме картину прийняття рішень у тому чи іншому місті та дозволить зрозуміти, чому міський простір розвивається саме таким чином і які в ньому тенденції переважають. Розглянуті підходи дослідження міської політики показують загалом розвиток цієї сфери. Виокремлення елементів політико-економічного аналізу міських політичних режимів може слугувати як для подальшого поглиблення теоретико-методологічного інструментарію аналізу міської політики в українських містах, так і власне реалізації емпіричних досліджень. Розгляд типології взаємовідносин бізнесу та міської влади в контексті міських політичних режимів дозволяє проаналізувати інтереси бізнесу та влади, зрозуміти причини прийняття тих чи інших рішень, можливі пріоритети та тенденції міської політики. Зважаючи на становлення і повноцінне формування міської політики як напрямку досліджень у вітчизняній політичній науці, особливо з огляду теорії міських політичних режимів, аналіз взаємовідносин бізнесу та влади в українських містах є, на думку автора, досить перспективним напрямом.

Список використаної літератури

1. Гельман В. Власть, управление и локальные режимы в России: рамки анализа [Электронный ресурс] / В. Гельман // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 2. – Режим доступа : http://www.polit.ru/article/2010/05/18/gelman_vlast/ ; Gelman V. Vlast, upravlenie i lokalnye rezhimy v Rossii: ramki analiza [Elektronnyy resurs] / V. Gelman // Neprikosnovennyy zapas. – 2010. – № 2. – Rezhim dostupa : http://www.polit.ru/article/2010/05/18/gelman_vlast/
2. Гельман В. Локальные режимы, городское управление и «Вертикаль власти» в современной России / В. Гельман, С. Рыженков // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. – 2010. – Т. 6, № 4. – С. 130-151 ; Gelman V. Lokalnye rezhimy, gorodskoe upravlenie i «Vertikal vlasti» v sovremennoy Rossii / V. Gelman, S. Ryzhenkov // Politicheskaya ekspertiza: POLITEKS. – 2010. – Т. 6, № 4. – S. 130-151
3. Гельман В. Экономические акторы и локальные режимы в крупных городах России [Электронный ресурс] / В. Гельман, О. Бычкова // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 2. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/by7.html> ; Gelman V. Ekonomicheskie aktory i lokalnye rezhimy v krupnykh gorodakh Rossii [Elektronnyy resurs] / V. Gelman, O. Bychkova // Neprikosnovennyy zapas. – 2010. – № 2. – Rezhim dostupa : <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/by7.html>
4. Про місцеві вибори [Електронний ресурс] : Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19/page3> ; Pro mistsevi vybory [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 14.07.2015 № 595-VIII. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19/page3>
5. Левчук П. Європейські міста як коаліції зростання: проблеми та перспективи дослідження / П. Левчук // Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи : матер. III міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 1 березня 2013 р. – Чернівці : Букрек, 2013. – 272 с. ; Levchuk P. Yevropeiski mista yak koalitsii zrostannia: problemy ta perspektyvy doslidzhennia / P. Levchuk // Rozvytok politychnoi nauky: yevropeiski praktyky ta natsionalni perspektyvy : mater. III mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Chernivtsi, 1 bereznia 2013 r. – Chernivtsi : Bukrek, 2013. – 272 s.
6. Ледяев В. Г. Кто правит? Дискуссия вокруг концепции власти Роберта Даля / В. Г. Ледяев // Социологический журнал. – 2002. – № 2. – 32-68 с. ; Ledyaeov V. G. Kto pravit? Diskussiya vokrug kontseptsii vlasti Roberta Dalya / V. G. Ledyaeov // Sotsiologicheskii zhurnal. – 2002. – № 2. – 32-68 s.
7. Ледяев В. Г. Социология власти. Теория и опыт эмпирического исследования власти в городских сообществах / В. Г. Ледяев; Нац. исслед. ун-т. «Высшая школа экономики». – Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 476 с. ; Ledyaeov V. G. Sotsiologiya vlasti. Teoriya i opyt empiricheskogo issledovaniya vlasti v gorodskikh soobshchestvakh / V. G. Ledyaeov; Nats. issled. un-t. «Vysshaya shkola ekonomiki». – Moskva : Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki, 2012. – 476 s.
8. Ледяева О. М. Городская политика: основные подходы / О. М. Ледяева // Вестник МГСУ. – 2002. – № 7. – С. 171-176 ; Ledyaeova O. M. Gorodskaya politika: osnovnye podkhody / O. M. Ledyaeova // Vestnik MGSU. – 2002. – № 7. – S. 171-176
9. Лукс Н. Ю. Модели взаимодействия бизнеса и власти в регионах крайнего севера / Н. Ю. Лукс // Политика. – 2013. – №1. – С. 93-102 ; Luks N. Yu. Modeli vzaimodeystviya biznesa i vlasti v regionakh kraynego severa / N. Yu. Luks // Politiya. – 2013. – №1. – S. 93-102
10. Офіційний сайт Кузнецовської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kuznetsovsk-rada.gov.ua/rada.aspx?id=deputat> ; Ofitsiynyi sait Kuznetsovskoi miskoi rady [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.kuznetsovsk-rada.gov.ua/rada.aspx?id=deputat>

11. Офіційний сайт Чернівецької міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://chernivtsy.eu/portal/9/872-872.html> ; Ofitsiyni sait Chernivetskoï miskoi rady [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://chernivtsy.eu/portal/9/872-872.html>

12. Тев Д. Политэкономический подход в анализе местной власти. К вопросу о коалиции, правящей в Санкт-Петербурге [Электронный ресурс] / Д. Тев // Политическая экспертиза. – 2006. - № 2. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/238/30/> ; Tев D. Politekonomicheskiy podkhod v analize mestnoy vlasti. K voprosu o koalitsii, pravuyashchey v Sankt-Peterburge [Elektronnyy resurs] / D.Tev // Politicheskaya ekspertiza. – 2006. - № 2. – Rezhim dostupa : <http://www.politex.info/content/view/238/30/>

13. Туровский Р. Ф. Региональные политические режимы в России: к методологии анализа / Р. Ф. Туровский // Полис. – 2009. – № 2. – С. 77-95 ; Turovskiy R. F. Regionalnye politicheskie rezhimy v Rossii: k metodologii analiza / R. F. Turovskiy // Polis. – 2009. – № 2. – S. 77-95

14. Шевченко А. С. Державна підтримка розвитку бізнесу як запорука виконання містом своєї економічної функції / А. С. Шевченко // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – С. 293-301 ; Shevchenko A. S. Derzhavna pidtrymka rozvytku biznesu yak zaporuka vykonannya mistom svoiei ekonomichnoi funktsii / A. S. Shevchenko // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. – 2011. – № 1. – S. 293-301

15. Шмирко Л. К. Коровкін Володимир [Електронний ресурс] / Л. К. Шмирко // Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2014. – Т. 14 : Кол-Кос. – С. 548. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5934 ; Shmyrko L. K. Korovkin Volodymyr [Elektronnyi resurs] / L. K. Shmyrko // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. – Kyiv, 2014. – Т. 14 : Kol-Kos. – S. 548. – Rezhym dostupu : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=5934

16. Domhoff W. The Shortcomings of Rival Urban Theories [Electronic resource] / W. Domhoff. – Mode of access : http://whorulesamerica.net/power/rival_urban_theories.html

17. Kang D. C. Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines [Electronic resource] / D. C. Kang. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – Mode of access : <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2001025806.pdf>

18. Mossberger K. The evolution of Urban Regime Theory. The Challenge of Conceptualization / K. Mossberger, G. Stoker // Urban Affairs Review. – 2001. – Vol. 36, No. 6. – P. 810-835.

19. Rodgers S. Urban geography: urban growth machine [Electronic resource] / S. Rodgers. – Mode of access : http://oro.open.ac.uk/14972/1/Rodgers_-_Urban_Growth_Machine.pdf

20. Stone C. Systemic power in community decision making: a restatement of stratification theory [Electronic resource] / C. Stone // The American Political Science Review. – 1980. – Vol. 74, № 4. – P. 978-990. – Mode of access : <http://www.jstor.org/stable/1954317>

Стаття надійшла до редакції: 21.05.2016 р.

A. Kuchuran

BUSINESS AS A POLITICAL ACTOR OF URBAN POLITICAL REGIMES

This study traces the participation of business in political process of the city. Describes the four scientific approaches to analyzing the urban politics: 1) neoliberalism, neo-conservatism and the limited role of the state; 2) political and economic discourse; 3) elitist-pluralist discourse; 4) postmodern approach. The author focuses on the political and economic aspects of these approaches.

The author proposes a political-economic analysis of relations between business and the local government, which consists of five elements: 1) analysis of the general context of urban

political regimes; 2) identification of members of the governing coalition; 3) description available resources members of the governing coalition; 4) Determination of the interests of the coalition members and possible trends in urban policy; 5) agenda of the urban coalition.

The author considers the typology of interaction between business and local government in the context of local political regimes. A significant impact to the nature of the relationship between local government and business has universal variables such as: the resource base of the city; dominant / dependent position of political power; strength / weakness of economic actors; action / reactive power position in building relationships with businesses; the willingness of government and business for mutual compromises.

Keywords: *urban political regime, the business as a political actor, urban authorities, urban policy, the governing coalition.*

УДК 324:321.7

Т.А. Лихацька

ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДЕМОКРАТІЇ

У статті досліджено взаємозалежність електоральної участі та демократії. Акцентовано увагу на легітимізуючому аспекті електоральної участі та чинниках, що її визначають. Виявлено та обґрунтовано причини різного рівня електоральної активності в країнах, що відрізняються ступенем розвитку демократії.

Ключові слова: *електоральна участь, демократія, легітимізація, легітимність, влада.*

Постановка проблеми. Демократія передбачає наявність інституту вільних, конкурентних виборів. Тому для більшості громадян розвинених демократичних країн участь у виборах є важливою формою політичної участі. Вибори є визначальним чинником легітимації політичної влади. Вони відображають ставлення виборців до політиків, партій, чи врешті до політичної системи загалом. Участь в них тісно пов'язується з такими демократичними принципами як плюралізм, поділ влад, рівність, свобода. В свою чергу цінністю демократії є вільні громадяни, які залучаються до суспільного життя і через громадську участь різносторонньо впливають на нього. Водночас динаміка електоральної участі в країнах з різним рівнем демократії є досить відмінною, а у більшості країн, які вступили на цей шлях, спостерігається тенденція до зниження явки виборців. Це засвідчує не лише рівень масової свідомості виборців, але й специфіку політичного процесу, який проходить в країні. Тому як з теоретичної так і з практично-політичної точок зору зазначена проблема є актуальною.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Дослідження електоральної участі є однією з найважливіших складових політичної та соціальної науки. Відповідні роботи можна розділити на дві основні групи. Перша – це праці, в яких розглядаються загальнотеоретичні і методологічні принципи аналізу електоральної участі. Цими проблемами займалися такі іноземні дослідники як Р. Даль [9], Р. Деггер [2], А. Лейпхарт [12], С. Ліпсет [13], Р. Патнем [15], Дж. Сарторі [16]. Для нас особливо важливими були наукові доробки, в яких висвітлено концептуальні моделі, що дозволяють не лише описувати, а й пояснювати поведінку виборців як детермінанта демократичних процесів. Це, зокрема, праці Н. Ротар [5], В. Бортнікова [1], О. Кулеби, М. Бучина [3], Ю. Шведа [7], Є. Юрійчука [8].

Друга група – це роботи, в яких розглядається власне «демократичний ефект» електоральної участі в конкретних країнах. Зокрема, М. Чешнік [10] досліджував подібну проблему в Польщі. Узагальнення динаміки виборчої участі в Росії знаходимо в роботах Е. Сидоркіної [6]. Досвід латиноамериканських країн в контексті аналізу даної проблеми став предметом дослідження Н. Ніконова та А. Шемеліна [4].

Не дивлячись на те, що в політичній науці існує значна кількість досліджень виборчої участі, всі вони, у більшості випадків, присвячені аналізу лише окремих аспектів даного феномену і не дозволяють розглянути його в контексті становлення демократичних інституцій. Тому метою даної статті є дослідження електоральної участі як чинника розвитку демократії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з фундаментальних засад демократії є електоральна участь, яка є однією з форм політичної участі. Це впливає з класифікації останньої на пряму та опосередковану. Опосередкована участь в свою чергу поділяється на інституційну (участь громадян у різних об'єднаннях) та процесуальну (насамперед – участь у виборах).

Сучасні громадяни власне через участь у виборах (а також – хоч значно в меншій мірі – через участь в референдумах) виражають своє відношення до демократичного ладу. Показник кількості людей, що взяли участь у виборах можна вважати індикатором участі громадян у політичному процесі. З цього приводу Р. Даль зауважував, що «сучасна демократія не може існувати без виборів і саме вибори є одним з ключових процедурних вимог демократії» [9, с. 316]. До такого ж висновку ми можемо прийти звернувшись до грецького походження терміну. Демократія, то влада людей (*demos*), які приймають участь (*kratos, kratia*) в реалізації влади.

Підтверджені цієї тези можна приводити багато. Їх посилюють і дані соціологічних досліджень проведених в Польщі в 1995 р. 85 % респондентів заявили, що вільні вибори легітимізують демократію [14, с. 15]. Не існує жодних сумнівів в тому, що вимоги взаємні: громадяни очікують вільних виборів, а демократія спирається на участь громадян в цих виборах.

Дещо інший підхід, запропоновано Дж. Сарторі. Він підкреслював, що логічна та зрозуміла участь ґрунтується на особистій активній включеності. Участь не є настільки прозаїчним буттям частини чогось (як правило, вплетене в якісь події), а тим більше не бажаним, примусовим включенням до чогось. Участь то є самоістотний рух і є протилежністю до включеності в рух (з чужої волі) і є протилежністю примусовій мобілізації [16, с. 148]. Не обмежуючи лише до участі у виборах, вчений звертав увагу на необхідності залучення громадян до різних типів політичної активності.

Протилежною до визнаної концепції Г. Сарторі є процедурна теорія демократії Дж. А. Шумпетера. У той час як в першому випадку, акцент зроблено на громадській участі, то в концепції Дж. А. Шумпетера йдеться про участь представників еліт (елітарна теорія демократії), що конкурують за виборців. Роль останніх за його теорією зводиться лише до перемоги на виборах. Інші форми громадянської активності було опущено, і ціль демократії зводилась в основному до голосування виборців.

Електоральна участь через механізм виборів покликана забезпечити базову цінність демократії – рівність. Однак демократична практика є дещо іншою. Аналіз емпіричних даних доводить, що сучасні демократичні системи не забезпечують рівної участі громадян у виборах. Так, низька участь виборців, яка в своїй основі є нерівною, призводить до нерівної презентації, а через неї до нерівномірного політичного впливу. Це характерно, насамперед для систем, в яких участь корелюється з соціальною стратифікацією, що в сучасних демократіях є швидше правилом, ніж винятком. Загроза

полягає в тому, що система, в якій порушена рівність, може розглядатися як несправедлива та може призвести до активізації антисистемної опозиції.

Зв'язок між електоральною участю та демократією є також важливим з огляду на дуже істотне для якості демократичної системи питання – легітимізації влади. Під цим поняттям ми розуміємо процес набуття владою ознак легітимності. До найважливіших процедур, які легітимізують політичну владу, належать вибори. В різних політичних системах вони виконують різні функції. Вибори слугують агрегацією інтересів громадян та дозволяють розвивати механізм політичної відповідальності. Тому участь у виборах варто розглядати як внесок громадян в легітимізацію владних стосунків в даному демократичному устрої. Вітчизняні дослідники В. Бортніков та В. Чубаєвський вважають, що «процес легітимізації політичної влади відбувається на усіх етапах виборчого процесу задовго до офіційного висунення претендентів на здобуття владних повноважень. Складовими його елементами є висунення та реєстрація кандидатів в депутати, політичних партій та блоків політичних партій – учасників виборчих змагань, формування їх передвиборчих штабів і фондів, складу виборчих комісій, проведення виборчої агітації, власне голосування, здійснення офіційного спостереження за ходом виборів, підрахунку голосів та встановлення підсумків голосування, встановлення результатів виборів та їх офіційного оприлюднення, а також під час судових рішень виборчих спорів тощо» [1, с. 56]. Активна участь громадян в електоральному процесі посилює політичну значимість виборів а владі дає додаткову підтримку реалізації політичного курсу. М. Ліпсет зазначав, що «відсутність участі і представництва відображає не існування громадянського суспільства і, отже, відсутність лояльності до всієї системи» [13, с. 231].

Ряд вчених, зокрема, Є. Юрійчук виділяють в легітимізації окремий вид – електоральну легітимізацію. Можна погодитись з думкою дослідниці, що «внаслідок реалізації суб'єктами виборчого процесу демократичних принципів виборчого права в процесі виборів органів публічної влади (прийняття рішень), здійснення легітимізаційних методів і технологій... політична довіра трансформується в підтримку влади через голосування чи інші види конвенційної участі» [8, с. 34]. Польський вчений М. Чешнік вважає, що «коли вибори в даній системі слугують передусім легітимізацією влади, то рівень виборчої участі можна розглядати з точки зору відношення громадян до демократії» [10, с. 4].

Однак як пояснити низьку явку виборців в країнах з різним рівнем демократії? Р. Патнем і С. Фарр стверджують, що рівень електоральної участі вищий в країнах з більш толерантними цінностями і позитивним відношенням громадян до уряду та демократії [15, р. 112]. У свою чергу, А. Лейпхарт вважає, що низька явка є серйозною демократичною проблемою, так як має на увазі нерівноправну участь громадян у виборчому процесі і, як наслідок, нерівнозначний політичний вплив [12, с. 3]. Тоді виникає запитання, чи залежить явка виборців від рівня розвитку демократії в країні? Припустимо, що детермінантою електоральної участі є соціально-політичний чинник. Тоді можна говорити про певну кореляцію: чим більш розвиненим є суспільство, тим вищий рівень участі громадян у виборах. Цей причинно-наслідковий зв'язок можна пояснити наступним чином. По-перше, соціально-економічний розвиток породжує потребу в усвідомленій політичній участі. По-друге, середній клас, який зацікавлений в економічній та політичній стабільності активно використовує право голосу, ніж менш заможні громадяни [4, с. 46]. Проте такий лінійний зв'язок є справедливим переважно для країн, що розвиваються, зокрема Латинської Америки. В багатьох країнах регіону явка на президентських виборах, як правило, перевищує 70 % і навіть 80 %. Ці показники істотно відрізняються від США. В цій країні найвища активність виборців

зафіксовано на виборах Президента США у 2008 р. коли на виборчі дільниці з'явилося 64 % виборців (у 1960 р. – 63 %), 52 % із яких проголосували за Б. Обаму [1, с. 57].

Відзначимо що рівень електоральної участі, на думку українського дослідника Ю. Шведа є залежним від форми правління та типу виборчої системи. Порівняно з досить низьким рівнем участі в США (54,2 %), країни з парламентською формою правління та мажоритарними виборчими системами виглядають значно краще (тут участь у виборах в середньому становить 75 %). Однак найвищий показник участі (понад 84 %) простежується в країнах з парламентською формою правління та пропорційною виборчою системою [7].

Загальносвітова тенденція може бути зображена криволінійно. Явка виборців виявляється низькою в менш розвинених суспільствах, зростає в міру їх розвитку і знижується в розвинених індустріальних країнах [11, с. 178]. Проте в ряді країн (Італія, Бельгія, Австралія) явка виборців наближається до 90%. Такий показник досягається через примус громадян голосувати.

Дещо інша ситуація складається для країн, де успішно відбувся перехід від недемократичних до демократичних політичних режимів. При цьому сам процес становлення демократії можна назвати структурно визначаючим чинником електоральної участі. Відзначимо, що період з 1989–1991 років характеризується переходом електорального процесу від ритуальної системи голосування (де явка досягала 99 % і «виборами з одного кандидата») до багатоваріантної поведінки. Перші демократичні вибори можна назвати установчими так як від їх результату залежали конституційні перетворення, розвиток інституту парламентаризму, формування партійної системи, а також прийняття узгоджених рішень між владою та опозицією, досягнутих в перехідний період. Тому такі вибори сприймалися виборцями як можливість відновлення (або зародження) демократії. Після довготривалого періоду боротьби з інакюдством та заборони альтернативних суспільно-політичних організацій та партій, громадяни відчували емоційний підйом та бажання відстояти ідеали демократії та якісно змінити політичну систему. Тому після т. зв. «оксамитових революцій» в країнах Центрально-Східної Європи явка на перших демократичних виборах була досить високою. Одним з чинників, який посилював мотивацію виборців голосувати став високий мобілізаційний потенціал опозиційних інституцій, які активно проводили агітаційну компанію, сприяючи електоральній участі критично налаштованих до тогочасної влади громадян.

Нова політична еліта, яка переважно прийшла до влади після перших демократичних виборів, мала високий рівень довіри виборців. З переходом від періоду демократизації до усталеної демократії ентузіазм виборців починає вщухати і явка поступово починає падати. Низька явка виборців може свідчити про делегітимацію системи. Це підтверджує думка Д. Бітхама щодо багатовимірного характеру легітимації. Він вказував на три її рівні: правила, переконання і поведінку. Третя з зазначених рівнів передбачає дієву і добровільну згоду на субординовану залежність від влади, яка проявляється, між іншим, через участь у виборах.

Відмінну від Д. Бітхама позицію займає Д. Рісмен, стверджуючи, що пасивність може відобразити той факт, що люди мають більш цікаве заняття, ніж займатися політикою, а державні органи та розбудовані організації добре функціонують, незважаючи на цю апатію [13, с. 232].

Електоральна участь громадян дозволяє в певній мірі визначити рівень електоральної підтримки кандидата чи політичної партії. Тому не випадково сучасні західні учені переймаються проблемою електорального абсентеїзму як причини падіння виборчої активності. Так, Р. Деггер вважає, що «доволі підстав вважати політичну апатію за проблему, яку слід розв'язати» [2, с. 307]. Електоральний абсентеїзм – це

складне та багатовимірне явище. Його прояви, причини та наслідки не можна оцінити однозначно. З однієї сторони, ріст абсентеїзму може свідчити про дефіцит демократії, нестабільність політичної системи, зниження рівня легітимності політичної влади, росту недовіри до владних інститутів, імітаційному представництві інтересів в органах влади. Значне число абсентеїстів на виборах відзеркалює низьку ефективність функціонування політичних інститутів, відсутності «прозорості» в діяльності держави, недостатній рівень міжпартійної конкуренції.

Для молодих демократій на етапі становлення багатопартійності та інститутів парламентаризму це явище становить загрозу, так як є індикатором зниження рівня легітимності політичної влади. Досить складно говорити про підтримку населенням урядового курсу, коли провладні партії прийшло підтримати менше половини громадян, які володіють виборчим правом.

Варто зазначити, що населення розглядає участь у виборах не стільки як канал залучення у процес вироблення та прийняття управлінських рішень або як інструмент діалогу з владою по узгодженню інтересів і курсів політики, а скоріше як спосіб виразити свою підтримку або протест владі та політикам. Звідси і високий потенціал абсентеїстського типу поведінки, а також протестного голосування на виборах.

Люди не йдуть на вибори з різних причин: вони задоволені існуючим порядком, вирішують інші більш важливі для них справи або ж впевнені, що політичний процес протікає належним чином, тому немає сенсу відмовитися від своєї поточної діяльності. Такий підхід дозволяє виокремити ще одну сторону легітимізації, яку можна назвати «пасивну легітимізацію». Отож через свідоме небажання йти до виборчих дільниць, громадяни погоджуються з думкою більшості і тим самим легітимізують діяльність органів державної влади. Однак йдеться про ситуацію, коли громадяни мають високий рівень довіри до політичних інституцій.

Проте, низька явка на виборах може свідчити і про кризу демократії в країні, в якій порушуються виборчі права громадян, а вибори відбуваються не прозоро з використанням адміністративного ресурсу. В цих умовах для абсентеїстів характерні такі мотиви, як «результати виборів все одно будуть підтасовані». Низька виборча конкуренція і відсутність достойних кандидатів теж здатна породити явище абсентеїзму. Як зазначають українські вчені О. Кулеба, М. Бучин «якщо немає конкуренції, результат є прогнозованим, то цінність голосу виборця втрачає своє значення. У той самий час великий рівень конкуренції дає виборцям зрозуміти, що від його голосу може залежати результат виборів» [3, с. 101]. В контексті сказаного, російська вчена Е. Сидоркіна виділяє протестний тип абсентеїзму, коли виборці розчаровуються не в політичній системі, а в політичній силі, за яку вони віддали голоси на минулих виборах [6, с. 11]. Дане розчарування може бути викликане відсутністю достойних кандидатів і здатне призвести до послабленню народної підтримки діючої влади.

Висновки та подальші перспективи дослідження. Електоральна участь має основоположне значення для реалізації одного з основних принципів демократії – народного суверенітету. Лише достатньо активна участь у виборах може гарантувати представництво тих груп, верств суспільства, які мають більший політичний вплив.

Електоральна участь є також важливим інструментом забезпечення легітимності демократичних політичних інституцій через процедуру виборів. Рівень електоральної участі залежить від типу виборів, виборчої системи, політичної культури виборців, специфіки політичної ситуації в країні тощо. Одні й ті ж самі чинники в кожній країні можуть по-різному впливати на рівень електоральної участі і призводити до відмінних результатів.

Легітимізуючий ефект електоральної участі є винятково важливим в країнах, в яких відбуваються системні демократичні перетворення або консолідація демократичного

ладу. В умовах, коли демократичні процедури ще не вкорінилися, а нова політична еліта не має значного досвіду управління, то участь у виборах широких верств населення є необхідним інструментом підтримки владних рішень та інституцій.

Низький рівень електоральної участі в країнах з різним ступенем розвитку демократії може мати різні наслідки. Для країн розвинутої демократії – це пасивна легітимізація з високим рівнем довіри до влади, для країн з авторитарними тенденціями – криза легітимності та дефіцит демократії. Перспективними з цієї точки зору є компаративні кросрегіональні дослідження рівня електоральної участі в країнах, які успішно пройшли етап переходу від соціалістичної моделі держави до демократичної.

Список використаної літератури

1. Бортніков В. Електоральна легітимізація влади в умовах демократичної трансформації / В. Бортніков, В. Чубаєвський // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – 2015. – Вип. 5. – С. 55–64 ; Bortnikov V. Bortnikov V. Elektoralna lehitymatsiia vlady v umovakh demokratychnoi transformatsii / V. Bortnikov, V. Chubaievskiy // *Studia Politologica Ucraino-Polona*. – 2015. – Vyp. 5. – S. 55–64

2. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії / Р. Деггер // *Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко*. – Київ : Смолоскип, 2005. – С. 304–326 ; Degger R. Uchast u politychnomu zhytti i problema apatii / R. Degger // *Demokratiia : antolohiia / uporiad. O. Protsenko*. – Kyiv : Smoloskyp, 2005. – S. 304–326

3. Кулеба О. Абсентеїзм як форма низької політичної участі / О. Кулеба, М. Бучин // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. – 2011. – Вип. 23. – С. 98–102 ; Kuleba O. Absenteizm yak forma nyzkoi politychnoi uchasti / O. Kuleba, M. Buchyn // *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*. – 2011. – Vyp. 23. – S. 98–102

4. Никонова Н. Участие в выборах и электоральное поведение граждан латиноамериканских государств в условиях демократического транзита / Н. Никонова, А. Шемелин // *Международное публичное и частное право*. – 2013. – № 2. – С. 46–48 ; Nikonova N. Uchastie v vyborakh i elektoralnoe povedenie grazhdan latinoamerikanskikh gosudarstv v usloviyakh demokraticeskogo tranzita / N. Nikonova, A. Shemelin // *Mezhdunarodnoe publichnoe i chastnoe pravo*. – 2013. – № 2. – S. 46–48.

5. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : моногр. / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с. ; Rotar N. Politychna uchast hromadian Ukrainy u systemnykh transformatsiakh perekhidnoho periodu : mmonohr. / N. Rotar. – Chernivtsi : Ruta, 2007. – 472 s.

6. Сидоркина Е. Феномен абсентеизма на парламентских и президентских выборах в России: (1995-2008 гг.) : автореф. дисс. ... к. полит. н. : спец. 23.00.02 / Евгения Сергеевна Сидоркина; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2008. – 22 с. ; Sidorkina Ye. Fenomen absenteizma na parlamentskikh i prezidentskikh vyborakh v Rossii: (1995-2008 gg.) : avtoref. diss. ... k. polit. n. : spets. 23.00.02 / Yevgeniya Sergeevna Sidorkina; Mosk. gos. un-t im. M. V. Lomonosova. – M., 2008. – 22 s.

7. Шведа Ю. Участь у виборах (фреквенція) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://yuriy-shveda.com.ua/communion/school-election-skill/260-frekvencia.html?format=html&lang=en> ; Shveda Yu. Uchast u vyborakh (frekventsiia) [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu : <http://yuriy-shveda.com.ua/communion/school-election-skill/260-frekvencia.html?format=html&lang=en>

8. Юрійчук Є. Електоральна та референтна легітимізація влади на пострадянському просторі: зовнішньополітичні аспекти : моногр. / Є. Юрійчук. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 480 с. ; Yuriichuk Ye. Elektoralna ta referentna lehitymatsiia vlady na postradianskomu prostori: zovnishnopolitychni aspekty : monohr. / Ye. Yuriichuk. – Chernivtsi : Chernivetskyi nats. un-t, 2012. – 480 s.

9. Dahl R. *Demokracja i jej krytycy* / R. Dahl. – Kraków, 1995. – 520 s.

10. Czeńnik M. Partycypacja wyborcza polaków [Electronic resource] / M. Czeńnik. – Mode of access : <http://www.isp.org.pl/files/20145849250174351001263374709.pdf>

11. Inter-American Development Bank, Development Beyond Economics: Economic and Social Progress in Latin America. - Washington, DC : Johns Hopkins Press for the Inter-American Development Bank, 2000. – 199 p.

12. Lijphart A. Unequal participation : democracy's unresolved dilemma / A. Lijphart // American Political Science Review. – 1997. – Vol. 91, No. 1. – P. 1-14

13. Lipset S. Homo politicus. Społeczne podstawy polityki / S. Lipset. – Warszawa : PWN, 1995. – 500 s.

14. Potoczne wyobrażenia o demokracji. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje / red. J. Reykowski. – Warszawa, 1995. – ss. 19–53

15. Putnam R. Disaffected Democracies / R. Putnam, S. Pharr. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – 360 p.

16. Sartori G. Teoria demokracji / G. Sartori. - Warszawa, 1998. – 641 s.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2016 р.

T. Lykhacka

ELECTORAL PARTICIPATION AS A FACTOR OF DEMOCRACY DEVELOPMENT

The article examines the interdependence of electoral participation and democracy. Special attention is paid to the legitimizing effect of electoral participation and its determining factors. The author reveals and substantiates the reasons of different level of electoral activity in the countries that vary in a degree of democracy development.

Electoral participation is described as an important instrument of ensuring the legitimacy of democratic political institutions through the procedure of election. This study demonstrates that the level of electoral participation correlates depending on the type of election, electoral system, voters' political culture and specificity of political situation in a country. Just the same factors in each country may differently affect the level of electoral participation and lead to distinct results.

Legitimizing effect of electoral participation is exceptionally significant in countries with systematic democratic reforms or consolidation of a democratic order.

Regarding the situation when democratic procedures have not taken roots yet, and the new political elite has not acquired a considerable experience in management, the participation in election of the wide sections of the population is a necessary instrument of supporting the authoritative decisions and institutions.

Low level of electoral participation in countries with different degree of democracy may have different consequences. Thus, the author discusses the idea of passive legitimization with high level of trust in government emerging in developed democracies and a crisis of legitimacy and democracy deficit occurring in countries with authoritarian tendencies.

Key words: electoral participation, democracy, legitimization, legitimacy, power.

Е.В. Мамонтова

СИМВОЛІЧНІ ПРАКТИКИ АРХАЇЧНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Розкрито природу символу як джерела політичного панування. Показано, що саме міфологія є визначальним джерелом символічних практик у політиці. На прикладі міфологічного суспільства магічного типу архаїчної доби детально розкрито сутність відправних механізмів символізації у політиці. Вони засновані на практиках тотемізму, фетишизму, анімізму та магічної літургії. Показаний органічний взаємозв'язок цих практик з сучасним символічним комплексом ідентифікації, який покладений у основу формування політичної нації.

Ключові слова: *символ, міф, ритуал, магія, тотем, фетиш, ідентичність, політична нація.*

Знайомство із теоретико-методологічними підвалинами вивчення символу як детермінанти соціально-владних відносин і ресурсу панування дозволяє нам припустити, що реальна влада у суспільстві – це завжди влада нематеріальна. Адже соціальний світ, складовою якого є і підсистема політики, є надзвичайно багатомірним простором. Цей простір, розмічений, сконструйований та побудований за принципом диференціації, формується сукупністю діючих факторів, володіння якими і є запорукою влади у цьому універсумі. Виходячи з вищезазначеного, присвоєння дефіцитних матеріальних та нематеріальних благ, де останні визначаються як символічні ресурси, як і встановлення контролю за їх подальшим розподілом у процесі соціальної взаємодії, є фундаментальним джерелом політичної влади та управління. Інакше кажучи, відносини влади у суспільстві завжди прагнуть актуалізуватися у відносинах влади символічної, а символічний ресурс є ключовим у боротьбі за монополію на легітимне світобачення. Позаяк, звертаючись до механізму впровадження певної системи цінностей, міфологем та символів, можна організувати задане сприйняття соціального світу а, значить, і сам світ, і встановити у цьому світі правила та норми, за якими будуть конструюватися та відтворюватися соціальні відносини. Вкрай важливо у цьому зв'язку те, що символічне домінування дозволяє не тільки реалізовувати контроль над громадською думкою, але й, у перспективі, забезпечує контролювання процесів соціалізації майбутніх поколінь. Отже, гармонізований цілісний символічний простір держави є запорукою збереження цілісності самої політичної системи та її адаптування до викликів середовища, сприяє ефективному функціонуванню та співіснуванню її окремих структур, забезпечує продуктивний розвиток держави та діяльність апарата політичного й державного управління. Все це актуалізує вивчення символу як феномену соціального буття та інструменту впливу у політиці.

Як феномен людського світу символ здавна пригортав ретельну увагу провідних соціальних мислителів. Так, у межах соціоантропологічного підходу розглядали символ у фокусі його сприйняття як іманентної властивості людської природи М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт, Л. Морган, Е. Тайлор, Дж. Фрезер та ін. Психоаналітичні аспекти символічної природи людини та соціуму всебічно розкрито у працях Ф. Боаса, К. Гірца, М. Міда, Л. Уайта, З. Фрейда, Е. Фромма, К.Г. Юнга та ін. Погляд на історичний розвиток та соціальну реальність як такі, що засновані на символічній активності людини, представлено у роботах М. Гайдеггера, Е. Касіра, С. Лангер, О. Шпенглера,

К. Ясперса та ін. У фокусі соціоконструктивістської парадигми здійснюється розкриття соціотворчого та політико-регулятивного потенціалу символу у інтерпретації структуралізму та постструктуралізму (Р. Барт, Ж. Лакан, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, М. Фуко), структурного функціоналізму (І. Льюїс, Б. Малиновський, М. Мосс, А. Редкліфф-Браун, Т. Парсонс, У. Уорнер); теорії соціального обміну (П. Блау, Дж. Хоманс); символічного інтеракціонізму (Г. Блумер, М. Кун, Дж. Г. Мід, Т. Шибутані).

Остаточне перенесення символу як категорії теоретичного осмислення із площини, що задається координатами «означаюче – означуване», у сферу політичного, відбулося у межах його соціотворчих трактовок. Окремими ділянками даного напрямку виступають школи соціодраматургії (К. Берк, Е. Гофман, Дж. Мак-Колл), політичної комунікативістики (Ю. Хабермас, Ж. Дельоз, Ж.-Ф. Ліотар, Н. Луман) та постмодернізму (П. Бергер, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Е. Гіденс, Н. Еліас, Т. Луман, А. Щюц). Останні течії здійснили помітний вплив на формування нових дослідницьких підходів, спрямованих на вивчення саме символічного аспекту політики: політико-культурологічного (Т. Арнольд, А. Вілдавські, А. Гелен, М. Едельман, М. Дуглас, В. Тернер та ін.) і політико-комунікативного (К. Дойч, Г. Лассуел, Ф. Тенніс та ін.). У контексті технологізації процесів управління суспільством символічний компонент політики розглянутий в роботах іноземних (Дж. Адаір, Р. Белла, В. Гельман, С. Кара-Мурза, О. Кармадонов, Ю. Левада, В. Сергєєв, А. Цуладзе) та вітчизняних (В. Бебик, Д. Видрін, Е. Гансова, М. Головатий, В. Горбатенко, Ф. Кирилук, Т. Ляпіна, А. Пойченко, Г. Почепцов, А. Сіленко, Ю. Сурмін, С. Телешун, Ю. Шайгородський та ін.) дослідників. Однак, у більшості праць названих авторів питання про сутнісні характеристики саме політичного символу не ставилося самостійно. Дане завдання, на нашу думку, є досить проблематичним в силу природи самого символу як феномену соціального порядку. Його виконання не можливе без дослідження витоків символічної влади у суспільстві, її джерел та інструментальних складових структуризації соціального простору.

Метою даної статті є пошук відправних джерел символічних практик у політиці, виявлення, відокремлення та класифікація первинних продуктів символічного виробництва та визначення на цій основі їх політико-управлінського потенціалу у сучасному світі.

Арсенал символічної влади у державі складають символічна продукція та механізми її вироблення і розподілу. Відзначимо у цьому зв'язку, що виробництво символічної продукції та діяльність по впровадженню у масову свідомість смислів, що несуть ці символи, перед усім, здійснюються у сфері культури та комунікації і завжди співвіднесено із інтересами панівних груп, які створюють символічні стратегії завоювання, «колонізації» соціального простору за допомогою різноманітних символічних систем смислопородження: міфології, релігії, ідеології, соціосеміозису. У даних нормативно-символічних формах організації соціально-політичного простору, які у всієї багатоманітності їх проявів можна розглядати як певні «матриці» соціально-політичного порядку, і відбувається сплав пануючих у суспільстві цінностей із сукупністю продуктів та технік символізації, які у закодованому вигляді, через символи – процеси, символи – події, символи – персони, символи – ідеї, та їх фіксацію у матеріальних знаках – артефактах, персоніфікують (уособлюють) їх, і, історично змінюючи одна одну, формують зміст всієї неінституційної сфери політики, при тому, що комплекс системоутворюючих принципів політичного порядку у суспільстві залишається незмінним.

Відштовхуючись від вищезазначеного, спробуємо розглянути процес еволюції форм політичної організації суспільства у фокусі магістральних тенденцій становлення та розвитку символічного виробництва як такого. У попередніх публікаціях автора [1; 2] було показано, що у якості предмету розумової рефлексії символ вперше з'являється у

античному філософському дискурсі. Втім, приступаючи до аналізу природи символу та виявлення його державотворчого потенціалу, слід зазначити, що брати за точку відліку античність буде не зовсім точним. Адже історія феномена (об'єкта, явища) та історія поняття (терміна) – ніколи не бувають тотожними. З грецької античності починається історія осмислення символу у рамках європейської інтелектуальної традиції, з характерними для неї раціоцентризмом та системою бінарних опозицій. В той час, як історія символу як феномену та універсальної категорії культури, зокрема й культури політико-управлінських відносин, сягає у найдавніші часи первісних суспільств. Людина перейшла до раціонального осмислення понять тільки після того, як нею було пройдено стадію інтуїтивного, чуттєвого сприйняття символів і знаків.

Протягом тисячоліть стрижнем політико-управлінських моделей організації суспільства служили світоглядні системи, покладені в основу нормативно-символічних форм соціальної взаємодії, заснованих на техніках міфологізації феноменів навколишнього світу та сакралізації суб'єктів панування. Саме у їх надрах відбулося становлення та форматування переважної більшості символічних практик забезпечення функціонування механізмів політичної влади з одного боку, та консолідації й інтеграції спільноти, з іншого. Підкреслимо, що міфологія, являючи собою вихідний тип ментальності та культури, містить у собі усі елементи форм свідомості соціуму, які поступово конституюються у інших формах соціальної організації. Ось чому виявлення витоків символічного виробництва як такого, відокремлення та класифікація його продуктів, визначення їх управлінського та державотворчого потенціалу потребує детального знайомства із основами міфологічної свідомості.

У вузькому розумінні міф (від грець. *mythos* - переказ, оповідання) – це сказання про першопредків, богів, духів та героїв, що з'являються у дописьменних суспільствах. З іншого боку, як явище соціальне, міф є формою цілісного масового переживання та тлумачення дійсності через звернення до чуттєво-наглядних образів, яким надається статус самостійних феноменів реальності. Між цими двома визначеннями – безліч формувань, народжених у межах філософії та історії, філології та семіотики, культурології та мистецтвознавства, антропології та психології, соціології та політології. Втім, враховуючи усі зазначені інтерпретації, у своїх пошуках ми будемо виходити із установки, що міф (перед усім мова йде про міф первісний) – це проста (спрощена), образна схема світу, що роз'яснює та приписує певний спосіб соціальної взаємодії, а суспільство, що моделює механізми управління на засадах міфології – є «міфологічним суспільством», або «суспільством міфологічного типу».

Хронологічні рамки існування міфологічного світу охоплюють найбільш тривалий період історії людства - від доісторичних часів до падіння античного світу, що зумовлює поетапність його розвитку та варіативність форм символічного впливу. У контексті нашого дослідження, відповідно до стадій державотворення, під яким ми розуміємо магістральний історичний процес формування держави як форми політичної організації суспільства, нами запропоновано виділити три етапи становлення міфологічного суспільства, у межах яких формуються його три модифікації, а саме: 1) міфологічне суспільство магічного типу (архаїчно організоване суспільство додержавної доби); 2) міфологічне суспільство сакрального типу (ідеократичне суспільство Давньосхідних деспотій); 3) міфологічне суспільство раціонально-містичного типу (громада античного полісу). Розглянемо у контексті становлення та розвитку символічного виробництва як механізму забезпечення процесів соціальної взаємодії, інституалізації влади і формування політично-організованої моделі соціального порядку, перший з них. Адже саме у міфологічному світі, побудованому на засадах його магічного сприйняття, зароджуються первинні символічні практики.

Специфіка міфу як символічно-нормативної форми соціальної взаємодії, що визначає сценарії влади й управління, найбільш чітко проявилася у культурі первісного суспільства, де міф, за суттю, був цілісною системою, у структурах якої архаїчна людина сприймала, пояснювала та описувала світ. Формування міфологічного світогляду відбувалося у безпосередньому зв'язку із процесами зародження у свідомості людини знаку та символу. Звідси основою культури первісного суспільства стає їх виробництво. Під символічним виробництвом ми пропонуємо розуміти процес, заснований на поєднанні трьох компонентів: системи символічних (знакових) засобів та заміщень, які забезпечують вирішення завдань семіотичного характеру (1), діяльності, що відбувається на цій основі (2) та значеннєвого й соціального контекстів, що забезпечують протікання такого роду діяльності і функціонування символічного простору (3).

Якщо логічне узагальнення будується на основі ієрархії від конкретного до абстрактного, від причини до її наслідків, то міфологічне спирається на конкретне та персональне, яке використовується у ролі знаку та служить матеріалом для відбудови ієрархії, яка носить не причинно-наслідний, а семантично-ціннісний характер. Таке соціальне моделювання цілком засноване на принципі символізації.

Передумовами формування первісних символічних форм соціальності стали: а) закріплення за міфом статусу нормативної необхідності; б) звернення до імітації; як механізму регулювання соціальної взаємодії; в) втілення у міфі відчуття всеохоплюючої єдності людини з природою; г) визнання магії пануючою формою смислових взаємин у міфологізованому просторі. Розглянемо кожний із даних факторів на предмет дослідження їхнього впливу на розвиток символічного виробництва та спробуємо окреслити ареал розповсюдження їх дії на процеси становлення символічних комплексів у їх сучасній модифікації.

А) закріплення за міфом статусу нормативної необхідності.

У міфологічному суспільстві міф, це, перед усім, всезагальний закон буття. Статусом закону міф наділяє тотожність інформативного та нормативного начал у міфологічній свідомості, що закладена у його синхронно-діахронній структурі як епічної форми, яка містить розповідь про події, що відбулися у далекому минулому (космогонія та теогонія) та пояснення неспростовної необхідності визнавати ці події як такі, що не підлягають рефлексії. Таким чином міф, будучи водночас і оповіданням, і зверненням, і промовою, і історією, формує історико-онтологічний блок найдавнішого символічного комплексу ідентифікації, покладеного у фундамент націогенезу та державотворення.

Б) звернення до імітації; як механізму регулювання соціальної взаємодії.

Символічність міфологічної «епічної» картини світу забезпечує імітація як «копія-відповідь» (Л. Мамфорд) [3] космосу на те, що дано людині побачити у ньому, як спосіб відтворення життя, як віддзеркалення світу та його феноменів. Зокрема, з позицій первісного світосприйняття, і земні соціальні устої порядки слід розглядати як нерозривну частину загальносвітових космічних порядків, що мають надприродне походження. А, значить, усе земне буття людей, зокрема, політико-соціальний устрій та методи й сценарії управління є, за суттю, імітацією сакрального космічного зразка. Така тотальна нероздільність явища та його імітації у первісному суспільстві породжує ритуал – одну із найдавніших символічних першоформ, у надрах якої згодом викристалізуються усі ключові різновиди символічного продукту: вербальний, візуальний та поведінковий. У глибинному розумінні ритуал, заснований на взаємообумовлюючих механізмах імітації та повтору, є повторенням акту першодії (акту створіння світу) і у міфологічному суспільстві стає інструментом затвердження реальності на онтологічному рівні, виконуючи при цьому низку функцій, а саме: функцію формування стійкого соціального порядку як матриці для усіх інших різновидів

порядків, функцію консервації традиції й забезпечення наступництва поколінь та функцію комунікації. Не випадково, що саме ритуал став першим кроком на шляху становлення мовної форми спілкування. Адже, тільки з подоланням символіки конкретного через символіку озвучення, людина безпосередньо підійшла до відтворення власного досвіду та його закріплення у синхронному та діахронному вимірах на інформаційному рівні, що й стало гарантією накопичення, збереження й передачі культурної спадщини як фундаментальної основи етногенезу. Отже, завжди варто пам'ятати, що мова і міф – явища взаємообумовлені. Як зазначає Е. Касіер, «усе, що ми називаємо міфом, обумовлено та опосередковано мовою» [4, с.327], а мовний розвиток, в свою чергу, є відбиттям розвитку міфологічного мислення. Символічність міфологічного світосприйняття реалізується через метафоризацію як відсилання до іншого, через «поняття-образи», що за певних обставин виступають як символи, або як конкретні поняття (Л. Леві-Брюль) [5, с.111–113], що й робить мову одним із найпотужніших ресурсів панування й управління в усі часи. Сила слова корениться, таким чином, у приматі його походження, що й наділяє мову статусом ключового компонента символічного комплексу ідентифікації, який відповідає за процеси консолідації та інтеграції спільноти. Усе вищезазначене доводить, що вже у первісному суспільстві формується дві символотворчих функції мови: як відтворена у картині світу детермінанта націо- та державотворення мова виступає у якості маркеру групи, а як матеріал для найменування та лабораторія метафор й перейменувань, мова виконує інструменталістську функцію.

В) втілення у міфі відчуття всеохоплюючої єдності людини з природою.

Виходячи з того, що людина визначає закони соціального співіснування як закони природи (світу тварин та рослин) та водночас проєцирує на природу свої відносини, остання для людини міфологічної – це не об'єкт для вивчення, не простір, якій слід опанувати та підкорити, а суб'єкт, що постійно копіює його та його дії. Тим самим у міфі, як першій формі світогляду, віддзеркалено цілісність еволюційного процесу у його біологічному та культурному вимірі [6, с.295–325]. Закони, за якими існує світ живої природи через механізм імітації фіксувалися первісною людиною у обрядах та ритуальних атрибутах, а відчуття схожості усвідомлювалося як спорідненість із певним звіром, рослиною, природним явищем, було покладене в основу процесу обоження та надання їм статусу покровителів. Так об'єкти природи поступово набували у свідомості первісної людини статусу тотемів, а предмети, що підтверджують споріднений зв'язок людини із тотемом стають фетишами.

Система уявлень про кровноспоріднені зв'язки людського колективу із його міфічним зооантропоморфним предком - тотемом вважається однією із найархаїчніших форм міфологічної свідомості та культу, яка отримала у науковій літературі найменування тотемізму (І. Баховен, А. Вараньяк, Вівело, Д. Раймонд, Г. Кларк, С. Коул, Л. Ричард, Л. Морган Е. Тайлор та ін.). В його основу покладено явище, яке Л. Леві-Брюль, Л. Виготський та ін. визначають як партиципацію. Порядок такої тотемної спорідненості закріплювався за допомогою заборони – табу. Ідеї взаємообумовленості тотемізму як релігійної першоформи із системами заборон досить ґрунтовно розкриті у біологічному, історико-антропологічному та психологічному контекстах. Однак відзначимо, що мотив заборони – це, перш за все, мотив соціальний, позаяк через механізм табування, який формує моральну звичку, відбувся поступовий перехід від абсолютної індивідуальної свободи підсвідомого під тотальний контроль колективу. Більш того, табу стає першим кроком не тільки до встановлення системи моральних норм, але й детермінує процес формування всієї системи соціальної взаємодії.

На символічну природу тотемізму красномовно вказує перелік його соціальних функцій: а) об'єднання людей навколо колективно визнаного тотему (інтегративна

функція); б) підкорення поведінки групи через заборони-табу, яким повинні додержуватися усі її члени (регулятивна функція); в) використання тотема під час кризових явищ, стихійних лих, війн, епідемій, катастроф (мобілізаційна функція); г) демонстрація іншим приналежності до певної групи (атрибутивна функція). Безумовно, більшість народів поступово втратила тотемічні уявлення, однак їхній вплив відчувався протягом усієї історії. Зокрема, сьогодні відголосом первісного тотемізму можна вважати існування у кожній державі неофіційних символів – національних тварин та (або) рослин, з образами яких вона асоціюється.

Символічна підоснова чітко простежується й у іншій архаїчній духовній практиці – у поклонінні фетишам. Не зважаючи на те, що явище фетишизму доволі ґрунтовно вивчено, й попри неодноразові спроби відмовитися від терміну, з причини його розпливчатості та невизначеності, спільним для всіх напрямків та шкіл є розуміння того, що фетишизм (у франц. версії перекладу – *fetichisme, fetichie*, – ідол, талісман) - це, перед усім поклоніння матеріальним предметам - фетишам. Отже, фетишизм - це не стадія становлення релігії, і не психологічний механізм, а сукупність культових практик поклоніння неодушевленим предметам, які у їхньому природному стані, або змінені певним чином у відповідності до призначення, складають об'єкт культу. У процесі фетишизації відбувається ототожнення соціальних та культурних функцій предмету із його природними властивостями або із природними особливостями індивіда. Узагальнення широкого фактологічного матеріалу, викладеного у роботах із антропології, культурології етнографії та історії мистецтв, дозволяє у контексті предмету нашого дослідження класифікувати фетиші як *об'єктно – суб'єктні та суб'єктно - об'єктні*.

Під *об'єктно- суб'єктними фетишами* ми пропонуємо розуміти реально існуючі предмети матеріального світу, які в наслідок фетишизації перетворюються на безпосередні об'єкти культу. На індивідуально рівні такими фетишами виступають амулет і талісман. Колективним фетишем об'єктно-суб'єктного порядку є спільний та загальноприйнятий для всього колективу конкретний природний об'єкт (гора, ріка тощо). Той, хто відігравав ведучу роль у їх виборі, закріплював через це свій авторитет. Як правило, дану функцію брали на себе маги, чаклуни, жерці, - люди, діяльність яких стояла у витоків процесів соціальної диференціації та формування системи відносин у координатах «управління – підкорення». Безспірно, вагомість ролі культових фізико-географічних об'єктів національного значення у становленні ідентифікаційного символічного комплексу кожної окремої нації і сьогодні є відлунням архаїчних духовних практик, заснованих на механізмах фетишизації.

На відміну від об'єктно-символічних фетишів, перетворення яких на об'єкти культу здійснюється за схемою «від матеріальної форми до її символічного осягнення», *суб'єктно-об'єктну групу фетишів* складають витвори людини - зооморфічні та антропоморфічні рукотворні фігури або абстрактні зображення (ідоли), що мають знакову символічну природу і є першоформою монументалістики – різновиду символіки, яка згодом, у процесі інституалізації влади, займе чільне місце серед інструментів її легітимації та ресурсів впливу на процеси національно-політичної ідентифікації.

У цьому зв'язку зауважимо, що наділення предметів магічними властивостями, їх фетишизація не зникає із трансформацією міфологічного суспільства. В наступних типах соціальної організації, заснованих на інших різновидах символічно-нормативних форм, вона продовжує залишатися важливою складовою арсеналу політико-управлінського впливу. Так, безпосередній зв'язок простежується між фетишизмом первісної доби та релігійним культовими практиками християнства (поклоніння іконам, святим мощам), буддизму (шанування священних «ступ»), ісламу (паломництво до святих міст та «чорного каміння»). Крім того, фетиші суб'єктно-об'єктного типу тісно

пов'язані із культом предків, зокрема з погребальними обрядовістю. К. Маркс аналізує явище «товарного фетишизму» у суспільстві капіталістичної формації. [7, с. 458-470]. Явище фетишизації світу речей як стрижнева характеристика постіндустріального суспільства споживання залишається одним із ключових предметів постмодерністського дискурсу (Р. Барт, Ж. Бодрійар, М. Фуко та ін.). А широкий діапазон застосування фетишизації у практиках політичного та управлінського впливу, окреслений соціологічним знанням ХХ ст. (досить пригадати у цьому зв'язку концепції «візуалізації» В. В. Беньяміна [8, с.235-247], «словесного фетишизму революції» П. Сорокіна [9, с.151-153] до «політичного фетишизму» П. Бурдьє [10, с.231-262]) - ще одно свідчення на користь її владного потенціалу. Не випадково, слово «культовий» міцно укоренилося у лексиконі сучасного глобалізованого суспільства. Для того, щоб суб'єкт міг впливати – він повинен бути «культовим», таким, що стає об'єктом масового поклоніння з причини видатних досягнень у певній сфері виробництва смислів – культурі, мистецтві, науці, політиці. Адже сьогодні тільки культовим фігурам під силу підкорити, інтегрувати та мобілізувати широкі маси та управляти ними.

Г) визнання магії пануючою формою смислових взаємин у міфологізованому просторі.

Разом з тим, як культ, заснований на персоніфікації, фетишизм тісно пов'язаний з ще одним імітаційним механізмом функціонування міфу, що має неабияке значення у формуванні арсеналу символічного впливу. Мова йде про анімізм, який виникає як усвідомлення людиною специфіки внутрішнього духовного світу, що й дістає назву «дух», «душа». Але, як що у розумінні міфологічної людини душа пов'язана з певною окремою істотою або предметом, то дух має самостійне існування і володіє здатністю здійснювати вплив на широке коло об'єктів та явищ. І хоча механізми анімізації визначаються у науковій літературі по-різному: як магічний преанамізм (Дж. Фрейзер), як аніматизм або одухотворення живої природи (Р. Маретт, Л.Я. Штернберг), як перший етап духовного становлення людини за траєкторією «анімізм - релігія – культура» (З. Фрейд), як первісний дологічний містицизм (Л. Леві-Брюль) тощо, на наше переконання, анімізм є наслідком двох процесів, що, безспірно мають символічну природу. *По-перше*, це процес дуалізації світу міфологічної людини, якій полягає у розділенні його на природне і надприродне, сакральне і профане, священне і повсякденне, заборонене і таке, що дозволяється. І у цьому дуальному світі душа і дух, які, в уявленнях первісної людини, є двійниками реальних об'єктів та наділені їхніми характеристиками, виконують функцію посередників між цими двома пластами. *По-друге*, це зачатки процесу спіритуалізації, тобто розділення природи та людини на живу, але не матеріальну душу та неживу але матеріальну плоть. Саме останній фактор зумовив фундаментальну функцію міфу - подолання скінченності буття, чим не тільки визначив обряд погребіння як доміанту у символічних практиках первісного суспільства, але й згодом, у процесах політогенезу та зародження перших державних утворень забезпечив культу смерті статус конститутивного у формуванні арсеналу легітимації політичного порядку.

Розкриття у символічній формі сакральних смислів буття надає міфу магічного характеру. Магія, перед усім, - це можливість, що надана людині богами для використання знання споріднених відносин у світі з метою набуття влади над світом та людьми. Як форма антропного впливу на об'єкти міфологічного простору за допомогою космічних надприродних сил та космічної свідомості, магія, через механізми партиципації [5], «стандартизації мови» [3], ритуалізації [11], концентрує усі духовні практики міфологічного суспільства та інтегрує усі продукти символічного виробництва у єдиний комплекс. І саме магічна складова міфологічного світогляду наділяє первісні символічні різновиди соціальної взаємодії – мову, ритуал, образотворче мистецтво, гру

відчутним управлінським потенціалом та перетворює їх на потужний символічний ресурс впливу.

Дане припущення підтверджено, приміром, А.М. Хокартом, який, розкриваючи витоки царської влади перших державних утворень, доводить, що спроби поділу праці, й, зокрема, виділення групи управлінців, народилися власно із ритуалу з його чітким розподілом ролей та встановленою послідовністю колективних дій, які мали, перед усім, сакральний зміст [12]. Згодом найдосвідчені у цій «сакральній праці» люди і стали фахівцями з символічних впливів: шаманами, магами, колдунами, і, врешті решт, жерцями й правителями. Не випадково, історично першою формою влади стає теократія, а святилища місцевих божеств – тотемів, виникнув у неолітичну добу, згодом перетворюються на центри влади сакральної та влади політичної.

Отже, магія, починаючи з моменту об'єднання символічних актів та першоформ у єдину літургію як сукупність офіційних публічних церемоній (див.: літургія від грець. *leiturgia*- суспільна, публічна служба), стає дієвим інструментом управління групою. А це, в свою чергу, переконливо доводить, що влада в основі своєї є феноменом, що має символічну природу. Додамо також, що саме момент «зародження цивілізації» (близько поч. 4 тис. до н.е.), пов'язаний з формуванням радикально нової соціальної організації, співвідносять з інтенсифікацією процесів підкорення підсвідомого через виникнення міфу та символу, які поєдналися у магичній літургії.

Підсумовуючи усе вищевикладене, відмітимо наступне.

Пануючою формою смислових взаємин у міфологічному просторі первісного суспільства виступила магія. Вона сконцентрувала у собі всі духовні практики міфологічного суспільства додержавного типу та з'інтегрувала всі продукти його символічного виробництва у єдиний знаково-символічний простір. Таким чином, як практика, що об'єднала увесь арсенал символічних впливів, вироблених міфологічним суспільством у синкретичному комплексі «слово – зображення – ритуал», магія стає першим в історії джерелом соціальної влади.

Як історично перший тип міфологічного суспільства, первісне суспільство створює світоглядний комплекс, який у синкретичних візуально-вербальних символах та символіях виступає інструментом осягнення світу, його пояснення та відтворення у знаках і образах, чим формує норми та зразки соціальної поведінки. Наслідком розповсюдження такого типу соціального моделювання стає зародження у міфологічному суспільстві магичного типу історично першого і системоутворюючого символічного комплексу, який пов'язаний із процесами ідентифікації.

Сьогодні даний комплекс відповідає за забезпечення процесів формування політичної нації, виражених в індивідуальному та колективному переживанні відчуття приналежності до певних територій й політичної спільноти, а також у встановленні духовного взаємозв'язку між громадянами та їх державою. Кожний з компонентів цього комплексу (мова, історико-героїчний пантеон, святково-обрядовий цикл, національна символіка об'єктно-суб'єктного та суб'єктно-об'єктного характеру тощо) не виступає автономною структурою, а є джерелом перманентного процесу вироблення знаків національної та державної самоідентичності. На основі їх комбінації виникає безліч нових символічних форм, що структурують національну і громадянську символосфери і визначають, тим самим, унікальність символічного простору кожної окремої нації та держави. В країнах, які нещодавно розпочали реалізацію державотворчого проекту, формування символічного комплексу ідентифікації повинно відбуватися за умов контекстуалізації усіх факторів: історичного, цивілізаційного, релігійного, етнокультурного, соціального, ідеологічного, політичного. Тільки гармонізація усіх складових даного комплексу через чітку і конструктивну державну «політику ідентичності» дозволить актуалізувати його державотворчий потенціал у повному обсязі.

Список використаної літератури

1. Мамонтова Е. В. Символ як феномен і категорія політичної культури у філософській теорії та політичній практиці Античного суспільства / Е. В. Мамонтова // Панорама політологічних студій. - 2011. – Вип. 5–6. – С. 216–221 ; Mamontova E. V. Symvol yak fenomen i katehoriia politychnoi kultury u filosofskii teorii ta politychnii praktytsti Antychnoho suspilstva / E. V. Mamontova // Panorama politolohichnykh studii. - 2011. – Vyp. 5–6. – S. 216–221.

2. Мамонтова Е. В. Символізм як принцип соціально-політичної організації античного суспільства у фокусі філософії досократиків / Е. В. Мамонтова // Актуальні проблеми державного управління. - 2008. – Вип. 3. – С. 37–43 ; Mamontova E. V. Symvolizm yak pryntsyv sotsialno-politychnoi orhanizatsii antychnoho suspilstva u fokusi filosofii dosokratykyv / E. V. Mamontova // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. - 2008. – Vyp. 3. – S. 37–43.

3. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / Л. Мамфорд. – Москва : Логос, 2001. – 408 с. ; Mamford L. Mif mashiny. Tekhnika i razvitie chelovechestva / L. Mamford. – Moskva : Logos, 2001. – 408 s.

4. Кассирер Э. Язык и миф // Кассирер Э. Избранное: Индивид и космос : сб. / Э. Кассирер; сост. С. Я. Левит; отв. ред. Л. Т. Мильская. – Москва; Санкт-Петербург : Университетская книга, 2000. – С. 327 – 390 ; Kassirer E. Yazyk i mif // Kassirer E. Izbrannoe: Individ i kosmos : sb. / E. Kassirer; sost. S. Ya. Levit; отв. red. L. T. Milsкая. – Moskva; Sankt-Peterburg : Universitetskaya kniga, 2000. – S. 327 – 390.

5. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль // Психология мышления / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. – Москва : Изд-во МГУ, 1980. – С. 130-140 ; Levi-Bryul L. Pervobytnoe myshlenie / L. Levi-Bryul // Psikhologiya myshleniya / pod red. Yu. B. Gippenreyter, V. V. Petukhova. – Moskva : Izd-vo MGU, 1980. – S. 130-140.

6. Юнг К. Г. Символическая жизнь / К. Г. Юнг. – Москва : Когито-Центр, 2003. – 326 с. ; Yung K. G. Simvolicheskaya zhizn / K. G. Yung. – Moskva : Kogito-Tsentr, 2003. – 326 s.

7. Маркс К. Об атеизме, религии и церкви : сб. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Москва : Мысль, 1986. – 670 с. ; Marks K. Ob ateizme, religii i tserkvi : sb. / K. Marks, F. Engels. – Moskva : Mysl, 1986. – 670 s.

8. Беньямин В. Париж – столица XIX столетия / В. Беньямин // Историко-философский ежегодник 1990. – Москва : Наука, 1991. – С. 235–247 ; Benyamin V. Parizh – stolitsa XIX stoletiya / V. Benyamin // Istoriko-filosofskiy ezhegodnik 1990. – Moskva : Nauka, 1991. – S. 235–247.

9. Сорокин П. Словесный фетишизм революции // Сорокин П. Заметки социолога. Социологическая публицистика / П. Сорокин – Санкт– Петербург : Алетейа, 2000. – С. 151–153 ; Sorokin P. Slovesnyu fetishizm revolyutsii // Sorokin P. Zametki sotsiologa. Sotsiologicheskaya publitsistika / P. Sorokin – Sankt– Peterburg : Aleteya, 2000. – S. 151–153.

10. Бурдье П. Делегирование и политический фетишизм // Бурдье П. Социология политики / П. Бурдье. – Москва : Socio-Logos, 1993. – С. 231–262 ; Burde P. Delegirovanie i politicheskii fetishizm // Burde P. Sotsiologiya politiki / P. Burde. – Moskva : Socio-Logos, 1993. – S. 231–262.

11. Roszak Th. The making of counter-culture: Reflections on the technocratic society and its youthful opposition / Th. Roszak. – New York : University of California Press, 1995. – 310 p.

12. Hocart A. M. Kingship / A. M. Hocart. – London : Oxford University Press, 1969. – 250 p.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2016 р.

E. Mamontova

**THE SYMBOLIC PRACTICES OF ARCHAIC SOCIETY AS A
FOUNTAINHEAD OF POLITICAL IDENTITIES:
HISTORY AND PRESENT**

The nature of the symbol as a source of political domination is revealed. Defined, that arsenal of symbolic power in the state consists of the symbolic products and mechanisms of its production. That implemented in the field of culture and communication and always correlated with the interests of the dominant groups. These groups provide a variety of symbolic strategies of conquest social space by using different systems of generation of meaning: mythology, religion, political ideology, social-semiosis. These regulatory and symbolic forms of social interaction as determinants of political order and political development are defined. Their specificity and the stages of their evolution are delineated. It is shown that mythology is determining source of symbolic practices in politics. Proved that myth is an integral part of any type of cultural and politico-administrative models, regardless of time and space to implement them.

Defined the concept - "society of mythological type". This is society, which simulates the control mechanisms based on mythology. This model is universal scheme-form of the world, that explains and prescribes a certain method of social interaction. The first origins of myth and it's basic parameters, as one of the elements of structure-social order were formed by primitive societies. The first symbolic forms, based on imitation practices - ritual, art, language were born during mythological primitive society era. It will become an inexhaustible source of symbolic production and fundamental of symbolic complexes as important determinant of socio-political organization of society during the process of politogenesis and state- building. Chronological framework of existence mythological world covering the longest period of human history - from prehistoric times to the fall of the ancient world. This implies its phased development and variation forms of the symbolic impact. There are three stages of mythological society with three variation of ones: mythological society of magic type (archaically organized society); mythological society of sacred type (ideocratic society of The Ancient East despotic states); mythological society of rational and mystical type (community of ancient polis).

The mythological magical type of society, as example shows the essence of the primary mechanisms of symbolism in politics. They are based on practices totemism, fetishism, animism and magical liturgy. Indicated the organic relationship of these practices with modern symbolic complex of identification, which laid the basis for the formation of a political nation.

Keywords: *symbol, myth, ritual, magic, totem, fetish, identity, political nation.*

Д.М. Павлов

СИМВОЛІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ

Стаття присвячена розкриттю особливостей функціонування символічного механізму політичної пропаганди. Автор визначає символічний механізм пропаганди як систему взаємопов'язаних символів, комплексний вплив яких перетворює індивідів та соціальні групи на слухняні інструменти інформаційно-психологічної боротьби за владу. У статті доводиться, що символи відіграють роль носіїв смислів, з яких конструюються символічні універсуми та світи як певні знаково-символічні системи для виправдання політичних порядків, рішень та проектів політичного розвитку. Визначено, що ключовою річчю у функціонуванні символічного механізму пропаганди є конструювання значущості та престижності певного роду соціальної реальності, політики, діяльності, досвіду та часу. Встановлено, що символічний механізм пропаганди забезпечує приписування значень речам, подіям та особам з тим, щоб вдало для претендентів на здійснення влади структурувати сприйняття потоку реальності. Цей механізм складається з таких компонентів як номіналізація, міфологізація, метафорізація та ритуалізація.

Ключові слова: політична пропаганда, вплив, ідеї, символічний механізм, символізація, номіналізація, міфологізація, метафорізація та ритуалізація.

Постановка проблеми. Одним із важливих механізмів здійснення політико-пропагандистського впливу виступає символічний механізм. Не дарма на символічний вимір політико-пропагандистських практик звертав увагу цілий ряд політичних діячів та видатних мислителів сучасності, серед найбільш відомих з них, безумовно, імена Леніна, Сталіна, Гітлера, Дебора, Бодрийяра та Жижека. Річ у тому, що ефективна символізація у політичному просторі завжди слугувала ресурсом влади. Завдяки символічному пропаганда проникає в усі сфери життя, нав'язуючи чи підмінюючи смисл. Символічний механізм пропаганди забезпечує функціонування влади, безмежно розширюючи перспективи підпорядкування. Крім того, символічне дозволяє пропаганді діяти непомітно, тим самим визначаючи її ефективність. Незважаючи на генетичний зв'язок символічної реальності та пропаганди, проблема функціонування символічного механізму пропаганди повною мірою досі не осмислена. Зазначимо, що проблема символічного механізму пропаганди стає як ніколи актуальною сьогодні, коли символічні субститути реальної політики набули повноцінного онтологічного значення, функціонуючи у таких формах як шоу-політика, віртуальна політична реальність, вебкратія, віртуальний уряд, віртуальна демократія, гібридний режим, гібридна війна, фейкова політика і т.ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дуже багато публікацій, які стосуються пропаганди, в тій чи іншій мірі присвячені проблемі організації пропагандистської структури впливу на громадську думку та політичну поведінку соціальних суб'єктів, проте така складова цієї проблеми як особливості функціонування символічного механізму пропаганди ще не знайшла гідного висвітлення в науковій літературі. Серед авторів, чий наукові результати склали передумови нашого дослідження, слід назвати Е. Аронсона [1], Ж. Бодрийяра [4], П. Бергера, Т. Лукмана [2], Д. Бурстіна [8], Ж. Еллюля [9; 10], С. Кара-Мурзу [5], Г. Ласвела [12; 13; 14], Г. Почепцова [7], Б. Сміта [15] та С. Хандельмана [11].

Мета статті – з'ясувати особливості функціонування символічного механізму політичної пропаганди.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших, хто звернув увагу на роль та значення символів у здійсненні пропагандистського впливу, був американський вчений Г.Лассвелл. У своїй роботі «Теорія політичної пропаганди» (1927 р.), даючи визначення пропаганді, він зазначав: «Пропаганда є управлінням колективними настановами через маніпуляцію значущими символами» [14, р.627]. У праці «Техніка пропаганди в світовій війні» (1927 р.) Г.Лассвелл також відзначав роль символів у здійсненні пропаганди: «Пропаганда зводиться виключно до контролю громадської думки через значущі символи чи, - говорячи більш конкретно, але менш точно, - через розповіді, чутки, повідомлення, картини та інші форми соціальної комунікації» [13, р.9].

Зазначимо, що Г.Лассвелл розглядав символи переважно як стимули, на які має бути отримана реакція аудиторії. «Стратегія пропаганди, яка була сформульована в культурних термінах, може бути легко описана на мові стимул-реакція. Перекладаючи на цю лексику, яка особливо зрозуміла небагатьом, пропагандист, можна сказати, зацікавлений примноженням тих стимулів, що найкраще розраховані викликати бажані реакції, та анулюванням тих стимулів, які, ймовірно, спровокують небажані реакції. У вираженні деякої речі в формі соціальної пропозиції завдання пропагандиста полягає в тому, щоб посилити всі пропозиції, які є сприятливими для відносин, що він бажає створювати та зміцнювати, і обмежити всі пропозиції, які є несприятливими для таких відносин» [14, р. 630], - стверджував Г.Лассвелл.

Пропаганда як управління значущими символами припускає, на думку Г.Лассвелла, поширення насамперед політичних міфів і стереотипів. Політичний міф він визначає як сукупність соціальних переконань, які включають стійкі уявлення про ідеальний тип влади в рамках конкретного суспільного устрою. «Політичний міф містить в собі «фундаментальні припущення», що стосуються політичних питань. Він складається з символів, до яких вдаються не тільки з метою роз'яснення, а й виправдання специфічних практик влади» [12, р. 9]. Політичний міф - це не тільки «іраціональне», вигадане, прийняте на віру аксіоматично, бездоказово. Г. Лассвелл вважає, що політичний міф реалізується в політичних доктринах та ідеологіях і відбивається в структурі політичної свідомості через такі поняття, як «креденда» і «міранда», у зв'язку з чим пропаганда завжди звернена як до розуму, так і до почуттів реципієнтів. «Креденда» (догмати віри) - це сфера раціональної свідомості, більш відповідна політичним доктринам; це статuti, конституції, декларації, договори, звернені до розуму і забезпечують довіру до влади на когнітивному рівні. «Міранда» - це символи, які виражають ставлення і самоідентифікацію в політичному міфі. Їх функція полягає в тому, щоб викликати захоплення і ентузіазм, зміцнювати віру і почуття лояльності індивіда до влади. Вони не тільки викликають необхідні для існування даної соціальної структури емоції, але сприяють усвідомленню необхідності розділити ці емоції з іншими людьми. Міранда містить такі комунікативні засоби, як гасла, прапор, гімн, церемонії, демонстрації, народні герої та легенди про них [12, р. 10-11].

Відаючи належне Г.Лассвеллу щодо осмислення ролі символів у здійсненні пропаганди, слід звернути увагу на те, що американський дослідник «не бачить» усієї будови символічного механізму пропаганди. Дійсно, символи пронизують усю тканину політичного, соціального та людського, взаємодіючи з ідеологічним, психологічним, ціннісним та комунікативним механізмами пропаганди, які не можливі без символів, оскільки вони виступають носіями смислів, повідомлень, кодів, емоцій, когніцій. Але в осмисленні символів як інструментів пропаганди нам важливі не стільки їх поодинокі ефекти, скільки структура їх взаємодії зі свідомістю та поведінкою учасників пропагандистського процесу – розповсюджувачів, носіїв, реципієнтів пропаганди.

Що ж слід розуміти під механізмами пропаганди? Механізми пропаганди є системами засобів, послідовно організованих з метою структурування сприйняття, мислення та поведінки індивідів та груп для зміни владних потенціалів у суспільстві в інтересах сил, що ініціюють відповідні трансформації громадської думки. Символічний механізм пропаганди є системою взаємопов'язаних символів, комплексний вплив яких перетворює індивідів та соціальні групи на слухняні інструменти інформаційно-психологічної боротьби за владу. Йдеться про те, що за успішної дії символічного механізму пропаганди, індивіди стають активними її продовжувачами, носіями пропагандистського впливу.

З нашого погляду, ключовим у дієвості символічного механізму пропаганди є конструювання значущості та престижності певного роду соціальної реальності, політики, діяльності, досвіду та часу.

Тут важливим стає певний символічний погляд на реальне, яке завдяки цьому погляду стає значущим для досвіду суб'єктів політичних відносин та зобов'язуючим щодо їх подальших дій або бездіяльності, тому що саме з нього вони черпають власну значущість як суб'єктів. Йдеться про функціонування символічного універсуму, що своєю чергою складається з символічних світів, які відповідають соціальним та політичним групам. Для кожного суспільства та соціальної або політичної групи створюються та постійно перекоструюються системи символів, призначення яких полягає саме у виправданні існування суспільств та груп.

Символічні універсуми та світи як певні знаково-символічні системи слугують для самоінтерпретації та самоідентифікації суспільств та груп, для виправдання політичних порядків, рішень та проєктів політичного розвитку.

Символ у пропагандистському процесі виступає як бажання, з боку пропагандистів - залучити під вплив «символічної парасольки» певного гасла, ідеї чи прапора якомога більшої кількості суб'єктів соціально-політичних відносин, нав'язати їм свою волю, зробити слухняною силою, а з боку соціальних суб'єктів-реципієнтів пропаганди – підвищити соціальну значущість, престиж.

Будь-який символ вбудований в структуру символічного універсуму. Це дозволяє йому відтворювати стереотипні реакції у свідомості та поведінці індивідів, які надають йому відповідне значення та за його допомогою конструюють свою ідентичність.

Роль символів у політико-пропагандистському процесі полягає у присвоєнні значень, вторинному означуванні політичної реальності, яка примушує вести боротьбу із силами, що позначаються символом «ворог», добиватися більшого задоволення духовних та матеріальних потреб, що позначаються символами «демократія», «держава добробуту» або «правова держава», підтримувати насильницькі чи несправедливі дії, якщо вони позначаються символом «народна революція» чи «реформи заради суспільства». Будь-яка влада намагається отримати необхідну символізацію «легітимної», «справедливої», навіть попри те, що фактично репрезентує інтереси певних олігархічних груп та обрана з порушенням виборчого законодавства.

Тому можна стверджувати, що влада набуває імперативного характеру завдяки вдалої символізації, яка є результатом функціонування символічного механізму політичної пропаганди. Цей механізм складається з таких компонентів як номіналізація (присвоєння та закріплення значень через називання), міфологізація (конструювання, розповсюдження та розвиток міфів), метафорізація (структурування реальності за допомогою слів, що мають непряме значення, з метою смислопобудови), та ритуалізація (розповсюдження та укріплення значущості політичних ідей у формі емоційно-чуттєвих образів).

Символічний механізм пропаганди забезпечує приписування значень речам, подіям та особам з тим, щоб вдало для претендентів на здійснення влади структурувати

сприйняття потоку реальності. У результаті вдалої символізації, покращення життя більшості суспільства приписується мудрій політиці керівників держави, а прорахунки в соціальній, економічній чи зовнішній політиці – списуються на ворогів чи попередників. В основі символізації лежить номіналізація (називання), яка є способом передачі символічних кодів та закріплення їх за певними елементами структури політичної реальності через вербально-знакову систему. У пропагандистському механізмі номіналізація доповнюється архаїзацією, що структурує реальність у свідомості реципієнтів за принципом «третього не дано», тобто або друг - або ворог, або добре - або погане, або чорне – або біле.

Разом з номіналізацією, важливу роль у символічному механізмі пропаганди відіграє міфологізація. Міфологізація – це процес конструювання, розповсюдження та розвитку міфів, які пояснюють та структурують політичну реальність, мобілізуючі індивідів, групи та маси на підтримку певних політичних сил. Відповідно до двоступеневої концепції механізму пропаганди Ж.Еллюля, керуючі міфи наділяють пропаганду особливою владою над масами, звертаючись до глибинних рівнів вірувань, цінностей та життєвих ідеалів. До керуючих міфів Ж.Еллюль відносив міфи прогресу, щастя, роботи, нації, фюрера, героя, вільного ринку та демократії [9, р. 76].

Керуючі міфи виступають важливою складовою предпропаганди, що, своєю чергою, допомагає забезпечувати ефективність пропаганди. Предпропаганда означає розповсюдження та прийняття певних міфів та загальних презумпцій, що мають метою мобілізацію людської діяльності. На відміну від активної, інтенсивної пропаганди предпропаганда психологічно готує індивідів, щоб у відповідний момент активна пропаганда могла їх підштовхнути до потрібної дії [9, р. 30].

Міфи, за елюллівською концепцією, це те, що визначає основні світоглядні настанови людини. Вони упорядковують світ, надаючи йому ціннісного виміру, та, завдяки цьому, уможливають його некритичне сприйняття. Наприклад, ті, хто думають про прогрес як про щось добре та неминуче, відмовляються підтримати можливі критичні оцінки того, що вони вважають прогресом. За думкою Ж.Еллюля, міф завжди виконує пояснювальну функцію, він пояснює ситуацію та мету щоразу, коли розум виявляється нездатним це зробити [10, р. 93-94].

Базові міфи підтримують видиму пропаганду. Як тільки вони прийняті суспільною свідомістю, до них можна приєднувати більш безпосередні пропагандистські цілі. Оскільки міфи за визначенням не піддаються сумнівам, пропагандист легко під чарами міфів добивається виконання директив, вміло приєднаних до цих міфів.

Важливою складовою символічного механізму пропаганди виступає метафоризація, яка є процесом символічного структурування реальності за допомогою слів, що мають непряме значення, з метою смислопобудови. Метафоризація як компонента символічного механізму пропаганди виконує такі функції як одивнення, поєднання несумісного, концептуалізації, прогностична функція, багатоплановості, цілісності, метатекстуальності, фасцінації, інтенсифікації смислу, актуалізації, експліцитна, креативна, непрямой передачі інтенцій та функція емпатії.

Не менш значущою у ефективному здійсненні символічного механізму пропаганди, ніж метафоризація, виступає політична ритуалізація, яка є механізмом розповсюдження та укріплення значущості політичних ідей у формі емоційно-чуттєвих образів за рахунок актуалізації утверджених у масовій свідомості символів. Політична ритуалізація здійснюється через організацію та проведення різноманітних дій, заходів, зокрема демонстрацій, «майданів», що не мають практичного значення, але покликані об'єднати суспільство на основі емоційно-прихильного ставлення до знакових подій минулого або важливих процесів теперішнього. Офіційна влада, як правило, намагається

за допомогою політичних ритуалів укріпити солідарність суспільства та піднести підтримку режиму.

Висновки. Отже, без використання символів неможлива будь-яка політична влада та пропаганда. Символ як знак, що має смисл, є елементарною частинкою, із розмаїття яких складається пропагандистський процес. Символи відіграють роль носіїв смислів, з яких конструюються символічні універсуми та світи як певні знаково-символічні системи, що слугують для самоінтерпретації та самоідентифікації суспільств та груп, для виправдання політичних порядків, рішень та проектів політичного розвитку. Символ у пропагандистській системі впливу виступає як бажання. З боку пропагандистів, це бажання залучити під вплив «символічної парасольки» певного гасла, ідеї чи прапору якомога більшої кількості суб'єктів соціально-політичних відносин, нав'язати їм свою волю, зробити слухняною силою. З боку соціальних суб'єктів-реципієнтів пропаганди, це бажання підвищити соціальну значущість, престиж.

Символічний механізм пропаганди є системою взаємопов'язаних символів, комплексний вплив яких перетворює індивідів та соціальні групи на слухняні інструменти інформаційно-психологічної боротьби за владу. За успішної дії символічного механізму пропаганди, індивіди стають активними її продовжувачами, носіями пропагандистського впливу. Ключовою річчю у дієвості символічного механізму пропаганди є конструювання значущості та престижності певного роду соціальної реальності, політики, діяльності, досвіду та часу.

Символічний механізм пропаганди забезпечує приписування значень речам, подіям та особам з тим, щоб вдало для претендентів на здійснення влади структурувати сприйняття потоку реальності. Цей механізм складається з таких компонентів як номіналізація (присвоєння та закріплення значень через називання), міфологізація (конструювання, розповсюдження та розвиток міфів), метафорізація (структурування реальності за допомогою слів, що мають непряме значення, з метою смислопобудови) та ритуалізація (розповсюдження та укріплення значущості політичних ідей у формі емоційно-чуттєвих образів).

Перспективи подальших досліджень теми передбачають розгляд комунікативного та ціннісного механізмів пропаганди та їх взаємодію з символічним механізмом. Крім того, подальші дослідження мають розкрити питання критеріїв, за якими можуть бути оцінені ефективність того чи іншого символічного механізму пропаганди.

Список використаної літератури

1. Аронсон. Э. Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление / Э.Аронсон, Э. Р. Пратканис, предисл. Е. Волкова. - 3-е междунар. изд. – Санкт-Петербург ; Москва : Прайм-еврознак, Нева, Olma-Press, 2002. - 380 с. ; Pratkanis E. R., Epokha propagandy: mekhanizmy ubezhdeniya, povsednevnoe ispolzovanie i zloupotreblenie / E. R. Pratkanis, E. Aronson; predisl. Ye. Volkova. - 3-e mezhdunar. izd. – Sankt-Peterburg ; Moskva : Praym-evroznak, Neva, Olma-Press, 2002. – 380 s.
2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман. – Москва : Academia–Центр, МЕДИУМ, 1995. – 323 с. ; Berger P. Sotsialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya / P.Berger, T.Lukman. – Moskva : Academia–Tsentr, MYeDIUM, 1995. – 323 s.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы : пер. с англ. / Э Берн. – 3-е изд. – Минск : Попурри, 2003. – 512 с. ; Bern E. Igrы, v kotorye igraыut lyudi: Psikhologiya chelovecheskikh vzaimootnosheniy; Lyudi, kotorye igraыut v igrы:

Psikhologiya chelovecheskoy sudby : per. s angl. / E Bern. – 3-e izd. – Minsk : Popurri, 2003. – 512 s. ;

4. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр; перевод О. А. Печенкина. – Тула, 2013. – 204 с. ; Bodriyyar Zh. Simulyakry i simulyatsiya / Zh. Bodriyyar; perevod O. A. Pechenkina. – Tula, 2013. – 204 s.

5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – Москва : Эксмо, 2005. – 832 с. ; Kara-Murza S. G. Manipulyatsiya soznaniem / S. G. Kara-Murza. – Moskva : Eksmo, 2005. – 832 s.

6. Лебон Г. Психология толп / Г. Лебон // Психология толп : Сб. / сост. А. К. Бовиков. - Москва : Ин-т психологии Изд-во КСП+, 1999. – С.15-120 ; Lebon G. Psikhologiya tolpy / G. Lebon // Psikhologiya tolpy : Sb. / sost. A. K. Bovikov. - Moskva : In-t psikhologii Izd-vo KSP+, 1999. – S.15-120.

7. Почепцов Г. Г. Пропаганда и контрпропаганда / Г. Г. Почепцов. – Москва : Центр, 2004. – 256 с. ; Pochepcov G. G. Propaganda i kontropaganda / G. G. Pochepcov. – Moskva : Tsentr, 2004. – 256 s.

8. Boorstin D.J. The image: a guide to pseudo-events in America / D. J. Boorstin. – New York : Atheneum, 1971. – 315 p.

9. Ellul J. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes / J. Ellul. – New York : Vintage Books, 1973. – 320 p.

10. Ellul J. The new demons / J. Ellul ; translated by C. E. Hopkin. - New York : Seabury Press, 1975. – 228 p.

11. Handelman S. Thought manipulation : the use and abuse of psychological trickery / S. Handelman. - Santa Barbara, Calif. : Praeger, 2009. - 163 p.

12. Lasswell H. D. Language of power / H. D. Lasswell // Lasswell H. D. Language of politics; studies in quantitative semantics / H. D. Lasswell, N. Leites and associates. – New York : G. W. Stewart, 1949. – P.3-19.

13. Lasswell H. D. Propaganda technique in the world war / H. D. Lasswell. – London : K. Paul, Trench, Trubner & co., ltd.; New York : A. A. Knopf, 1927. – 233 p.

14. Lasswell H. D. The Theory of Political Propaganda / H. D. Lasswell // The American Political Science Review. – 1927. - Vol. 21. № 3. - P. 627-631.

15. Smith B.L. Propaganda / B. L. Smith // International encyclopedia of the social sciences / ed. D. L. Sills. – New York : Macmillan Co. & The Free Press, 1968. - Vol. 12. - P. 579-589.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2016 р.

D. Pavlov

THE SYMBOLICAL MECHANISM OF POLITICAL PROPAGANDA

The article is devoted to revealing features of the mechanism of symbolical political propaganda functioning. The author defines the symbolical mechanism of propaganda as a system of interrelated symbols, complex effect of which turns individuals and social groups into obedient tools of information and psychological struggle for power. In the propaganda system, a symbol acts as a desire. From view of the propagandists, it is the desire to attract as many subjects of socio-political relations as possible into the influence of the "symbolic umbrella" of a particular slogan, an idea or a flag, to impose its will, to make obedient force.

In the article it is proved that the symbols take the role of meaning carriers, from which symbolic universes and worlds are constructed as certain sign-symbolic system to justify political orders, decisions and projects of political development.

It is determined that a key thing in the symbolic functioning of the mechanism of propaganda is to construct the significance and prestige of a certain kind of social reality, policy, activities, experience and time.

It is established that the symbolic mechanism of propaganda provides attributing values to things, events and persons in order to structure the perception of the flow of reality well enough for actors which exercise of political power. This mechanism consists of components such as nominalization, mythology, metaphorization and ritualization.

Nominalization is a mechanism of assigning and fixing the values to certain elements of the structure of political reality by using verbal-symbolic system. Mythologization is a process of design, distribution and development of the myths which explain and structure political reality, mobilizing individuals, groups and the masses to support certain political forces. Metaphorization is a process of symbolic structuring of reality by means of indirect value words by purpose of giving meaning. Ritualization is a mechanism for the dissemination and strengthening the relevance of political ideas in the form of emotional-sensual images by synchronizing symbols approved in the mass consciousness.

The author argues that, thanks to the symbolic mechanism, propaganda penetrates into all spheres of life, imposing or changing the meaning. The symbolic mechanism of propaganda ensures the functioning of power, expanding the prospects for ruling infinitely. In addition, the symbolic mechanism allows the propaganda to act hidden, thereby determining its effectiveness.

Keywords: *political propaganda, influence, ideas, symbolic mechanism, symbolization, nominalization, mythology, metaphorization and ritualization.*

УДК 070(450):355.48(477.62)''2014''(045)

С.П. Пахоменко, Г.В. Рудницька

КОНФЛІКТ НА ДОНБАСІ У ДЗЕРКАЛІ ІТАЛІЙСЬКИХ МЕДІА

У статті з'ясувано особливості висвітлення початкових етапів конфлікту на Донбасі на сторінках найвпливовіших суспільно-політичних видань Італії – «Ла Републіка» (La Repubblica) та «Корр'єре делла сера» (Corriere della Sera). До уваги були взяті електронні версії газет. Для аналізу було обрано матеріали газет (репортажі, інформаційні повідомлення, аналітичні статті) дотичні за тематикою конфлікту на Сході України за період з квітня по грудень 2014 р. Лівоцентристська «Ла Републіка» висвітлювала конфлікт упереджено, часто використовуючи меседжі й кліше російської пропаганди, «гучні» заголовки, елементи сенсаційності, зміщення акцентів, а також прийом «односторонньої перспективи», надаючи лише сепаратистську точку зору. «Кор'єре делла сера» подавала більш збалансовану інформацію. Газета демонструвала не стільки компліментарність до української сторони конфлікту, скільки неприйняття російської позиції. Видання регулярно зазначало вплив олігархічних кіл на політику в Україні, а також підкреслювало роль зовнішніх сил у протистоянні на Сході України.

Ключові слова: *медіа, Донбас, конфлікт, Італія, газети, «Ла Републіка», «Корр'єре делла сера»*

Українська криза стала переломним моментом не тільки для державного розвитку нашої країни, але і для формування її образу у європейському медіапросторі. Адже мас-медіа зарубіжних країн формують думку широкої аудиторії про події в Україні. Важливим є те, що європейські уряди дослухаються до неї та відповідно можуть скеровувати свої дії. Італія – одна з тих провідних країн ЄС, що, скептично ставиться до посилення світовою спільнотою санкцій проти Росії. Причинами такої позиції є, з

одного боку, глибока зацікавленість італійського бізнесу на російському ринку і спільні енергетичні проекти, а з іншого, загалом не найкращий стан італійської економіки, для якої будь-яке обмеження ринків є дуже болісним. У зв'язку з цим актуальним є аналіз реакції провідних італійських ЗМІ на українську кризу, адже це дозволить, певною мірою, спрогнозувати не тільки тренди громадської думки, але й позицію урядових кіл.

У роботах вітчизняних науковців особливості італійських засобів масової інформації, зокрема висвітлення в них міжнародних подій, на сьогодні залишаються найменш дослідженими. Тим не менш корисними для нашої статті були точки зору стосовно процесів міжнародної комунікації таких вітчизняних науковців, як В. Іванов, Г. Почепцов, І. Слісаренко тощо. Італійські медіа ставали предметом дослідження італійських авторів: М. Арканжелі, Г. Баєр, А. Беттіні, У. Еко, С. Романо, К. Соррентіно та ін.

Метою даної статті є з'ясування особливостей висвітлення початкових етапів конфлікту на Донбасі на сторінках найвпливовіших суспільно-політичних видань Італії – «Ла Републіка» (La Repubblica) та «Корр'єре делла сера» (Corriere della Sera). До уваги були взяті електронні версії газет.

Сьогодні визначальним фактором функціонування італійських ЗМІ є високий рівень монополізації преси, її залежність від провідних бізнес-кіл. Деякі бізнесмени є прямими власниками преси, радіо і телебачення. Згідно з дослідженням Дж. Баєр, проведеним в 2010 році, провідні фінансові структури Італії контролюють діяльність преси на рівні власників або через участь у складі рад правління. Наприклад, станом на 2010 рік щоденна італійська газета «Корр'єре делла сера» мала тісний зв'язок з «Фіат», «Піреллі», «Телеком Італія», «Медіобанк», «Інтеза», в її раді управління керівні позиції займали представники провідних бізнес-кіл, а саме: Дж. Ельканн (президент «Фіат» та «Ексор», якими володіє родина Аньеллі), Ф. Гранде Стевенс (адвокат родини Аньеллі), К. Пезенті (член ради директорів «Італчменті», «Унікредит», «Італмобіліаре» та «Медіобанк»), Б. Лібонаті (член ради директорів «Телеком Італія» та «Піреллі») та інші впливові бізнесмени [1].

На сьогоднішній день газета зберігає свій зв'язок з фінансовими структурами. З 2015 року головою правління є М. Коста, який паралельно виступає віце-президентом фінансового фонду «Фінінвест енд С.п.А.», віце-голова Р. Бергер – член ради директорів «Дойч Банк», «Соні Груп», головний виконавчий директор П. Скот Джоване – член ради директорів «Конфіндустрія», директор Ф. Конті – генеральний директор «Енел», директор П. Мерлоні – член ради директорів «Арістон Термо», незалежний директор Л. Гараволья – президент групи «Кампарі» [18].

Менш залежною від промислового капіталу є газета «Ла Републіка», яка входить до складу групи «Еспрессо». З 2006 року групу очолює К. Де Бенедетті – экс-віце-президент концерну «Оліветті», до складу правління входить лише один представник бізнесу, а саме головний виконавчий директор М. Мондардіні – директор міжнародної фінансової компанії «Груп Джанерале» та банку «Віталічіо» [8].

За політичними поглядами «Ла Републіка» є лівоцентристською, а «Корр'єре делла сера» – виразником ліберальних, правоцентристських кіл.

Обом виданням в цілому притаманні основні тенденції розвитку світової преси: глобалізація новин, висока швидкість обробки новинної інформації, оперативність та безперервність, політизація, комерціалізація, розважальний характер. Характерною рисою є концентрація міжнародних новин на подіях у країнах Північної Америки та Європи, що є наслідком нерівномірності світових новинних потоків. Окрім того, досліджувані видання при відборі новин віддають перевагу матеріалам що містять елементи скандалу, шокуючі факти, сенсації тощо. Варто відзначити, що лівоцентристська «Ла Републіка» в значно більшій мірі схильна до використання

технологій і прийомів «жовтої преси» із сенсаційними, спекулятивними заголовками і епітетами.

Для аналізу ми обрали матеріали газет (репортажі, інформаційні повідомлення, аналітичні статті) дотичні за тематикою конфлікту на Сході України за період з квітня по грудень 2014 р. Найбільш популярні сюжети були згруповані за кількома тематичними блоками: 1) причини, характер, перебіг конфлікту, насамперед, найбільш резонансні події – травневі трагедії в Одесі та Маріуполі, збиття «Боїнгу» малайзійських авіаліній, оборона Донецького аеропорту тощо); 2) вибори в Україні та сепаратистських республіках; 3) питання санкцій, застосованих до Росії; 4) спроби міжнародного врегулювання конфлікту.

Динаміка кількісних показників матеріалів з української тематики майже тотожна в обох газетах та відповідає найбільш резонансним подіям в Україні. Обидва видання найчастіше звертаються до України в травні (сепаратистський референдум, трагедія в Одесі, президентські вибори в Україні), вересні (підписання перших мінських домовленостей) і жовтні (парламентські вибори в Україні).

Основними джерелами інформації щодо кризи на Донбасі для щотижневого видання «Ла Републіка» є повідомлення її московського кореспондента Ніколи Ломбардоцці, лише деякі репортажі якого написані безпосередньо з місця подій, а саме – з Донецька. Його матеріали майже стовідсотково дублюють позицію російської пропаганди і створюють в уяві італійського читача образ «агресивної», «націоналістичної» України: «На вулиці Донецька повернулася війна. Два дні українська артилерія бомбить житловий центр, сіючи паніку серед мирних мешканців, руйнуючи школи, квартали, парки і провокуючи багато жертв. Вчора зруйнували «Червоний Хрест», список доповнився 6 дітьми... Налічують більше тисячі жертв серед цивільного населення. Український військовий з приватного батальйону «Дніпро», який втік до Росії в Ростов, розповів про розстріли росіян у селах в Україні, про тортури й «етнічні чистки» [12]. Н. Ломбардоцці сумлінно використовує штампи, характерні для російських ЗМІ, як то: «вбиті немовлята», «українські фашисти», а в деяких матеріалах прямо цитує «Russia Today»: «Українська армія, стріляючи по сепаратистах, стріляє по всіх і по всьому, як це завжди робила протягом 2 місяців. Цинізм пропаганди не має гальм. Російські ополченці звинувачують Київ у вбивстві понад 10 немовлят, на сепаратистів повісили відповідальність за атаку на конвой біженців. У Луганську ще гірше...» [11].

Українська армія постає кровожерливими вбивцями, нацистами, що розстрілюють людей на вулицях, в парках, школах з ультиматумом «здавайтесь, або помрете».

Серед резонансних сюжетів конфлікту газета обирає саме ті, де можливе яскраве обвинувачення української армії у розстрілах мирних мешканців. Так, бої за Донецький аеропорт або «Іловайський котел» майже не знаходять місця на сторінках видання, натомість трагічні події в Одесі та Маріуполі висвітлюються широко з незмінним акцентом на військових злочинах України: «Мир не подобається українським націоналістам, вчора в Києві пройшли 3 ходи на підтримку погано озброєних і незабезпечених солдатів» [2].

У випадку зі збитим малайзійським Боїнгом всі факти, на думку кореспондента Паоло Брери, вказують на Україну, хоча й сторони звинувачують одна одну: «Того дня багато хто говорить, що бачили принаймні один український літак в ті ж хвилини, коли збили боїнг (можна сказати і навпаки: літак збив боїнг, або його могли збити ракетою ополченці, цілячись у літак). Українські літаки вже збивали, але щоб збити рейсовий літак на висоті 10 тис. метрів потрібні особливі ракети «Бук». Деякі свідки кажуть, що бачили, як використовували «Бук» біля Сніжного, недалеко від місця падіння боїнга. Існують записи телефонних розмов, оприлюднені малонадійними українськими

службами, в яких ополченці вітають себе зі збитим ворожим літаком. Обмін звинуваченнями триває» [5].

Ця цитата дуже показова – начебто думки щодо події подаються збалансовано, утім українська версія обгортається в оціночне судження журналіста: «малонадійні українські служби».

Практично всі матеріали, присвячені українському конфлікту, мають пропагандистський відтінок, вони подані з використанням технології «однобічної перспективи». Тобто спікерами й експертами з тієї чи іншої події є тільки одна сторона конфлікту – сепаратисти, або ж у визначенні газети «філоруси»: «ми будемо воювати до останнього солдата», «мій дідусь помер в боротьбі проти нацизму», «Путін повинен допомогти нам, ми росіяни як і він, він не може дозволити, щоб нас винищили», «ми хочемо анексію» тощо.

Однобічно розкриваються й події, пов'язані з виборами в Україні та самопроголошених республіках. Українським виборам присвячено набагато менше матеріалу, використовуються негативні конотації: «Увімкнули опалення. Лише на кілька годин і лише в центрі столиці. Про гарячу воду немає й розмови, навіть зараз, коли «-2». Навіть на Бессарабському ринку немає покупців, де ціни на сало, суху рибу, м'ясо просто неприйнятні. Сьогоднішні вибори – це воєнні вибори, які не дають великих надій на зміни і кроки до миру». «В пристанищі націоналістів, які готуються до голосування: «Для нас війна триває» [14]. «Пробудження українців після ночі виборів, які повинні були «все змінити» мало гіркий присмак» [15].

Часто використовуються прийоми, характерні для російських ЗМІ: протиставлення Росії Америці, де сепаратисти («філоруси») – носії російських цінностей, а Україна – американська диктатура. Так, в контексті виборів А. Яценюка називають улюбленцем Б. Обами, який підтримує жорстку лінію щодо Росії і філорусів, а кризу в Україні – другою Холодною війною.

П. Порошенко для «Республіки» – це «шоколадний король», який прагне війни: «За одного вбитого військового ополченці заплатять десятками і сотнями життів. Ми знайдемо їх і знищимо. Ніхто не вибереться, вони отримають те, на що заслужили», – цитує газета Президента України, створюючи у читача відповідний образ [6].

Одіозний і скандально відомий маргінальний російський письменник і політичний діяч Е. Лімонов постає в матеріалах «Республіки» як експерт і лідер громадської думки: «Лімонов не побачив надію на мир в рукоштованні Путіна і Порошенка». «Ви не зрозуміли, що мир або війна не залежать від них двох. Це народ Донбасу сказав, що з них досить і ніхто їх не зупинить» [9].

Вибори в самопроголошених республіках подаються як народне волевиявлення, відзначається «море» присутніх, які під впливом жахів в Маріуполі та Одесі прийшли на голосування. Інтерв'ю місцевих мешканців підтверджує оптимізм сепаратистів: «Ми не хочемо належати ані Європі, ані Москві, ми – Донбас, найбагатший регіон, і можемо впоратися самі» [4].

Газета побоюється, що Україна буде використовувати вибори як виправдання для подальшого знищення міст та мирного населення: «На фоні барикад, озброєних військових та відлунь вибухів люди Донецька і Луганська вибрали президентів і парламент двох повсталих республік Східної України. Це новий елемент напруженості, який Київ може використовувати для виправдання відновлення наступу, а Москва для продовження озброєння і підтримки військ сепаратистів. Все пройшло відносно організовано в атмосфері війни та ностальгії за радянським минулим» [13].

У той же час, зазначається міжнародна реакція на вибори в «ЛНР» та «ДНР», наводяться цитати А. Меркель щодо незаконності референдуму та Ф. Могеріні, яка вважає вибори перепорою для миру. Позиція В. Путіна щодо виборів відображається як

нейтральна, оскільки він просив ополченців перенести дату. Лідер сепаратистів Д. Пушилін висловився: «Ми поважаємо позицію Путіна, він глибокий політик» [19]. Але підкреслюється, що Росія підтримує та визнає вибори на Донбасі. Це озвучує міністр зовнішніх справ С. Лавров [17].

«Республіка» не заперечує підтримку Росією ополченців, але подає її з розумінням. Риторика трохи змінюється в серпні 2014 року, коли конфлікт набирає обертів: «Росія приготувала нову «гуманітарну місію», Порошенко дуже цим стурбований... Гуманітарний конвой насторожує, бо може перевозити заховану зброю» [3].

П. Брера пише: «Армія ополченців «Нової Росії» за допомогою Москви і своїх солдатів захопили дорогу, що сполучає Донецьк з Азовським морем, відкривши стратегічний коридор для забезпечення поставок з Росії. Комітет матерів російських солдатів поширив список 400 російських військових, які поранені або вбиті за останні тижні зіткнень. Не заперечується й участь найманих солдатів в російській армії» [10]. У той же час, іноземці в українській армії називаються лише фашистами або нацистами.

«Ла Републіка» не цурається голосних заголовків та стверджувальних речень, наприклад, «бунтівники виграють війну» або «Україна Порошенка вже програла війну».

Міжнародна реакція на конфлікт в матеріалах видання подається досить обмежено, при чому образ України подається через призму газового питання, яким Україна нібито намагається шантажувати Європу. «Буквально вчора було оприлюднене повідомлення, яке звучить як вимога: «З фінансових причин ми змушені перервати роботи над новим саркофагом над Чорнобильським реактором, який ще виділяє смертельну радіацію»», — пише Н. Ламбардоцці. Знову видання протиставляє Росію та Америку в військовому контексті, пишучи про те, що НАТО нарощує сили на Сході, а Росія оновлює військову доктрину.

Темі міжнародних санкцій також присвячено набагато менше матеріалів, ніж в «Кор'єрре делла Сера», мабуть, це можна пояснити меншою залежністю видання від бізнес-кіл Італії. Описуючи економічні наслідки кризи для Росії, автори неодноразово підкреслюють, що Москва звинувачує західних партнерів у створенні та підтримці кризи задля реанімації НАТО. Н. Ломбардоцці намагається зрозуміти, чи справді в цьому вина зовнішніх ворогів Росії: «Гірша ситуація з нафтою. На думку віце-міністра Сергія Рябкова, це план США: дестабілізувати Росію і її владу... Питання: що це, американська змова чи природний результат анексії Криму та підтримки заколоту на Донбасі?» [16].

Одночасно відчувається занепокоєність в тому, що санкції можуть мати наслідки для італійської економіки, але й тут кореспондент П. Брера натякає на нечесну дипломатичну гру України, а також відкрито звинувачує США у ініціативі щодо санкцій: «Польща каже, що за останні 2 дні потік знизився, Словаччина стверджує те саме. «Технічні причини», говориться офіційно, але обидві країни отримують газ через Україну, яка його більше не отримує через борг» [7].

Статті італійської «Ла Републіка» були проаналізовані за допомогою кількісного контент-аналізу ключових слів. Для контент-аналізу з текстів було відібрано 13 найпопулярніших слів, які стосуються української кризи. Ці слова були об'єднані за синонімічною подібністю у групи. Таким чином, склалося 5 груп синонімів: 1) сепаратисти (філоруси, повстанці); 2) Росія; 3) повстання; 4) Україна; 5) Східна Україна.

Виділені групи були проаналізовані за кількістю повторень ключових слів. Див. рис. 1.

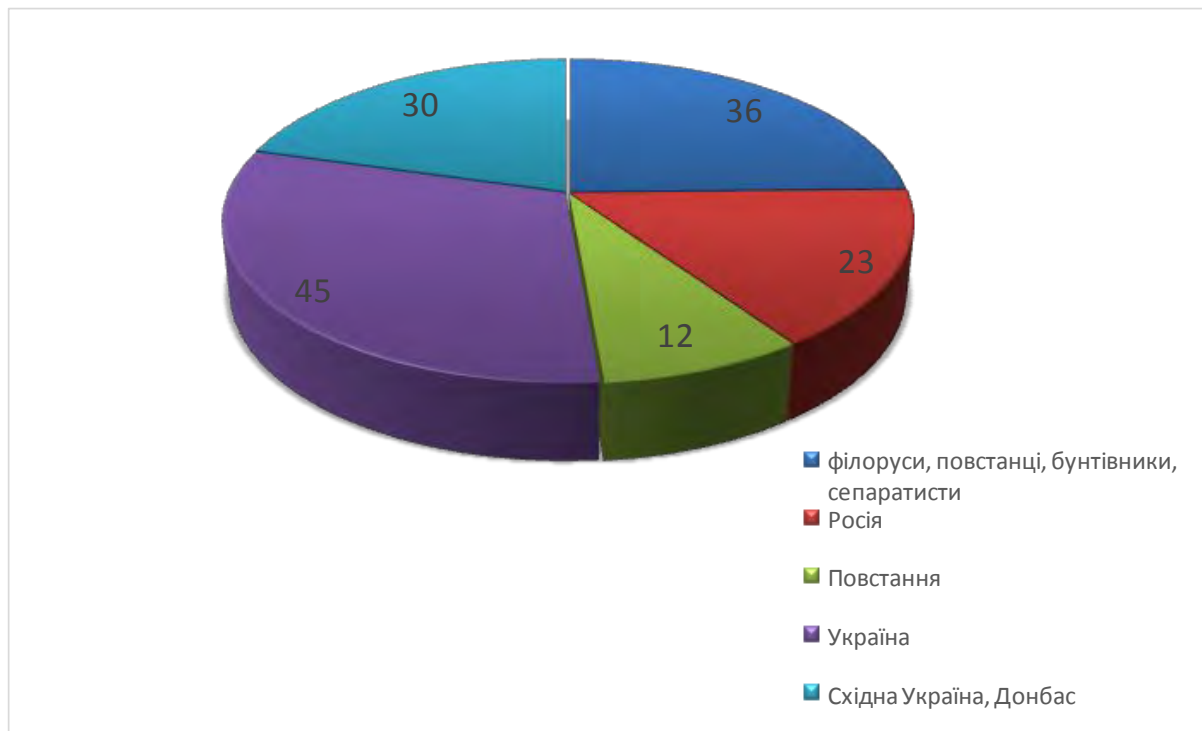

Рис. 1. Кількість повторень ключових слів у текстах статей «La Repubblica».

Отже, згідно з діаграмою, очевидним є те, що лідером стала група синонімів під назвою «Україна». На другому місці група синонімів, що стосуються сепаратистів на Сході України – «філоруси». «La Repubblica» у своїх статтях називає сепаратистів філорусами, іноді «бунтівниками», проте в жодному разі не засуджує їх дії. Сепаратистський рух називається у виданні «повстання». Група синонімів, що пов'язана з Росією, знаходиться лише на четвертому місці, тобто, вочевидь, «Републіка» в меншій мірі схильна проводити асоціації між сепаратистським рухом і Росією.

З початку сепаратистських заворушень на Донбасі «Corriere della sera» відслідковувала перебіг подій, вміщуючи свої матеріали в два основні формати – короткі інформаційні повідомлення кореспондентів зі Сходу України і розлогі аналітичні матеріали, автори яких (Серджіо Романо і Франко Вентуріні) намагалися надати певні історичні, геополітичні, економічні підґрунтя конфлікту. Червоною ниткою цих оглядів проходила теза про історичний, економічний і ментальний розкол України.

Так, у статті «Економіка України. Майбутнє розділеної країни» С. Романо, пояснюючи економічну мотивацію сепаратистів Донбасу, акцентує на структурній різниці української економіки та господарських профілів її регіонів: «Я не знаю, чи будуть у східних мешканців кращі зарплати і пенсії, але у них є причини хотіти тісних відносин з Росією. Вугільний басейн, металургія, що розвиваються з XIX століття, були основою російсько-радянської економіки. Це – промислові легені Росії між XIX – початком XX століття. Тут вироблялась більшість усієї сталі для реалізації першої п'ятирічки Сталіна наприкінці 20-х рр. Це був єдиний економічний простір: вугілля і метал на заході, газ і нафта на сході. Вони (мешканці Донбасу) бояться, що входження в західну економічну орбіту їх віддалить від традиційно знайомого ринку. Ці потреби мешканців показують, як економічно роз'єднана Україна. Історично польські та австрійські регіони спираються на Польщу, Словаччину, Австрію, Румунію. Київ і Центральна Україна сподіваються на вигоду від угоди з ЄС. Крим звик жити від російського туризму та перебування російського флоту. Росія – перший партнер

України, але ЄС – територія пріоритетного взаємообміну». Привертає увагу те, що автор не використовує географічне визначення «Західна Україна», натомість називає її «історично польськими і австрійськими регіонами» [21].

Роздуми С. Романо щодо геополітичної природи конфлікту приводять його до порівняння кризи в Україні з кризою на Кубі 1962 року і певного розуміння того, чому Путіна дратує євроінтеграційна перспектива України.

Тема «геополітичного зіткнення» отримала подальший розвиток у матеріалах Ф. Вентуріні, який, на відміну від С. Романо, дуже чітко окреслює своє неприйняття російської позиції. «Україна – це земля військових дій між Росією і НАТО, тут західні держави повинні дати зрозуміти Росії, що вони не готові миритися з російським експансіонізмом проти Києва, але також повинні створити умови для політичної угоди, яка зможе запобігти війні в Європі. Зараз завданням НАТО та його союзників є зупинити «ІГЛ», ясно, що затримка з втручанням в Сирію ускладнила допомогу Києву», - пише автор [27].

Ф. Вентуріні називає Росію головним спонсором «революції» в Східній Україні, що постачає зброю, фінансовий та людський ресурс. Як доказ приводяться дані супутників НАТО та, в цілому, позиція Альянсу, який засуджує військову агресію з боку РФ: «Путін себе почуває дійсно царем. Спочатку Крим, а зараз шле свою армію для окупації Східної України» [26].

Показовим є те що і С. Романо, і Ф. Вентуріні розглядають Україну поза контекстом її суб'єктності в конфлікті. Вона постає перед читачем аморфною і розділеною територією з різними історичними і геополітичними симпатіями або плацдармом для змагань НАТО і Росії за вплив у регіоні.

Навіть саме розмаїття історичних форм української державності є для С. Романо доказом тривалого тренду – відсутності стабільності і єдності в українських державотворчих процесах. Виходом з цього історичного піке С. Романо бачить у федералізації України: «Крим анексований Росією, і я не думаю, що хтось зможе його повернути, регіони Донбасу захоплені ополченцями «Новоросії» і відокремлені від київського контролю. Путін прозоро сказав, що Україна повинна прийняти автономію цих регіонів» [20]. С. Романо не використовує слова «війна» або «терористи», замінюючи їх більш лояльними «конфлікт» та «ополченці».

Інший ракурс подій на Донбасі можна знайти у репортажах Джузеппе Сарчіні. Він не вдається до історичних і геополітичних міркувань, натомість, перебуваючи безпосередньо у зоні зіткнення, надає майже хронікальний звіт про перебіг конфлікту.

Протягом усього періоду активних бойових дій автор веде репортажі з «гарячих точок», зокрема Донецького аеропорту і Слов'янська в період окупації. У перших репортажах чималий подив журналіста викликає місцева міліція, яка «вірна Росії».

Більшість подій, що сталися за перші місяці конфлікту, як то руйнування будівель, вибухи, випадкові жертви, гуманітарна ситуація – все це знаходить своє відображення в матеріалах Дж. Сарчіні. Особлива увага приділяється іноземним полоненим та військовим: «куля потрапила в італійського фотографа», «визволено шведського полоненого», «8 спостерігачів у руках ополчення». Найбільша увага зосереджена на Донецьку, в той час, як трагічні події в Маріуполі, Одесі, Луганську або не згадуються зовсім, або мають сенсаційний заголовок без детального аналізу та опису.

Дж. Сарчіна порівнює учасників Майдану з сепаратистами Донецька, наводячи історії з їх життя: «Вранці інженер, менеджер невеликої фірми, вдень, після приготованого мамою обіду, на барикадах з червоною хустинкою компартії. У Донецьку багато хто вважає себе міліцією, мисливцями за «провокаторами» і шпигунами. Багато сепаратистів одночасно мають професію, за яку живуть. Багато хто переконаний, що захищають тут народ, свободу, демократію. Трагедія цієї країни, що ніхто навіть не

спробував вести з ними діалог» [22]. В той же час, він негативно відгукується про лідерів сепаратистів: «Стрелков з'являється в оточенні «зелених чоловіків», представляється «військовим командувачем народного ополчення Донбасу» в захопленому Слов'янську. Він більше схожий не на військового, а на боса кримінального клану, який спеціалізується на стратах». Слов'янськ у матеріалах автора неодноразово згадується як одна з перших точок протистояння: «Українська армія повернула під свій контроль місто Слов'янськ – оплот армії повстанців. Сепаратисти були змушені тікати і звинувачують у поразці Путіна, який «не виконав своїх обіцянок». Ця подія може стати переломним моментом у війні, яка втім ще не закінчена» [25].

Окремим інформаційним блоком в матеріалах видання виступає тема виборів як в Україні, так і в самопроголошених республіках. Дж. Сарчіна намагається зробити аналіз внутрішньополітичної ситуації: «В Україні голосують, але партія розігрується також між Москвою, Вашингтоном і Берліном. Багато депутатів належать до олігархів, багатих промисловців, які володіють заводами, телебаченням, фінансовими послугами. Янукович був олігархом, Тимошенко і Порошенко теж. У цій кампанії три імені: Ігор Коломойський, йому належить ідея побудування стіни на кордоні, Дмитро Фірташ, давній соратник Януковича, і Рінат Ахметов, господар Донбасу. Троє інвестують в політику. Порошенко спробує об'єднати всіх» [24].

Італійські кореспонденти розмежовують новий парламент за двома критеріями: націоналістичний, до якого відносять перш за все чомусь партію О. Ляшка, та крило Януковича, яким вважають «Опозиційний блок». Аналізуючи розстановку сил, зазначають, що якби голосувала вся Україна, то партія Януковича («Опозиційний блок») мала би більше 30%, та наголошують, що сформований парламент не відображає інтереси всієї країни, бо близько 5 мільйонів громадян не голосували (мешканці окупованих Донецької та Луганської областей) [23].

Вибори в самопроголошених республіках висвітлюються значно менше та характеризуються як «фальшиві», «сумнівні», «проти бажання народу», але як результативні, бо їх головна мета – тримати Київ в напрузі. «Визнані Росією вибори не є демократичними, без високої явки, але під супровід радянських пісень та в похмурій атмосфері».

Важливе місце серед публікацій займає тема міжнародного врегулювання конфлікту, де головну роль грає канцлер ФРН Ангела Меркель.

Позицію Путіна називають контрпродуктивною. Натале Серена пише, що переговори з українського питання нагадують період Холодної війни.

Що стосується ситуації з Боїнгом Малайзійських авіаліній, то видання не має чіткої позиції, зазначається лише, що на переговорах сторони звинувачують одна одну, в той час, як США має данні з супутників, що підтверджують провину сепаратистів.

Кореспонденти «Кор'єрре делла сера» часто акцентують увагу на економічних наслідках конфлікту для Європи, оскільки європейські санкції проти Росії вдарили й по італійській економіці. Санкції майже на 23% скоротили італійський експорт до Росії, що найбільш чутливо позначилося на молочному та сироварному секторі. В той же час журналісти зазначають, що ні падіння цін на нафту, ні обвал валюти не змусять Путіна припинити війну на Донбасі.

Матеріали «Кор'єрре делла сера» аналогічно до матеріалів «Ла Репуббліка» були проаналізовані за допомогою кількісного контент-аналізу за ключовими словами. Групи слів-синонімів залишилися такими ж, як і для попередньої газети. Група синонімів «Україна» залишилася головною, проте друге місце посіла група, що стосується Російської Федерації та її дій стосовно української кризи. Отже, видання наголошує на участі Російської Федерації в озброєному конфлікті на Сході України, тому процент використання в текстах ключових слів, що стосуються Росії становить 58%. Тобто

майже половина ключових слів стосується РФ, а саме участі цієї держави в українському конфлікті.

Абсолютно однакові показники мають такі групи синонімів, як «Східна Україна» та «філоруси».

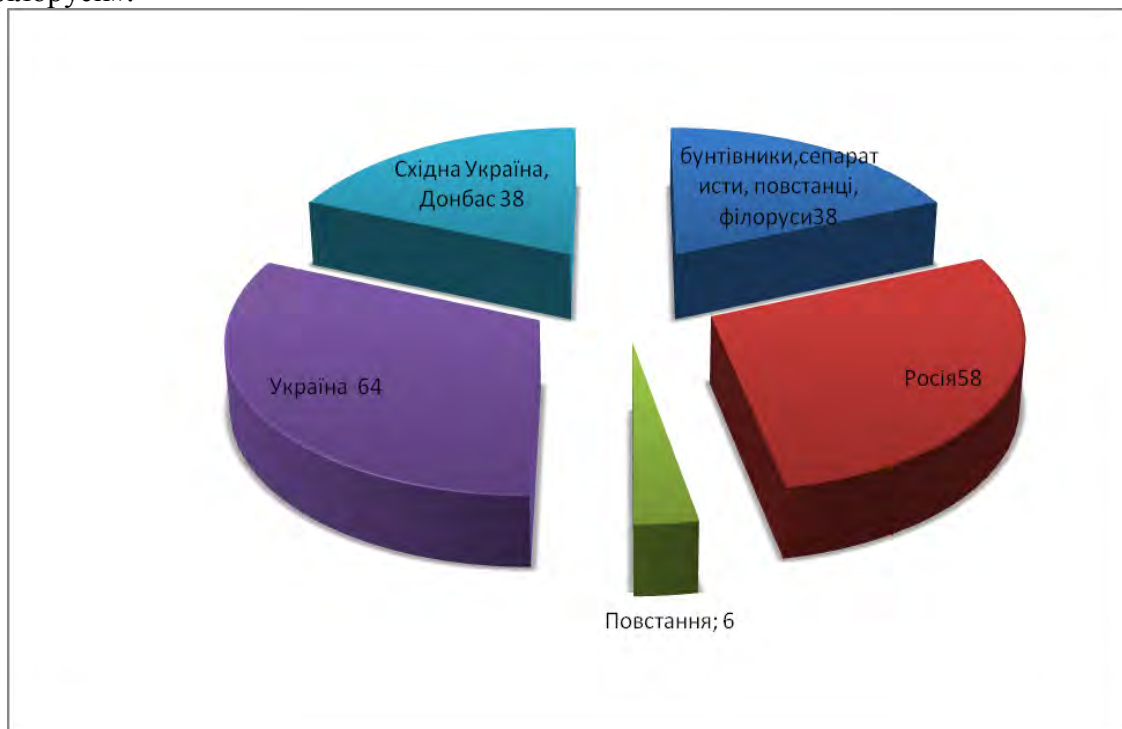

Рис. 2. Кількість повторень ключових слів у текстах статей «Кор'єре делла сера».

Висновки:

Початкові етапи конфлікту на Донбасі регулярно відстежувалися італійськими виданнями, а кількість матеріалів з української тематики збільшувалась відповідно до найбільш резонансних подій, що відбувалися в Україні;

Безпосередньо в зоні конфлікту перебували лише окремі автори матеріалів з української тематики і лише в окремі періоди. При чому для «Ла Републіка» основним джерелом матеріалів про Україну був журналіст газети в Москві;

Газета «Ла Републіка» висвітлювала конфлікт з точки зору російської сторони, часто використовуючи меседжі й кліше російської пропаганди, «гучні» заголовки, елементи сенсаційності, зміщення акцентів, а також прийом «односторонньої перспективи», надаючи лише сепаратистську точку зору;

«Кор'єре делла сера» подавала більш збалансовану інформацію. Використовуючи також часом емоційно забарвлену лексику, видання все ж публікувала аналітичні матеріали з проблеми. При чому, на наш погляд, «Кор'єре делла сера» демонструвала не стільки більшу компліментарність до української сторони конфлікту, скільки неприйняття російської позиції, адже Росія на сторінках газети прямо називалася агресором. Наголошуючи на європейському виборі українського народу, видання натомість регулярно зазначало вплив олігархічних кіл на політику в країні, а також підкреслювало роль зовнішніх сил у протистоянні на Сході України.

Список використаної літератури

1. Baer G. Tre gradi di separazione [Electronic resource] / G. Baer // PaginaUno. — 2010. — № 18 (giugno-settembre). — Mode of access: <http://www.rivistapaginauno.it/Legami-stampa-industria-finanza.php>

2. Brera P. Accordo tra Kiev e i ribelli filorusi. Tregua e scambi di prigionieri [Electronic resource] / P. Brera. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/09/06/accordo-tra-kiev-e-i-ribelli-filo-russi-tregua-e-scambio-di-prigionieri02.html?ref=search>
3. Brera P. Kiev accusa la Russia: «Nuovo blitz con i tank violati i nostri confini» [Electronic resource] / P. Brera. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/08/26/kiev-accusa-la-russia-nuovo-blitz-con-i-tank-violati-i-nostri-confini12.html?ref=search>.
4. Brera P. L'est filorusso al voto. Merkel e Hollande: «Referendum illegale» [Electronic resource] / P. Brera. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/05/11/lest-filorusso-al-voto-merkel-e-hollande-referendum-illegale16.html?ref=search>
5. Brera P. L'inchiesta sul volo Mh17. Il Boeing è stato abbattuto da una pioggia di colpi [Electronic resource] / P. Brera. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/09/10/linchiesta-sul-volo-mh17-il-boeing-e-stato-abbattuto-da-una-pioggia-di-colpi1619.html?ref=search>
6. Brera P. Ucraina nel sangue. Poroshenko minaccia: «Ogni soldato ucciso a morte dieci ribelli» [Electronic resource] / P. Brera. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/07/12/ucraina-nel-sangue-poroshenko-minaccia-ogni-soldato-ucciso-a-morte-dieci-ribelli14.html?ref=search>
7. Brera P. Via libera alle sanzioni. Patto Usa Europa. Mosca: «Reagiremo» [Electronic resource] / P. Brera. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/09/12/via-libera-alle-sanzioni-patto-usa-europa-mosca-reagiremo20.html?ref=search>.
8. Gruppo Editoriale L'Espresso [Electronic resource] . — Mode of access: <http://www.gruppoespresso.it/it/governance/consiglio-di-amministrazione.html>.
9. Lombardozi N. «Questa stretta di mano non piace ai russi» [Electronic resource] / N. Lombardozi. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/06/07/quella-stretta-di-mano-non-piace-ai-russi16.html?ref=search>.
10. Lombardozi N. «Sì a militari non russi». Così Putin lancia la sua legione straniera [Electronic resource] / N. Lombardozi. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2015/01/05/si-a-militari-non-russi-cosi-putin-lancia-la-sua-legione-straniera14.html?ref=search>.
11. Lombardozi N. Battaglia a Donetsk, colpito un asilo [Electronic resource] / N. Lombardozi. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/08/20/battaglia-a-donetsk-colpito-un-asilo1814.html?ref=search>.
12. Lombardozi N. Fuoco sui filorusi. Kiev viola la tregua e bombarda Donetsk [Electronic resource] / N. Lombardozi. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/10/03/fuoco-sui-filorussi-kiev-viola-la-tregua-e-bombarda-donetsk23.html?ref=search>.
13. Lombardozi N. L'est ribelle vota e sfida Kiev. Mogherini: «Ostacolo alla pace» [Electronic resource] / N. Lombardozi. — Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/11/03/lest-ribelle-vota-e-sfida-kiev-mogherini-ostacolo-alla-pace3916.html?ref=search>.
14. Lombardozi N. Nel covo dei nazionalisti che si preparano alle urne. «Per noi la guerra continua» [Electronic resource] / N. Lombardozi. — Mode of access : <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/10/26/nel-covo-dei-nazionalisti-che-si-preparano-alle-urne-per-noi-la-guerra-continua17.html?ref=search>.

15. Lombardozi N. Poroshenko e Jatsenjuk è sfida all'ultimo voto. Donetsk sotto le bombe [Electronic resource] / N. Lombardozi. – Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/10/28/poroshenko-e-jatsenjuk-e-sfida-allultimo-voto-donetsk-sotto-le-bombe17.html?ref=search>

16. Lombardozi N. Rublo ai minimi storici crolla la borsa di Mosca. E il Cremlino accusa: «Complotto americano» [Electronic resource] / N. Lombardozi. . – Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/12/09/rublo-ai-minimi-storici-crolla-la-borsa-di-mosca-e-il-cremlino-accusa-complotto-americano19.html?ref=search>

17. Putin: «Stop al referendum separatista» [Electronic resource. – Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/05/08/putin-stop-al-referendum-separatista16.html?ref=search>

18. RCS media group : Organi Societari [Electronic resource]. . – Mode of access: <http://www.rcsmediagroup.it/wps/portal/mg/corporategovernance/organisocietari?language=it>

19. Referendum, no dei filo-russi a Putin [Electronic resource]. . – Mode of access: <http://ricerca.repubblica.it/repubblica/archivio/repubblica/2014/05/09/referendum-no-dei-filo-russi-a-putin20.html?ref=search>

20. Romano S. I troppi stati ucraini di una lunga storia europea [Electronic resource] / S. Romano. – Mode of access: http://www.corriere.it/lettere-al-corriere/14_settembre_09/-I-TROPPI-STATI-UCRAINI-DI-UNA-LUNGA-STORIA-EUROPEA_24ab9712-37e1-11e4-876b-2f897d4bd66b.shtml

21. Romano S. Le economie dell'Ucraina. Il futuro di un Paese diviso [Electronic resource] / S. Romano. – Mode of access: http://www.corriere.it/lettere-al-corriere/14_aprile_15/LE-ECONOMIE-DELL-UCRAINA-IL-FUTURO-DI-UN-PAESE-DIVISO_1d35668e-c45f-11e3-9713-8cc973aa686e.shtml

22. Sarcina G. Est Ucraina: nuove occupazioni filorusse, disordini e spari [Electronic resource] / G.Sarcina. . – Mode of access: http://www.corriere.it/esteri/14_aprile_12/si-infiamma-confine-est-dell-ucraina-disordini-spari-1315b168-c270-11e3-824b-3cba74d163d1.shtml.

23. Sarcina G. Kiev, nazionalisti e compromesso difficile con Putin [Electronic resource] / G. Sarcina. . – Mode of access: <http://www.tracce.it/detail.asp?c=1&p=1&id=44112>.

24. Sarcina G. Oligarchi, falchi, eroi di Guerre stellari: L'ucraina «divisa» vota [Electronic resource] / G. Sarcina. – Mode of access: http://www.corriere.it/esteri/14_ottobre_26/oligarchi-falchi-eroi-guerre-stellari-l-ucraina-divisa-vota-87a5c3f0-5ce5-11e4-abb7-a57e9a83d7e3_preview.shtml?reason=unauthenticated&cat=1&cid=MnQvaH7N&pids=FR&origin=http%3A%2F%2Fwww.corriere.it%2Festeri%2F14_ottobre_26%2Foligarchi-falchi-eroi-guerre-stellari-l-ucraina-divisa-vota-87a5c3f0-5ce5-11e4-abb7-a57e9a83d7e3.shtml.

25. Sarcina G. Ucraina. Gli osservatori Osce rapiti. «Siamo ospiti, non prigionieri» [Electronic resource] / G. Sarcina. – Mode of access: http://www.corriere.it/esteri/14_aprile_27/ocse-missione-liberare-otto-osservatori-rapiti-filorussi-49230b04-cdef-11e3-b063-6dd286e8e91c.shtml.

26. Venturini F. Non costruite altro muro [Electronic resource] / F. Venturini. – Mode of access: http://www.corriere.it/editoriali/14_settembre_04/non-costruite-altro-muro-a9311f0c-33f4-11e4-a3ec-50d128513f28.shtml.

27. Venturini F. Un inedito doppio fronte [Electronic resource] / F. Venturini. – Mode of access: http://www.corriere.it/esteri/14_settembre_06/inedito-doppio-fronte-aa533a36-3585-11e4-bdcf-fc2cde10119c.shtml.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2016 р.

S. Pakhomenko, H. Rudnitska

CONFLICT IN THE DONBASS IN THE MIRROR OF ITALIAN MEDIA

The article clarifies the features of the coverage of initial stages of the conflict in the Donbass on the pages of the most influential Italian socio-political newspapers "La Repubblica" and "Corriere della sera". Online versions of the newspapers were taken into account.

The most popular topics were grouped in several subject blocks: 1) causes, nature, course of the conflict, especially the most resonance events – May tragedies in Odessa and Mariupol, shooting down Malaysian Airlines Boeing, defense of Donetsk airport ecc.; 2) elections in Ukraine and separatist republics; 3) issues of sanctions applied to Russia; 4) attempts of the international resolution of the conflict.

The initial stages of the conflict in the Donbass were regularly monitored by Italian newspapers and the number of articles on Ukrainian subjects increased with the most significant events taking place in Ukraine. Only several journalists of the newspapers taken under our consideration were present in the conflict zone in certain periods. For "La Repubblica" the primary source of information about Ukraine was their journalist in Moscow.

Centre-left newspaper "La Repubblica" interpreted the conflict from the Russian stand point, often using the messages and the clichés of Russian propaganda, "loud" headlines, elements of the sensations, shift of the accents, and the method of "one-sided perspective", providing only a separatist point of view. "Corriere della sera" gave more balanced information, sometimes using emotive language. But the newspaper published the analytical materials about the problem.

Moreover, according to our point of view, "Corriere della Sera" demonstrated not only greater complementarity to Ukrainian part of the conflict as more rejection of Russia's position, because in the newspaper Russia was directly called an aggressor. Focusing on the European choice of Ukrainian people, the newspaper noted the influence of the oligarchic circles on politics in the country and emphasized the role of external forces in the confrontation in Eastern Ukraine.

Key words: *media, Italy, Donbass, conflict, newspapers, La Repubblica, Corriere della Sera*

УДК 321.74(477)

Н.П. Пашина

ДЕМОКРАТИЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ ТА СПЕЦИФІКА

На основі концептуального аналізу демократичної консолідації суспільства, представленому в роботах Ф. Шміттєра, А. Пшеворського, А. Шедлера, Х. Лінца, А. Степана, Г. О'Доннела, Д. Растоу, С. Валензуєла, Л. Даймонда, Р. Даля, С. Хантінгтона, Дж. Прідхема та ін., сформульовані універсальні виміри консолідованої демократії, які включають в себе конституційний порядок, політичний порядок, визнання більшістю громадян демократичних інститутів та процедур, ціннісно-культурне єднання соціуму навкруги демократичних принципів.

Ключові слова: *демократичний режим, демократична консолідація суспільства, демократичні процедури і інститути, «якість демократії», демократичні цінності.*

Аналіз історичного розвитку людства доводить, що різні політичні режими пропонували та реалізовували власні зразки консолідації – від тотального контролю та

заперечення будь-якої самостійності думок – до плюралізму та свободи ціннісного самовизначення громадян. У цьому контексті особливої ваги набуває проблематика консолідації суспільства в умовах демократичного правління, аналіз методів та засобів створення міцної стабільної держави не за рахунок безальтернативного примусу, а за рахунок вільного вибору та внутрішнього переконання і практичного підтвердження вірності саме демократичній ідентифікації.

Досвід політичного розвитку у XXI столітті доводить, що досягнення стабільної демократії виступає завданням настільки ж складним, як і її встановлення. У зв'язку з цим сформувалася актуальна потреба наукового дослідження чинників стабілізації нових демократичних режимів, що і знайшло своє відображення в концепті «демократична консолідація».

Проблеми демократичної консолідації, її теоретичні та прикладні аспекти викладені у працях зарубіжних та вітчизняних учених, зокрема С. Горобчишиної, Л. Даймонда, Р. Даля, Г. О'Доннела, Х. Лінца, О. Новакової, Дж. Прідхема, А. Пшеворського, Д. Растоу, А. Степана, С. Телешуна, Ю. Тищенко, С. Хантінгтона, А. Шедлера, Л. Шимченко, Ф. Шміттера та ін. Але ця проблематика є настільки складна, що потребує постійного аналізу та моніторингу.

Метою статті є концептуальний аналіз сутності та специфіки демократичної консолідації суспільства.

Консолідація – це процес, спрямований на внутрішню стабілізацію тієї чи іншої системи шляхом утвердження певних правил взаємодії в її межах, а також забезпечення стійкості цієї системи у разі впливу антисистемних або позасистемних факторів. Відповідно політичний вимір цього процесу передбачає орієнтацію на сферу політичної взаємодії, організовану як система.

Спочатку поняття «демократична консолідація» використовувалося для характеристики проблем забезпечення міцності нових демократій, збільшення тривалості їх життя, створення у них імунітету щодо загрози повернення в колишній авторитарний стан, створення бар'єрів проти можливих «зворотніх хвиль». До змісту цього поняття включалися такі різнопланові положення, як масова легітимізація режиму, поширення демократичних цінностей, нейтралізація антисистемних акторів, забезпечення верховенства правового закону, партійне будівництво, стабілізація електоральних правил, децентралізація влади, використання механізмів прямої демократії, судова реформа, підтримка бідних прошарків суспільства та економічна стабілізація.

Усвідомлюючи значну актуальність питань політичної ідентифікації громадян, особливо в умовах руйнування традиційних цінностей і створення нових орієнтирів розвитку, багато науковців приділяли свою увагу питанням визначення та аналізу феномену консолідації демократії саме у такому контексті. Так, Ф. Шміттер в своїх роботах пропонував таке формулювання: «Консолідацію демократії можна визначити як процес, коли епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва та конкуренції, міцно засвоєні, постійно діючі і такі, що добровільно приймаються тими особами і колективами (тобто політиками та громадянами), що беруть участь в демократичному управлінні. При консолідації демократичного режиму відбувається інституціоналізація невизначеності деяких ролей і областей політичного життя, але одночасно громадяни одержують упевненість, що боротьба за державні пости і/або вплив буде чесною і не вийде за межі передбаченого набору варіантів. ... суть дилеми консолідації пов'язана з формуванням інституційної структури, з якою могли б погодитися політики і яку готові підтримати громадяни» [1]. Таким чином, тут головним інструментом демократичної консолідації суспільства виступає визначення чітких

правил гри та формальна і неформальна інституціоналізації провідних ролей та процедур політичного життя.

Широко відомі дефініції консолідації демократії в своїй книзі «Демократія і ринок» (1991 р.) запропонував А. Пшеворський. Він, як і Ф. Шміттер, підкреслює значення інституціоналізації політичних відносин, чітко визначення загальних правил взаємодії політичних сил: «Демократія консолідована, коли за даних політичних і економічних умов певна система інститутів стає єдиною соціальною грою в місті, коли ніхто і не думає про те, щоб діяти поза демократичними інститутами, коли все, чого хочуть ті, що програли, – це спробувати зіграти ще раз у рамках тих самих інститутів, при яких вони щойно програли» [2, с. 72, 47].

Австрійський політолог А. Шедлер у статті «Що таке демократична консолідація» намагається відповісти на питання, у чому причина прихильності населення до демократії. Вчений наголошує, що відповідь на це запитання є одним з найважливіших (і одним з найважчих) аналітичних завдань, які треба розв'язати, щоб зрозуміти процес зміцнення демократії. Підтримка демократії не дуже тісно пов'язана зі сприйняттям її ефективності як системи або з задоволеністю її новими здобутками. Але критерії ефективності та задоволеності здебільшого беруть до уваги (або ж їх інтерпретують так, що вони беруться до уваги) дії системи, спрямовані на подолання економічних проблем і проблем соціальної політики. Дедалі більше свідчень із багатьох країн і регіонів дають змогу стверджувати, що, формуючи погляди на легітимність режиму, громадяни незалежно – й набагато суворіше – оцінюють політичні досягнення системи, зокрема міру, якою вона дотримується своїх обіцянок свободи і демократії [3].

До активного обговорення та наукового аналізу визначеної проблематики наприкінці ХХ сторіччя залучилися також Х. Лінц та А. Степан, які у 1996 році опублікували статтю «В напрямку консолідованих демократій» [4], а потім і книгу «Проблеми демократичного переходу і консолідації: Південна Європа, Південна Америка та посткомуністична Європа» [5]. В них автори детально виклали свої теоретичні погляди на сутність демократичної консолідації та підкреслили надзвичайну актуальність цих питань. Зокрема, вони підтримують позицію А. Пшеворського і наголошують, що під консолідованою демократією розуміється політична ситуація, в якій, відповідно до формули, демократія стала єдиною грою в місті [6, с. 5].

Пояснюючи це загальне визначення, Х. Лінц та А. Степан аналізують різні виміри консолідації. Так, у територіальному вимірі демократичний режим є консолідованою поведінкою, коли ніякі значущі національні, соціальні, економічні, політичні або ж інституційні актори не витрачають значних ресурсів у прагненні досягти своїх цілей, створюючи недемократичний режим або звертаючись до насильства, або за зовнішнім втручанням, щоб відокремитися від держави.

У ціннісному вимірі демократична консолідація передумовлює таку ситуацію, коли переважна частина громадської думки дотримується віри у те, що демократичні процедури і інститути є найбільш відповідним шляхом управління колективним життям в такому суспільстві, як їхнє, і коли підтримка антисистемних альтернатив дуже незначна або ж більш менш ізольована від продемократичних сил.

Демократичний режим консолідований у конституційному вимірі, коли як урядові, так і неурядові сили на всій території країни підкоряються і привчаються до вирішення конфліктів в рамках специфічних законів, процедур і інститутів, санкціонованих новим демократичним процесом [7].

Докладний розгляд сутності, змісту та практичних індикаторів демократичної консолідації міститься в працях А. Шедлера. Він визначає три головні підходи до визначення даного феномену, що різняться і об'єктами спостережень, і причинно-наслідковими зв'язками, збудованими на основі різних рівнів зміцнення демократії.

Автор стверджує, що деякі дослідники зміцнення режиму оцінюють дії політичних гравців, інші – їхні погляди, ще інші – структурне середовище. Хоча поведінкові, світоглядні і структурні дані можна розуміти як оперативні індикатори, пов'язані з різними рівнями вимірювань, вони представляють водночас і різні рівні взаємозв'язків. Вони формують ланцюг причинності, окремі ланки якого обумовлюють одна одну: а) поведінка постає як найвагоміша причина стабільності режиму; б) погляди виступають мотивацією поведінки; в) структурні контексти – найголовніша причина формування і гравців, і поглядів [8].

На думку А. Шедлера, консолідація демократії – це передусім результат зусиль політичних гравців. Першим, і найголовнішим, припущенням у цій ієрархії причинних зв'язків є припущення, що, зрештою, саме політичні гравці забезпечують існування політичних інституцій. Це припущення можна вважати основоположним в дослідженнях зміцнення демократії: демократія – ані божественний дар, ані побічний наслідок соціальних чинників; демократія – це результат зусиль політичних гравців.

Науковець формулює так зване м'яке правило відкидання, яке прирівнює зміцнення демократії до відсутності антидемократичної поведінки: якщо політичні гравці здійснюють антидемократичні дії, демократія під загрозою. І навпаки, демократія знаходиться в безпеці, якщо всі причетні до неї гравці дотримуються головних правил демократичної гри. Саме це правило становить сутність популярного серед багатьох авторів феномену «формування демократичної поведінки» [9; 5, с. 5-6].

Важливим і актуальним для України є розгляд А. Шедлером так званих «нелінійних чинників демократичної консолідації». Так, наголошується, що кризи режиму вносять у життя демократії драматичні миті непевності. Якщо молода демократія постає перед суттєвою кризою, можна спостерігати три можливі результати: а) демократія зазнає краху; б) демократичний режим сповзає до моделі повторюваних криз, які ослаблюють державні структури і створюють ситуацію перманентної крихкості; в) демократичні гравці спмагаються успішно пережити кризу й надовго утвердити стійкість демократії. Інакше кажучи, кризи можуть доводити до краху, ослаблювати або стабілізувати. Кризи можуть бути руйнівними, а можуть дати й позитивні результати. За самим своїм визначенням кризи режиму провокують різке падіння віри у спроможність зберегти демократію. Та якщо демократичні сили зможуть вийти з заворушень як переможці, то вони відповідно зможуть перетворити антидемократичну загрозу у свідчення сили демократії.

Неоднозначність наслідків кризових станів відзначав також і Г. О'Доннел: «переживання «тяжких випробувань» свідчить про «істотне» або «достатне» зміцнення демократії в Південній Європі, натомість в інших частинах світу воно свідчить тільки про «ослаблення демократії» [10, с. 168].

У цілому соціальні розколи розглядаються як одна з основних перешкод на шляху консолідації демократії, проте загальне теоретичне обґрунтування або емпіричне дослідження ролі цього чинника детально не розроблене. Можна виділити декілька підходів у цьому аспекті:

По-перше, згідно з Д. Растроу, єдиною передумовою демократизації є існування національної єдності. Якщо соціальний розкол відбувається за національним критерієм, він цю передумову помітно послаблює. Вчений наголошує, що запропонована ним модель починається з єдиної основної умови - національної єдності. «З цього твердження не випливає нічого загадкового про Blut und Boden, кров і ґрунт, або про щоденні зобов'язання покори, про індивідуальну ідентичність у психоаналітичному розумінні або про велику політичну мету, до якої йдуть усі громадяни, – визначає Д. Растроу. Дане твердження означає тільки те, що величезна більшість громадян у

майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої політичної спільноти вони належать» [11, с. 594].

Роль інших соціальних розколів Д. Растоу вважає не визначальною. Так, він пише: «Виділення національної єдності як єдиної основної умови зумовлює, що немає потреби ні в якому мінімальному рівні економічного розвитку чи соціальної диференціації як передумови демократії. Ці соціально-економічні чинники входять у модель тільки опосередковано як одна з кількох альтернативних основ для національної єдності або заданого конфлікту» [12].

По-друге, згідно з Г. О'Доннеллом, стратегічними завданнями, необхідними для консолідації демократії, є зміцнення демократичного табору, нейтралізація опонентів демократичного режиму та інтеграція поміркованих сил. Потенційно соціальні розколи можуть загрожувати усім стратегіям, пов'язаним з інтеграцією, які спираються на залучення, а не виключення. Наприклад, серйозний розкол може розділяти представників продемократичних сил, або відділяти їх від нейтральних груп. З іншого боку, гіпотетично можлива ситуація, за якою лінія великого соціального розколу пройде між демократичними та нейтральними силами з одного боку, і антидемократичними – з іншого [13].

При аналізі консолідації демократії необхідно також враховувати світоглядні засади цього процесу. А. Шедлер наголошує, що демократія, як і будь-яка інша гра, вимагає дотримуватись її правил. А гравці, що грають в авторитарні ігри, можуть зберігати демократичний фасад режиму. Недостатньо перевіряти поверхові ознаки демократичної політики, шукаючи формальних ознак девіантної поведінки, треба досліджувати політичні погляди та уподобання, щоб з'ясувати, чи нормативна, стратегічна або когнітивна раціональність гравців відповідає вимогам стабільності демократичного врядування [14].

Для зміцнення демократії чимало вчених вимагають утвердження загальнопоширеного демократичного консенсусу, коли «всі політично важливі групи ... дотримуються демократичних правил гри» [15, с. 7], «ніхто з важливих національних, соціальних, економічних, політичних та інституційних гравців не витрачає значних ресурсів, намагаючись досягти своїх цілей завдяки створенню недемократичного режиму» [16, с. 6], «ніхто з важливих колективних гравців не сумнівається в легітимності демократичних інституцій» [17, с. 67] і «ніхто не може уявити собі дій за межами демократичних інституцій» [18, с. 26].

Звичайно, заклик до демократичного єднання має значення, чи то на основі спільних правил, чи то на основі зближення інтересів. Стратегічна взаємодія між протилежними гравцями завжди зумовлює певний мінімальний ступінь невизначеності, а зміцнення режиму, зрештою, мало б створити віру в майбутнє демократії, зводячи невизначеність щодо подальшого існування демократії до мінімального рівня. Та навіть якщо зміцнення демократії як кінцевий стан може залежати від припинення стратегічної конфронтації між приятелями і ворогами демократії, шлях до безперечного панування демократів, тобто консолідації як процесу, цілком може залежати від стратегічної взаємодії між демократами і антидемократами.

Саме такого підходу до аналізу зміцнення демократії дотримується і Г. О'Доннелл, визначаючи контури «стратегічного погляду» на зміцнення демократії. Зміцнення демократичних режимів, стверджував він, вимагає, щоб розважливі продемократичні гравці спромоглися зміцнити свій власний табір, водночас нейтралізуючи своїх антидемократичних суперників та інтегруючи нейтральні групи. Чилійський соціолог С. Валензуела в опублікованій наприкінці 1980-х років статті «Демократична консолідація в постперехідних умовах: поняття, процес та підсилюючі умови» фактично ототожнював консолідацію демократії та стабільність демократичного режиму. На його думку,

формування усталеної демократії є завданням так званого «другого переходу» в межах процесів поставторитарної трансформації [19].

Трактуючи проблеми консолідації суспільства, як окремого масштабного завдання, Г. О'Доннелл наголошує, що країни, в яких започатковано демократичні реформи часто зупиняються на формально-інституціональній стадії і потребують нового етапу якісних перетворень для створення консолідованого демократичного режиму політичної влади. Сутність цього етапу або «другого переходу» Г. О'Доннелл визначав наступним чином [20]:

1. Прихід до влади демократично обраного уряду відкриває шлях для «другого переходу», який часто буває більш тривалим і складним у порівнянні з першим переходом від авторитарного правління.

2. Передбачається, що «другий перехід» – це перехід від демократично обраного уряду до інституційно зміцненого демократичного режиму.

3. Однак немає гарантій, що «другий перехід» буде мати місце. Нові демократії можуть регресувати до авторитарного правління або залишатися у вразливій і невизначеній ситуації. Подібна ситуація може стійко зберігатися, блокуючи шлях до інституційних форм демократії.

4. Найважливішим фактором, що визначає успішність «другого переходу», є створення ряду інститутів, які стають островами прийняття рішень серед течій політичної влади.

5. Для досягнення подібного успіху необхідно, щоб політика уряду і політична стратегія різних агентів передбачали визнання загальної і рівної зацікавленості у створенні демократичних інститутів. Для країн, що досягли такого успіху, характерно створення впливової коаліції, що користується широкою підтримкою лідерів, які прагнуть до створення і зміцнення демократичних політичних інститутів. Ці інститути, в свою чергу, сприяють вирішенню соціально-економічних проблем, успадкованих від авторитарного режиму.

Існує розповсюджений консенсус щодо визнання політичної культури (особливо показників легітимності або підтримки демократичного режиму) провідним фактором зміцнення демократії. Визначною роботою у цьому напрямку, стала книга Л. Даймонда «Розвиток демократії: в напрямку консолідації» (1999 р.). Її автор пише, що консолідацію демократії можна зрозуміти тільки через зрушення в політичній культурі [21, с. 882-942]. Його визначення консолідації наступне: «Консолідація вимагає більшого, ніж прихильність до демократії взагалі, що демократія в принципі є кращою формою правління. Щоб демократія була консолідованою, еліти, організації і масова публіка повинні вірити, що політична система, яку вони фактично мають в країні, заслуговує на слухняність та захист. Ця стійка легітимність припускає нормативну і поведінкову прихильність, що розділяється всіма, специфічним правилам і практикам конституційної системи країни. Тільки тоді, коли підтримка демократії стає внутрішньо притаманною більшості населення й незалежною від жодних умов, демократію можна вважати як консолідовану й безпечну [22, с. 892].

Взаємозв'язок між державними інституціями та громадянською сферою у процесі консолідації демократії також актуалізується в теорії Л. Даймонда. Зокрема, визначається співвідношення між темпами консолідації демократії та функціонуванням громадянського суспільства: «...чим більш активне, плюралістичне, ресурсомістке, інституціоналізоване та демократичне громадянське суспільство... тим більш ймовірно, що демократія виникне та закріпиться» [23, с. 894]. Позитивний вплив громадянського суспільства на консолідацію демократії полягає у тому, що воно:

- 1) стабілізує очікування соціальних груп, надаючи правлячим елітам більш узагальнену та достовірну інформацію, яку вони можуть використати в процесі управління;
- 2) прищеплює громадянські цінності, які є сприятливими для демократичного процесу;
- 3) забезпечує суспільним групам та індивідам канали самовираження та ідентифікації, що сприяє їх більш ефективному використанню політичних інститутів;
- 4) регулює поведінку своїх членів, частково полегшуючи тим самим процес управління для влади;
- 5) представляє собою джерело потенційного опору політичним зловживанням або узурпації влади.

Проблема демократичної консолідації має не лише внутрішні, але й зовнішні впливи. Як слушно зауважив Р. Даль, доля країни ніколи не знаходиться повністю в руках її народу [24, с. 128]. Однак впливи міжнародного середовища на політичний режим конкретної країни можуть бути різними з точки зору сили, характеру, каналів і, зрештою, наслідків.

Одним із перших підкреслив роль міжнародного впливу для консолідації демократичних режимів С. Хантінгтон. Він писав: «Імовірно, зовнішнє середовище, сприятливе для демократії, буде сприятливим і для її консолідації» [25, с. 294]. Дещо конкретизуючи цю тезу, він указував, що під зовнішнім середовищем маються на увазі іноземні уряди та інші актори, які і самі є демократичними, схвалюють існування демократичних режимів в інших країнах, мають тісні відносини з тією або іншою країною, яка нещодавно демократизувалась, і здатні на неї впливати. Провівши приблизні емпіричні розрахунки, базовані на суб'єктивних оцінках сприятливості для консолідації демократії в тій або іншій країні міжнародного середовища, він дійшов висновку, що подібний вплив існує.

Найбільшу увагу проблематиці ролі міжнародного середовища для консолідації демократії присвятив Дж. Прідхем. Відповідно до Прідхема, поняття міжнародний контекст відноситься до різноманіття зовнішніх акторів – міжнародних організацій, іноземних урядів, міжнаціональних недержавних акторів, а також менш конкретних зовнішніх впливів [26, с. 171]. Вплив може відбуватись на багатьох рівнях – символічному або історичному, державному або урядовому, різних посередницьких або елітних структур, а також масовому або культурному рівні [27, с. 202].

Сьогодні питання демократичної якості представляються набагато більш актуальними в повсякденній політиці, ніж питання демократичного виживання. З цієї точки зору, консолідація демократії передбачає щось більше, ніж інституціоналізацію базових демократичних правил. Вона вимагає затвердження специфічних правил та організацій демократії. Інакше кажучи, ця концепція консолідації переносить увагу з процедурного мінімуму, який визначає демократичні режими, на конкретні правила та організації, що визначають різні форми демократії. Таким чином, демократична консолідація стає синонімом «будівництва інститутів». Це передбачає конструювання всіх тих великих організацій, які утворюють типову інфраструктуру сучасних ліберальних демократій: партії та партійні системи, законодавчі органи, державну бюрократію, судові системи і системи узгодження інтересів.

Поняття «якість демократії» можна інтерпретувати наступним чином: 1) якість демократії постає як ступінь актуалізації поліархією свого потенціалу як політичного режиму; 2) якість демократії пов'язана з процесом демократизації: чим вище ступінь демократизації в країнах, тим вище відповідно якість демократії в них; 3) якість демократії пов'язана з демократичним представництвом, відповідальністю уряду і також

постає як сума ряду якостей: якість держави + якість політичного режиму + якість життя + якість суспільства.

Проведений сутнісний аналіз наукового сприйняття феномену демократичної консолідації дозволяє виділити декілька підходів, сформульованих західними науковцями:

1) підхід, що пов'язує демократичну консолідацію з готовністю та здатністю політичних акторів діяти в межах демократичних правил;

2) підхід, прибічники якого основну увагу приділяють таким показникам демократичної консолідації як конституціоналізація влади, виборчий процес та роль партій як механізму заміщення;

3) підхід, що орієнтується на ступінь інституціоналізації та її відповідність розвитку громадянської активності. Таким чином, досліджується інституціональний дизайн, взаємовідношення та взаємодія форм правління та державного устрою, вплив партійних систем на консолідацію демократії;

4) ціннісно-культурний підхід, що пов'язаний з легітимацією нових демократичних інститутів за допомогою політичної культури та свідомості.

Певне поєднання цих підходів та подальший розвиток концептуалізації проблеми демократичної консолідації міститься в дослідженні Х. Лінца та А. Степана. Названі вчені доходять висновку, що зміст демократичної консолідації складається з глибинних перетворень на поведінковому, ціннісному та конституційному рівнях. Робиться наголос також на рівні політичної репрезентації, тобто наявності інтегрованої партійної системи та системи взаємодіючих груп інтересів у міжнародному середовищі, економічних відносин та регіональній інтеграції.

На думку американських політологів, про досягнення консолідації можна говорити за наявності наступних умов:

1) в суспільстві відсутні впливові політичні групи, що прагнуть підірвати демократичний режим та цілісність держави;

2) демократичні процедури, правила та норми сприймаються суспільством як найбільш придатні та ефективні механізми регулювання суспільного життя;

3) суспільні конфлікти вирішуються із використанням законних процедур та інститутів, що створенні демократичним процесом [28].

Сучасні науковці демократичну консолідацію визначають як якісне перетворення політичної системи держави у цілісну та стабільну сферу взаємодії, об'єднану навколо демократичних цінностей. Аналіз наукових робіт, присвячених цій тематиці, дозволяє сформулювати три ключові підходи.

По-перше, за допомогою аналізованого терміну позначають процес еволюції політичної системи держави від авторитаризму до демократії.

По-друге, цей термін використовують для позначення стану, якого досягла політична система в результаті цілеспрямованого руху до утвердження демократичних основ урядування.

По-третє, демократична консолідація передбачає певну якість урядування, що відповідає не лише специфічним процедурним вимогам, а й «духу демократії» – сукупності принципів організації політичної системи, а також цінностей, які забезпечують визнання її ефективності всіма учасниками політичного процесу (від пересічних громадян – до найвищих посадовців) [29].

Найбільш вагомими та актуальними видаються такі аспекти розуміння консолідації демократії: 1) формальна та неформальна (традиціоналістська) інституціоналізація демократичних принципів на рівні політичної системи та громадянського суспільства; 2) стабільний політичний режим з широкими гарантіями прав усіх політичних гравців, заперечення нелегітимних шляхів досягнення та реалізації влади; 3) конституційний

порядок демократичного зразку, який ґрунтується виключно на верховенстві правового закону. Досягти такого стану в державі можливо лише за умови інституційного закріплення норм та принципів демократії; 4) засвоєння демократичних цінностей на рівні широкої громадськості, що проявляється у функціонуванні автономного від владного апарату громадянського суспільства.

Таким чином, спираючись на наведені вище тлумачення сутності демократичної консолідації, можна зробити висновок, що більшість авторів дотримується інструментального бачення цього феномену. Наголошуючи, що демократична консолідація є результатом історичного розвитку політичного життя держави, науковці підкреслюють ключову роль демократичних інститутів, таких як вільні періодичні вибори, стабільна партійна система, принципи балансу влад та верховенства правового закону тощо.

Можна виділити кілька усталених визначень, що в комплексі розкривають зміст демократичної консолідації суспільства, а саме:

досягнення політичним режимом стану, в якому жодна впливова політична сила (наприклад, партія чи організація) не обговорюють відмінних від демократичних способів отримання влади;

цілеспрямована робота по конструюванню та утвердженню демократичних інститутів у суспільстві; постійні зусилля влади та опозиції щодо поширення в суспільстві поваги до демократичних правил гри;

визнане та усталене переконання в ефективності демократії та її процедур на елітарному та масовому рівнях, що обумовлює зменшення ступеня невпевненості в демократії.

Список використаної літератури

1. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. — 1996. — № 5. — С. 16–27 ; Shmitter F. Razmyshleniya o grazhdanskom obshchestve i konsolidatsii demokratii / F. Shmitter // Polis. — 1996. — № 5. — S. 16–27.

2. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке, пер. с англ. / А. Пшеворский ; под ред. В. А. Бажанова. — Москва : РОССПЭН, 1999. — 320 с. ; Pshevorskiy A. Demokratiya i rynok. Politicheskie i ekonomicheskie reformy v Vostochnoy Yevrope i Latinskoy Amerike, per. s angl. / A. Pshevorskiy ; pod red. V. A. Bazhanova. — Moskva : ROSSPEN, 1999. — 320 s.

3. Schedler A. What is Democratic Consolidation? / A. Schedler // Journal of Democracy. — 1998. — V. 9:2 — P. 91–107.

4. Hobsbawm E. Inventing Traditions / E. Hobsbawm // The Invention of Tradition / Ed. by E. Hobsbawm and R. Te-rence. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. — P. 1–14.

5. Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. — Baltimore and London : Johns Hopkins University Press, 1996. — 480 p.

6. Там само; Tam samo.

7. Там само; Tam samo.

8. Schedler A. What is Democratic Consolidation? / A. Schedler // Journal of Democracy. — 1998. — V. 9:2 — P. 91–107.

9. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. Diamond. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999. — 362 p.

10. O'Donnell G. Illusions and Conceptual Flaws / G. O'Donnell // Journal of Democracy. — 1996. — V. 7. — № 4.

11. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. — Київ : Смолоскіп, 2005. — С. 583–604 ; Rastou D. A. Perekhody do demokratii: sproba stvorennia dynamichnoi modeli / D. A. Rastou // Demokratiiia : antolohiia / uporiad. O. Protsenko. — Kyiv : Smoloskip, 2005. — S. 583–604.
12. Там само; Там само.
13. О'Доннелл Г. Делегативная демократия [Электронный ресурс] / Г. О'Доннелл. — Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/donn_del.php ; O'Donnell G. Delegativnaya demokratiya [Elektronnyy resurs] / G. O'Donnell. — Rezhim dostupa : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/donn_del.php.
14. Schedler A. Concepts of Democratic Consolidation [Elektronnij resurs] / A. Schedler. — Rezhim dustup a: <http://168.96.200.17/ar/libros/lasa97/schedler.pd>.
15. Gunther R. Introduction / R. Gunther // Gunther R The Politics of Democratic Consolidation / R. Gunther, P. N. Diamandouros, H.-J. Puhle. - Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1995. — 576 p.
16. Linz J. Указана праця ; Linz J. Vkazana pratsja.
17. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation / L. Diamond. — Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1999. — 362 p.
18. Pshevorskij A. Указана праця ; Pshevorskij A Vkazana pratsja.
19. Valenzuela J. S. Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions [Electronic resource] / J.S. Valenzuela // Kellogg Institute Working Paper (December 1990). — Mode of access : <http://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/150.pdf>.
20. O'Donnel G. Указана праця; O'Donnel G. Vkazana pratsja.
21. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. — Київ : Смолоскіп, 2005. — XXVIII. — 1108 с ; Daimond L. Konsolidatsiia demokratii i politychna kultura / L. Daimond // Demokratiiia : antolohiia / uporiad. O. Protsenko. — Kyiv : Smoloskip, 2005. — XXVIII. — 1108 s.
22. Там само; Там само.
23. Там само; Там само.
24. Даль Р. А. Полиархия. Участь у политическому житті та оппозиция / Р. А. Даль ; пер. з англ. О. Д. Білогорський. — Харків : Каравела, 2002. — 216 с. ; Dal R. A. Poliarkhiia. Uchast u politychnomu zhytti ta opozytsiia / R. A. Dal ; per. z anhl. O. D. Bilohorskyi. — Kharkiv : Karavela, 2002. — 216 s.
25. Хантингтон С. Третья Волна: демократизация на исходе 20 века / С. Хантингтон. — Москва : РОССПЭН, 2003. — 368 с. ; Khantington S. Tretya Volna: demokratizatsiya na iskhode 20 veka / S. Khantington. — Moskva : ROSSPEN, 2003. — 368 s.
26. Pridham G. The International Context of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective / G. Pridham // Gunther R. The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective / R. Gunther, N.P. Diamandouros, H.-J. Puhle (eds). — Baltimore and London : Johns Hopkins University Press, 1995. — P. 166–203.
27. Там само; Там само.
28. Linz J. Указана праця ; Linz J. Vkazana pratsja.
29. Когут І. О. Конституція для демократичної консолідації (роздуми про конституційний процес у теорії та в Україні) / І. О. Когут, О. Д. Чабаненко // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 2. — С. 124–134 ; Kohut I. O. Konstytutsiia dlia demokratychnoi

konsolidatsii (rozdumy pro konstytutsiinyi protses u teorii ta v Ukraini) / I. O. Kohut, O. D. Chabanenko // Stratehichni priorityty. — 2008. — № 2. — S. 124–134.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2016 р.

N. Pashina

DEMOCRATIC CONSOLIDATION OF THE SOCIETY: ESSENCE AND SPECIFIC FEATURES

The article is mainly focused on the conceptual analysis of democratic consolidation of the society, highlighted in the works of Ph. Schmitter, A. Pshevorskiy, A. Schedler, J. Linz, A. Stepan, G. O'Donnell, D. Rustow, S. Valensuel, L. Dimond, R. Dahl, S. Huntington, G. Pridham and others.

The experience of the XXI century political development proves that the task of attainment of stable democracy is as complex as the task of its establishment. In connection with this an actual need for scientific investigation of the factors of stabilizing new democratic regimes has been formed reflected in the concept of “democratic consolidation”. It has been determined that consolidation is a process directed to the internal consolidation of any system by way of establishing definite rules of interaction within its borders as well as providing stability of this system in case of the influence of anti-system or extra-system factors. Accordingly the political measurement of this process envisages orientation towards the sphere of political interaction organized as a system.

In this work the parameters have been defined which can be used for measuring the level of democracy consolidation in the conditions of a real policy of states. On the ground of publications analysis dedicated to the problem of consolidated democracy certain normative conditions and rules have been suggested. The prerequisite of successful consolidation of democracy is its comprehensive legitimization – when the principal political actors (political elite and different groups of the society) believe that the political regime is the best of all possible variants. The wide normative and behavioral consensus must be predominant on the civil level of legitimization of constitutional system irrespective of its current effectiveness. Legitimization is conditioned by the interest of the ruling party, president or other subject of politics in inviolability of democratic rules and norms, which makes them self-sufficient and self-supporting in future.

Key words: *democratic regime, democratic consolidation of society, democratic procedures and institutes, “quality of democracy”, democratic values.*

С.В. Рум'янцева

ТИПОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ МЕДІА-ТЕХНОЛОГІЙ У КЛАСИЧНИХ ТА ГІБРИДНИХ ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМАХ

Аналізуються умови технологізації електорального процесу та впливу на створення нових медійних технологій. Пропонується типологія сучасних медіа-технологій, які використовуються у період проведення виборчого процесу в країнах класичної та перехідної демократії. Запропоновані нові типи класифікацій медіа-технологій, з огляду на їх використання у країнах перехідних демократій.

Ключові слова: *медіа-технології, перехідні демократії, гібридні демократичні режими, класифікація медійних технологій, електоральний процес.*

Сучасне суспільство є суспільством інформаційним. Воно відбиває нові вимоги для формування інформаційних соціокультурних, економічних та політичних ресурсів. Інформація є одним із найголовніших та цінніших ресурсів, а її доступність є важливим благом, на що звертали увагу багато зарубіжних та вітчизняних дослідників серед яких Д. Белл, Е. Гіденс, М. Кастельс, Р. Катц, М. Маклюен, У. Мартін, Й. Масуда, Ф. Махлуп, А. Минк, С. Нор, М. Порад, М. Постер, О. Тоффлер, В. Трапезников, А. Турен, Т. Умесао, Ю. Хабермас, Ю. Хаяші, та інші. Більшість вчених погоджуються з тим, що інформаційне суспільство є частиною постіндустріального. Воно пов'язане зі становленням домінування «четвертого» — інформаційного сектору економіки, що є логічним продовженням перших трьох: сільського господарства, промисловості та послуг. Так, У. Мартін вбачає в інформаційному суспільстві такий устрій, у якому якість життя та перспективи соціальних змін й економічного розвитку пропорційно залежить від інформації та її експлуатації. У такому суспільстві стандарти життя, форми праці і відпочинку, система освіти і ринок знаходяться під значним впливом досягнень в сфері інформації та знання [1, с. 117]. Сучасне трактування інформаційного суспільства може виражатися у його характеристиці, як суспільства, де виробництво та споживання інформації є найважливішим видом діяльності, сама інформація визнається найбільш значущим ресурсом, нові інформаційні та телекомунікаційні технології, техніка перетворюються на базові, а інформаційне середовище поряд із соціальним та екологічним – є новим середовищем проживання людини.

Серед характерних ознак, які відображають сутність інформаційного суспільства як явища та процесу його утворення є: формування глобального інформаційного простору; високий рівень інформаційних потреб усіх членів суспільства і фактичне їх задоволення для основної маси населення; вільний доступ кожного члена суспільства до інформації, який обмежений тільки інформаційною безпекою особистості, суспільних груп і всього суспільства; висока інформаційна культура; домінування нових технологічних укладів, що базуються на масовому використанні мережевих інформаційних технологій; провідна роль інформаційних ресурсів в забезпеченні сталого поступального розвитку суспільства; зростання ролі телекомунікаційної інфраструктури в системі суспільного виробництва і посилення тенденцій до спільного функціонування в економіці інформаційних і грошових потоків; фактичне задоволення потреб суспільства в інформаційних продуктах і послугах [2].

Зважаючи на всеохоплюючий характер впливу інформаційного суспільства ми маємо усі підстави стверджувати, що політична сфера функціонування держави, у тому числі електоральні процеси, не уникнули технологізації та інформатизації. Технології

глибоко проникають в усі сфери життя суспільства і їх вплив та функціонування дуже яскраво проявляється у політичному житті. Це помічається і в появі нових термінів, які прямо передбачають впровадження новітніх технологій, наприклад, «електронна демократія», «комунікаційна демократія», «політична комунікація», «електронне урядування» тощо. Науковець Г. Атаманчук стверджує, що навіть державне управління залежне та базується на знаннях та інформації [3, с. 79-80], пропонуючи прослідкувати за ланцюжком «інформація—знання—ресурси—ідеї—експертні оцінки—рішення та дії—результати».

Як зазначає українська дослідниця Т. Авксентьєва, в епоху інформаційного суспільства раціонально осмислений політичний процес поступається місцем задалегідь сконструйованому, віртуальному. Політичні рішення та дискусії, а також політична комунікація у сучасних політичних системах розвинутих країн світу відбувається не в первинній політичній площині, а через ЗМІ шляхом контролювання політичної реальності та віртуалізації політичного процесу. Завдяки засобам масової інформації, Інтернету, інформаційно-комунікаційним технологіям соціально-інформаційне поле політики зумовлюється кон'юктурними міркуваннями тих, хто володіє цими владними ресурсами, задаються правила, цінності й норми. Суспільній думці нав'язується та або інша інтерпретація подій, що відбуваються [4, с. 52-53].

Аналогічні тенденції розвитку та умови формування політичного середовища яскраво виражаються під час електоральних процесів. У виборчий період засобам масової комунікації відводиться велика, якщо не головна роль, яка поєднує окремі ролі оповісчувача, агітатора, інформатора і навіть маніпулятора свідомістю. Саме тому політичні процеси, їх перспективи та наслідки все частіше пов'язують із застосуванням мас-медіа та медіа-технологій, які прямо чи опосередковано стали предметом вивчення багатьох зарубіжних та вітчизняних учених.

Серед дослідників, які досліджували медіатизацію та політизацію інформаційних процесів необхідно згадати: Є. Андрунаса, Ж. Бодріяра, Дж. Брайнта, Р. Гакета, С. Гантінтона, М. Кастельса, К. Кроса, Н. Лумана, Р. Міллса, Е. Ноель-Нойман, І. Панарина, Т. Уайта, Р. Харріса, П. Шампаня, Г. Шиллера. Питання діяльності ЗМІ у практичному та теоретичному значенні були розглянуті у працях відомих українських науковців, таких як: М. Бабак, В. Бадрак, В. Бебик, О. Ваганова, І. Гаврада, Н. Гармаш, С. Демченко, О. Заславська, О. Зернецька, М. Карашук, А. Костирев, О. Мамонтова, І. Машенко, Ю. Мовчан, А. Москаленко, С. Онуфрив, Т. Петрив, О. Пронченко, А. Ручка, О. Семченко, О. Соснін, М. Томенко, В. Шкляр, Д. Яковлев.

Говорячи про «медіа» ми маємо на увазі способи та інструменти, які можуть і використовуються для передачі інформації чи певних даних. Приставка «мас-медіа» розширює передачу, зберігання інформації до одночасної трансляції широкому загалу людей [5]. Дослівно перекладаючи значення слова «медіа» з англійської, ми отримуємо: засіб, спосіб, посередник, проміжна ступінь. Маються на увазі засоби масової комунікації. Варто зауважити, що термін «засоби масової комунікації» (ЗМК) не тотожний поняттю «засоби масової інформації» (ЗМІ). У зміст ЗМК вкладається вся система існуючих комунікаційних процесів, у той час як ЗМІ включають лише традиційний набір медіа: телебачення, радіо та пресу. Метою ЗМК є встановлення інтерактивного зв'язку, а метою засобів масової інформації – лише донесення необхідних повідомлень [6].

Утім, як класичні ЗМІ, так і засоби масової комунікації слугують ресурсами для застосування медіа-технологій у політичному житті держави, зокрема в електоральному процесі. За десятиріччя постійного розвитку та удосконалення процесів проведення виборчих кампаній зародилися десятки медіа-технологій. Наразі, більша увага приділялася класифікаціям виборчих технологій і майже повністю залишався без уваги

розподіл медіа-технологій. Ми вважаємо, що класифікація останніх надасть змогу глибше зрозуміти сутність дефініції та сферу використання існуючих медіа-технологій. Окрім того, ми маємо на меті виокремити категорії медіа-технологій, які знаходять відображення та застосовуються у країнах перехідних демократичних режимів, або так званих гібридних режимах, демократіях «сірої зони». Вони мають свою специфіку як з точки зору технічного застосування, так і змістовного наповнення.

Першою класифікацією, яку ми маємо розглянути є типологія медіа-технологій відповідно до основного типу носія, що використовується. На сьогоднішній день дуалістичний поділ на електронні та матеріальні носії вже не є актуальним, адже інформаційні технології не тільки стрімко розвиваються, але і успішно використовуються, у тому числі і у виборчому процесі. З оглядом на інноваційність та розвиток технологій, відповідно до їх носіїв ми пропонуємо поділити медіа-технології на:

1. Традиційні:

1.1. Друковані засоби масової інформації. Це преса, завданням якої є розповсюдження відомостей політичного характеру під час виборчої кампанії, шляхом видання газет, журналів, інших періодичних видань. До цієї категорії також можна віднести інформаційні листи, брошури органів державної влади, які стосуються інформаційного забезпечення проведення виборів.

1.2. Радіо. Використання радіохвиль для введення медіа-технологій у політичний процес є неодмінною складовою частиною електорального процесу, яке відбувається шляхом трансляції політичної реклами, радіопрограм за участі політичних лідерів, кандидатів на виборні посади та експертів, радіо-дебатів між ними тощо.

1.3. Телебачення. До тепер використання телебачення залишається одним із головних методів привертання уваги електорату, що відбувається через транслявання агітаційних політичних роликів кандидатів, партій та політичних сил, ток-шоу, теледебатів між суб'єктами виборчого процесу тощо.

1.4. Зовнішня реклама. Використання спеціально відведених місць для розміщення агітаційних матеріалів та афіш, наприклад, вуличних бордів, електронних біл-бордів, телеекранів міста, дощок оголошень є частиною електоральних медіа-технологій у класичних демократичних режимах.

2. Новітні:

2.1. Мобільний зв'язок. Це такі медіа-технології, які втілюються в життя шляхом використання бази мобільних номерів громадян. Найчастіше вони використовуються задля розповсюдження sms-повідомлень з агітаційним змістом, запрошень на зустрічі з кандидатами від політичних сил, їх представниками, на масові та культурні заходи, вистави, які спонсоруються окремими силами чи особами. Дзвінки на мобільні телефони у період виборчого процесу використовуються набагато рідше (як правило, для проведення «соціологічних» опитувань перед або після дня голосування).

2.2. Інтернет. Це найбільш сучасний спосіб поширення інформації, який використовується для втілення медіа-технологій політичного характеру. Використовується для поширення інформації та агітації через: соціальні мережі, блоги, електронну пошту, особисті сайти кандидатів та політичних партій, відео-канали, новинні електронні журнали та газети, комп'ютерні ігри політичного характеру тощо). Саме завдяки Інтернету з'явилися так звані соціальні технології, які згодом були класифіковані на шість груп [7, с. 59-68]: спільні проекти (на кшталт «Вікіпедії»), блоги та мікроблоги (наприклад, Twitter), портали, що збирають різний контент (один із найбільш використовуваних – YouTube), сайти соціальних мереж (Facebook, «Однокласники» тощо), сайти віртуальних ігрових та соціальних світів (наприклад, SecondLife).

Другою класифікацією, яку ми вважаємо доцільно розглянути є типологія відповідно до хронології застосування, вказуючи на період, де окремі медійні технології є найбільш вдалими:

1. Використовуються на початку виборчої кампанії, для збільшення пізнаваності кандидата або політичної партії, сили, шляхом нагадування або ознайомлення з ними. Для досягнення мети застосовується: розповсюдження відомостей, що містять автобіографічну інформацію про кандидата, програму та лозунги партії, наприклад, шляхом використання транспарантів, афіш, банерів, телеафіш у містах, соціальних мереж; використовується символіка політичної сили; запускаються офіційні сторінки партій та кандидатів; розповсюджуються їх електронні адреси; оприлюднюються фотографії, обличчя кандидатів; проводиться відео- та аудіо-реклама; залучається мобільний зв'язок тощо.

2. Використовуються під час кульмінації виборчої кампанії. На цьому етапі основним завданням є оприлюднення усіх переваг конкретної політичної сили чи кандидата над суперниками. Вводяться публічні обговорення на телебаченні та радіо виборчих програм; персональні зустрічі з виборцями; проведення конференцій, круглих столів, інтерв'ю у тому числі за допомогою прямих ефірів на телебаченні, радіо або через віртуальні онлайн-конференції; регулярне оновлення інформації про виконану роботу та проведені зустрічі у соціальні мережі, на власних сайтах, та розповсюдження таких матеріалів в Інтернеті.

3. Використовуються під час завершення виборчої кампанії, задля мобілізації усіх прихильників та симпатиків перед голосуванням за конкретну політичну силу чи кандидата, застосовуючи медіа-технології, які можуть підтвердити факт отримання переваги над опонентами: політичні ток-шоу на телебаченні; теледебати; дебати на радіо; дискусії; відповіді на запитання із залу, публіки; опублікування компрометуючих відомостей про опонентів у пресі, на радіо та телебаченні; випуск зовнішньої агітації проти конкурентів (іноді від їх імені) тощо.

Третім критерієм розподілу слугує законодавче закріплення введення технології:

1. Регламентовані законом – медіа-технології, які прямо передбачені законодавством, наприклад: проведення публічних дебатів, дискусій, круглих столів, прес-конференцій стосовно положень передвиборчих програм та політичної діяльності партій – суб'єктів виборчого; оприлюднення в друкованих та аудіовізуальних (електронних) ЗМІ політичної реклами, виступів, інтерв'ю, нарисів, відеофільмів, аудіо- та відеокліпів, інших публікацій та повідомлень; розповсюдження друкованих видань з матеріалами передвиборчої агітації тощо.

2. Не підпадають під нормативне забезпечення – технології, які не регламентовані діючим законодавством держави. До них, як правило, віднесені медіа-технології нового покоління, а також ті, що, можуть вийти до категорії «чорних». Прикладом інноваційних є: просування політичних комп'ютерних ігор; використання електронної пошти для проведення адресної розсилки агітаційних та інформаційних матеріалів; використання соціальних мереж для об'єднання однодумців; агітація та просування політичних лозунгів, ідей; використання інтернет-блогів, онлайн обговорення, проведення вебінарів тощо.

Четверта класифікація, яку ми виділяємо схожа на попередню, але має у своїй основі залежність від змісту матеріалу, який передається за допомогою мас-медіа:

1. Позитивні, які рекламують, агітують або доносять інформацію щодо кандидата чи партії. Вони стосуються виключно «своїх» суб'єктів виборчого процесу.

2. Негативні, які передбачають висвітлення компрометуючої інформації про суперників, неправдивих відомостей, викривання їх злочинних дій або данні про порушення правил, закону. Вони мають на меті розповісти про суперників та їх дії.

3. Нейтральні, які покликані розповсюджувати відомості щодо електорального процесу загалом (мається на увазі інформаційне забезпечення виборів). Такі данні відзначаються нейтральним навантаженням та не передбачають агітаційних або компрометуючих дій.

Політологи М. Анохін та В. Комаровський запропонували класифікацію виборчих технологій[8] зважаючи на специфіку впливу на електорат. Ми вважаємо доречним екстраполювати згаданий критерій розподілу на використання медіа-технологій у виборчому процесі та виділити:

1. Прозорі, які передбачають використання засобів масової комунікації задля раціонального впливу на виборців, тобто задля його переконання у перевагах конкретного кандидата чи політичної партії. Вони прямо впливають на електорат, заохочуючи виборців віддати свій голос.

2. Маніпулятивні, тобто технології з використанням сугестії – навіювання вигідних для замовника станів та емоцій людини. Такі технології, як правило, передбачають невидимий вплив на електорат, шляхом закладання у відео-, аудіо ролики відповідних зображень або звуків, використання суспільно значущих та «гострих» слів тощо.

3. Дискредитуючі, які покликані негативно вплинути на репутацію опонента будь-яким способом, або дезорієнтувати виборців (наприклад, розповсюдження інформації від імені суперників; з їх впізнавальними емблемами тощо).

Зважаючи на те, що у виборчих перегонах беруть участь як опозиційні, так і провладні політичні сили, вважається, що останні мають більше можливостей з'явитися перед телекамерами журналістів та опинитися на сторінках друкованих ЗМІ у якості головних героїв приводів. Це успішно використовується як у період проведення виборчої кампанії, так і до чи після неї. Беручи до уваги цей фактор, ми можемо умовно поділити медіа-технології на:

1. Прямі, які безпосередньо направлені на проведення агітації, розміщення реклами, що запрошує відати голос за конкретного кандидата або політичну партію, силу і не передбачають прихованого змісту. Тобто основним завданням таких технологій є залучення на свою сторону якомога більше виборців: розміщення зовнішніх агітаційних матеріалів, реклами, біл-бордів, афіш; розповсюдження друкованої преси, електронних публікацій, інших матеріалів, програм роботи та передвиборчих обіцянок кандидатів, партій; телевізійні трансляції дебатів, ток-шоу за участі опонентів у період виборчої кампанії тощо.

2. Непрямі, які передбачають висвітлення діяльності службовців, посадових осіб, які є членами тих чи інших політичних сил або мають намір висуватися/вже висунули свою кандидатуру на виборчу посаду. Конкретні приводи висвітлення таких осіб можуть не мати відношення до виборів, утім їх поява на телебаченні, у радіоэфірі або на сторінках друкованої, електронної преси створює стійке враження постійної роботи, що може позитивно (або негативно) вплинути на зміну частки електорату політичних сил.

Ще одним критерієм для розмежування медіа-технологій є передбачення зворотного зв'язку між комунікатором та реципієнтом [9] (у нашому випадку між усіма суб'єктами виборчого процесу):

1. Лінійні, які передбачають наявність лише одного каналу зв'язку. Зміст таких технологій полягає в односторонньому спрямуванні інформації на електорат з метою донесення необхідних кандидатам відомостей та спонукання віддати за нього голос. Задля цього використовуються: подача відомостей у друкованій пресі; зовнішня агітаційна реклама; інформаційні буклети органів влади; розміщення афіш; виступи на телебаченні без можливості у глядачів задати зустрічні питання; відеоролики тощо.

2. Транзакційні, які втілюються у двосторонній моделі відносин, коли існує можливість одночасного відправлення та отримання повідомлення. Найчастіше для цього проводяться ток-шоу, інтерв'ю, теле-дебати, радіопередачі, де глядачі мають змогу показати своє відношення до обговорюваної теми, наприклад, шляхом голосування «За/Проти».

3. Інтерактивні, які допомагають створити постійний безперервний зв'язок між усіма суб'єктами. пропонують сформувати повторний меседж, ґрунтуючись на реакції виборця. Такі медіа-технології можуть бути пов'язані з використанням Інтернету(функція коментування у соціальних мережах, блогах, на сайтах політичних партій чи особистих сторінках кандидатів, що передбачає можливість висловити відношення до цих політичних суб'єктів та отримати швидку реакцію, відповідь) або телебачення та радіо (можливість задати одне або декілька питань, висловити власну думку та отримати зворотну відповідь від кандидата, представника політичної партії, сили протягом проведення ток-шоу, виступів гостей студії, радіоефіру тощо).

Усі медіа-технології, які застосовуються в електоральному процесі, мають на меті інформувати або заохотити виборців віддати голос за певного кандидата чи партію. Така мета підштовхує нас до виокремлення наступної класифікації технологій, відповідно до здатності впливати на свідомість електорату:

1. Маніпулятивні – покликані впливати на свідомість виборців задля залучення їх голосів на користь конкретних суб'єктів виборчого процесу: піар, політична реклама, «джинса» у друкованих та інтернет-ЗМІ, на телебаченні, радіо.

2. Не маніпулятивні – інформаційні меседжі, завданням яких є доведення важливих відомостей до електорату, ознайомлення з політичними силами та кандидатами: публікації, інтерв'ю у друкованих ЗМІ, на телебаченні, радіо, ток-шоу, дебати. зовнішня реклама на біл-бордах, телеекранах, короткі ролики на телебаченні з політичними емблемами та лозунгами тощо.

Завдання інформувати та залучати електорат до голосування може досягатися за допомогою технологій, які покликані пробуджувати реакцію емоційного або раціонального характеру:

1. Технології, спрямовані на пробудження емоційної реакції передбачають, що за допомогою мас-медіа залучаються такі інструменти впливу на свідомість електорату, які, у першу чергу, покликані викликати емоційне збудження: гнів, роздратованість, сміх, нудьгу, бажання вимкнути трансляцію шоу або реклами: «чорний PR» на телебаченні, у ток-шоу; трансляція реклами, роликів, розміщення зовнішньої реклами, біл-бордів політичних сил з очевидними натяками, викриттями антигероїв та навпаки: позиціонування кандидатів у якості лідерів, борців за справедливість, героїв тощо.

2. Технології, спрямовані на пробудження раціональної реакції, які спрямовані на донесенні до електорату інформації нейтрального характеру. Головна мета застосування таких виборчих технологій – інформування виборців напередодні дня голосування: випуск оглядової друкованої преси; трансляція дебатів між суперниками політичних перегонів, політичної реклами; розміщення зовнішньої реклами; радіо-реклама; публікації у друкованих та онлайн виданнях тощо.

Перелічені медіа-технології дозволяють відслідкувати тенденції до збільшення впливу ЗМК на електорат при прийнятті рішень, на формування суспільної думки, на створення та спотворення іміджу політиків тощо. Окрім того, через збільшення кількості джерел отримання інформації (розширення мережі ЗМК) зростає проблема відбору якісних і достовірних даних, що використовується для втілення у життя медіа-технологій непрямого, маніпулятивного та емоційного характеру. На цьому підґрунті ми вважаємо за доцільне виокремити типологію медіа-технологій, в залежності від їх

використання у сталих демократіях, та державах, які відносяться до «сірої зони» (перехідних демократіях), розподіливши їх на:

1. Медіа-технології класичних демократій (традиційні), які використовуються задля донесення важливої інформації про функціонування, переваги, програму, наміри політичних сил/кандидатів та не передбачають маніпулятивного впливу свідомістю виборців. Головним механізмом та способом поповнення частки електорату є інформаційно-просвітницька робота, шляхом: публікацій у друкованих засобах масової інформації; публікацій та обговорень, інтерв'ю, розміщення відомостей в електронних газетах, журналах, блогах, на сторінках новинних сайтів; трансляції політичної реклами, ток-шоу, дебатів на телебаченні, радіо; розміщення зовнішньої реклами у відведених для того місцях тощо.

2. Медіа-технології трансформаційних демократій (нетрадиційні), які здійснюються, у першу чергу, на маніпулятивних засадах, із залученням інструментів впливу на емоції та бажання виборців. Можуть застосовуватися поряд із технологіями, що використовуються у державах сталої демократії або маскуючись під них. Це «джинса», яка часто прикривається інформаційними публікаціями; чорний PR; непрямі технології із залученням посадових осіб; трансляція відео-роликів у яких ставиться акцент на найбільш болючі суспільні теми; трансляції політичних ток-шоу із залученням гостей різної «вагової категорії» задля більш вигідного висвітлення окремих осіб; розміщення прихованої реклами у мережі Інтернет, а також зовнішньої реклами без розпізнавальних позначок або без дотримання вимог закону тощо.

Особлива увага привертається до нетрадиційних медійних технологій, бо в їх основі покладена керованість засобами масової інформації. На перший погляд способи комунікації із виборцями можуть бути легальними, традиційними, з використанням форм, які залучаються у виборчі перегони у сталих демократіях. Утім, медіа-технології, що використовуються у державах-демократіях «сірої зони» суттєво відрізняються за своєю природою – керовані, спрямовані на задоволення потреб окремих політичних сил, кандидатів, маніпулювання думкою електорату будь-якими засобами.

Практика втілення у життя електоральних медійних технологій у країнах перехідних демократій вказує на те, що з'являється нова категорія технологій, які лише зображують видимість передачі суттєвої для виборців інформації, але є суто технічними за своїм змістом. На основі цього ми пропонуємо нову класифікацію:

1. Політичні технології за використанням мас-медіа. Медійні електоральні технології поширені у класичних демократичних режимах та є політичними по своїй суті та процедурі, тобто є частиною політичних технологій, які втілюються у життя шляхом використання засобів масової комунікації. До цієї категорії можна віднести технології з використанням політичної мови у традиційних та новітніх ЗМК, розповсюдження інформаційних матеріалів, проведення дебатів, зустрічей, інтерв'ю тощо.

2. Медіа-технології технічного спрямування. Цей тип технологій характеризується посиленою технологічною складовою, акцентуючи увагу не стільки на змістовній частині повідомлення, скільки на його подачі та зовнішньому вигляді. У цьому випадку увага технологів спрямована на розробку найбільш вдалих відеороликів (за допомогою відеомонтажу), аудіо повідомлень (додаючи сторонні звуки, змінюючи голоси), фотомонтажів (наприклад, компрометуючого характеру), гучних гасел (які б легко запам'ятовувалися але не несли особливого політичного навантаження), які могли б сприяти зміні прихильності електорату, або посилити переконаність виборців у своїх рішеннях.

Застосування суто технічних засобів для створення електоральних медіа-технологій, сприяє розмиванню суті політичних перегонів у їх традиційному розумінні.

Утім, у державах перехідної демократії, де політичні партії не завжди чітко розмежовують власну приналежність до окремих ідеологій, задіявання медійних технологій технічного спрямування є поширеною практикою. Задля того аби виділити себе без ідеологічних акцентів, суб'єкти політичної діяльності надають перевагу технічним засобам привернення уваги електорату, імітуючи втілення політичних технологій у їх класичному розумінні.

Таким чином, нетрадиційні медіа-технології демократій «сірої зони» виникають за наявності конкретних передумов, серед яких відсутність: сформованих запитів суспільства до роботи засобів масової комунікацій; встановлених конкретних законодавчих вимог до функціонування ЗМК; реально діючих інститутів контролю за функціонуванням мас-медіа; встановлених та функціонуючих інститутів контролю за роботою політичних партій. Ігнорування таких важливих інститутів демократії створює нездоланну перепону на шляху до проведення демократичних виборів та втілення у життя традиційних електоральних медіа-технологій. Наявність розгалуженої типології медійних технологій має на меті виокремити ті категорії, які не можуть та не повинні застосовуватися у демократичних державах.

Наприкінці ми можемо відмітити, що набирає актуальності питання зміни відношення до функціонування не лише демократичних принципів у державі, але і до інших інститутів, без яких країна не зможе досягти бажаних результатів на шляху перетворення від перехідної до сталої демократії.

Список використаної літератури:

1. Мартин У. Информационное общество / У. Мартин // Теория и практика общественно-научной информации : Ежеквартальник. – 1990. – № 3. – С. 115–123 ; Martin U. Informatsionnoe obshchestvo / U. Martin // Teoriya i praktika obshchestvenno-nauchnoy informatsii : Yezhekvartalnik. – 1990. – № 3. – S. 115–123

2. Калинкина Н. Контуры формирования информатизационного общества в России: информатизация общества и развитие информатизационной инфраструктуры [Электронный ресурс] / Н. Калинкина. – Режим доступа : [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2010_3\(2\)/19.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2010_3(2)/19.pdf) ; Kalinkina N. Konturyformirovaniyainformatizatsionnogoobshchestva v Rossii: informatizatsiyaobshchestva i razvitieinformatizatsionnoyinfrastruktury [Yelektronniyresurs] – Rezhimdostupudoresursu: [http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2010_3\(2\)/19.pdf](http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2010_3(2)/19.pdf).

3. Атаманчук Г. В. Обеспечение рациональности государственного управления / Г. В. Атаманчук. – Москва : Юрид. лит., 1990. – 352 с. ; Atamanchuk G. V. Obespechenie ratsionalnosti gosudarstvennogo upravleniya / G. V. Atamanchuk. – Moskva : Yurid. lit., 1990. – 352 s.

4. Авксентьева Т. Политика і влада в інформаційну епоху: український контекст : моногр. / Т. Г. Авксентьева. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 324 с. ; Avksentieva T. Polityka i vlada v informatsiinu epokhu: ukrainskyi kontekst : monohr. / T. H. Avksentieva. – Kharkiv : KhNU im. V. N. Karazina, 2013. – 324 s.

5. Рум'янцева С. В. Медіа-технології у виборчому процесі: сутність та значення / С. В. Рум'янцева // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Питання політології. - 2013. - № 1060, вип. 23. - С. 114-118 ; Rumiantseva S. V. Media-tekhnohii u vyborchomu protsesi: sutnist ta znachennia / S. V. Rumiantseva // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Serii : Pytannia politolohii. - 2013. - № 1060, vup. 23. - S. 114-118

6. Моторнюк Т. М. Політичні медіа-технології: від виникнення до концептуалізації [Електронний ресурс] / Т. М. Моторнюк // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2012. - № 4 – Режим доступу :

<http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-mediatehnologii-ot-vozniknoveniya-k-kontseptualizatsii> ; Motorniuk T. M. Politychni media-tekhnohii: vid vynyknennia do kontseptualizatsii [Elektronnyi resurs] / T. M. Motorniuk // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriiia : Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia.– 2012. - № 4 – Rezhym dostupu : <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskie-mediatehnologii-ot-vozniknoveniya-k-kontseptualizatsii>.

7. Kaplan A. Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media / A. Kaplan // Business Horizons. – 2010. – №53. – С. 59–68.

8. Узнiченко В. Вплив засобiв масовоi iнформацiї на електоральнi орієнтири молодi [Електронний ресурс] / В. Узнiченко // Освiта регіону. – 2012. - № 2. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/826> ; Uznichenko V. Vplyv zasobiv masovoi informatsii na elektoralni oriientyry molodi [Elektronnyi resurs] / V. Uznichenko // Osvita rehionu. – 2012. - № 2. – Rezhym dostupu : <http://social-science.com.ua/article/826>

9. Никитин А. Классификация избирательных технологий [Электронный ресурс] / А. Никитин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. - № 1. Ч. 1. - С. 150-153. - Режим доступа : http://sejournal.ru/articles/issn_1997-292X_2013_1-1_39.pdf ; Nikitin A. Klassifikatsiya izbiratelnykh tekhnologiy [Elektronnyy resurs] / A. Nikitin // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – 2013. - № 1. Ch. 1. - S. 150-153. - Rezhim dostupa : http://sejournal.ru/articles/issn_1997-292X_2013_1-1_39.pdf

Стаття надійшла до редакції 17.06.2016 р.

S. Rumiantseva

TYPOLGY OF THE MODERN ELECTORAL MEDIA TECHNOLOGIES IN HYBRID AND CLASSIC DEMOCRATIC REGIMES

The article is devoted to the topic of the typology of modern media technologies that are used during the electoral process in the countries of transitional and classical democracy. We analyzed the conditions of the technologizing of the electoral process and their influence on the creation of new media technologies. We also identified several basic criteria for the distribution of media technologies in the electoral process. New classification systems were developed for media-technologies based on their application in the countries with transitional democracies.

Great attention was paid to media technologies which were implemented by new mass media. They include using the bases of mobile phone numbers, social networks, blogs, email suite, personal sites of candidates and political parties, video feeds, news blogs and newspapers, computer games etc. It was emphasized that the distribution of media technologies depends on the type of political regime: manipulative media technology (we called them unconventional media technology) prevails in transitional democracy.

It was noted that the new category of electoral media technology with a purely technical direction exists. It means that attention of electoral technologists is aimed at developing of the most successful movies (using video editing), audio messages (changing voices etc.) photomontage, loud slogans and others. We tried to indicate the reason of occurrence of manipulative technologies in the countries of hybrid democracies.

Keywords: *media-technology, transitional democracy, hybrid democracy, the classification of media-technologies, the electoral process.*

Е.В. Рябченко

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ В РЕСПУБЛІЦІ ГРЕЦІЯ

Проаналізовано становище українських мігрантів греків та не греків за походженням у Республіці Греція. Визначено основні законодавчі акти, що надали можливість українцям в Греції легалізувати своє становище, отримати громадянство Греції. Проаналізовано поняття грека репатріанта, або грека зарубіжжя. Зазначено, що українці мають усі можливості в Греції для соціально, культурного автентичного розвитку.

Ключові слова: українці, українці грецького походження, міграція, грецьке громадянство, греки - репатріанти.

У загальній міграційній картини Греції, значну кількість мігрантів складають українці. Кількість мігрантів може коливатися від 25 000 до 50 000. Більшість мігрантів є етнічними українцями, а також українці грецького походження (греки з Маріуполя та понтійські греки) [1]. Для осіб, які мають грецьке походження, Греція стала «історичною» батьківщиною. Хоча під час прибуття до Греції, ставлення до них не змінювалося, але з часом їх шляхи, як правило розходяться через різноманітні політичні заходи, прийнятих урядом Греції для іноземців грецького походження, з різних регіонів світу та з певними мовними відмінностями. Таким чином, важко говорити про єдину ідентичність українських мігрантів в приймаючій країні. Враховуючи те, що процес повернення деяких мігрантів в Україну почав сповільнюватися, тим не менш, міграція громадян України до Греції залишається безперервним процесом.

Метою даної статті є аналіз становища українських мігрантів грецького та негрецького походження в Республіці Греція з часів перестройки та на початку двадцять першого століття. Суттєвий внесок в розгляд цієї теми внесли вітчизняні вчені Маліновська О., Ніколова М., Трофіменко О., грецькі дослідники Кауріновські К., Касимис К. та інші.

У той час, коли США, Ізраїль і Німеччина були головними країнами прибуття постійної міграції, велика кількість українських мігрантів обрали сусідні країни, які знаходилися неподалік від місця, де вони проживали (Росія, Польща, Чеська Республіка) та Південної Європи (Португалія, Іспанія, Італія, Греція, Кіпр, Туреччина). До недавнього часу вони були краще відомі як країни, що експортують робітників до країн відносно з кращими умовами та приємним кліматом, де є можливість знайти роботу, особливо в неофіційних сферах економіки. Сьогодні, загальна чисельність населення Греції складає близько 11 млн жителів, серед них 950 тисяч зареєстрованих іноземців (в тому числі з країн ЄС), що становлять 8,9% від загальної чисельності населення. Основні групи національностей були албанці, кіпріоти, англійці, болгары, грузини, румуни, росіяни, українці. Так, наприклад, за показниками Статистичної служби Греції у 2011 році 17008 українців отримали офіційний дозвіл на проживання у Греції [2].

Як в Греції, так і в інших країнах як Ізраїль, Німеччина, Фінляндія, визнають принцип права крові у визначенні громадянства. Таким чином, в Греції набуття громадянства не є однаковим для мігрантів, як для осіб грецького походження (що належать до цієї нації), так і для мігрантів іншого етнічного походження. Громадяни грецького походження можуть отримати громадянство Греції завдяки спеціальним заходам грецької держави, незалежно від того, скільки часу пройшло після проживання

в інших країнах. Крім того, збереження і розвиток єдиної національної самосвідомості та культури, було найважливішим питанням усієї країни з моменту створення грецької держави. Таким чином, ті, хто повертаються до історичної батьківщини з метою пошуку більш вигідних умов, для отримання освіти, житла, роботи, медичної допомоги та консультаційних послуг, називаються репатріантами. У порівнянні з іншими групами мігрантів, які зазвичай є чужоземцями, називають іноземцями або іноземними мігрантами. Греки зарубіжжя можуть легко отримати грецьке громадянство або статус, що надає право на дозвіл на проживання та на дозвіл на працю. Що стосується осіб грецького походження, то греки України поділяються на три основні групи: греки Маріуполя, понтійські греки і нащадки грецьких жителів центральної Греції і ті, хто жив на узбережжі Егейського й Іонічного моря, які прибули на південь Росії у 18 та 19 століттях.

Більшість греків, які живуть в Україні – це греки Маріуполя та грецьких поселень навколо Маріуполя. Вважається, що нащадки візантійських колоністів Криму приєдналися до колоністів Малої Азії та колоністів, які жили на узбережжі Егейського моря. В кінці 18 ст. в результаті політики Катерини II, кримські греки переселилися в райони Азовського моря, де вони заснували місто Маріуполь і двадцять одне село. Навіть сьогодні більшість з них живе в Донецькій області, їх число, як зазначалось вище, нараховує близько 91 000, згідно з Всеукраїнським Переписом 2001 року [3].

Що стосується понтійців, вони складають дві третини греків колишнього Радянського Союзу. Тим не менш, їх число було не великим, вони жили в основному в Криму та південних регіонах країни. Вони є нащадками мігрантів грецьких колоній, які оселилися на березі Чорного моря та на території Російської імперії (а пізніше Радянського Союзу). Ще у період з кінця 18-го та початку 20-го століття вони переселилися в результаті російсько-турецької війни, а також, через привілеї, яких прагнули отримати переселенці (придбання землі, звільнення від податків і військової служби). Як і в інших поселеннях, де мешкали представники іноземного етнічного походження (німців, корейців, чеченців і т.д), так і понтійських греків було депортовані Сталіним до, під час і після Другої світової війни. У 1944 р. 14300 тис. кримських греків було депортовано в Узбекистан, азіатські республіки та до північної Росії. До розпаду Радянського Союзу основними понтійськими населеними пунктами були Грузія (100000 тис. чол.), північний Кавказ (Краснодар та Ставрополь) (98000 чол.) і Казахстан. Деякі понтійські греки залишали Радянський Союз в 1920, 1930, 1960 і 1970. На початку перебудови і гласності, в 1985 році, почалась остання хвиля міграції з Причорномор'я до Греції, яка в 1988 році значно збільшилася. Що стосується мови, сьогодні понтійці та маріупольці в основному розмовляють російською мовою. Греки Маріуполя мають свій власний румейський (маріупольський) діалект та діалект урум (турецький діалект). Понтійські греки, які жили на узбережжі Чорного моря, розмовляли на понтійському діалекті, також відомий як румейський, але діалект урум відрізняється від мов, на яких розмовляють на Півдні України. Насправді, це діалекти старших поколінь серед українськомовних і російськомовних поселень [4].

Термін «репатріація» означає повернення на батьківщину, але у випадку, якщо особа народилася в Греції, однак існують інші виняткові випадки. У повсякденному житті і в політичному дискурсі, особливо в північній Греції, репатріантів також називають біженцями. Тим не менш, слова «репатріація» і «репатріанти», мали ідеологічний, добровільний та індивідуальний характер в процесі міграції.

Між 1990 і 2007 роками можна виділити три періоди у законодавстві та міграційній політиці Республіки Греція. В період з 1990 до 1993 року отримання «репатріаційної» візи та грецького громадянства було відносно легким. В якості сертифікованого підтвердження грецького походження виступали всі документи, необхідні для подачі

заяви на отримання візи в грецьких дипломатичних установах Москви, а потім і в інших країнах колишнього Радянського Союзу. Пізніше, відповідно до Закону 2130/1993, кількість документів, необхідних для підтвердження грецького походження збільшилася, таким чином отримання візи стало складнішим. Згідно з останнім законом 2790/2000, відповідальність за весь процес поселення і натуралізації репатріантів перейшла від Міністерства закордонних справ Міністерству внутрішніх справ, в той час як кількість необхідних документів зменшилася. Тим часом був створений Генеральний комітет для контролю грецької свідомості із справ греків зарубіжжя, крім того з цим законом розпочався і реальний процес натуралізації. Ті, хто не хотів і хоче втрачати громадянство своєї країни походження, бо Україна і деякі інші країни колишнього Радянського Союзу не дозволяють мати подвійне громадянство, мають можливість отримати Спеціальне посвідчення іноземця грецького походження. Це посвідчення дає право на проживання та роботу, однак не надає громадянства і права голосу [5].

Фактично, починаючи з 1994 року мета грецької політики стосовно «східної» діаспори полягає у стримуванні міграційних потоків та реалізації Шенгенської угоди, яка почала діяти в Греції з 1997 року, і згідно з якою контроль на кордонах має посилитися. Таким чином, починаючи з другої половини 1990-х років, велика кількість грецьких експатріантів та інших іммігрантів (українців, росіян, молдован, грузинів і т.д.) з колишнього Радянського Союзу, прибули до Греції по туристичній візі. Етнічним грекам, коли вони прибувають у Грецію, зазвичай одразу ж вдається отримати легальний статус, в той час як іншим іноземним мігрантам, в тому числі українцям, які не є етнічними греками. У випадку, якщо тільки вони не перебувають у шлюбі з громадянами Греції, донедавна було необхідно десять років легального проживати в Греції, перш ніж подати заявку на отримання грецького громадянства (відповідно до Законів 2910/2001, 3386/2005). Новий Закон 3838/2010, полегшив отримання громадянства для другого покоління. Перше покоління може подати заяву на натуралізацію після семи років легального проживання, а ті, хто підпадають під дію перехідних положень, після п'яти років проживання. В дійсності ж, після закінчення терміну візи, багато хто залишається жити у країні «нелегально». Пізніше деякі з них взяли участь у регуляризації програм, які були організовані владою Греції в 1998, 2001 та 2005 (Указ 356/1997, 359/1997 та Закон 2910/2001) [6].

Що стосується прибуття етнічних греків до Кіпру, до 2004, коли Республіка Кіпр приєдналася до Європейського Союзу, то воно майже не викликало жодних складнощів. Навіть віза не була потрібною, достатньо було надати запрошення від громадянина Кіпру, або особи с правом на довгострокове перебування, чи ваучер з готелю. Етнічні греки мали змогу залишитись на острові та отримати роботу, державне кредитування за наявності Картки іноземця грецького походження (так званої у народі тавтотіти). Серед пільг для греків колишнього Радянського Союзу, в тому числі такі: реабілітаційна допомога, родинна допомога, фінансова допомога, звільнення від оподаткування побутової техніка і т.д. Крім того, людям пропонували курси грецької мови та професійної підготовки, які тривали, як правило, протягом шести місяців, для полегшення їх соціальної інтеграції, а ті іноземці, які інвестували у сільське господарство або у сферу малого бізнесу в Македонії і Фракії, отримували фінансову підтримку від держави. Нарешті, існують особливі правила прийому таких людей до грецьких університетів, а також передбачено виділення певного відсотка робочих місць в державному секторі. Проте, в реальному житті деякі закони не завжди виконуються [7].

Більшість українців в Греції проживає в Афінах (60%) і в менших кількостях в Центральній Македонії (15%), Пелопоннесі (10%) та на великих островах (Крит, Родос). Що стосується українських греків, вони проживають в основному в Афінах, але також і на півночі Греції разом з іншими греками з колишнього Радянського Союзу, які в

більшості своїй (74%) і на відміну від греків з України, оселилися в Північній Греції (59% в Македонії та 15% у Фракії), і тільки 22% проживають в Центральній Греції. Вибір області для оселення ґрунтувався на сімейних зв'язках (особливо у випадку понтійців), або на існуванні мережі друзів, знайомих чи співвітчизників (як у випадку з українцями і греками Маріуполя), хоча існування робочих місць і можливість придбати будинок за підтримки держави, як ми бачили у випадку Фракії, також є важливими критеріями [8].

Рівень освіти цих груп порівняно з усім населенням Греції є достатньо високим. Приблизно від 25% до 30% є випускниками вищих закладів загальної або технічної освіти, але лише деякі працюють в своїй галузі. За словами представників Понтійської асоціації, а також самих мігрантів, лише 10% греків з колишнього Радянського Союзу, які є випускниками ВНЗ, займають посаду відповідно своїй кваліфікації. Що стосується виду робіт в Греції, жінки, як правило, за короткий час після прибуття знаходять роботу в сфері послуг: в основному як покоївки або домробітниці в приватних будинках або готелях, інші працюють в ресторанах або барах, в той час як чоловіки зазвичай займаються будівельними роботами або сільським господарством в Фесалії чи Македонії, а протягом літа на островах. Все це, як правило, низько кваліфікована і низькооплачувана робота, яка є єдиним рішенням для мігрантів, які не мають дозволу на роботу. Серед українців і греків з України немає великої різниці у виді робочих місць. З часом, деякі знаходять роботу в магазинах, салонах краси, на заводах, у туристичних агентствах і т.д. Найбільш амбіційні намагаються відкрити власний бізнес, найчастіше, у сфері краси, послуг (таверни і ресторани) або туризму [9].

За даними перепису Статистичної служби Греції 2011 року, 66% жінок з України працюють в категорії «інші послуги», передбачається що ця категорія включає в себе дистанційну роботу. Близько 20% працюють в сфері туризму і близько 10% у сільському господарстві та промисловості. Серед українських чоловіків в Греції, 80% техніків, водіїв, некваліфікованих робітників та дрібних торговців, 5% працюють у сфері послуг або продавцями магазинів або на вуличних ринках, ще 5% працюють в сільському господарстві і останні 5% або не вказували професію або ще не визначилися з нею, хоча в цей відсоток також включені вчені, художники, техніки і менеджери. У порівнянні з понтійцями, які приїхали до Греції з країн Центральної Азії та Кавказу, кількість українців та етнічних греків з України, які працюють за фахом або мають власний бізнес в Греції, достатньо невелика. Це може бути пов'язано з тим, що вони прибули до Греції нещодавно, або ж з тим, що багато українців проживають в країні нелегально, а інші не мають наміру залишатися в Греції і через це не потребують визнання своїх дипломів [10].

Що стосується українських мігрантів, з одного боку, ми маємо українців, а з іншого боку – «репатрійованих» греків, наприклад, маріупольців, грецьке походження яких веде походження від далекого минулого та понтійців, які складають різноманітну групу відповідно до місця народження та мешкання на території колишнього Радянського Союзу. Взагалі, можна сказати, що, приблизно, до 1994 року багато понтійців, зокрема, з Центральної Азії та Грузії прийшли в Грецію, вважаючи, що повертаються на історичну батьківщину. У випадку з Україною, можна стверджувати, найважливіша причина міграції в Греції була економічна, особливо, що стосується греків Маріуполя. Точніше кажучи, здається, що останні прийшли в Грецію через переваги грецької держави, хоча вони вважали себе тимчасовими мігрантами.

Відносно вираження колективних ідентичностей, офіційних та інституціональних мереж в приймаючій країні – є характерна відмінність між українцями та експатріантами – греками. Існує багато кількості понтійських асоціацій: перші асоціації були засновані у 1920 роки з приїздом біженців з Туреччини та Кавказу, а згодом з 1950 років заснували

нові асоціації з приїздом іноземців з колишнього Радянського Союзу. Асоціації слугують у якості посередників у відношеннях між етнічними греками – мігрантами з колишнього Радянського Союзу та владою Греції та України. Особливо зацікавлені у визнанні дипломів країни колишнього Радянського Союзу, визнання робочого стажу, щоб одержувати пенсію в Греції та зацікавлені в проблемах, що стосуються придбання грецької ідентичності чи національності. Деякі асоціації приділяють увагу підтриманню самобутності, культурної відмінності, організовуючи танцювальні, музикальні і театральні класи, у той час, як інші мають політичні цілі, такі, як визнання Геноциду понтійських греків грецьким парламентом у 1994 році та невизнання його на міжнародному рівні.

На сьогоднішній день працюють такі організації: «Греко – українська думка» (існує з 1998) та «Лелечин край» (існує з 1998) з філіалами в інших частинах країни. Це є культурні асоціації, метою діяльності яких є збереження та розвиток українських традицій, історії, мови та культури України. «Греко – українська думка», у більшій мірі, відрізняється політичною діяльністю: асоціація працює для визнання Голодомору в Україні 1932-1934 рр. Парламентом Греції та бере участь відносно внутрішньої та зовнішньої політики України. Деякі члени цих асоціацій перебувають у шлюбі з греками, а більшість вважають себе тимчасовими мігрантами.

У 1999 році, почала працювати українська школа з українською мовою в якості основної мови навчання. Саме ця школа підтримується Посольством України в Афінах, але її не визнає влада Греції. Більшість учнів – українці та діти – мігранти, котрі вважають, що їх перебування в Греції є тимчасовим. Тих, хто бажає продовжити своє навчання в Україні, слід здати спеціальні екзамени, організовані Міністерством освіти та науки України. Тим не менш, більшість дітей українських мігрантів (українці та греки України) ходять в державні грецькі школи. На протязі 2002-2003 учбових років, їх чисельність в грецьких початкових школах було 1.488, що складає 1,5% іноземних учнів [11].

Що стосується релігійних вірувань українців – мігрантів в Греції, то більшість з них є католиками уніатами або православними християнами. Уніатська Католицька Церква є важливим місцем зосередження для емігрантів із Західної та Центральної України, тоді, як Українська Православна Церква та Руська Православна Церква приваблюють мігрантів зі Східної та Центральної України. Останнім часом в Уніатську Католицьку Церкву приходять також греки, іноземці та мігранти з інших частин колишнього Радянського Союзу й Східної Європи, котрі хочуть чути обідню на російській мові.

Загалом, українці не прийшли в Грецію або Кіпр, щоб залишитися назавжди в іншій країні, вони були у якості тимчасових робочих і гостей, котрі, певно, сподівалися повернутися до України, тільки-но дозволять обставини. Для багатьох головною причиною їх перебування в Греції та на Кіпрі – була можливість відправити гроші додому. Однак, з плином часу або ж з причини їх законного перебування, або з економічних, а також особистих причин, деякі почали перевозити своїх дітей до Греції та Кіпру. Як правило, коли люди починають думати про Грецію чи Кіпр та, як йдуть справи в країні, вони замислюються про потенційних громадянах, їх правах та обов'язках.

Список використаної літератури

1. Στατιστικά Εθνική Στατιστική Υπηρεσία αρ. /[Ηλεκτρονική πηγή]. - Τόπος πρόσβασης : http://web.archive.org/web/20090318065626/http://www.statistics.gr/gr_tables/S1101_SAP_1_TB_DC_01_03_Y.pdf

2. 2011 Population and housing Census. Demographic and social characteristics of the Resident Population of Greece according to the 2011 Population - Housing Census revision of

20/3/2014 [Electronic resource]. – Mode of access :
http://www.statistics.gr/documents/20181/1215267/A1602_SAM01_DT_DC_00_2011_03_F_EN.pdf/cb10bb9f-6413-4129-b847-f1def334e05e

3. State Statistics Committee of Ukraine [Electronic resource]. – Mode of access :
<http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/>

4. Kaurinkoski K. Μετανάστευση από την Οσκαπνιά στην Ελλάδα μετή την πεπεξηπόικα: Οσκαπνοί και παλιννοζηούντες Έλλητες [Ηλεκηποική πηγή] / K. Kaurinkoski // Αναζς νθέξειρ και νέερ δεναμικέρ ζηρ βαλκαρικέρ κοινωιέρ μετή ηο 1990 / επιμέλεια Α. Σ. Μάλκος. – Αθήνα : Ηπόδορ, 2011. - Τπόπορ πόζβαζηρ :
https://www.academia.edu/5225568/%CE%9C%CE%B5%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B5%CF%85%CF%83%CE%B7_%CE%B1%CF%80%CF%8C_%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%9F%CF%85%CE%BA%CF%81%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1_%CE%BC%CE%B5%CF%84%CE%AC_%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%83%CF%84%CF%81%CF%8C%CE%B9%CE%BA%CE%B1_%CE%9F%CF%85%CE%BA%CF%81%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%AF_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CF%80%CE%B1%CE%BB%CE%B9%CE%BD%CE%BD%CE%BF%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%82_%CE%88%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82

5. Αποκαήζηαζη παλινιζηοζηων ομογενων ΕΣΣΔ [Ηλεκηποική πηγή] : Νόμορ 2790/2000: - Τπόπορ πόζβαζηρ : [http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/GRE%202790%202000%20\(original\).pdf](http://eudo-citizenship.eu/NationalDB/docs/GRE%202790%202000%20(original).pdf)

6. Σύγποτες διαηάξειρ για την Ελλητική Ιθαγένεια και την ποληική ζς μμεηοσή ομογενών και νομίμορ διαμενόηων μεηαναζήων και άλλερ πςθμίξειρ [Ηλεκηποική πηγή]. - Τπόπορ πόζβαζηρ : <http://www.nomikosodigos.info/guide/legislation/427-n-3838-2010-syghrones-diataxeis-gia-tin-elliniki-ithageneia-kai-tin-politiki-symmetohi-omogenon-kai-nomimos-diamenonton-metanaston-kai-alles-diataxeis>

7. Τποποποίηζη και ζς μπλήπωζη διαηάξεων ηηρ πεπιθεπειακήρ διοίκηζηρ, ηος κώδικα ηηρ Ελλητικήρ ιθαγένειαρ, ηος δημοηικού και κοινοηικού κώδικα, ηων διαηάξεων για ηηρ ποζόδορ ηων οπαηιζμών ηοπικήρ αςηοδιοίκηζηρ και άλλερ διαηάξειρ [Ηλεκηποική πηγή] : Νόμορ ζπ. Απ. 2130. - Τπόπορ πόζβαζηρ : <https://www.eforologia.gr/lawbank/document.aspx?digest=FA2C27AFF105A0.1D031AEA53&version=1993/04/23>

8. Nikolova M. Ukrainian Migration to Greece: Patterns and Challenges of Remaining and of Return [Electronic resource] / M. Nikolova. – Mode of access : <http://www.ceemr.uw.edu.pl/vol-4-no-2-december-2015/articles/ukrainian-migration-greece-patterns-and-challenges-remaining-and>

9. Ρςθμίξειρ για ηηρ ποώθηζη ηηρ απαζσόληζηρ ηηρ ενίζςζη ηηρ κοινωικήρ ζς νοσήρ και άλλερ διαηάξειρ [Ηλεκηποική πηγή] : Νόμορ 3385/2005. - Τπόπορ πόζβαζηρ : http://www.fle.gr/forologika/snomoi/2005/Noelnl3385_05.htm

10. Nikolova M . Ukrainian Migration in Greece: There and Back Again and Straight Ahead for One More Time [Electronic resource]. – Mode of access : <http://irma.eliamep.gr/wp-content/uploads/2013/04/IRMA-Background-report-UKRAINE.pdf>

11. Baldwin-Edwards M. Illegal Migration in the Mediterranean [Electronic resource] / M. Baldwin-Edwards // 5th International Seminar on Security and Defence in the Mediterranean. – Barcelona : Barcelona Centre for International Affairs, 2007. - PP. 115–124. - Mode of access : http://www.cidob.org/en/publications/publication_series/monographs/monographs/5th_international_seminar_on_security_and_defence_in_the_mediterranean

12. Hellenic statistical authority. Population census 2011 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.statistics.gr/en/2011-census-pop-hous>

Стаття надійшла до редакції 22.05.2016 р.

E. Riabchenko

STATUS OF UKRAINIANS IN THE REPUBLIC OF GREECE

The aim of the paper is to describe the phenomenon of Ukrainian migration to Greece. The present article discusses the impact of the legal framework related to migration starting from the period of perestroika till the first decade of 21st century. Historically, Greece was one of the first destinations attracting Ukrainian migrants, but the migration flows have strongly decreased during the last years and a tendency for return migration has emerged. Among the key features is the fact that the migrant's experience is deeply influenced and shaped by Greece's policy response to migration. The paper examines the impact of the legislative measures for obtaining Greek citizenship and residence permit for the Ukrainian of Greek origin. Actually, Ukrainians are among the oldest and most populous migrant groups in Greece during the last two decades. The most important pull factor was the demand for cheap work in the informal labour market, The most common way for the Ukrainians to come to Greece at the time was through a tourist visa, the terms of which were subsequently violated by overstaying for working informally. With the regularization programs that took place, many Ukrainians managed to legalize their status, with most of the stay permits being issued for dependent employment. Also, it is necessary to mention that Greek legislation provided necessary opportunities for the Ukrainian community that consists of Ukrainian of Greek and non-Greek origin to develop socially and culturally, to get Greek education . Another important fact to mention is a coexistence and cooperation with another group of Hellenes abroad – Pontians. Partially they have similar history as the Greeks of Ukraine, and, also, they use the same legislation in order to obtain Greek citizenship and Greek residence permits. So, the problem and the notion of repatriated Greek is also studied in the article.

Key words : Ukrainians, Ukrainian of Greek origin, migration, Greek citizenship, repatriated Greek.

УДК 327.8

Г.В. Сталовєрова

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕМОВИН ЩОДО ЧЛЕНСТВА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ В ЄС

Аналізується проблематика майбутнього членства Великобританії в ЄС; зокрема, проводиться аналіз позицій, яку висунули країни – учасниці ЄС стосовно умов збереження Британії в складі ЄС. Характеризуються положення провідних партій Великобританії стосовно даної проблеми. Розглянуто особливості проведення брюссельського саміту 2016 р. Доведено, що у результаті брюссельського саміту Великобританія отримала особливий статус, який надасть можливість її громадянам остаточно визначитися на референдумі щодо майбутнього членства Великобританії в Євросоюзі.

Ключові слова: Великобританія, Євросоюз, британський уряд, брюссельський саміт, референдум.

В умовах виникнення нових викликів та загроз, трансформації системи міжнародної безпеки, питання підтримки членства Великобританії в ЄС стають об'єктом

уваги британської спільноти, світової громадськості та експертів. Відсутність згоди провідних політичних партій Великобританії щодо її Brexit (виходу Британії з ЄС) роблять дискусії про перспективи майбутнього членства Британії в ЄС ще більше актуальними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У політологічній площині проблематика майбутнього членства Великобританії в ЄС розглядалася авторитетними англійськими ученими Дж. Річардсом [5], Дж. Кірком [4], С. Біскопом [1], А. Котеєм [3]. В українській політологічній літературі практично відсутні спеціальні праці з даної проблематики.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження визначає характер і напрями позицій британського уряду, політичних партій Великобританії, країн-учасниць ЄС, британської спільноти та світової громадськості щодо майбутнього членства Великобританії в Євросоюзі.

Відповідно до сформульованої мети вирішувалися наступні завдання: проаналізовано бачення майбутнього ЄС та місця Великобританії в ньому: з боку ЄС, уряду Великобританії, прихильників і противників перебування в ЄС (зокрема громадська думка з цього питання).

Нині Британія займає особливе місце в ЄС, що обумовлено обставинами, серед яких слід виділити:

- 1) Великобританія є однією з дев'яти країн-членів ЄС, яка не входить до єврозони;
- 2) поряд з Ірландією, Велика Британія відмовилася вступати до Шенгенської зони;
- 3) часткова відмова від співпраці в сфері юстиції та внутрішніх справ (наприклад, Британія є одним із головних противників введення інституту Європейської прокуратури, головним завданням якої має стати боротьба із фінансовим шахрайством, що пов'язане з бюджетом ЄС;

- 4) особлива британська позиція в бюджетній сфері, яку можна проілюструвати двома наступними прикладами. По-перше, в 2011 році при обговоренні параметрів довгострокового бюджету ЄС на 2014 – 2020 рр. (багаторічний фінансовий план) Британія висловила низку вимог, серед яких однією з найважливіших стала вимога про скорочення, а не збільшення – як того вимагав Брюссель - бюджету ЄС. Д. Кемерон навіть пропонував створити два бюджети ЄС: один – для єврозони, другий – для всього союзу. По-друге, відмова Великобританії в березні 2012 року приєднатися до Бюджетного пакту – Договір про стабільність, координацію і управління економічним і валютним союзом. Цим договором було закріплено більш жорсткі вимоги до фінансової дисципліни держав-членів, які мають прагнути досягнути бездефіцитних (збалансованих) бюджетів [8].

Коли в 2010 році у Великобританії було створено коаліційний уряд консерваторів та ліберальних демократів (чи не найбільш проєвропейськи налаштована британська політична сила сучасності), торі відстоювали помірковані позиції в аспекті євроінтеграції, адже не могли не рахуватися зі своїми партнерами по парламентській більшості.

Тому Д. Кемерон обирає в свій Кабінет консерваторів, які були поміркованими євроскептиками, при чому, прем'єр сам себе характеризував подібним же чином. Такий характер політики лідера консерваторів призвів до втрати партією підтримки серед населення та пересічних членів, які масово почали переходити під протекторат Партії незалежності Сполученого королівства (далі – ПНСК) на чолі з Найджелом Фараджем [8].

За різними оцінками, протягом лідерства в консервативній партії Д. Камерона, лави цієї політичної сили залишило близько 50% її членів. Окрім цього, напередодні парламентських виборів 2015 року два коммонери вийшли із партії торі в Палаті громад

і приєдналися до ПНСК. Відповідаючи на вимоги 100 консервативних коммонерів, фактично третини торі в Палаті громад зразка 2010-2015 рр., та інших непарламентських членів партії, які об'єднавшись погрожували відправити Д. Кемерона у відставку з поста лідера партії, прем'єр-міністр ще влітку 2012 року висловив підтримку ідеї проведення референдуму щодо виходу з ЄС [8].

Тому для того, щоб відновити партійну єдність та схилити на бік торі електорат, в передвиборчому маніфесті 2015 року однією з обіцянок консерваторів стала «реальна зміна відносин з ЄС». Зокрема, зазначалося, що в разі перемоги на виборах консерватори зобов'язуються під час першої сесії новообраного парламенту законодавчо закріпити проведення до кінця 2017 року референдуму щодо виходу Великобританії із ЄС [8].

При цьому робилося суттєве зауваження, що референдум буде проведений лише після того, як між Урядом країни та ЄС відбудуться перемовини щодо нових умов членства Британії в союзі. І лише після цього, підданям Її Величності делегують вирішення питання чи влаштовує їх нова модель взаємовідносин з ЄС, чи ні.

Ініціатива з проведення референдуму була першими озвучена консерваторами, тим самим вони позбавили своїх конкурентів вагомим передвиборчим аргументом. Як відомо, нині в Британії відбувся так званий «зсув вправо» – підвищення рівня євроскептицизму серед населення. Зробивши ставку на обіцянку щодо проведення референдуму, і активно використовуючи цей аргумент в передвиборчій кампанії, консерваторам вдалося досягнути неочікуваної перемоги на травневих парламентських виборах 2015 року. Вони отримали стійку парламентську більшість – 331 мандат в Палаті громад, що дозволило торі сформувати однопартійний Уряд [11].

3 лютого 2016 р. прем'єр-міністр Девід Кемерон представив у парламенті проект пропозицій щодо реформування ЄС, ухвалення яких має забезпечити подальше перебування Британії у ЄС.

Представляючи пакет, проект якого був надісланий президентом Європейської Ради Дональдом Туском, Кемерон підкреслив, що запропоновані реформи якнайповніше відповідають інтересам Британії. Затвердження цих пропозицій на саміті ЄС дозволить британському уряду провести референдум про доцільність подальшого перебування Сполученого Королівства у ЄС уже в червні цього року, кажуть оглядачі [11].

Девід Кемерон під час дебатів про ЄС присвятив головну увагу спробам переконати депутатів власної Консервативної партії у перевагах подальшого перебування Британії у складі реформованого Євросоюзу. Один із найбільш помітних учасників кампанії за вихід Британії з ЄС - мер Лондона Борис Джонсон - розкритикував пропозиції Європейської комісії як недостатні. Він запитав Девіда Кемерона, чи цей пакет здатний відновити суверенні права Сполученого Королівства і приборкати надмірні законодавчі вимоги ЄС.

У відповідь прем'єр-міністр заявив: «Я не наполягаю на тому, що це чудові пропозиції, я не кажу, що після цієї угоди Європейський союз стане досконалим - це не так. Але чи стане після цього позиція Британії у ЄС сильнішою і кращою? Так» [11]. А Джонсон вважає, що було б краще, аби Британія могла власними силами блокувати законодавство ЄС, не покладаючись на підтримку інших країн ЄС. Опозиційні парламентські партії - лейбористи і шотландські націоналісти - вже заявили про наміри вести агітаційну кампанію за те, щоб і надалі залишатися в складі ЄС. За неписаною угодою, міністри британського уряду, які вважають пропозиції Брюсселя недостатніми, утримувалися від критики пакету на знак солідарності з прем'єром [11].

Одним із головних каменів спотикання у відносинах Британії і ЄС є право на соціальну допомогу працівників з інших країн ЄС. Британія пропонує ввести часові обмеження на такі грошові виплати на період до чотирьох років від початку роботи працівників ЄС, оскільки, на думку Д. Кемерона, Великобританія ніколи не буде

частиною єврозони, ніколи не буде частиною Шенгену, ніколи не буде частиною європейської армії, ніколи не буде змушена рятувати євросоюзу коштом наших платників податків і ніколи не буде членом європейської наддержави.

Чиновники у Брюсселі вважають такі обмеження дискримінаційними і такими, що порушують основоположні принципи ЄС про свободу пересування. Однак у компромісному варіанті пропозицій ЄС Дональд Туск від імені Європейської Ради пише, що після референдуму Британія може негайно активізувати механізм "гальмування" виплат у зв'язку з надзвичайними обставинами терміном на чотири роки.

Британія домагається від ЄС гарантій того, що її суверенітет не буде в майбутньому порушуватися кроками на ще глибшу інтеграцію в Євросоюз, що країну не підштовхуватимуть до перспективи членства у євросоні і не нав'язуватимуть Лондону бюрократичні вимоги Брюсселя [11].

Девід Кемерон заявив, що пропозиції Єврокомісії дозволять Британії не приєднуватися до тих ініціатив ЄС, які не працюють у британських умовах.

Майже 20-річна дискусія щодо можливого виходу Великої Британії з ЄС сягає кульмінації. У Брюсселі 18-19 лютого відбувся саміт лідерів Євросоюзу. На форум приїхали очільники урядів 28 країн ЄС. Саміт відбувся за головування Дональда Туска. Цю вкрай важливу зустріч вже охрестили вирішальною щодо Brexit (виходу Британії з ЄС).

Лідери ЄС спробували досягти домовленостей щодо принципово нової угоди, яка регулюватиме відносини між Лондоном та Брюсселем. Консервативна партія на чолі з Девідом Кемероном включила питання про перезавантаження взаємин з ЄС у свій маніфест на парламентських виборах 2015 року. Здобувши на них переконливу перемогу, тепер консерватори змушені виконувати обіцянки.

Консультації щодо планів Лондона розпочалися на саміті ЄС у грудні 2015 року. Тоді Європейська Рада вирішила, що на наступній зустрічі – в лютому сторони спробують знайти взаємоприйнятне вирішення проблеми у 4 галузях: - національний суверенітет – підвищення конкурентоспроможності – економічна та валютна незалежність – соціальні виплати та вільне пересування. Президент Європейської Ради Дональд Туск оприлюднив пропозиції ЄС щодо цих питань на початку 2016 року. Переговори тривають з усіма 28-ма країнами-членами Європейського Союзу [10].

Британський прем'єр Девід Камерон пообіцяв, що буде палко агітувати за те, аби його країна залишалася в ЄС, за умови, що на саміті погодяться на його вимоги. Серед них, зокрема, замороження соціальних виплат мігрантам, які приїжджають до Британії, та відмова Лондона від глибшої політичної інтеграції в ЄС. Але, як і щодо будь-якого іншого рішення Євросоюзу, на це потрібна згода всіх країн.

Аби заручитися підтримкою перед самітом у Брюсселі Камерон відвідав Францію, Румунію, Грецію, Чехію та Німеччину. А в столиці Бельгії мав переговори з лідерами Латвії, Хорватії, Сербії, Македонії, Словенії, Туреччини, а також з очільником Єврокомісії Жан-Клодом Юнкером.

Більшість британців в останніх опитуваннях кажуть, що Девіду Камерону не вдасться досягнути суттєвого поступу щодо угоди про реформи в ЄС. Принаймні, так вважають 58% опитаних. Водночас кожен п'ятий думає, що британський прем'єр таки отримає те, що хоче. І ще 22% не беруться прогнозувати результату саміту.

Стосовно майбутнього членства країни в ЄС, думки у Великій Британії розділилися майже порівну. 29% вважають, що їм особисто буде краще за Британії в ЄС. 27% переконані, що навпаки виграють, коли країна вийде з Євросоюзу. Водночас, якби референдум відбувся завтра, то 49% проголосували б за те, аби залишитися в єдиній європейській родині, а Brexit підтримали б 41% опитаних [10].

Financial Times аналізує чотири вимоги прем'єр-міністра Великої Британії Девіда Кемерона щодо членства країни в ЄС. На думку авторів, у пана Кемерона лишилося обмаль часу, щоб переконати євроскептиків вдома не залишати ЄС, адже загальнонаціональний референдум про вихід з ЄС має відбутися до кінця 2017 року.

Серед вимог, які пан Кемерон надіслав голові Європейської Ради Дональду Туску, є захист єдиного ринку для Британії та інших країн ЄС, підвищення конкурентоспроможності, виключення Британії з "тіснішого союзу" та підсилення ролі національних парламентів, а також обмеження доступу до соцвиплат для працівників з-за кордону.

На думку авторів статті, європейським партнерам Британії слід позитивно відреагувати на пропозиції пана Кемерона. «Його чотири пропозиції - це розумні цілі. Це не «місія неможлива», як говорить прем'єр-міністр Великобританії. Вони підтверджують традиційну роль Британії, як країни, яка викриває і розповідає жорстоку правду для того, щоб покращити ЄС на користь всіх країн-членів, а не лише Британії», - пишуть журналісти [8].

Автори вважають, що ЄС може сприйняти більшість вимог позитивно. Проте вимога скасувати соцвиплати для працівників з-за кордону може зустріти опір в Польщі та інших країнах східної Європи, чії громадяни шукають роботу всюди в союзі.

«Пану Кемерону знадобляться усі таланти і, можливо, трохи везіння, щоб побороти скептицизм щодо Європи, який охопив країну. Закулісної угоди з Брюсселем не буде достатньо. Йому потрібно надати детальні аргументи не лише того, чому Британії слід лишатися в ЄС, але й якими будуть наслідки виходу країни з блоку», - підсумовує FT [8].

Британський прем'єр-міністр Девід Кемерон, приїхавши до Брюсселя на вирішальний саміт ЄС, сказав, що «б'ється за Британію». Президент Європейської комісії Жан-Клод Юнкер висловив упевненість у тому, що лідери країн ЄС зуміють домовитися з Британією про умови її подальшого перебування в складі Європейського Союзу. Пан Кемерон хоче повернутися після саміту зі схваленим у Брюсселі пакетом реформування ЄС, який він запропонує британцям на референдумі в червні. Однак деякі ключові вимоги пана Кемерона наштовхнулися на спротив частини лідерів країн ЄС.

«У нас сьогодні і завтра є багато важливої роботи, і це буде важко, - сказав Девід Кемерон. - Я воюватиму за Британію. Якщо ми зможемо отримати гарну угоду, я візьму її. Але я не піду на таку угоду, яка не задовольняє наших вимог. Вважаю, що набагато важливіше отримати те, що нам потрібно, аніж поспішати. Але з доброю волею і за умови напруженої праці ми зуміємо отримати для Британії кращу угоду», - заявив пан Кемерон [11].

Газета Guardian, яка отримала проект остаточних британських пропозицій на саміті, пише, що Девід Кемерон ще має подолати кілька перешкод перед тим, як переконає лідерів інших країн ЄС погодитися з його пакетом реформ.

Переговори про реформи, у рамках яких британський прем'єр відвідав 20 країн ЄС, тривають уже кілька місяців.

Раніше цього місяця британський прем'єр разом із президентом Європейської Ради Дональдом Туском представити проект нової угоди між ЄС та Британією представили проект із пропозиціями реформ, що мають сприяти компромісу між Лондоном та Брюсселем напередодні референдуму щодо подальшого членства Британії у Євросоюзі. Водночас прибічники виходу Британії з ЄС називають реформи, запропоновані паном Кемероном, недостатніми і твердять, що єдиний спосіб досягти змін в країні - голосування про вихід з Євросоюзу [11].

Дональд Туск в офіційній заяві напередодні дводенного саміту в Брюсселі заявив, що «немає жодних гарантій» досягнення угоди, адже між європейськими лідерами

залишається багато «складних» розбіжностей щодо ключових моментів. За його словами, переговори нині перебувають на фінальному етапі, а їхній провал «буде поразкою як для Британії, так і для ЄС, і геополітичною перемогою для тих, хто прагне нас роз'єднати». Водночас у коментарі ВВС пан Туск зазначив, що лідери країн ЄС не матимуть іншого виходу, аніж досягти домовленості під час дводенного саміту в Брюсселі [11].

Напередодні саміту Дональд Туск і Девід Кемерон провели телефонну розмову. На Даунінг-стріт заявили, що обидва політики «погодилися, що досягнуто значного поступу і що попередній текст є гарною основою для того, аби досягти угоди на завтрашньому саміті, за умови позитивного вирішення нерозв'язаних питань» [8]. Британське питання вважають головним на саміті в Брюсселі. Іншою важливою темою на порядку денному європейських лідерів є криза з мігрантами.

Ключові елементи британської угоди такі:

Дозвіл Британії не долучатися до основоположного принципу ЄС про формування «дедалі тіснішого союзу» народів Європи і надання більших повноважень державним парламентам блокувати законодавство ЄС;

Обмеження права громадян інших країн ЄС на деякі соціальні виплати у Британії протягом перших чотирьох років їхньої роботи в Британії. Зміна правил нарахування допомоги на дитину з урахуванням вартості життя в країні проживання дитини;

Чітке визнання, що євро - не єдина грошова одиниця у ЄС, і надання гарантій країнам за межами єврозони, що їхні права не утискатимуться і що вони не зобов'язані надавати фінансову допомогу євроні;

Чіткі рамки для скорочення "тягаря" надмірного регулювання і розширення спільного ринку [8].

ЄС узгодив «спеціальний статус» Британії для збереження її членства.

В ніч на 20 лютого Саміт Європейського союзу ухвалив рішення про домовленість, яка має запобігти виходу Британії зі складу ЄС. Про це повідомив британський прем'єр. «Домовився про угоду, яка дає Великій Британії спеціальний статус в ЄС. Завтра (в суботу) рекомендуватиму її кабінету міністрів», - написав він незадовго до опівночі [8].

Як відомо, Британія і зараз має "особливий статус" в ЄС – за умовами членства, в деяких сферах вона не виконує європейські домовленості (зокрема – щодо монетарної та міграційної політики). Нова домовленість включає додаткові точкові винятки.

Чотири пункти "брюссельської угоди".

1. Будуть скорочені виплати для дітей трудових мігрантів з країн ЄС, якщо їх батьки живуть в Британії, а діти – за кордоном (переважно йдеться про дітей поляків, що знайшли роботу в Британії). Наразі британське законодавство змушувало Лондон фінансувати такі виплати.

На нових заявників нова норма поширюватиметься невідкладно, для 34000 дітей, що вже отримують допомогу, передбачений перехідний період до 2020 року.

2. Буде змінено Договір про ЄС із чітким зазначенням у ньому, що подальше посилення політичної інтеграції країни ЄС не буде поширюватися на Лондон: "Британія ніколи не може бути примушена до політичної інтеграції".

По суті, ця норма є політичним гаслом, яке має заспокоїти британського виборця. Британія і зараз не бере участь о глибокій інтеграції в ЄС. Зокрема, вона є єдиною в ЄС, що звільнена від зобов'язання впровадити спільну валюту (євро) у майбутньому.

Кемерон також наголосив, що Британія ніколи не стане частиною майбутньої Європейської "супердержави", дискусії про яку зараз тривають: «Наші внутрішні справи лишатимуться нашими внутрішніми справами. І ми ніколи не братимемо участь, приміром, у створенні спільної Європейської армії».

3. Впроваджується право Британії на сім років припинити нині існуючі виплати мігрантам у разі, якщо міграція сягне «виключно високого рівня». Саме такий рівень, за визнанням Єврокомісії, є в Британії зараз. Водночас, за сім років обмеження мають бути безумовно зняті. За словами Кемерона, планується, що мігранти не будуть отримувати виплати протягом перших чотирьох років перебування в Британії.

4. Британія отримає право задіяти «виняткові захисні заходи» для лондонського Сіті – щоб зупинити можливий переїзд компаній до материкової Європи і переконатися, що британський бізнес не стикається з дискримінацією через те, що він перебуває за межами Євросоюзу [10].

Попри цю домовленість, в червні 2016 року має відбутися референдум про вихід Великої Британії за складу ЄС. Та ці заходи, на думку Кемерона, дозволять здобути більшість на підтримку членства країни в Євросоюзі. Канцлер Німеччини Ангела Меркель після переговорів заявила, що Велика Британія отримала не надто багато преференцій, а британські прагнення реформ навіть принесли деякі поліпшення для багатьох країн Євросоюзу. Голова уряду Великої Британії Девід Кемерон після досягнутої домовленості виголосив промову, в якій запевнив про потребу в подальших змінах Євросоюзу. Президент Франції Франсуа Олланд відзначив, що в угоді між Євросоюзом та Великою Британією не має ніяких відступів від європейських правил. Президент Литви Даля Грибаускайте заявила, що угода Британії з ЄС посилить конкурентоздатність Євросоюзу і зменшить бюрократичний тягар для підприємництва [12].

У суботу, 19 лютого, прем'єр-міністр Великої Британії Девід Кемерон, який повернувся з позачергового, спеціально для нього скликаного саміту ЄС, напевно, почувався переможцем. Передбачаючи історичність моменту, він провів перше з часів Фолклендської війни 1982 року суботнє засідання Кабінету міністрів. Того дня Кемерон залишив за кожним членом Кабінету її Величності право самостійно вирішувати, агітувати йому за вихід Британії з Євросоюзу чи ні, і пішов до преси. Але вже до понеділка з'ясувалося, що чутки про триумф прем'єр-міністра виявилися дещо перебільшеними.

Мер Лондона і за сумісництвом другий за популярністю, після самого Кемерона, політик правлячої партії Борис Джонсон заявив, що буде підтримувати кампанію за вихід з ЄС, а з огляду на його політичну вагу і популярність, фактично її очолить.

22 лютого він опублікував, можливо, один з найяскравіших маніфестів сецесіоністів. Одне з центральних звинувачень мера Лондона дісталось процедурі «голосування за кваліфікованою більшістю», внаслідок якої британський голос, як і будь-який інший, втратив право вето і може бути подоланий більшістю. В рятівній для європейського дому, що дедалі розростається і ускладнюється, нормі, яка дозволяє подолати процедурний кошмар, коли одна країна може заблокувати консенсус 27 інших, Джонсон вбачає корінь самого зла [12].

Джонсон бачить проблему в тому, що покликане бути рішенням. «Я вважаю дуже тривожним той факт, що грекам було нав'язано, що їм робити з їхнім бюджетом і державними витратами, попри великі страждання населення», - пише лондонський мер. При цьому він замовчує, що причиною грецької кризи став не диктат ЄС, а його слабкість – нездатність контролювати виконання Афінами взятих на себе фінансових зобов'язань. На боці сецесіоністів – тільки праве крило консерваторів і UKIP, що складається з тих, кому навіть праве крило «торі» здається недостатньо правим. Британські євроскептики хочуть двох взаємовиключних речей: щоб ЄС був більш ефективним і менш забюрократизованим, але при цьому щоб у кожній країні залишилося невідчуване право вето [8].

Євроскептики вважають, що Британія зможе самостійно контролювати свої кордони, і що всі питання міграції будуть вирішуватися виключно у відповідності з британським законодавством. Це ускладнить приїзд в країну громадян ЄС, але навряд чи торкнеться тих, хто вже знаходиться у Великобританії. Противники впевнені, що Британія залишиться ключовим членом НАТО і Ради Безпеки ООН, а також і ядерною державою, і що Великобританії потрібно перестати відігравати роль містка між США та Європою, і розпочати переслідувати власні цілі.

Із суто прагматичної точки зору слід визнати, що Британія головним чином зацікавлена в участі в Єдиному внутрішньому ринку ЄС і розглядає свою співпрацю з Європою в повній мірі, саме в цьому інтеграційному проєкті. Вихід зі складу ЄС може мати складні, в першу чергу економічні, наслідки для Великобританії. Д. Кемерон зазначив якимось, що більше ніж 50% британського експорту припадає саме на Єдиний внутрішній ринок ЄС. Міністр закордонних справ Великобританії Філіп Хаммонд в даному аспекті висловив впевненість, що Британія зможе функціонувати поза межами ЄС, однак це буде мати «економічно руйнівні» наслідки. Розуміючи, що на референдумі британці можуть висловитися і за вихід зі складу ЄС, нинішнє керівництво Сполученого королівства намагається налагодити зв'язки із альтернативними ринками збуту своєї продукції [11].

Вихід Британії із ЄС означатиме для країни зменшення її впливу в світі. Однією з первинних підстав вступу країни до ЄС було бажання владних кіл Сполученого королівства приймати участь у житті континенту. Членство Великобританії в ЄС забезпечує дотримання балансу сил та інтересів в Європі. Малі держави союзу вбачають в Британії альтернативний центр сили, який розцінюється як протизвага франко-німецькому тандему. Великобританія також неодноразово виступала арбітром в процесі вирішення конфлікту між Францією та Німеччиною [11].

Окрім цього, у разі виходу з ЄС не виключеним є посилення сепаратистських настроїв в самій Британії. Не зважаючи на те, що у вересні 2014 року на референдумі в Шотландії більшість проголосувала за збереження цілісності Сполученого королівства, але не слід забувати, що альтернативою для шотландців було і залишається членство в ЄС з одночасним поглибленням інтеграції. Серед усіх британських регіонів Шотландія є найбільш послідовним прихильником членства в ЄС. Так, Шотландська національна партія в повному складі проголосувала проти проведення референдуму щодо виходу Сполученого королівства з ЄС, коли в Парламенті Великобританії розглядався відповідний законопроект [9].

За Велику Британію в ЄС виступили всі європейські лідери, але найголовніше – широка коаліція всередині самої Британії. Це лідери обох провідних партій – Лейбористської і Консервативної, так само, як і Ліберальні демократи, а разом і всі значущі регіональні партії.

Висновки. Сецесія Британії для ЄС означатиме втрату свого авторитету, зв'язків у світі і початок процесу розпаду. Вихід Сполученого королівства зі складу ЄС може стати початком кінця цієї наднаціональної організації. Тому для збереження цілісності ЄС потрібно знайти відповіді на комплекс викликів, які постали перед ним.

Згідно брюссельської угоди Лондон відмовився від участі в політиці "дедалі тіснішого союзу", яку передбачали наявні угоди щодо ЄС. Згідно з досягнутим компромісом, Лондон не можна "зобов'язувати до подальшої політичної інтеграції". Тож пункти щодо "дедалі тіснішого союзу" у європейських угодах віднині не стосуватимуться Великобританії.

Отже, брюссельська угода про особливий статус Великобританії в ЄС, тобто рівні для Об'єднаного Королівства права з іншими членами ЄС, але менше обов'язків, підписана наперед і вступить в силу, якщо на референдумі британці висловляться за ЄС.

Якщо вони висловляться проти, то й угоди ніякої не буде, тому що Великобританія вийде з Євросоюзу. Але громадяни, віддаючи свої голоси на референдумі, вже будуть знати, що голосують за те, щоб залишитися в ЄС з особливим статусом. Це збільшує шанси на позитивний результат.

Список використаної літератури

1. Biscop S. The UK and European Defence: Leading or Leaving? / S. Biscop // International Affairs. - 2012. - Vol. 88. - P. 1297-1313.
2. Chalmers H. Towards the UK's Nuclear Century / H. Chalmers // The RUSI Journal. - 2013. - № 6.
3. Cottey A. Security in 21st Century Europe / A. Cottey. - 2nd ed. - London; New York : Palgrave Macmillan, 2013. - 310 p.
4. Kirkup J. Navy Chief: Britain Cannot Keep up Its Role in Libya Air War Due to Cuts / J. Kirkup // The Telegraph. - 2011. - 20 June.
5. Richards J. A Guide to National Security. Threats, Responses, and Strategies / J. Richards. – Oxford : Oxford University Press, 2012. - 182 p.
6. Брексит набирає обороти: глава банку Англії о членстві Великобританії в ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://8banks.com/forex/2015/10/29/breksit-nabiraet-oboroty-glava-banka-anglii-o-chlenstve-velikobritanii-v-es-v-5-grafikah.html> ; Breksit nabiraet oboroty: glava banka Anglii o chlenstve Velikobritanii v YeS [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <https://8banks.com/forex/2015/10/29/breksit-nabiraet-oboroty-glava-banka-anglii-o-chlenstve-velikobritanii-v-es-v-5-grafikah.html>
7. Брюссель пытається уникнути брексит [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://politobzor.net/show-70348-bryussel-pytaetsya-izbezhhat-breksit.html> ; Bryussel pytaetsya izbezhhat breksit [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : <http://politobzor.net/show-70348-bryussel-pytaetsya-izbezhhat-breksit.html>
8. Великобританія може вийти з євросони [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/news/velykobrytaniya_mozhe_vyyty_z_yevrosoyuzu__bler_5982.html ; Velikobritaniya mozhe viyti z evrozoni [Yeletkronniy resurs]. – Rezhim dostupu : http://ipress.ua/news/velykobrytaniya_mozhe_vyyty_z_yevrosoyuzu__bler_5982.html
9. Лондон вибрав у Брюсселя нові правила існування Євросоюзу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tsn.ua/svit/london-vibiv-u-bryusselya-novi-pravila-isnuvannya-yevrosoyuzu-583546.html> ; London vibiv u Bryusselya novi pravila isnuvannya Evrosoyuzu [Yeletkronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://tsn.ua/svit/london-vibiv-u-bryusselya-novi-pravila-isnuvannya-yevrosoyuzu-583546.html>
10. Переговори у Брюсселі щодо умов збереження Британії в складі ЄС затягуються [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know/> ; Peregovori u Bryusseli shchodo umov zberezheniya Britanii v skladi ES zatyaguyutsya [Yeletkronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know/>
11. Чи залишиться Великобританія в ЄС? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://24tv.ua/chi_zalishitsya_velykobritaniya_v_yes_n660921 ; Chy zalyshytsia Velykobrytaniia v YeS? [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://24tv.ua/chi_zalishitsya_velykobritaniya_v_yes_n660921
12. Що ми знаємо про брексит? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know/> ; Shcho my znaiemo pro breksit? [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://ua.euronews.com/2016/02/16/the-brussels-brexit-summit-what-you-need-to-know/>

Стаття надійшла до редакції 14.04.2016 р.

A. Stalovierova

UNITED KINGDOM'S MEMBERSHIP IN EUROPEAN UNION: DISCUSSION IN EUROPEAN UNION

The problems of the UK's future membership if the EU are analyzed; in particular, there is an analysis of the positions, which were promoted by EU member states on conditions for the preservation of Britain as part of the EU. The position of leading UK political parties regarding this issue is characterized. The features of the Brussels summit 2016 are considered. There is proved that as a result of the Brussels summit, Britain gained a special status which will allow its citizens to decide in a referendum on Britain's future membership in the EU.

Formulation of the problem. *In terms of the emergence of new challenges and threats, transformation of the international security system, the issues of the support Britain's membership of the EU are in the focus of the British community, the international community and experts. The absence of an agreement of the leading UK political parties on its Brexit make discussions about the prospects of future membership of the EU in Britain more relevant.*

The analysis of recent research and publications. *In political science plane Britain's future membership issues in EU were considered by authoritative British scientists J. Richardson [12], J. Kirkop [10], S. Biskop [6], A. Cote [8]. There are almost no special works on this subject in the Ukrainian political science literature.*

The purpose and tasks of the research. *The purpose of the research determines the nature and focus position of the British government, political parties of the UK, EU member states, the British community and the world's community about the future of Britain's membership in the EU.*

According to the formulated purpose the next tasks were solved: the vision of the future of the EU and the place of the UK there is analyzed: from the side of EU, UK government supporters and opponents stay in the EU (including public opinion on this issue).

Conclusions. *Secession Britain to the EU would mean the loss of its credibility, connections in the world and the beginning of the decay process. The exit of the United Kingdom from the EU can be the beginning of the end of this supranational organization. Therefore, to preserve the integrity of the EU should find answers to complex challenges facing it.*

According to the Brussels Agreement London refused to participate in politics "ever closer union" which included the existing agreement for the EU. Under the compromise, London can not "compel further political integration". Therefore, items on the "ever closer union" of European agreements will not affect the UK.

Thus, the Brussels agreement on the special status of the UK in the EU, that the level of the United Kingdom to unite rights with other EU members, but fewer obligations, signed in advance and will take effect if the British referendum on the EU spoken. If they will be against the agreement will not be released because the UK will be out from the EU. But citizens giving their votes in a referendum will already know that they vote for to stay in the EU with a special status. This increases the chances of a positive result.

Key words: *Great Britain, European Union, Britannic government, Brussels summit, referendum.*

УДК 328.184(71)

А.В. Трофименко

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ЛОБІЗМУ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ КАНАДИ

У роботі автор досліджує процес розвитку та становлення лобізму як політичного інституту Канади. Автором представлено характерні риси політичної системи Канади, які детермінували особливості, що притаманні сучасному канадському лобізму. Виокремлено основні етапи інституціоналізації канадського лобізму. У статті автор провів аналіз структури лобізму в Канаді. Визначено об'єктів лобіювання, якими виступають органи виконавчої та законодавчої гілок влади на федеральному, провінційному та муніципальному рівнях. Встановлено суб'єктів цього процесу (групи бізнес-інтересів та групи суспільних інтересів). Досліджено основні механізми та методи здійснення лобістських кампаній.

Ключові слова: лобізм, лобіювання, інституціоналізація, Система реєстрації лобістів, Спонсорський скандал, груп бізнес-інтересів, груп суспільних інтересів, СЕТА.

Прозорий та ефективний канал взаємодії держави з суспільством, доступний механізм участі громадськості в державному управлінні виступають невід'ємними чинниками демократичної політичної системи. Ці функції покладено на такий політичний інститут як лобізм. Найбільший інтерес для дослідження ролі цього інституту в політичній системі представляють країни з довгою демократичною традицією та розвинутою системою парламентаризму, до яких належить Канада, де лобіювання інтересів в органах державної влади відбувається в рамках широкої нормативно-правової бази з урахуванням 25-річного досвіду застосування, де лобіювання виступає одним із напрямків діяльності як фінансово-промислових груп, так і громадських об'єднань. Особливо актуальним дослідження досвіду становлення цього політичного феномена видається для України, де інституціоналізація лобізму є одним з нагальних питань демократизації політичної системи держави, формування громадянського суспільства та упередження корупційних ризиків.

Об'єктом даного дослідження є інститут лобізму в Канаді, предметом виступають тенденції розвитку та становлення цього інституту в політичній системі Канади. Метою статті є встановити основні етапи та виокремити тенденції розвитку інституту лобізму в політичній системі Канади. Тематика канадської моделі лобіювання не стала предметом окремих вітчизняних досліджень, українські вчені більше зосереджують увагу на правових рамках процесу лобіювання в Канаді, залишаючи поза увагою специфіку його функціонування в політичній системі. Серед робіт українських науковців слід виокремити праці Зушика Ю., Одінцової А., Євгенєвої А., Гросфельд О., Мацкевича Р., Нестеровича В.Ф., Сумської В.В., Тихомирової Є. та інших.

Лобізм у Канаді як політичний інститут розвивався в контексті формування та трансформації її політичної системи. Політична система Канади, що нараховує більше двохсот років, є унікальною, не має аналогів ні в Європі, ні в Азії. Отримавши незалежність від Великобританії всередині XIX ст., Канада йшла за Великобританією по шляху конституційної еволюції, але при цьому процес формування політичної системи Канади збагачувався ідеями та інститутами, що були позичені в США. Тому на сьогодні політична система Канади представляє собою щось середнє між англійською монархією і американським федералізмом.

До фундаментальних констант політичної системи Канади можна віднести ліберально-демократичну конституційну еволюцію, федералізм, стабільність, ефективність, масову законослухняність, домінуючу двополосну модель організації партійного життя при наявності незначного третього опозиційного центра, адекватну систему стримування та противаг відносно трьох гілок влади, впливовість громадянського суспільства (наявність значної кількості неурядових об'єднань громадян, що здійснюють постійний вплив на функціонування держави та політичної системи в цілому) тощо.

Усі ці характеристики детермінували ті особливості, що притаманні канадському лобізму. З урахуванням історичних умов становлення політичної системи Канади ми виділили наступні етапи інституціоналізації канадського лобізму.

Перший етап відноситься до колоніального періоду, до часів Нової Франції та Британської Північної Америки. Головним об'єктом лобістської діяльності того періоду були британські та французькі уряд та парламент, а після Семирічної війни, у результаті якої в 1763 р. Франція відмовилася від своїх американських володінь на користь Англії, канадські підприємці зосередили увагу тільки на британських інститутах влади.

До прикладів успішних лобістських кампаній, організованих протягом цього часу, відноситься діяльність Ліги проти Хлібних законів (Anti-Corn Law League) – однієї з найбільш відомих та могутніх лобі-груп того періоду. У 1842 р. Ліга здійснювала тиск на уряд з метою внесення змін до законів, що утримували ціну на зерно на високому рівні. Організація проводила зустрічі з впливовими політиками, виступала з доповідями та зверненнями до населення, організовувала демонстрації, публікувала статті в ЗМІ, і в результаті досягла успіху в впливі на зміну законів [12].

Ще одну велику впливову лобі-групу того часу сформували прибічники будівництва залізної дороги. Компанії, що фінансували будівництво Канадської Тихоокеанської залізниці (Canadian Pacific Railway), у середині XIX ст. переконували населення в вигодах для суспільства, підкреслюючи загрозу американського експансіонізму та підвищення якості життя, яке забезпечать нові технології.

Навколо цього проекту розгорнувся один з найбільш відомих та гучних корупційних скандалів того часу, який увійшов в історію Канади як Тихоокеанський скандал. Він був пов'язаний з прем'єр-міністром Джоном Макдональдом, який для участі в виборах 1872 р. отримав фінансування в розмірі 360 тис. дол. США від промоутерів, зокрема від підприємця Хью Алана. Після перемоги консерваторів на виборах на чолі з Дж. Макдональдом Алан здобув перемогу в тендері на будівництво Тихоокеанської залізниці. У відповідь переможені ліберали звинуватили Дж. Макдональда в підписанні цього контракту за винагородження. У результаті скандалу, що розгорнувся в засобах масової інформації, Макдональд був змушений піти у відставку, а консерватори програли наступні вибори. Контракт було анульовано, а будівництво Тихоокеанської залізниці було завершено тільки в 1885 р. [4].

Другий етап становлення лобізму в Канаді пов'язаний з виникненням та становленням незалежної держави Канади, що відбувалося з середини XIX ст. Канада на відміну від свого південного сусіда Сполучених Штатів Америки досягла незалежності не революційним шляхом, а шляхом поступових конституційних змін. З метою недопущення завоювання земель Британської імперії у Північній Америці з боку США, у 1867 р. ці землі були об'єднанні під назвою Канада, що стала домініоном Великобританії і повністю копіювала британську політичну систему.

Після 1867 р., коли Канада фактично здобула незалежність, отримавши від Британії право формувати власний уряд, канадські лобісти переорієнтувалися на федеральну та провінційну владу, зосередивши увагу з початку на політичних партіях та

законодавчій владі, а коли вплив уряду поширився практично на всі аспекти суспільного та економічного життя, лобісти почали приділяти велику увагу і виконавчій владі.

Яскравим прикладом лобістської кампанії після отримання незалежності слугує діяльність Асоціації канадських вітчизняних виробників, які переконували, як політиків, так і представників суспільства, що запропонована прем'єр-міністром Уїлфредом Лорье зона вільної торгівлі, не є вигідною для Канади. У результаті цієї кампанії Лорье програв вибори 1911 р. Роберту Бордену.

Лобістська діяльність потягом цього періоду носить тіньовий характер, нерозривно пов'язана з корупцією. Підтвердженням цього став корупційний скандал, що розгорівся в Канаді у цей час. Після згаданого Тихоокеанського скандалу, наступники Дж. Макдональда також опинилися під підозрою в корупції. Серед них ліберальний лідер Маккензі Кінг, чия відпустка 1930 р. на Бермудах, як пізніше з'ясувалося, була сплачена ліберальним сенатором, що просував сумнівний гідропроект у Борнуа (Квебек).

Третій етап розвитку лобізму характеризується його законодавчим закріпленням та розробкою правових механізмів функціонування. Низка корупційних скандалів, досвід США з легалізації лобіювання, зростання занепокоєння суспільства через законність ухвалення політичних рішень призвели в 60-х рр. ХХ ст. до актуалізації питання про необхідність регламентації лобістської діяльності в Канаді для забезпечення прозорості державного управління, яке стало одним з центральних завдань політики уряду П. Трюдо, спрямованого на формування незалежного «справедливого суспільства» шляхом низки політичних та соціальних перетворень.

Цей період характеризується процесом розробки законопроектів з регламентації інституту лобізму, закріплення правових статусів учасників лобі-діяльності, у результаті якого в 1988 р. було ухвалено Закон про реєстрацію лобістів (Lobbyists Registration Act), метою якого було покращення прозорості та відкритості ведення політики шляхом перетворення лобістів на політичних акторів, зареєстрованих на національному рівні.

Проте ухвалення лобінгового законодавства не вирішило всіх етичних питань навколо лобістської діяльності. У Канаді продовжували розгоратися корупційні скандали. Під офіційним розслідуванням опинився і колишній консервативний прем'єр-міністр Б. Малруні, який у 90х рр. ХХ ст. прийняв від лобіста Карлейнз Шрейбер значні кошти, проте у результаті розслідування порушення закону не було доведено. Репутація колишнього ліберального прем'єр-міністра Ж. Кретьєна також постраждала через Шавініганський скандал, пов'язаний з сумнівною позикою федерального банку готелю його виборчого округу, хоча його вина не була доведена.

Великий резонанс серед громадськості мав Спонсорський скандал 2004 – 2006 рр., пов'язаний із позаправною витратою представниками ліберальної партії федеральних коштів, призначених для просування ідеї національної єдності Квебеку. Ці події створили сприятливі умови для виборчої кампанії консерваторів, основною тезою яких стало запевнення в «очищенні» влади від корупції. У результаті федеральних парламентських виборів 2006 р. ліберали потерпіли поразку. Дотримуючись своїх обіцянок, консервативний уряд на чолі з прем'єр-міністром Стівеном Харпером після перемоги на виборах розробив та подав на розгляд парламенту Федеральний закон про підзвітність (Federal Accountability Act), частиною якого став реформований Закон про лобіювання [10].

З ухваленням Закону про лобіювання у 1988 р. лобізм перетворився на повноправний інститут політичної системи Канади. Сьогодні лобіювання є окремим видом бізнесу і грає все більш важливу роль у політичному процесі країни. Лобісти здійснюють значний вплив на визначення та реалізацію політики та законів, а лобіювання стало невід'ємною частиною функціонування політичних інститутів Канади,

набуваючи різних форм від простого листування до організації широкомасштабних кампаній з залученням широких мас громадськості та засобів масової інформації.

Введення лобізму в правове коло канадського законодавства упорядкувало, але й водночас ускладнило контакти представників суспільства з державними посадовцями. Але, не дивлячись на це, кількість лобістів після ухвалення закону не тільки не зменшилася, а збільшилася майже в два рази з 2 828 активних лобістів у 1990 р. до 5 223 – у 2014 р.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. лобіювання поступово перетворювалося на обов'язкову частину діяльності організацій та корпорацій Канади. Їх лобі-діяльність спрямована на великий перелік політичних рішень, що згідно Системи реєстрації стосуються біля 50 різноманітних сфер життєдіяльності суспільства. Найбільш активно лобіюють у Канаді з приводу питань промисловості, далі йдуть питання в сфері оподаткування та фінансів, міжнародної торгівлі, міжнародних відносин, оборонної політики. Традиційно активно лобіюють інтереси і в таких соціально значимих сферах, як охорона навколишнього середовища, охорона здоров'я, наука та технології, трудове законодавство, освіта тощо.

У залежності від питання, стосовно якого відбувається лобіювання, обирається і об'єкт лобі-діяльності. У Системі реєстрації лобістів нараховується біля 120 державних структур, на яких лобісти намагаються здійснити вплив. У цілому, лобіювання в Канаді спрямоване на урядові органи трьох рівнів:

- федерального (Federal government), що відповідає за загальнонаціональну політику, до компетенції якого входять питання імміграції та громадянства, податкова політика, міжнародні відносини, оборона тощо;
- провінційного (Provincial government), відповідальний за стан справ у провінції, включаючи питання освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги, розвитку економіки та інфраструктури в провінції та багато інших напрямків діяльності;
- муніципального (Municipal або Local government), що відповідає за систему місцевого суспільного транспорту, місцевих доріг, енерго- та водопостачання у своєму регіоні тощо.

Здійснюючи лобіювання, лобіст може спрямовувати свою діяльність як на законодавчі, так і на виконавчі органи влади, вплив на структури судової влади заборонений національним законодавством і передбачає юридичну відповідальність.

Законодавча влада представлена в Канаді Парламентом, що складається з двох палат. Керівна роль у парламенті належить нижній палаті – Палаті громад (House of Commons). На неї покладена законодавча діяльність у Канаді, підтримка чи критика уряду. Члени Палати громад (308 осіб) обираються шляхом прямого голосування за виборчими округами на федеральних виборах, пропорційно представляють населення усієї країни. Палата приймає закони та законодавчі акти, а також державний бюджет, основна законодавча ініціатива належить уряду. Верхня палата – Сенат (Senate) – складається з осіб, призначених генерал-губернатором за поданням прем'єр-міністра країни (не більше 105 осіб), кожна провінція та територія Канади мають свою квоту на кількість сенаторів. Сенатори можуть залишатися на посаді до 75-річного віку. Завданням Сенату є перевірка та вивчення законів, ухвалених Парламентом, тобто фактично він виконує функцію контролю якості прийнятих законів.

Отже, вплинути на законодавчий процес лобіст може на стадії підготовки закону в Палаті громад (ініціювання пропозиції, проведення слухань, детальний розгляд законопроекту в спеціальних комітетах) чи його експертизи в Сенаті (вивчення законопроекту на предмет конституційності та відповідності інтересам суспільства). У цьому випадку об'єктами лобіювання слугують як члени Парламенту (Members of Parliament) і сенатори, так і співробітники окремих комітетів. На практиці комітети

мають широке коло повноважень, мають право відхилити будь-яку статтю законопроекту, виокремити частину біля в окремий законопроект, просити в палаті надати право розділити законопроект на декілька частин чи об'єднати два біля в один. При цьому Палата громад не може втручатися в роботу комітету чи вимагати повернення законопроекту з комітету до завершення його розгляду та внесення поправок. Як правило, законопроекти направляються в один чи декілька постійних комітетів палати, що визначається їх характером, іноді – в спеціальні комітети чи об'єднані комітети обох палат парламенту.

Серед представників виконавчої влади об'єктами лобіювання слугує великий перелік державних посадовців: прем'єр-міністр, міністри Кабінету, члени Таємної ради, службовці Казначейства, співробітники усіх міністерств, незалежних комісій та урядових відомств, очолені заступниками міністрів. Крім того, залучаючи на свій бік членів уряду (представників виконавчої влади), лобіст може з його допомогою впливати і на законодавчий процес, враховуючи належність Канади до англосаксонської правової сім'ї, згідно якої парламентська система побудована на моделі Вестмінстера – члени уряду є одночасно членами парламенту або сенаторами [1].

На рівні провінцій об'єктами лобіювання є губернатори, функції яких аналогічні голові держави, а також члени однопалатних Законодавчих зборів (у Квебеці – Національної Асамблеї) та інші співробітники. На муніципальному рівні лобіювання може бути спрямованим на мерів та членів міських рад, посадовців муніципальних округів.

Багато політичних рішень приймається на радах представників федерального та провінційного урядів, це питання оподаткування, виплати пенсій, медичного обслуговування, а також конституційні проблеми.

Згідно Системи реєстрації лобістів протягом 2010 – 2014 рр. найбільш активно лобіювали в Палаті громад, Офісі прем'єр-міністра, Таємній раді, Сенаті, Міністерстві фінансів, Міністерстві закордонних справ та міжнародної торгівлі, Міністерстві навколишнього середовища, Міністерстві охорони здоров'я, Міністерстві транспорту тощо.

Суб'єктами лобістської діяльності в Канаді, тобто кінцевими замовниками, бенефіціарами лобіювання, виступає широке коло різноманітних корпорацій та неурядових організацій, яких ми поділили на групи бізнес-інтересів та групи суспільних інтересів. До груп бізнес-інтересів входять організації, члени яких є представниками бізнес спільноти і мають за мету вплинути на урядові структури для просування власних інтересів та отримання прямої економічної вигоди для своїх членів. Групи ж суспільних інтересів як і групи бізнес-інтересів також зацікавлені у впливі на законодавство, але їх члени не переслідують економічної вигоди, а виступають за політичні зміни, що потенційно вплинуть на суспільство країни в цілому. Більш детально роль груп інтересів у політичній системі Канади ми розглянемо в наступному розділі нашого дослідження.

З суб'єктами лобі-діяльності пов'язані ключові особливості лобіювання Канади – протистояння груп бізнес-інтересів та груп суспільних інтересів, з огляду на протилежність їх цілей, а також дисбаланс сил та ресурсів, що залучають ці групи для лобі-діяльності.

Протидія між групами бізнес-інтересів та групами суспільних інтересів знаходить своє відображення і у внутрішній, і у зовнішній політиці Канади, коли діяльність бізнес-груп в нафтогазовій, машинобудівній, транспортній та інших промислових сферах зіштовхуються із протистоянням екологічних рухів, профспілок, правозахисних організацій, етнічних меншин тощо.

Прикладом протистояння бізнес-груп та груп, що захищають суспільні інтереси, може слугувати процес укладання угоди про Всебічну зону вільної торгівлі між

Канадою та Європейським союзом (Comprehensive Economic and Trade Agreement, СЕТА). Початок переговорів стосовно угоди було покладено на саміті Канада – ЄС у Празі 6 травня 2009 р., а згоди стосовно всіх положень угоди вдалося досягти 18 жовтня 2013 р.. За умовами договору два ринки стануть практично відкритими один для одного. За оцінками Європейської комісії, зона вільної торгівлі між ЄС та Канадою усуне біля 99 % усіх митних зборів. Експерти прогнозують, що зона вільної торгівлі сприятиме зростанню європейської та канадської економіки в річному розрахунку на 26 млрд. євро [2].

Обидва уряди і їх торгівельні переговори на шляху до угоди значною мірою залежали від промислових лобі-груп у визначені торгівельних бар'єрів, що обмежують вигоди для кожної сторони. Найбільш завзятим прихильником СЕТА залишається Канадсько-європейський круглий стіл для бізнесу (Canada-EU Round-table for Business). Ця організація слугує платформою для впливу на економічну політику шляхом діалогу високого рівня між представниками промисловості та уряду в Канаді та в Європейському Союзі, її діяльність нараховує більше десяти років. Створення цього об'єднання було ініційоване двома канадськими гігантами – «Алкан» (зараз належить «Ріо Тінто», Великобританія) та Нортел. Найбільш крупними членами круглого столу сьогодні є такі транснаціональні корпорації, як французький гігант енергетики та урану «Aegva», міжнародна металургійна корпорація «Arcelor», канадська аерокосмічна та транспортна компанія «Bombardier», компанії оборонного сектору «Bell Helicopter» та «EADS», металургійні компанії «ThyssenKrupp», «Monsanto», «Nexen», «Siemens», «Vale Inco» тощо. Пріоритети їх діяльності включали взаємне визнання стандартів, усунення технічних бар'єрів для Канади та ЄС у торгівлі ресурсами [7].

Інша підтримка СЕТА надходить з боку лобі брендів фармацевтичних компаній, біотехнологічних фірм та комерційної індустрії медичного обслуговування Канади. Ці групи розгорнули кампанію під назвою «Захистіть охорону здоров'я Канади», вимагаючи від канадського уряду погодитися зі всіма вимогами ЄС, які повинні розширити патентний захист та ексклюзивні умови на брендові ліки, надаючи фірмам право блокувати постачання дешевих генеричних форм препаратів на канадський ринок. Ці зміни за оцінками додадуть до прибутку з продажу ліків у Канаді близько 3 млрд. дол. США щорічно [7].

Зі свого боку, групи суспільних інтересів Канади наголошували на тому, що надаючи пріоритет інтересам промислових лобі-груп, канадська влада слугує не інтересам народу, а інтересам великих транснаціональних компаній. Так, більше 100 неурядових організацій Канади, ЄС та США опублікували так звану «трансатлантичну заяву» під назвою «Зупиніть корпоративну зраду! Трансатлантична заява про розсудливість у європейсько-канадських переговорах щодо СЕТА». У створенні цієї заяви взяли участь більше 50 неурядових організацій Канади, включаючи екологічні об'єднання, професійні спілки, організації в сфері захисту прав людини, демократичних принципів, миру та розвитку, охорони здоров'я, дослідницькі центри тощо.

У цій заяві організації вимагають усунення із проекту СЕТА розділу про захист інвестицій та процес урегулювання спорів між інвестором та державою, наголошуючи що «надмірний корпоративний захист, побудований на тисячах інвестиційних угод та договорів про вільну торгівлю, слугує не соціальним та економічним цілям, а навпаки підриває демократичні права громадян вирішувати державну політику та регулювати державні інтереси». На думку організацій, що підписалися під заявою, у разі укладання СЕТА, включно із зазначеним розділом, канадська та європейська демократія постраждає, у той час, коли корпорації отримують нові інструменти для порушення низки політичних програм [13].

У такому протистоянні між корпораціями та громадськими організаціями спостерігається дисбаланс впливу груп бізнес-інтересів і груп суспільних інтересів. Так, на відміну від канадських корпорацій, які щорічно витрачають більше 25 млрд. дол. на свою лобістську діяльність та промоушн (рекламні компанії), наймаючи для цього біля 10 тис. лобістів по всій країні, соціальні групи Канади, що представляють суспільні інтереси, долучають до своєї діяльності тільки 500 лобістів, витрачаючи на лобіювання біля 50 млн. дол. щорічно [9, с. 6].

Асиметрія ресурсів, які можуть долучати великі компанії та неурядові організації під час лобі-діяльності, позначається на активності їх взаємодії з владними структурами. Прикладом цього, може слугувати протидія нафтогазових корпорацій та екологічних рухів. Так, згідно дослідженню, проведеному канадським «мозковим центром» Polaris Institute, у період з липня 2008 по листопад 2012 рр. 27 нафтових компаній та 8 промислових асоціацій Канади, членство в яких має переважна більшість підприємств, які спеціалізуються на видобутку, виробництві та транспортуванні канадського викопного палива, мали 2 733 контакти з призначеними державними посадовцями канадського уряду. У той же час, екологічні неурядові організації практично непомітні в реєстрі лобістів порівняно із зазначеними компаніями. За той же період було зареєстровано 11 екологічних організацій, що надали 485 звітів про контакти з представниками влади, 116 з яких мали місце в 2012 році, і тільки одна організація доповіла про зустріч з міністром протягом 2012 р. [7, с. 4].

Для розуміння такого великого розриву між масштабами діяльності нафтогазового лобі та неурядових екологічних організацій можна порівняти звіти про лобіювання однієї з найбільших екологічних об'єднань Канади «Мережі кліматичних дій» (Climate Action Network – CAN) з Канадською асоціацією нафтопромисловців (Canadian Association of Petroleum Producers – CAPP). У період з 2008 по 2012 рр. CAN представила тільки 6 звітів про контакти з державними посадовцями, у той час коли CAPP – 536. Фінансове становище цих двох організацій знаходиться в різних лігах, враховуючи, що членами CAPP є найбагатші компанії світу. З інформації щодо контактів у Системі реєстрації також зрозуміло, що рівень впливу та доступу до політиків та законодавців також дуже асиметричний на користь нафтопромисловців.

Лобістська діяльність і груп бізнес інтересів, і груп суспільних інтересів може відбуватися декількома шляхами: по-перше, з допомогою власних співробітників, яких Закон про лобіювання визначає як «вбудованих» лобістів; по-друге, через найнятого фахівця, що надає професійні послуги, якого Закон визначає як «лобіста-консультанта», при цьому ним може бути як співробітник лобі-фірми, так і приватний підприємець.

Для просування певного рішення в органах державної влади і групи бізнес-інтересів, і групи, що відстоюють суспільні інтереси, згідно даних Системи реєстрації лобістів більшу перевагу надають власним співробітникам, ніж найнятим лобістам. У 2014 р. кількість «вбудованих» лобістів, що відстоюють інтереси своїх компаній та організацій у політичному процесі склала 4 414 чол., кількість лобістів-консультантів, що представляють інтереси своїх клієнтів, сягає тільки 782 чол. Проте, слід враховувати, що кількість зареєстрованих лобістів не дорівнює кількості проведених ними лобістських кампаній.

Вибір того, чи залучати лобіста-консультанта, чи лобіювати з допомогою власних співробітників, залежить від багатьох факторів: від специфіки діяльності компанії (організації), частоти контактів із представниками державних органів влади до ступеню конфіденційності інформації, яка є предметом лобіювання. Великий вплив має можливість фінансових витрат на замову лобістських послуг в лобі-фірмах.

«Вбудованими» лобістами корпорації чи організації можуть бути як співробітники GR-відділів, так і інших структурних підрозділів компанії. До основних завдань

«вбудованих» лобістів входять взаємодія з органами влади з метою впливу на ухвалення або зміну певного політичного рішення, на реалізацію певної політичної програми. Їх обов'язки включають визначення потреби компанії у взаємозв'язках з органами державної влади; моніторинг діяльності органів державної влади і прогнозування її впливу на функціонування компанії; координація побудови взаємозв'язків компанії з органами державної влади; вплив на органи державної влади для забезпечення інтересів компанії; забезпечення пільг і державних замовлень для компанії тощо. Робота GR-відділів багато у чому переплітається з PR-діяльністю, адже одним з ключових завдань є створення та підтримка позитивного іміджу компанії, як в органах влади, так і серед партнерів і клієнтів.

На відміну від GR-відділів, робота яких спрямована на побудову довгострокових відносин з профільними для компанії політичними діячами та реалізацію потенційних можливостей корпорації через участь в політичних діях, метою лобіста-консультанта є досягнення конкретного політичного рішення на користь свого клієнта.

За час чинності законодавства Канади в сфері лобізму було створено велику чисельність компаній, що спеціалізуються на наданні лобістських послуг, легально взаємодіючи з представниками законодавчих та виконавчих органів влади для просування інтересів свого клієнта. Найбільшими з таких фірм у Канаді сьогодні є Capital Hill Group, Hill and Knowlton Strategies Canada, Global Public Affairs, Prospectus Associates, Temple Scott Associates Inc., Sussex Strategy Group Inc., Fleishman-Hillard Canada Inc., Earncliffe Strategy Group, Impact Public Affairs тощо.

Ці фірми надають послуги в сфері адвокатури, GR, PA, урядової діяльності та моніторингу, презентацій та звернень до уряду тощо. Крім лобіювання, вони також надають низку інших послуг в сфері стратегічного консультування та позиціонування, можливості підвищення ділового розвитку, можливості фінансування, планування заходів, управління проблемами, політичного дослідження та аналізу, проведення тренінгів, копірайтингу тощо.

Діяльність більшості великих лобістських фірм нараховує більше 20 років, здебільшого вони створювалися як компанії з надання юридичних консультацій, поступово розширюючи коло послуг, що відповідають сучасним вимогам ділового життя. Більшість із службовців цих компаній мають юридичну освіту і досвід роботи у владних структурах, що дає можливість більш ефективної лобі-діяльності із використанням вже встановлених контактів з посадовцями. Так, наприклад, усі GR-консультанти компанії Sussex Strategy Group Inc. працювали в урядових структурах, слоган їх компанії – «Ми були по іншій бік стола. Ми знаємо, що працює, і чого слід уникати» [14].

Досвід роботи в урядових структурах є одним з найбільш сильних мотивів для корпорацій у зверненні за послугами лобістів-консультантів. Наприклад, згідно системи реєстрації, у період з 2008 по 2012 рр. найбільші нафтогазові компанії країни найняли 45 консультантів, що мали видатну кар'єру в федеральному керівництві. Декілька лобістів-консультантів, що активно лобіювали інтереси енергетичних гігантів в уряді, були пов'язані з консервативним урядом С. Харпера, це:

- Кен Боессенкул (Hill and Knowlton Strategies Canada), колишній радник С. Харпера 2002 – 2004 рр., що також грав велику роль на виборах 2011 р.;
- Крістін Андерсон (Global Public Affairs), колишня співробітниця офісу лідера опозиції С. Харпера у 2002 – 2005 рр. та працівниця його штабу на виборах 2004 р.;
- Голді Хайдер (Hill and Knowlton Strategies Canada), спеціаліст із стратегічного планування консервативної партії на федеральних виборах 2004, 2006, 2008 та 2011 рр.;

– Джеоф Норквей (Earncliffe Strategy Group), що у 2004 – 2005 рр. займав посаду директора із зв'язків у офісі лідера опозиції С. Харпера.

Серед лобістів, що мають зв'язки з лібералами, можна виділити таких лобістів, як:

– Ден Сікінгс (Global Public Affairs), кар'єра якого у федеральній владі нараховувала біля 33 років, включаючи посаду геолога Національної ради енергетики (1983 – 1990 рр.), радника Міністра природних ресурсів (1990 – 2002 рр.), начальника штабу лідера уряду в Палаті громад (2002 р.), начальника штабу Міністра суспільних робіт та державних послуг (2002 – 2006 рр.);

– Каролін Кішолм (Global Public Affairs), колишній політичний аналітик лібералів у 1994 – 1996 рр. та старший політичний радник Ліберальної партії у Сенаті (1997 – 1999 рр.) [7, с. 8].

Не дивлячись на встановлений «охолоджуючий період», згідно якого колишнім державним посадовцям забороняється займатися лобістською діяльністю протягом п'яти років, ці особи можуть працювати на лобістські фірми у якості консультантів чи волонтерів. Колишні посадовці, що мають тісні зв'язки у владних структурах, регулярно наймаються лобі-фірмами для надання порад лобістам-консультантам з певних питань, проте це не підлягає обов'язковій реєстрації, не мають реєструватися і колишні посадовці, що працюють лобістами в якості волонтерів.

Лідуючою приватною лобі-фірмою Канади сьогодні є Capital Hill Group, що спеціалізується на проведенні GR та PA кампаній. Діяльність компанії нараховує біля 30 років і охоплює Оттаву, Торонто, Монреаль та інші канадські міста, що дозволяє встановити основні точки доступу до урядовців на федеральному, провінційному та муніципальному рівнях. Послуги компанії включають створення та підтримку позитивних відносин з урядом, забезпечення обізнаності уряду про позитивну роль компанії клієнта в соціальній та економічній сферах, позитивний та конструктивний вплив на порядок денний уряду та процес ухвалення рішень, надання нових ідей у політичній та інвестиційній сферах тощо. Виходячи з вимог клієнта та питання, що потребує просування, компанія формує спеціальну групу, що містить експертів у потрібній сфері діяльності, до таких сфер відносяться державні закупки, оборона, фінанси, інформаційні технології, злиття та придбання компаній, природні ресурси, оподаткування, торгівля, телекомунікації, транспортування, політика відносно корінних народів, культурна політика, охорона здоров'я [6].

Лобістські кампанії зазначених фірм включаються такі основні етапи:

– урядовий аналіз (government analysis): збір та надання клієнту інформації щодо уряду, його основних гравців, їх взаємовідносин і історії діяльності з приводу питання клієнта;

– збирання розвідувальних даних з урядових питань та планів стосовно інтересу клієнта (intelligence gathering);

– аналіз політики (policy analysis): детальна оцінка політики в сфері, що цікавить;

– коректування меседжу (polishing of message) компанії клієнта та його діяльності;

– планування (mapping): детальне планування шляху до успіху, враховуючи, що інтерес клієнта просувається через комплексний механізм ухвалення питань уряду та парламенту;

– позиціонування (positioning): гарантування, що кожна можливість клієнта досягти поставлену мету добре розроблена та протестована;

– вибудовування профайлу (profile building): вибудовування відносин з державними посадовцями, у тому числі через ЗМІ;

– створення союзів (alliance building): зв'язок клієнта та його інтересів з потенційними союзниками, групами суспільства;

–управління кампанією (campaign management): проведення лобістської кампанії, масштаб якої визначається індивідуально згідно вимог клієнта;

–аудит та оцінка результатів (audit and performance review) [14].

Крім цих основних етапів роботи, зовнішня діяльність канадських професійних лобістів, крім безпосередньої взаємодії з представником державної влади, також включає медійну діяльність (прес-конференції, відвідування редакційних колегій, допомога репортерам), роботу з групами суспільства та іншими об'єднаннями та особами з метою підвищення інтересу суспільства до потрібного питання, зустрічі з групами чи особами, що мають вплив на суб'єкт лобіювання тощо.

Професійні лобістські послуги в Канаді можна замовити не тільки через зазначені лобі-фірми. У країні такі послуги надають і приватні підприємці (self-employed consultants), що також пройшли систему реєстрації згідно законодавства. Серед найбільш активних приватних лобістів-консультантів слід виокремити відомого канадського юриста Трумена Така, кількість активних реєстрацій якого налічує більше 100 контактів, а також Дуга Хорні, Мішелін МакКей, Гордона Кьюетіні, Хені Боса тощо. Серед їх клієнтів здебільшого переважають великі корпорації та асоціації, такі як Виробники молочних продуктів Канади (Dairy Farmers of Canada), Сільськогосподарський індустріальний альянс Канади (Canadian Agriculture Industry Alliance), Канадська федерація сільського господарства (Canadian Federation of Agriculture), корпорація «Вугілля Канади» (Canada Coal Inc.), Канадська медична асоціація (Canadian Medical Association), Канадська асоціація телерадіокомпаній (Canadian Association of Broadcasters) тощо.

З метою збереження та сприяння суспільній довірі канадським демократичним інститутам та процесу лобіювання політичних інтересів компанії професійних лобістів об'єдналися в Канадську лігу лобістів та професіоналів у сфері адвокати (Canadian League of Lobbyists and Advocacy Professionals). Метою організації є підвищення статусу професії лобіста через всебічне просування етичних норм та стандартів на основі розробленого нею «Кодексу лобістської етики». Ліга видає бюлетені, проводить тренінги, займається пропагандою особливої ролі лобіста, підкреслюючи її значення та важливість у об'єктивному ухваленні державних рішень [5].

Ухвалення та впровадження законодавства в сфері лобізму в Канаді значно змінили способи взаємодії бізнес-структур та неурядових організацій з федеральними, провінційними та муніципальними посадовцями. Під час представлення звіту про лобіювання до Системи реєстрації лобіст має інформувати про метод впливу, що він використовував під час контактів з посадовцями.

І «вбудовані» лобісти, і лобісти-консультанти при проведенні лобістської діяльності використовують широкий спектр методів лобіювання, включаючи як прямі (безпосередня робота з суб'єктом ухвалення рішення), так і непрямі форми впливу. До прямих методів лобіювання належать особисті зустрічі, ділові обіди, неформальні консультації, надання доповідей та досліджень, листування, телефонні розмови, участь в публічних слуханнях, експертних радах. Для підвищення ефективності лобістської діяльності лобісти прагнуть створити певне враження в суб'єкта з приводу того чи іншого питання, у цьому допомагають непрямі методи впливу, у багато чому пов'язані з PR. Це рекламні кампанії, широкомасштабні кампанії в засобах масової інформації та мережі Інтернет, що інформують про певні події під потрібним кутом, проведення соціологічних опитувань та рейтингів, організація PR-акцій, страйків, здійснення масових дзвінків та листів громадян. Особливостями непрямих методів впливу є відсутність конкретного адресата, а також те, що ці акції проходять за межами державних органів [3].

Здебільшого і прямі, і непрямі методи лобіювання використовуються лобістами в комплексі, що підвищує ефективність лобістської кампанії. Згідно звітів, представлених у Системі реєстрації, більшість канадських лобістів надає перевагу прямим методам впливу – усним та письмовим контактам, телефонним розмовам, неформальним зустрічам тощо. Серед непрямих методів найбільш поширеною є «grass roots lobbying», тобто «лобізм широких мас» чи «стихийний лобізм» [11].

Отже, становлення лобізму в Канаді як політичного інституту відбувалося в контексті формування та трансформації її політичної системи і має досить виразні історичні корені. Увійшовши до політичної системи ще в колоніальний період, з плином часу він набув цивілізованої форми, здебільшого завдяки його офіційному визнанню та законодавчому врегулюванню. Канадський лобізм має чітко виражену структуру. Об'єктом лобіювання в Канаді виступають законодавчі та виконавчі органи влади федерального та провінційного рівнів, при цьому, останнім часом спостерігається перенесення значних об'ємів лобістської діяльності на рівень провінцій. Суб'єктами лобіювання виступають представники комерційних та суспільних об'єднань, з якими пов'язана ключова особливість лобіювання Канади – протистояння груп бізнес-інтересів та груп суспільних інтересів, яке знаходить своє відображення і у внутрішній, і у зовнішній політиці Канади, у такому протистоянні між корпораціями та громадськими організаціями спостерігається асиметрія ресурсів, які можуть долучати великі компанії та неурядові організації для лобі-діяльності, що позначається на активності їх взаємодії з владними структурами. Лобістська діяльність зазначених груп інтересів може проводитися декількома шляхами: з допомогою власних співробітників («вбудованих» лобістів), або через найнятого фахівця, що на замовлення надає професійні послуги (лобіста-консультанта), при цьому лобістом-консультантом може виступати представник лобі-фірми, чи приватний підприємець (self-employed consultants). Проведений аналіз свідчить, що канадські групи інтересів більшу перевагу надають власним співробітникам, ніж лобістам-консультантам, що пояснюється не стільки ефективністю їх діяльності, скільки фінансовими витратами. У проведенні лобістських кампаній використовується широкий спектр методів впливу, які умовно можна поділити на традиційні (прямі) методи (особисті зустрічі, ділові обіди, неформальні консультації, надання доповідей та досліджень, листування, телефонні розмови, участь в публічних слуханнях, експертних радах тощо) та «непрямий» лобізм нового типу, який полягає не тільки в організації масових кампаній, що відображають думку більшості населення, але й у формуванні суспільної думки шляхом комбінування методів лобіювання, технологій зв'язків з громадськістю та реклами.

Список використаної літератури

1. Євгенєва А. Законодавче регулювання лобістської діяльності [Електронний ресурс] / А. Євгенєва // Часопис Парламент. — 2004. — № 1. — Режим доступу : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=400&iar_id=523&as=2
2. Магомедов М. ЕС и Канада подписывают договор о зоне свободной торговли [Электронный ресурс] / М. Магомедов // Швейцария деловая. — Режим доступу : <http://business-swiss.ch/2013/10/eu-kanada-freihandelsabkommen>.
3. Профессиональный словарь лоббистской деятельности [Электронный ресурс] / сост. П. А. Толстых // Центр по изучению проблем взаимодействия бизнеса и власти, 2011. — Режим доступу : http://www.lobbying.ru/dictionary_word.php?id=1http://www.twirpx.com/file/853273/.
4. Boswell R. A short history of political corruption – and moral corrosion [Electronic resource] / R. Boswell. — Mode of access : <http://o.canada.com/news/national/a-short-history-of-political-corruption-and-moral-corrosion>.

5. Canadian League of Lobbyists web-site [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.canadianleagueoflobbyists.com>.
6. Capital Hill Group web-site [Electronic resource]. – Mode of access : <http://capitalhillgroup.ca/our-team>.
7. Cayley-Daoust D. Big Oil's Oily Grasp [Electronic resource] / D. Cayley-Daoust, R. Girard. — Mode of access : http://polarisinstitute.org/files/BigOil'sOilyGrasp_0.pdf.
8. CETA and Corporate Lobbying [Electronic resource]. – Mode of access : <http://canadians.org/sites/default/files/publications/CETA-corporations-1010.pdf>.
9. DePape B. An Investigation of Canada, its Corporate Allies, and Resistance at COP17 [Electronic resource] / B. DePape. — Mode of access : https://www.google.com.ua/url?sa=t&rect=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&cad=rja&ved=0CD4QFjAC&url=http%3A%2F%2Fframshorn.ca%2Fsites%2Fframshorn.ca%2Ffiles%2FBrigette%2520-%2520holes%2520-%2520edited%2520feb%252015.doc&ei=wcvXUp6yAoW24AS3wIG4Bw&usq=AFQjCNEHb87LEM3fj7sZpCLn2MfsFz5wGg&sig2=9-uVIDf9iHH0K-Uioao_lw.
10. Federal sponsorship scandal [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.cbc.ca/news/background/groupaction>.
11. OECD's Governance Arrangements to Ensure Transparency in Lobbying: Comparative Overview [Electronic resource]. – Mode of access : [http://search.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/PGC/ETH\(2006\)5&docLanguage=En](http://search.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=GOV/PGC/ETH(2006)5&docLanguage=En).
12. Prospectus Associates Canada web-site [Electronic resource]. – Mode of access : <http://prospectusassociates.com>.
13. Stop the Corporate Giveaway! A transatlantic plea for sanity in the EU–Canada CETA negotiations [Electronic resource]. – Mode of access : http://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/stop_the_corporate_giveaway_-_a_transatlantic_plea_for_sanity_in_the_eu-canada_ceta_negotiations.pdf.
14. Stoyanov A. FTA Trade Policy in the Presence of Foreign Lobbying [Electronic resource] / A. Stoyanov. — Mode of access : <http://economics.ca/2007/papers/0242.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2016 р.

A. Trofimenko

TRENDS OF LOBBYING DEVELOPMENT IN POLITICAL SYSTEM OF CANADA

Lobbying in a modern world is essential factor of any political system, which largely influences political process and socio-economic life of a state. Research of the role of lobbying in countries with have a long democratic tradition and developed parliamentary system, such as Canada, has a great scientific interest for Ukraine, where institutionalization of lobbying is one of topical issues of democratization of political system, establishment of civil society and prevention of corruption risks.

On the basis of study of Canadian lobbying development the author has determined its three main stages. The first stage concerns colonial period, when British and French authorities were central lobbying objects. The second stage is connected with the formation of Canada as an independent state and reorientation of lobbyists to Canadian federal and provincial authorities. The third stage is characterized by developing of legal mechanisms of lobbying functioning.

Canadian lobbying has a clearly defined structure. The object of lobbying in Canada is the legislative and executive authorities of federal, provincial and municipal levels. Subjects of lobbying have been classified in accordance with their interests and goals and divided into groups of business interests (representatives of business community) and public interest groups (representatives of non-governmental organizations).

There are several main mechanisms of lobbying activity: using their own staff (in-house lobbyist) or with help of hired specialist who provides professional services (consultant lobbyist). Consultant lobbyist can act as the representative of lobby firm, or as private entrepreneur (self-employed consultants).

During their activity lobbyists use traditional (direct) methods (such as personal meetings, business lunches, informal consultations, providing reports and studies, correspondence, telephone conversations, participation in public hearings, expert councils, etc.) and indirect methods, which includes organization of mass campaigns and shaping public opinion by combining methods of lobbying, technologies of public relations and advertising.

Key words: *lobbyism, lobbying, institutionalization, Lobbyists Registration System, Sponsorship Scandal, groups of business interests, public interest groups, CETA.*

УДК 327.8(510):061.1(045)

М.В. Трофименко

ІНСТИТУТ КОНФУЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ КИТАЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Починаючи з 70-х років ХХ ст. економічний розвиток є головним пріоритетом КНР. Однак на початку ХХІ ст. керівництво КНР почало ставити більш амбіційні цілі з перетворення Китаю на глобальну велику державу. Для цього були запущені серйозні механізми впровадження та реалізації публічної дипломатії КНР задля формування образу Китаю як однієї з найдавніших та найвеличніших цивілізацій світу, економічно, військово, культурно найбільш розвинених сучасних держав світу. Одним з таких потужних механізмів реалізації публічної дипломатії, безумовно, є Інститут Конфуція. У роботі розглядаються основні засади діяльності інститутів Конфуція як механізму реалізації публічної дипломатії КНР. Розглядається діяльність інститутів Конфуція в якості мережевої моделі реалізації культурної та публічної дипломатії КНР. Розглядається структура взаємодії інститутів Конфуція. Робиться огляд діяльності інститутів Конфуція, та її аналіз на основі трьох аспектів мережевої комунікації: структура мережі, взаємодія всередині мережі та стратегія мережі.

Ключові слова: *Інститут Конфуція, публічна дипломатія, м'яка сила, культурна дипломатія, мережа.*

Китайська дипломатія в другій половині ХХ ст. зазнала значних змін. З відсталого країни Китай перетворився на ядерну державу з півтора мільярдом населенням, з потужною економікою, що бурхливо розвивається [1, с.18].

В умовах економізації міжнародних відносин, зміцнення аналітичного потенціалу МЗС КНР і його велика орієнтація на зовнішньоекономічну діяльність відбуваються головним чином за рахунок залучення до роботи в МЗС вчених і експертів у галузі економіки, особливо міжнародної валютно-фінансової сфери. Розширюються контакти міністерства з величезною кількістю дослідних інститутів, співробітники яких, у першу чергу аналітики світової економіки, періодично направляються «вахтовим методом» на роботу в зарубіжні установи і представництва КНР при міжнародних організаціях. Починаючи з 80-х років, практично весь персонал міністерства мусив пройти через систему річних економічних курсів, щоб більш ефективно сприяти вітчизняному бізнесу.

Що стосується дипломатичної діяльності нинішнього Китаю, то для цих цілей створено величезний апарат, що знаходиться як в самому Китаї, так і в посольствах та консульствах країни в 170 державах, з якими КНР встановила дипломатичні відносини. Сюди ж необхідно зарахувати й китайські місії при ООН і в ряді інших міжнародних організацій.

Починаючи з 70-х років XX ст., економічний розвиток є головним пріоритетом КНР. Однак на початку XXI ст. керівництво КНР почало ставити більш амбіційні цілі з перетворення Китаю на глобальну велику державу. Для цього були запущені серйозні механізми впровадження та реалізації публічної дипломатії КНР задля формування образу Китаю як однієї з найдавніших та найвеличніших цивілізацій світу, економічно, військово, культурно найбільш розвинених сучасних держав світу. Одним з таких потужних механізмів реалізації публічної дипломатії безумовно є Інститут Конфуція.

В листопаді 2014 року програмі Інституту Конфуція в Китаї виповнилося десять років. З моменту свого створення в 2004 році, програма, фінансована Китайським урядом задля сприяння поширенню китайської мови та культури в світі, стала дуже популярною. Згідно з даними офіційного сайту Інституту Конфуція, на даний час існує мережа з 1104 філій (147 у країнах Азії, 308 – Європи, 535 – Америки, 49 – Африки, 65 – Океанії) [3]. Глобальна мережа Інститутів Конфуція – мережа міжнародних культурно-освітніх центрів, які створюються Державною канцелярією з розповсюдження китайської мови за кордоном Міністерства освіти КНР. Окрім інститутів відкривають також «класи» Конфуція. Координує роботу та забезпечує фінансування з китайського боку Штаб-квартира інституту Конфуція. Ім'я видатного мислителя, філософа, вчителя давнини Конфуція присвоєне мережі інститутів за аналогією до німецького Інституту Гете, іспанського Інституту Сервантеса, італійської Спілки Данте Аліг'єрі тощо. Серед подібних культурних організацій тільки Альянс Франсез (Alliance Française) та представництва Британської ради (British Council) мають більш ніж 1000 класів та інститутів, що знаходяться в більш ніж 100 країнах. Але франкомовна організація була заснована більше 120 років тому, а Британська рада – 80 років тому. Очевидно, Китай розпочав амбіційну та дуже активну політику з поширення своїх культурних центрів по всьому світу [4, с.7].

За таким вражаючим зростанням та політикою інституційних стимулів і ресурсів, що проводиться Державною канцелярією з розповсюдження китайської мови за кордоном (Ханьбань), стоять певні рушійні сили, що зумовило зростаючий інтерес до Китаю, до викладання китайської мови, а також до пов'язаної з цим моделі організації загалом.

Однак, Інститут Конфуція часто зазнає критики. Наприклад, деякі стверджують, що інститути відображають та реалізують порядок денний китайського уряду. Інші вважають навчальні та педагогічні матеріали, що використовуються інститутами, невідповідними. Критика всередині країни полягає у обвинуваченні уряду у виділенні освітніх ресурсів зарубіжним установам, у той час як їх можна було б розподілити на бідні шкільні округи Китаю, та у сумнівах щодо використання імені Конфуція в якості офіційної назви, оскільки освітня програма інституту не має жодного відношення до вчення Конфуція.

Не зважаючи на ці коментарі, явищу Інституту Конфуція все ж не вистачає повноцінного концептуального, академічного аналізу. Статті на цю тему, які з'явилися в наукових журналах, забезпечують загальний огляд організації та її діяльності в контексті «м'якої сили» Китаю. Дійсно, Інститут Конфуція – це приклад того, як організація, що реалізує культурну та публічну дипломатію, вирішує наявні проблеми та відповідає на сучасні виклики.

Одними з найбільш ґрунтовних публікацій, які розглядають діяльність Інституту Конфуція є роботи Р. Захарни, Дженніфер Хабберт та Фолка Хартіґа [5, 6, 8].

Так, Р. Захарна розглядає Інститут Конфуція як «мережевий проект, що займається культурною дипломатією» та підкреслює зростаючу важливість процесів взаємодії. Вона вивчає структуру, взаємодію та стратегію всередині мережі Інститутів Конфуція. Використовуючи антропологічний підхід, Дженніфер Хабберт фокусує своє дослідження на подорожі Китаєм, що була організована Інститутом Конфуція для американських учнів середньої школи. Через детальний опис вона досліджує навмисне використання м'якої сили за допомогою двох механізмів: «врахування сучасності» та «результативність слідування традиціям». Ці роботи підкреслюють актуальність та необхідність подальшого дослідження феноменального зростання ролі Інститутів Конфуція.

Зовні політика інститутів Конфуція, створених урядом КНР, здається схожою на культурну дипломатію інших країн. Китай, здається, просуває китайську мову та культуру в прагненні збільшити свою м'яку силу на міжнародній арені. У той час як багато країн поділяють мету поширення їх мови та культури, Інститут Конфуція (ІК) може похвалитися вражаючими темпами зростання. Після проведення пілотної програми в Ташкенті та Узбекистані в червні 2004 року перший Інститут Конфуція відкрився в Сеулі вже в листопаді 2004 року. Наприкінці 2005 року було відкрито більше 32 ІК в 23 країнах. У 2006 році новий Інститут Конфуція створювався у середньому маже кожні чотири дні. На початку 2007 року, в усьому світі було 128 ІК [8, с.9].

Два роки потому, в 2009 році кількість ІК подвоїлася до 256 інститутів у 81 країні. Наприкінці 2013 року в 115 країнах та регіонах світу розміщувалося 440 ІК.

Таке різке збільшення кількості Інститутів Конфуція привернуло увагу як учених, які займаються питаннями публічної дипломатії, так і політиків.

Незважаючи на те, що Інститутам Конфуція усього дванадцять років, їх показники можуть перевершити або вже перевершили показники «старіших» та відоміших інститутів та подібних організацій, що мають значніші ресурси. З погляду культурної привабливості деякі з них були здивовані тим, як Китай випередив Японію, незважаючи на популярність японського аніме, караоке та суши.

У культурному плані, Китай значно відрізняється від неазійських країн, в яких здійснюють свою діяльність ІК. Ліберальні демократії (США та країни Європи) мають найвищу концентрацію інститутів. Крім того, китайська мова не є легкою для вивчення і не є такою поширеною як, наприклад, іспанська.

Ідея назвати інститут на честь китайського філософа Конфуція (551-479 рр. до н.е.) спочатку з'явилася через бажання продемонструвати довговічність китайської культури, а, таким чином, і довговічність діяльності ІК. Китайський філософ та інститути, що названі на його честь, поділяють прагнення акцентувати важливість культивування та підтримки відносин між людьми.

Структура взаємодії та реляційна динаміка є ключовими особливостями інститутів Конфуція. На відміну від більшості культурних інститутів, які є автономними, незалежними організаціями в приймаючій країні, ІК співпрацює у своїй діяльності з Китайським університетом. Обидві ці організації прив'язані до однієї штаб-квартири ІК у Пекіні. Це фактично дозволяє створити багатовимірну, багатшарову структуру глобальної мережі. Структура взаємодії – це тільки частина загальної картини. Не менш важливою є реляційна динаміка. Усі ініціативи ІК включають в себе багато видів діяльності як онлайн, так й оффлайн, що пов'язані не тільки з культурною тематикою, а й містять у собі потенціал для внутрішньої та зовнішньої співпраці [8, с.10].

Аналіз публічної дипломатії і діяльності неурядових організації США показав відмінності в їх підходах до комунікації. Після Терористичного акту 11 вересня 2001

року публічна дипломатія США, здавалося, намагалася використовувати м'яку силу за допомогою масових комунікацій. Це був інформаційний підхід, що допомагав розробляти та доносити певні повідомлення конкретній цільовій аудиторії.

На відміну від статичного, ресурсоємного підходу розумного використання м'якої сили, неурядові організації створювали м'яку силу через мережеву комунікацію. Мережева комунікація дозволяє активно залучати аудиторію до взаємодії та реляційної динаміки, що дозволяє розширити мережу. Мережева комунікація заснована на трьох взаємопов'язаних аспектах: структура мережі, що полегшує реляційні зв'язки і обмін інформацією; взаємодія всередині мережі, що створена через налагодження зовнішніх та внутрішніх відносин та впровадження різноманітності; стратегія мережі, яка дозволяє учасникам брати участь у створенні національної ідеї та спільної ідентичності [8, с. 11-12].

Реляційна динаміка необхідна для того, щоб перетворити цільову аудиторію на зацікавлену сторону за допомогою внутрішньої та зовнішньої реляційної діяльності. Зацікавлені сторони беруть участь у спільному вирішенні проблем та генерації знань, допомагають підтримувати та розширювати структуру взаємодії. Часто діяльність «мережі» структурована, але не динамічна, тому не здатна підтримувати ініціативу. Свідченням успішного використання мережевої комунікації є те, що усі ініціативи згуртовані та скоординовані, що зумовлює органічне зростання, цілісність та створення знань.

Традиційні підходи до культурної дипломатії були викладені Джозефом Найемом. Він описує використання культури у якості інструмента м'якої сили. З цієї точки зору, культура, як і повідомлення, є статичним атрибутом, що виробляється і поширюється окремою країною. З позиції комунікації, культура розглядається як продукт. Цей продукт можна просувати через зусилля різних культурних і мовних інститутів. Як і будь-яким продуктом, культурою можна обмінюватися під час культурних обмінів, культурних заходів, тематичних культурних «років» та двосторонніх діалогів. Країни можуть бути надзвичайно винахідливі в тому, як використовувати культуру у якості ресурсу м'якої сили, особливо в тому, як залучати аудиторію до участі у заходах та виставках. Вони також можуть створити складні реляційні мережі для просування і передачі культури та її продуктів. Використання культури у якості ресурсу м'якої сили вимагає постійних зусиль і витрат ресурсів спонсорів для того, щоб просувати ініціативи.

У деяких дослідженнях в сфері культурної дипломатії висловлюється думка про те, що культура трансформується з продукту у процес. Однак цей механізм є досі не зовсім зрозумілим. На даний час, враховуючи сьогоденні технології, відносно легко створити культурну мережу. Тим не менш, оскільки мережа взаємодії між людьми – це живий організм, дуже важливо вивчити таку мережу зсередини – її діяльність, структуру взаємодії та динаміку. Діяльність ІК Китаю дає уявлення про те, як вдало поєднати структуру взаємодії з реляційною динамікою.

Штаб-квартира Інституту Конфуція знаходиться у Пекіні та підтримується Державною канцелярією з поширення китайської мови за кордоном (або Ханьбань). За даними сайту ІК, його діяльність «направлена на сприяння розвитку дружніх відносин з іншими країнами та підвищення розуміння китайської мови і культури в світі» [3]. ІК також підтримує китайських вчителів, які працюють за кордоном та допомагає організовувати фестивалі китайської мови та культури у різних країнах.

У 2006 році штаб-квартира почала проводити щорічні конференції для вже існуючих та майбутніх інститутів. У 2009 було створено Інститут Конфуція Онлайн, який надає детальну інформацію про діяльність ІК. Окрім подкастів та ресурсів з

вивчення китайської мови, на сайті (www.chinese.cn) згодом з'явився онлайн форум для спілкування [3].

Для більш детального вивчення стратегії ІК необхідно розглянути її в рамках трьох взаємопов'язаних аспектів: структура мережі, взаємодія всередині мережі і стратегія мережі.

Структура мережі

Особливістю ІК є те, що вони складаються з декількох взаємопов'язаних рівнів. Перший офіційний Інститут Конфуція, який відкрився у Сеулі в 2004 році, свідчив про встановлення відносин на національному рівні між Китаєм та Південною Кореєю. Інші Інститути Конфуція підтримували партнерські відносини з китайськими інститутами, що відрізняє реляційну модель ІК від інших культурних інститутів. На початку ІК були створені на базі провідних приймаючих установ. Так, наприклад, Лондонська школа економіки була однією з перших установ у Великій Британії, у якій з'явився Інститут Конфуція. Його партнером був не менш відомий Університет Цінхуа в Пекіні. Більшість ІК у Сполучених Штатах розташовані на виділеній урядом земельній ділянці або на території державних університетів. Такі взаємовідносини між державними та китайськими університетами символічно поширюють відносини між певною державою та Китаєм.

Партнерство приймаючих інститутів з китайськими університетами забезпечує необхідну платформу для прямого міжособистісного спілкування та потенціал для створення стійких довготривалих стосунків. Таке партнерство супроводжується офіційними візитами під час підписання договорів або відкриття інституту, за якими слідує домовленість про обміни студентами та викладачами, а також про наукове співробітництво. Таке партнерство демонструє високий рівень координації та відданості у порівнянні з діяльністю незалежних культурних інститутів, які пов'язані тільки зі штаб-квартирою у своїй країні.

Концентруючи всі інститути Конфуція та їх китайських партнерів у штаб-квартирі Ханьбань в Пекіні, він фактично стає скупченням інформації або центром глобальної мережі ІК. Тобто можна сказати, що ІК є централізованою мережею. Але Ханьбань не тільки є центром цієї мережі, але і її «творцем». Науковці стверджують, що такі центри є дуже важливими для створення стабільної та постійно зростаючої мережі. Централізація може зменшити невизначеність всередині мережі та допомогти в управлінні конфліктами [8, с.16].

Мережа ІК є не тільки централізованою, але й щільною. В рамках аналізу мережі, щільністю називається відношення між кількістю суб'єктів, пов'язаних один з одним. Чим більше пов'язані між собою учасники мережі, тим більш щільною вона є. Ми можемо простежити щільність мережі на кількох рівнях. Перший рівень (центр ІК) – це Ханьбань, який виступає центральним вузлом всієї діяльності ІК. Другий рівень (приймаюча установа-китайський партнер) – це об'єднані зусилля приймаючих університетів та партнерських університетів Китаю, які також «прив'язані» до Ханьбаню. Таке переплетіння перетворює цю мережу на складний, багатовекторний механізм. Третій рівень (ІК-ІК) – це взаємозв'язок між приймаючими установами ІК в одному регіоні. Четвертий рівень (китайський партнер – ІК + ІК + ІК) – це взаємозв'язок між провідним китайським університетом та кількома іноземними приймаючими установами. П'ятий рівень (ІК + китайський партнер + ІК + ІК і т.д.) – це взаємозв'язок між приймаючою організацією китайського партнера та іншими приймаючими організаціями [8, с.17].

М'яка сила ІК міститься не у перелічуванні інститутів, а у взаємозв'язку інститутів. Ще один рівень, який варто згадати, складається з «класів» Конфуція, що часто пов'язані

з місцевим або регіональним ІК. Однак, «зв'язування» інститутів є тільки першим кроком у створенні мережевої комунікації.

Другий важливий крок у створенні мережевої комунікації фокусується на реляційній динаміці. Спонсор повинен гарантувати взаємодію між членами мережі, щоб запалити реляційну динаміку, в якій учасники мережі беруть на себе відповідальність за підтримку і зростання мережі.

Взаємодія всередині мережі: процес налагодження відносин

Взаємодія всередині мережі – це другий аспект, який генерується через мережеву комунікацію. Взаємодія всередині мережі складається з трьох взаємопов'язаних реляційних процесів: становлення відносин всередині; створення коаліції зовні; впровадження різноманітності. Діяльність ІК Китаю є активною у рамках трьох реляційних процесів.

Встановлення взаємозв'язку всередині мережі впливає на її загальну продуктивність, узгодженість та стійкість. Є два види внутрішнього налагодження відносин: встановлення зв'язку та тимбілдінг. Встановлення зв'язку є необхідним для підтримки членства у мережі та її життєздатності в цілому, оскільки іноді легше залучити учасників, ніж втримати їх разом у мережі. Багато науковців стверджують, що взаємні інтереси – це основна умова для побудови відносин. Однак, у дослідженнях азійських учених стверджується, що реляційна динаміка починається з розробки тактик, направлених на встановлення зв'язку, а вже потім переходить до знаходження спільних інтересів [8, с.18].

Другий тип внутрішнього реляційного процесу фокусується на перетворенні групи осіб на команду. У той час як група спирається на поєднання результатів діяльності кожного її члена окремо, єдина команда спирається на налагоджений обмін між членами такої команди. Коли члени мережі працюють разом, як команда, вони створюють такий тип енергії, або синергії, який зростає у геометричній прогресії. Проблемно-орієнтовані заходи допомагають створити відчуття того, що щось було досягнуто. Соціально-орієнтовані заходи допомагають створити відчуття спільності. Позитивні міжособистісні переживання також можуть збільшити індивідуальний особистий внесок у колективні зусилля.

Встановлення взаємозв'язку всередині мережі є характерною особливістю діяльності ІК і відображається у стратегічному поєднанні викладання (або згуртування завдань) з культурною діяльністю (або соціальною згуртованістю), які є обов'язковими для всіх інститутів. Викладацька діяльність інституту забезпечує початковий процес встановлення зв'язку через згуртування завдань: студенти стикаються з однаковими складнощами, вивчаючи непросту мову. Культурні заходи дозволяють взаємодіяти один з одним, незалежно від рівня знання мови, і надають відчуття приналежності серед студентів. Не варто недооцінювати важливість емоцій, особливо у встановленні зв'язку [8, с.19].

У той час як взаємозв'язок всередині мережі сприяє перетворенню окремих членів мережі на команду, взаємозв'язок за межами мережі допомагає розширити не тільки саму мережу, а і її ресурси, вплив та легітимність. Процес зовнішнього налагодження відносин може відбуватися через «мережевий міст», який служить каналом для передачі інформації та ресурсів та може сприяти налагодженню відносин за межами мережі. Встановлення взаємозв'язку за межами мережі також може відбуватися за допомогою спеціально розроблених заходів, які покликані полегшити взаємодію.

Ханьбань активно заохочує і полегшує встановлення взаємозв'язку за межами мережі. Кожен інститут може встановити зв'язок з місцевим співтовариством через фінансовані культурні заходи. У глобальному плані Ханьбань допомагає ІК встановити онлайн зв'язок через онлайн портал ІК, який виступає не тільки як масив інформації про

установу. Ханьбань також полегшує налагодження оффлайн зв'язку в рамках щорічної конференції в Пекіні. Конференція дає делегатам можливість зустріти однодумців, обмінятися ідеями та досвідом. Конференція дозволяє налагодити спілкування віч-на-віч, що відіграє важливу роль у зміцненні та підтримці онлайн-спілкування. Спілкування оффлайн допомагає персоналізувати та перетворити анонімне онлайн спілкування на значущі, міжособистісні відносини [8, с.20].

Третім процесом взаємодії та джерелом синергії, котра виникає в результаті гармонічних внутрішніх та зовнішніх відносин, є впровадження і використання різноманітності. Різноманітність служить однією з ознак динамічної і творчої мережі, яка здатна об'єднати наявні ресурси у новий спосіб. Однак, впровадження різноманітності може мати певні недоліки. Дослідження доводять, що культурне та етнічне різноманіття є найбільшими джерелами конфліктів у команді. Конфлікти можуть виникати через різні точки зору, цінності, або стиль роботи. Робота в команді з тими, хто поділяє спільну з тобою мету, але мають іншу точку зору, є основою ефективною співпраці [8, с.20].

Взаємодія всередині мережі є однією з найбільш важливих особливостей діяльності ІК. Внутрішня динаміка встановлення взаємозв'язку в рамках певного Інституту Конфуція, в поєднанні з взаємовідносинами, встановленими між різними ІК, як онлайн, так й оффлайн, допомагає генерувати синергію в мережі ІК, що проявляється у швидкому зростанні активності діяльності. Синергія, що походить з процесу впровадження різноманітності, дозволяє створити інноваційні програми викладання китайської мови, поширення китайської мови та культури в цілому.

Стратегія мережі: спільні зусилля у створенні національної ідеї та ідентичності

Третій аспект мережевої комунікації спирається на стратегію мережі, яка допомагає створити національну ідею та ідентичність, що є дуже важливим для утримання членів мережі. Вона ніби склеює усі елементи, щоб утворити повноцінну мережу. Важливим є те, що на ці аспекти не виділяються матеріальні ресурси – вони створюються членами мережі спільно. Стратегія мережі зосереджується на тому, як використовується та поширюється інформація серед членів мережі. Значення інформації розглядається через призму реляційної динаміки. Найбільш поширена інформація може стати найнадійнішою. Стратегія мережі розглядає обмін повідомленнями як творчий процес, результатом якого є поява ідеї через взаємодію. Ніякий ресурс не створює і не контролює ідею. Послідовність її створення – ось що важливо. Замість того, щоб розпочати процес зі створення повідомлення без огляду на аудиторію, мережева комунікація приділяє основну увагу створенню реляційної динаміки для ефективною комунікації серед членів мережі, а вже потім вони поєднують зусилля у створенні ідеї. Зосереджуючись в першу чергу на обміні повідомленнями, а потім на спільному створенні контенту повідомлення, результати діяльності глобальної мережі залишаються значимими та актуальними, навіть перетинаючи національні та культурні кордони [8, с. 21-22].

Створення ідентичності служить подвійній меті надання почуття приналежності для існуючих членів, а також виступає в якості засобу залучення нових або потенційних членів.

Можна виділити три типи ідей, здатних підтримати цілісність мережі. Ідея, орієнтована на виконання завдання, походить з місії або мети мережі. Соціально-орієнтована ідея приваблює можливістю знайти однодумців. Ідея, орієнтована на ідентичність, підкреслює та посилює почуття самого буття (а не приналежності) або звертається до особистих якостей, за якими ідентифікують людей, такі як: стать, етнічна приналежність або релігія. Інститути Конфуція зосереджують свої зусилля на

просуванні мови та культури (тобто використовують ідею, орієнтовану на виконання завдання). Тим не менш, акцент, який робить ІК на культурних заходах, являє собою важливий аспект соціально-орієнтованої ідеї, заохочуючи людей ділитися емоціями та приєднуватися до групи. Для студентів з Китаю або з іншої азійської країни, може здатися, що ІК використовує ідею, орієнтовану на ідентичність.

Однією з ознак істинної взаємодії всередині мережі та стратегії мережі, що простежується у діяльності ІК, є спільні зусилля, які призводять до створення цінних знань. У декількох звітах ІК міститься інформація про навчальні та культурні заходи, які могли б привести до створення нових знань. Наприклад, Університет штату Мічиган ділиться своїми досягненнями у сфері викладання: «Університет штату Мічиган» першим запропонував провести онлайн-курси мандаринської мови для старшокласників. Також цей університет першим випустив спеціальну гру для вивчення китайської мови та культури» [8, с.23].

Однак негативне сприйняття політичної системи Китаю може не кращим чином вплинути на стратегію мережі, особливо в Західній Європі та Сполучених Штатах. Можна сказати, що ІК «ходить по краю», просуваючи вивчення китайської мови та культури як правильний крок, тому що ризикує бути сприйнятим як загроза іншим мовним та культурним групам. Те, наскільки ефективно ІК зможе виступити посередником у просуванні мови та культури, залежатиме від ефективної стратегії мережі.

Діяльність ІК пропонує конкретну модель побудови мережевого проекту культурної дипломатії. З огляду на діяльність ІК, можна підкреслити важливість основних реляційних процесів, таких як: встановлення взаємозв'язків всередині мережі та за її межами, впровадження різноманітності та створення взаємодії всередині мережі. Без цих елементів мережа не може існувати як динамічний організм. Без внутрішніх зв'язків мережа може стати неясною, невизначеною групою осіб, які працюють незалежно один від одного або навіть наперекір цілям інших членів мережі. Без зовнішнього налагодження відносин мережа не зможе підтримувати свою внутрішню життєву силу або зовнішню легітимність і визнання. Без впровадження різноманітності мережа стає статичною, нерухомою, та, насамкінець, схильною до краху або фрагментації. Спонсори можуть бути в змозі підтримувати мережу, але це, швидше за все, потребуватиме значних ресурсів. З активною реляційною динамікою, мережа може бути ефективною й без початкових інвестицій спонсора.

Діяльність ІК Китаю – це приклад феномену зваженого співробітництва. Якщо мережа являє собою структуру, то співпраця – це процес. У діяльності ІК простежуються явні риси співробітництва. Вона виходить за рамки «діалогу» та «обміну» інформацією та культурними ресурсами, якими сторони, можливо, вже володіють, та стає процесом накопичення знань та ідей, яких не було раніше. Співпраця – це не тільки участь, це й певною мірою почуття приналежності, що дозволяє залучатися до вирішення проблем, та, таким чином, підтримувати проект без ресурсів спонсора.

Діяльність ІК Китаю – це приклад реляційного погляду на м'яку силу. М'яка сила за Насомом є невід'ємним атрибутом установи. Привабливість полягає в інтересі до ресурсів або культури. Але діяльність ІК не спирається на привабливість китайської мови та культури. Вона спирається на мережеву комунікацію, яка генерує структуру відносин та реляційну динаміку [8, с.25].

В той час як діяльність ІК є оригінальною, його практика поширення мови та культури досить звична, але заснована на вивченні інших культур та цивілізацій та встановленні взаємозв'язків. Висока оцінка важливості культури, взаємовідносин та

мережевої комунікації Китаю у використанні м'якої сили, можливо, є найвірнішим висновком.

Проект ІК Китаю забезпечує важливе розуміння китайського внеску не тільки в реляційну складову культурної дипломатії, але й у культурне розуміння публічної дипломатії. У західній науці не можуть прийти до консенсусу з приводу того, що публічна дипломатія, яка зосереджена головним чином на політиці з метою пропаганди і впливу, повинна бути відділена від культурної дипломатії, яка більш заснована на взаємовідносинах з акцентом на взаєморозуміння. Ця різниця не може бути настільки вираженою у китайській моделі; як культура, так і відносини відіграють центральну роль в китайській дипломатії. У своїй роботі в 2008 році, Івей Ван припустив, що китайська публічна дипломатія має свої особливості, які є ближчими до реляційної моделі Франції, ніж до моделі США. Лі Чжунь у своїх роботах ставить культуру на ще більш центральне місце, стверджуючи, що «оригінальна форма публічної дипломатії в Китаї не є міжнародною пропагандою – як стверджують інші вчені, але є культурною дипломатією» [8, с.26].

Причина передбачуваних зв'язків між культурою, відносинами і дипломатією може бути пов'язана з позиціонуванням Китаю і його тисячолітнім досвідом налагодження дипломатичних відносин з іншими державами. Публічна та культурна дипломатія є відносно молодими дипломатичними конструкціями, що стали використовуватися як державні моделі на основі діяльності сучасного західного досвіду. Ван і інші вчені відзначають, що Китай розглядає себе як цивілізація, яка визначається її культурою. Крім того, як зауважив відомий китайський вчений Джон Кінг Фербенкс, «вплив Китаю за кордоном був заснований на торгівлі і культурі, а не на військовій міці». У зв'язку з цим, не зважаючи на те, що проект ІК може й бути відносно новим, діяльність Китаю з поширення своєї мови і культури не є новою, але ґрунтується на вивченні інших культур, цивілізацій і культивуванні реляційних зв'язків [8, с.26].

Важливість культури, відносин і китайських мережевих зв'язків у підході до вибудовування м'якої сили є найбільш значущими з точки зору діяльності ІК КНР.

Якщо прийняти до уваги тезу, що м'яка сила є ефективним або навіть потенційним інструментом публічної дипломатії, ми повинні не тільки вивчити транснаціональні напрями діяльності конкретних політичних формувань, тобто, не тільки тих, що «вважаються» м'якою силою та її засобами покращення іміджу, але й специфічні проекти, в яких ці засоби використовуються. Таким чином, методологічно і теоретично, ми будемо враховувати не тільки політичну візуалізацію м'якої сили, а й усі можливі та неможливі транслокальні уявлення та альянси.

Однією з найбільш відомих та масштабних програм, які фінансує ІК, є програма «Chinese Bridge Summer Camp» (Літній табір «Китайський міст») [6, с.33].

Ці тури, за інформацією ІК, призначені для «сприяння обміну між молоддю Китаю та США, поліпшення розуміння китайської мови і культури американськими учнями середньої школи для того, щоб стимулювати їхній інтерес у вивченні китайської мови» [6, с.34]. Програма ІК в цілому також призначена для створення покращеного глобального іміджу Китаю, особливо в часи, коли Китай представляється деякими країнами як загроза для глобального благополуччя. Таким чином, ІК виступає механізмом для створення м'якої сили шляхом привернення уваги до китайської культури та її використання для привернення уваги до Китаю як до об'єкту інтересу.

Зважаючи на все вищевикладене, необхідно зазначити, що діяльність ІК Китаю швидко поширюється та являє собою один з головних механізмів країни у використанні м'якої сили та публічної дипломатії. ІК – це міжнародна програма, що фінансуються урядом Китаю, та направлена на вивчення мови та культури. Вони змодельовані за схемою таких європейських програми як Альянс Франсез та Інститут Сервантеса. Їх

унікальність полягає у тому, що вони діють в рамках існуючих шкіл та університетів, а не виступають у якості самостійних організацій та підпорядковуються безпосередньо відомству центрального уряду. Підтримка програм включає в себе заробітну плату професорсько-викладацького складу з Китаю, навчальні матеріали для студентів, довідкові матеріали для бібліотек та культурні обміни. ІК також фінансує щорічні конференції в Китаї для представників різних верств населення з різних країн, що сприяє покращенню іміджу Китаю, його сприйняття у різних країнах.

Список використаної літератури

1. Трофименко М. В. Трансформація дипломатичної служби Китайської Народної Республіки як необхідність закріплення статусу провідної економіки світу / М. В. Трофименко // Особливості інтеграції країн в світовий економічний та політико-правовий простір : матер. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. м. Маріуполь, 6 груд 2013 р. – Маріуполь : МДУ, 2013. – С. 18-24 ; Trofymenko M. V. Transformatsiia dyplomatychnoi sluzhby Kytaiskoi Narodnoi Respubliky yak neobkhdnist zakriplennia statusu providnoi ekonomiky svitu / M. V. Trofymenko // Osoblyvosti intehratsii krain v svitovyi ekonomichnyi ta polityko-pravovyi prostir : mater. ІKh Vseukr. nauk.-prakt. конф. м. Mariupol, 6 hrud 2013 r. – Mariupol : MDU, 2013. – S. 18-24

2. Балабанов К. В. Дипломатична та консульська служба : підруч. / К. В. Балабанов, М. В. Трофименко. – Донецьк : Видавничий дім «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. – 432 с. ; Balabanov K. V. Dyplomatychna ta konsulska sluzhba : pidruch. / K. V. Balabanov, M. V. Trofymenko. – Donetsk : Vydavnychyi dim «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2013. – 432 s.

3. Confucius Institute Online [Electronic resource]. - Mode of access : http://www.chinesecio.com/m/cio_wci

4. Confucius Institutes and the Globalization of China's Soft Power / J. Wang (Ed.) ; contributions by R.S. Zaharna, J. Hubbert, F. Hartig. — Los Angeles : Figueroa Press, 2014. — 66 p.

5. Hartig F. The Globalization of Chinese Soft Power: Confucius Institutes in South Africa / F. Hartig // Confucius Institutes and the Globalization of China's Soft Power. — Los Angeles : Figueroa Press, 2014. — P. 47—60.

6. Hubbert J. Authenticating the Nation: Confucius Institutes and Soft Power / J. Hubbert // Confucius Institutes and the Globalization of China's Soft Power. — Los Angeles : Figueroa Press, 2014. — P. 33—46.

7. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. — [Electronic resource]. - Mode of access : <http://www.fmprc.gov.cn/eng/>

8. Zaharna R. S. China's Confucius Institutes: Understanding the Relational Structure & Relational Dynamics of Network Collaboration / R. S. Zaharna // Confucius Institutes and the Globalization of China's Soft Power. — Los Angeles : Figueroa Press, 2014. — P. 9—32.

Стаття надійшла до редакції 28.05.2016 р.

М. Трофименко

CONFUCIUS INSTITUTE AS A MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION OF PUBLIC DIPLOMACY OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

Since 1970s economic growth has become a key priority of the People's Republic of China. However, in the early XXI century leaders of the P.R. China started to set more ambitious goals of turning China into the world power. There have been introduced serious mechanisms in order to achieve this goal and to practice the P.R. China's public diplomacy focused on the creation of China's image as one of the most ancient and powerful civilizations in the world in terms of current economic, defense and cultural policies of developed countries. Confucius Institute is one the most valuable mechanisms for practicing public diplomacy. The paper analyzes the fundamentals of the activities of Confucius Institutes as a mechanism for

practicing the P.R. China's public diplomacy. The operation of Confucius Institutes as a network model of practicing cultural and public diplomacy and the structure of interaction between Confucius Institutes are also studied. The author also overviews the initiative of Confucius Institute through the lens of three aspects of network communication which are network structure, network synergy, and network strategy.

Considering information analyzed the author concludes that the scope of the activities of Confucius Institute is rapidly expanding. Confucius Institute is an important mechanism for using soft power and practicing public diplomacy. Confucius Institute is an international program sponsored by the Chinese government and aimed at studying language and culture. Its structure is similar to the structure of the Alliance Française and the Cervantes Institutes. Confucius Institutes are unique as they operate within existing schools and universities, rather than as separate organizations which are controlled by a branch of the central government.

Programs are managed through providing financial support to the teaching-staff, manuals for students, information materials for libraries and organizing cultural exchanges. Confucius Institutes also fund annual conferences in China for the representatives of different layers of society from different nations which boosts the image of China around the world.

Key words: *Confucius Institute, public diplomacy, soft power, cultural diplomacy, network.*

УДК 327.82:94 (477+44)

Я.Б. Турчин, Л.О. Дорош

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Розглянуто бачення варіантів розв'язання конфлікту на Сході України, які у значній мірі залежать від активної політико-дипломатичної підтримки нашої держави найвпливовішими державами світу, зокрема Францією. З'ясовано передумови формування та особливості політики Франції щодо російсько-українського конфлікту, а також вироблено рекомендації, реалізація котрих сприятиме активізації французько-українського міждержавного діалогу.

Ключові слова: *конфлікт на Сході України, Франція, Україна, євроінтеграція, Росія, м'яка сила.*

Сучасна система міжнародних відносин характеризується зміною геополітичного балансу сил, що є засвідченням формування її нової архітектури як у політичному, так і в безпековому вимірах. Однією з причин трансформації сучасного глобального порядку є російсько-український конфлікт, який за критерієм впливовості перетнув локальний вимір та набув регіонального і глобального значення. Фактично Російська Федерація, будучи постійним членом РБ ООН та «ядерного клубу», гарантом територіальної цілісності та безпеки України, цинічно порушує норми міжнародного права, здійснює перерозподіл кордонів Європи та провадить неоголошену гібридну війну проти України. Такі дії РФ ставлять під сумнів не тільки міжнародно-правові гарантії, надані Україні згідно з Будапештським меморандумом «Про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї», а й загалом регуляторні функції міжнародного права і систему регіональної та глобальної безпеки. Відтак, формат та механізми розв'язання конфлікту на сході України визначають перспективи

формування нового глобального порядку та демократичних цінностей як основи для ведення міжнародного діалогу.

Цілком очевидно, що світова громадськість поки що перебуває на етапі пошуку адекватної відповіді на такий російський виклик. Важливою складовою механізму розв'язання проблеми є активна політико-дипломатична підтримка України найвпливовішими державами світу, яка здійснюється в різних формах, у тому числі й у формі багатостороннього міжнародного діалогу. Тут слід виокремити норманський формат за участю України, Росії, Німеччини та Франції, який, на відміну від женецького, характеризується меншою геополітичною конкуренцією, позаяк акцентує увагу на регіональному вимірі конфлікту, потребі оновлення європейської архітектури безпеки, а також визначенні перспектив України та Росії в об'єднаній Європі.

Зрозуміло, що траєкторія розвитку подій значною мірою залежить від позицій Франції та Німеччини, а українській стороні доведеться докласти неабияких зусиль для відстоювання своїх державницьких позицій та національних інтересів, пов'язаних з питаннями євроатлантичної інтеграції, повернення Криму, відновлення контролю над кордоном тощо. У контексті цієї проблеми важливо розглянути і спрогнозувати позицію французької сторони, яка хоча й формально не є підписантом Будапештського меморандуму, але висловила Україні аналогічні гарантії у Декларації Франції зі супровідним листом президента Ф. Міттерана від 5 грудня 1994 р. І хоча про цей факт майже не згадують в інформаційному просторі та публічних дискусіях, все ж таки він покладає на Париж відповідальність за відновлення системи регіональної безпеки та дотримання регуляторної функції міжнародного права.

Окремі аспекти проблеми залучення міжнародного співтовариства (у тому числі й Франції) до врегулювання ситуації на сході України розкрито у низці статей авторства О. Літри [2], О. Мітрової [4], К. Мудрицької [5-6], С. Савіна [9], Т. Силіної [10], Р. Сушенко [11] та ін. Метою цієї статті є на основі комплексного підходу з'ясувати передумови формування та особливості політики Франції щодо російсько-українського конфлікту, а також виробити рекомендації, реалізація котрих сприятиме активізації французько-українського міждержавного діалогу зокрема й посилюватиме українську позицію під час врегулювання ситуації на Сході України.

Французька Республіка є стратегічним партнером України. Разом з тим, співпрацюючи з колишніми країнами Радянського Союзу, Париж завжди віддавав перевагу саме Російській Федерації як спадкоємниці СРСР. У своїй зовнішній політиці Франція дотримується концепції, сформованої ще на початку 60-х рр. XX ст. президентом Шарлем де Голлем, пріоритетом котрої є забезпечення можливостей проведення країною активної зовнішньої політики. Аналітик міжнародних відносин С. Савін слушно зазначає, що традиційними елементами французької зовнішньополітичної стратегії є прагнення до багатопольної моделі світоустрою, гуманізація процесу глобалізації та подолання його «односторонності» (у французькому розумінні «американізації» світу), усвідомлення історичної місії Франції для захисту концептуальних основ демократії, базових прав людини, суверенних народів і міжнародного права [9]. Франція підтримує і розвиває ідею створення сильного західноєвропейського полюсу, на противагу американському, бо сприймає європейський інтеграційний процес як інструмент реалізації національної стратегії зовнішньої політики. Власне через активність та ініціативність у європейському регіоні, провідну роль в ЄС Париж намагається посилити свою геополітичну вагу у світі.

Принциповим для зовнішньої політики Франції є питання розширення територіальних меж ЄС, щодо якого Париж займає негативну позицію, яка відкрито декларується як у середовищі професійних політиків, так і в суспільстві загалом. Відповідно й перспективи членства України в Європейському Союзі Франція розглядає

виключно у довгостроковій перспективі, а на сучасному етапі відстоює ідею продовження політики сусідства у більш тісному форматі. І хоча за даними останніх соціологічних досліджень, французи здебільшого підтримують надання економічної та політичної допомоги українцям (58 % – «так», 48 % – «ні»), однак вони не готові бачити Україну ані членом ЄС (52 %), ані Північноатлантичного альянсу (53 %) [2; 12]. Отож, з одного боку, французи виражають підтримку Україні, а з іншого – не є палкими прихильниками її євроатлантичних перспектив. Пояснюючи таку позицію Парижа, аналітики беруть до уваги чотири важливі фактори: історичну спадщину, «легітимний інтерес», антиамериканізм і фінансовий чинник [2].

Традиційно основним партнером Франції в східноєвропейському регіоні є Росія, яку Париж трактує як важливий центр впливу сучасного багатополюсного світу. Інші ж держави, утворені в межах пострадянського простору, французи сприймають як такі, що є у сфері впливу Росії. Відповідно, у спілкуванні з Україною впродовж тривалого часу відчувалася певна пасивність, на противагу динамічному розвитку французько-російських міждержавних відносин. Кульмінацією цього стало блокування Францією проекту форсованого приєднання України до НАТО на Бухарестському саміті у 2008 р. [9]. Не безпідставно аналітики Інституту світової політики зарахували Францію до країн, що їх умовно називають «Russia's understanders» («ті, що розуміють Росію»), підкреслюючи тим самими її неоднозначне ставлення до російсько-українського конфлікту [2].

Історична складова французько-російського стратегічного партнерства посилюється й через систему особистих досить приязних зв'язків на рівні політичної еліти обох країн. Наприклад, у травні 2015 р. група з одинадцяти французьких парламентарів на чолі із співголовою організації «Франко-російський діалог» Тьеррі Маріані відвідала окупований Крим та закликала скасувати санкції проти Російської Федерації. Дещо згодом відбувся візит экс-президента Франції Ніколя Саркозі в Москву, до котрого долучились й інші впливові французькі політики, як-от: колишній міністр юстиції Рашида Даті, голова фракції республіканців у Національній Асамблеї Крістіан Жакоб, сенатор Жерар Лонге, экс-голова Парламентської Асамблеї НАТО Пьер Лелюш. Прагнучи повернутися у велику політику, Н. Саркозі не тільки критикує «американо залежність» Франсуа Олланда, а й вважає величезною помилкою підтримку України, що, на його думку, призведе до нового холодного протистояння з РФ [7]. В інформаційному полі активно обговорювався і факт набуття російського громадянства знаним французьким актором Жераром Депардье чи аналогічне бажання не менш популярного представника кіномистецтва Франції Самі Насері. Безперечно, такі дії публічних осіб, з одного боку, відображають настрої французького суспільства, сформовані ефективною роботою російських пропагандистських сил на території Франції, а з іншого – недоопрацювання української сторони в розкритті власної позиції та популяризації національних надбань.

Фактор «легітимного інтересу» визначається географічним положенням Росії та Франції, що не передбачає суперництва за вплив на країни східноєвропейського регіону. По-перше, геополітичні інтереси Франції традиційно фокусуються на Південну Європу, країни Магрибу, Африку та Близький Схід. По-друге, французи не вбачали жодної загрози з боку Російської Федерації своїм державним інтересам чи національній безпеці. З позиції загалом, Франція почувається достатньо захищеною державою, позаяк, має ядерну зброю і заморські території з потужними військовими базами (ОАЕ, Центральноафриканська республіка, Сенегал, Чад, Кот-д'Івуар тощо). По-третє, Москві впродовж двох останніх десятиліть вдалося не тільки переконати Париж у своєму величезному впливі на колишні республіки Радянського Союзу, а й сформулювати уявлення про існування «легітимних російських інтересів» у цьому регіоні. Отож, навіть

анексія Криму отримала у французькому суспільстві мовчазне схвалення, адже там, на їхню думку, завжди мешкали росіяни. Натомість факт, що кримчани були громадянами України, залишився поза суспільною увагою [2]. Наслідком такого розуміння суті російсько-українського конфлікту, наприклад, стало те, що два авторитетні французькі видавництва «Rocher» і «Larousse» на політичних картах світу до території Росії включили й Крим, що викликало відповідну реакцію Києва та всієї української спільноти.

Поширеною у французькому суспільстві є ідея антиамериканізму, яку активно розвивають та підтримують ліві сили Франції та новіші ультраправі партії, наприклад, «Північна ліга» чи «Національний фронт». Французький антиамериканізм визначає своєю метою позбутися однополярності, тобто впливу США, та покінчити з міжнародним хаосом, який начебто створила Америка [2]. Тому навіть попри санкції, Кремль все ж таки вдало використовує амбіції невдоволених французьких політиків, їхні антиамериканські комплекси для реалізації російських геополітичних інтересів. Логічно, що французи легко сприймають проросійські настрої щодо українського Євромайдану, який начебто був організований американцями з метою посилення свого впливу на європейський континент. Що більшатиме популярність ультраправих сил у Франції, то меншою ставатиме підтримка України, зокрема й у врегулюванні конфлікту на сході та повернення анексованого Криму, а також перспектив європейської інтеграції загалом.

Фінансовий чинник є не менш важливим у виробленні пріоритетів зовнішньої політики Франції, яка однозначно потерпає від санкцій, запроваджених щодо Росії. До 2014 р. РФ входила до десятки найбільших зовнішньоторгових партнерів Франції. Натомість Франція є 12-м за величиною інвестором в російську економіку, а за торговельними зв'язками та інвестиціями посідає 8-ме місце серед усіх країн, які експортують у Росію, і 3-тє – серед європейських (після Німеччини та Італії). Її частка на російському ринку становить 3,8 %, тоді як на Російську Федерацію припадає 1,57 % французького ринку. Після введення санкцій товарообіг між двома країнами за перші вісім місяців 2015 р. скоротився на 42 %, порівняно з аналогічним періодом попереднього року, експорт Франції у РФ знизився майже на 50 %, а імпорт з РФ – на 31,7 % [10].

Розглядаючи фінансовий чинник, який визначає позицію Франції у зовнішній політиці, слід взяти до уваги ще два факти, які пов'язані з інтеграцією України в європейський економічний простір. По-перше, входження України до ЄС однозначно буде доволі затратним для бюджету євроспільки, головно Франції та Німеччини, які й без того вже відчули економічні втрати внаслідок кризи в Греції. Маючи невдалий досвід, європейці часто зіставляють економічні проблеми України та Греції, вказуючи на поспішність приєднання останньої до зони євро, махінації грецької влади з метою досягнути відповідності загальноєвропейським нормативам, недостатню конкурентоспроможність грецької економіки, протилежність «західної» та «південної» ментальностей тощо. По-друге, окремі галузі української економіки (наприклад, авіаційно-космічна, агропромислова) можуть створити природну конкуренцію французьким виробникам [9]. Отож з позиції економічного прогресу Франції вигідніше підтримувати і розвивати відносини з Росією, аніж з Україною.

Напруження в економічній системі відображається на електоральних настроях французів, адже потенційні союзники Кремля з правої та ультраправої опозиції зміцнюють свої позиції, а довіра з боку суспільства до економічної політики Ф. Олланда не зростає. Чинному президентові з 2012 р. так і не вдалося цілковито реалізувати жодну із запланованих економічних реформ, уніфікувати підходи до змін у кримінальному судочинстві, міграційній політиці, сфері освіти чи законодавства про працю. Тому на чергових президентських виборах Ф. Олланд буде репрезентувати себе як «соціального

президента», «борця з тероризмом» (Малі, Сирія) та «успішного модератора у складних міжнародних конфліктах» (Україна). Варто врахувати й той факт, що очільник держави постійно перебуває під тиском проросійськи налаштованих бізнес-кіл, які зацікавлені у прискоренні стабілізації взаємин з РФ, а, отже, знятті чи послабленні санкцій [13]. Із цих позицій можемо спрогнозувати, що швидке вирішення конфлікту на сході України у вигляді його «замороження» принесе Ф. Олланду напередодні президентських виборів 2017 р. не лише додаткові бонуси з питань економічних, соціальних та безпекових, а й підтримку великого бізнесу.

У контексті зазначеного актуалізується питання співвідношення чинників, які формують сучасний контекст зовнішньої політики Франції з такими її традиційними рисами, як захист концептуальних основ демократії, базових прав людини, суверенних народів і міжнародного права. Так, українська дослідниця О. Мітрофанова зазначає про кризу цінностей французького суспільства, що яскраво проявилася на фоні російсько-українського протистояння, коли прихильність до демократичних цінностей нині співіснує з потужним світом бізнес-інтересів та прагненням до надприбутків. Відтак, не варто розраховувати на радикальні зміни французької політики щодо України у короткотерміновій перспективі [4]. Наймовірніше, розвиток французько-українських міждержавних взаємин і надалі буде поступатися на користь російських інтересів, а Москва залишатиметься пріоритетом французької зовнішньої політики.

Зміна цінностей французького суспільства моделюється на структуру партійного спектру та електоральних запитів, від котрих значною мірою залежить і прихильність до способу врегулювання російсько-українського конфлікту. У Франції постійно зростає чисельність симпатиків ультраправих сил, а з ними і посилюються проросійські настрої. Як наслідок, у вересні 2014 р. представники «Національного фронту» вперше пройшли до Сенату. Саме ця політична сила є найактивнішим промоутером Кремля, а її лідер Марі Ле Пен відома своїми особистими зв'язками з В. Путіним, а також іншими впливовими кремлівськими політиками та бізнесменами. Саме з її ініціативи та підтримки влітку 2015 р. в Європарламенті було створено групу «Європа націй і свобод», яка об'єднала прихильників путінської ідеології з популістсько-націоналістичних партій Британії, Угорщини, Австрії, Нідерландів, Бельгії, Італії та Польщі [10]. Разом з тим, доведено зв'язок між французькими ультраправими та Кремлем, наприклад, «Національний фронт» отримав 9 млн. євро кредиту від Першого чесько-російського банку, який належить російському бізнесмену Р. Попову. Складна міжетнічна ситуація у Франції також сприяє зростанню електоральної підтримки «Національного фронту», який, на відміну від ліберально-демократичних партій, відстоює ідею жорсткої політики щодо біженців і мігрантів. Наразі французи не бачать альтернативи ультраправій силі, бо партія відстоює захист прав французів, а не толерантність до численних мігрантів. Сьогодні за своїм впливом «Національний фронт» наблизився до рівня другої за впливовістю партії в країні, що посилює ймовірність виходу Франції з ЄС і НАТО на користь співпраці з Росією [3].

Знаковими для розвитку французько-української співпраці стануть результати виборів президента Франції у 2017 р. Так, за умови перемоги представника від «Національного фронту», політика щодо України стане ще менш активною, позаяк ця політична сила скептично ставиться до розширення ЄС і НАТО. Навіть за обставин, коли підтримку здобуде кандидат від поміркованих правих або лівих, Києву не варто розраховувати на більше, ніж статус асоційованого партнера ЄС [4]. Не сприяють активізації співпраці між Києвом і Парижем результати місцевих виборів у Франції 2015 р., де перемогу здобув «Союз за Народний Рух», очолюваний Ніколя Саркозі. Натомість правляча Соціалістична партія, яка з усього політичного спектру Франції найбільше симпатизує Україні, програла вибори у більшості округів країни [1]. Поразка соціалістів

у найближчій перспективі може суттєво послабити увагу французької сторони до «українського питання», а зростання французьких ультраправих і радикально лівих політичних партій напередодні президентських виборів 2017 р. є тривожним сигналом не тільки для європейської інтеграції України та можливості створення на її території замороженого конфлікту, але й для стабільності самого Європейського Союзу.

Важливо, що позиція Франції з питання російської агресії та членства України в ЄС пов'язана також із міграційною політикою французького уряду, яка фактично призвела до загострення міжетнічного конфлікту та ісламського тероризму. Франція зазнала низки терористичних актів, які відбулися в листопаді 2015 р. на вулицях Парижа і забрали сотні життів. Французькі можновладці та їхні європейські колеги все частіше говорять про кризу міграційної політики ЄС, необхідність перегляду Шенгенської угоди та відновлення паспортного контролю на внутрішніх кордонах євроспільки, а також сумнівність політики «відкритих дверей», яку підтримувала більшість лідерів Європейського Союзу. Неконтрольована міграція негативно впливає на економічні та соціальні показники європейських країн, а тому зацікавленість ЄС у швидкому припиненні конфлікту в Україні буде зростати, аби запобігти новій міграційній хвилі. Одним із варіантів виходу з кризи може бути прийняття рішення про введення миротворчого контингенту ООН на Донбас унаслідок тиску світової громадськості [8].

Отже, із прагматичних міркувань офіційний Париж і надалі розглядатиме розвиток співпраці з Україною крізь призму франко-російських взаємин. З огляду на історичні передумови та політичну реальність, для французів першочерговим є питання нормалізації і подолання конфронтаційності українсько-російських відносин. І хоча Франція не має спільного кордону з Україною, та вона бере активну участь у політичному врегулюванні російсько-української кризи з огляду на масштаби конфлікту. Європейські партнери не зацікавлені в тому, аби держава біля самих кордонів Європи занурювалася в глибоку кризу або громадянську війну. Подібно до югославського варіанту, похідними стануть такі явища, як контрабанда зброї, торгівля людьми та неконтрольована міграція, що однозначно негативно вплине на політичну та економічну ситуацію в ЄС, посилить євроскептичні настрої французів. Тому врегулювання війни в Україні Ф. Олланд вбачає у всеосяжному дотриманні Мінських домовленостей, проведенні місцевих виборів на Донбасі, які мають відбутися згідно з українським законодавством. Президент Франції формує «український вектор» зовнішньої політики на двох принципах мирного врегулювання: діалог та твердість. Перший передбачає пошук компромісів із російською стороною у рамках переговорного процесу, а другий – посилення санкцій у разі загострення ситуації на сході України [11]. Тому метою посередництва паризької дипломатії є врегулювання конфлікту на сході України виключно на базі Мінських домовленостей та у «Нормандському форматі». Для Президента Франції Ф. Олланда це важливо не тільки з позиції доведення ефективності осі «Париж-Берлін», але й з огляду на особистий рейтинг напередодні виборів 2017 р. Офіційний Париж і надалі балансуватиме на межі національних політико-економічних інтересів та міжнародних зобов'язань [13].

Тут варто згадати дискусії навколо так званого плану Мореля, реалізація котрого дозволила б Німеччині та Франції перетворити проблему Донбасу з міжнародної на внутрішню, українську [8]. Тому існує велика ймовірність того, що мирне врегулювання конфлікту реалізовуватиметься шляхом «замороження» проросійського анклаву на сході України, що є вкрай не вигідним і неприйнятним для Києва, який не контролює цих територій. Так звані ЛНР і ДНР слугуватимуть для Росії інструментом і плацдармом для руйнування української державності, її євроатлантичних перспектив, бо поступово виснажуватимуть соціально-економічну систему країни, штовхаючи її до «сірої» зони невизначеності.

Політика Франції щодо врегулювання російсько-українського конфлікту так чи так буде визначатися крізь призму загального уявлення про Україну, її цінності, культуру та економічні можливості. Тому пріоритетним завданням для Києва є посилення «м'якої» присутності у Франції (через культуру, економіку, спорт тощо), що може стати предметом подальшого наукового дослідження. У реалізації м'якої сили слід активно, використовуючи всі можливі комунікації, демонструвати реальний поступ на шляху до реформування політичної та економічної систем України. Ефективними механізмами активізації співпраці Києва з Парижем можуть слугувати спільна реалізація низки реформ в Україні із залученням французьких фахівців у таких важливих сферах: модернізація армії, боротьба з корупцією, реформа судової системи тощо. Не менш важливим механізмом є пропозиція нових проектів в інвестиційній, гуманітарній та інших сферах, які будуть привабливими для французьких партнерів. У політичному й цивілізаційному сенсі українці й надалі повинні демонструвати свою відданість європейським демократичним цінностям, що однозначно формуватиме розуміння близькості між українським і французьким народами в історично-ментальному полі. У багатьох випадках позиція французів зумовлена тим, що вони мало знають про Україну або отримують інформацію з російських пропагандистських джерел. Тому активізація інформаційної присутності України повинна спрямовуватись на донесення до французької аудиторії розуміння того, що російсько-український конфлікт повинен бути розв'язаний так, аби відновити регуляторну функцію міжнародного права та дію міжнародних гарантій, уникнути зростання воєнної небезпеки не лише для України, але й для Європи загалом.

Список використаної літератури

1. Войтко Я. Повернення Саркозі. Нова загроза для України [Електронний ресурс] / Я. Войтко. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/03/31/7032445/> ; Voitko Ya. Povnennia Sarkozі. Nova zahroza dlia Ukrainy [Elektronnyi resurs] / Ya. Voitko. – Rezhym dostupu : <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2015/03/31/7032445/>
2. Літра О. Італія, Іспанія та Франція: вибір між Путіним та європейською єдністю [Електронний ресурс] / О. Літра. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/01/22/7029912/> ; Litra O. Italiia, Ispaniia ta Frantsiia: vybir mizh Putinyim ta yevropeiskoiu yednistiu [Elektronnyi resurs] / O. Litra. – Rezhym dostupu : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/01/22/7029912/>
3. Майданюк В. Український контекст терактів у Франції [Електронний ресурс] / В. Майданюк. – Режим доступу : http://vgolos.com.ua/articles/ukrainskyu_kontekst_teraktiv_u_frantsii_198543.html ; Maidaniuk V. Ukrainskyi kontekst teraktiv u Frantsii [Elektronnyi resurs] / V. Maidaniuk. – Rezhym dostupu : http://vgolos.com.ua/articles/ukrainskyu_kontekst_teraktiv_u_frantsii_198543.html ;
4. Мітрованова О. Українська дилема та французькі цінності [Електронний ресурс] / О. Мітрованова. – Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com.ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinska-dilema-ta-francuzki-cinnosti/> ; Mitrovanova O. Ukrainska dylema ta frantsuzki tsinnosti [Elektronnyi resurs] / O. Mitrovanova. – Rezhym dostupu : <http://uaforeignaffairs.com.ua/ekspertna-dumka/view/article/ukrajinska-dilema-ta-francuzki-cinnosti/>
5. Мудрицька К. О. Зовнішньополітична стратегія Франції за президентства Ніколя Саркозі : автореф. дис. ... канд. політ. Наук : спец. 23.00.04 / Карина Олександрівна Мудрицька; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2016. – 22 с. ; Mudrytska K. O. Zovnishnopolitychna stratehiia Frantsii za prezydentstva Nikolii Sarkozі : avtoref. dys. ...

kand. polit. Nauk : spets. 23.00.04 / Karyna Oleksandrivna Mudrytska; Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. – Kyiv, 2016. – 22 s.

6. Мудрицька К. О. Спільна політика безпеки і оборони: французьке бачення / К. О. Мудрицька // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2015. – Вип. 124 (1). – С. 44-55 ; Mudrytska K. O. Spilna polityka bezpeky i oborony: frantsuzke bachennia / K. O. Mudrytska // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. - 2015. – Vyp. 124 (1). – S. 44-55

7. Паралельна дипломатія Ніколя Саркозі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/World/150053> ; Paralelna dyplomatiia Nikolia Sarkozi [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu <http://tyzhden.ua/World/150053>;

8. Рахманін С. Морельські тези [Електронний ресурс] / С. Рахманін. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/morelski-tezi-.html> ; Rakhmanin S. Morelski tezy [Elektronnyi resurs] / S. Rakhmanin. – Rezhym dostupu: <http://gazeta.dt.ua/internal/morelski-tezi-.html>;

9. Савін С. Стан та перспективи розвитку відносин України та Франції. Аналітична записка [Електронний ресурс] / С. Савін. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/295/> ; Savin S. Stan ta perspektyvy rozvytku vidnosyn Ukrainy ta Frantsii. Analitychna zapyska [Elektronnyi resurs] / S. Savin. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/295/>

10. Силіна Т. Франція. Cherchez la Russie [Електронний ресурс] / Т. Силіна. – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/international/franciya-cherchez-la-russie-.html> ; Sylina T. Frantsiia. Cherchez la Russie [Elektronnyi resurs] / T. Sylina. – Rezhym dostupu : <http://gazeta.dt.ua/international/franciya-cherchez-la-russie-.html>;

11. Сущенко Р. Зовнішня політика Франція: нові пріоритети, старі підходи [Електронний ресурс] / Р. Сущенко. – Режим доступу : [http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1878261-](http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1878261-zovnishnya_politika_frantsiia_novi_prioriteti_stari_pidhodi_2089052.html)

[zovnishnya_politika_frantsiia_novi_prioriteti_stari_pidhodi_2089052.html](http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1878261-zovnishnya_politika_frantsiia_novi_prioriteti_stari_pidhodi_2089052.html) ; Sushchenko R. Zovnishnia polityka Frantsiia: novi priorytety, stari pidkhody [Elektronnyi resurs] / R. Sushchenko. – Rezhym dostupu : [http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1878261-](http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1878261-zovnishnya_politika_frantsiia_novi_prioriteti_stari_pidhodi_2089052.html)

[zovnishnya_politika_frantsiia_novi_prioriteti_stari_pidhodi_2089052.html](http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1878261-zovnishnya_politika_frantsiia_novi_prioriteti_stari_pidhodi_2089052.html);

12. Україна в опитуваннях світу: підтримка поляків, лояльність німців та прихильність чехів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/123081> ; Ukraina v opytuvanniakh svitu: pidtrymka poliakiv, loialnist nimtsiv ta prykhylnist chekhiv [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://tyzhden.ua/News/123081>;

13. Франція-Росія: балансування на межі політичних та економічних інтересів і міжнародні зобов'язання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/f-r/> ; Frantsiia-Rosiia: balansuvannia na mezhi politychnykh ta ekonomichnykh interesiv i mizhnarodni zobov'iazannia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://bintel.com.ua/uk/article/f-r/>

Стаття надійшла до редакції 10.05.2016 р.

J. Turchyn, L. Dorosh

PECULIARITIES OF FRANCE'S POLICY WITH RESPECT TO SETTLEMENT OF RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT

Several versions of the settlement of the conflict in Eastern Ukraine are considered in the article. The solution, to a large degree, depends upon the active political and diplomatic support of Ukraine by world powers, in particular, by Germany and France. The objective of this article is to clarify the formation of prerequisites and specific features of French policy concerning the Russian-Ukrainian conflict and to elaborate recommendations, implementation of which will contribute to the promotion of French-Ukrainian intergovernmental dialogue. It is asserted that, in spite of strategic partnership of Ukraine and the Republic of France, the

position of the Russian Federation as the successor of the USSR has a significant influence on the cooperation of France with the former Soviet states. France integration priorities are analysed too. It is emphasized that despite the fact that the French express their support to Ukraine, they are not ardent supporters of its Euro-Atlantic prospects. The factors of special importance in the formulation of foreign policy priorities of France (the historical component of the French-Russian relations, financial factors, electoral moods of the French, etc.) are pointed out. It is evident that the policy of France with respect to the settlement of the Russian-Ukrainian conflict, in any case, will be determined by the general impression which Ukraine produces, its values, culture, and economic opportunities. It is determined that the priority for Kyiv is to intensify its "soft" presence in France (through culture, economy, sports, etc.), which may be the subject of further research.

Keywords: conflict in Eastern Ukraine, France, Ukraine, European integration, Russia, soft power.

УДК 327+316.774 (БРИКС)

М.В. Фесенко

ВЗАЄМОДІЯ КРАЇН БРИКС ЗІ США ТА КРАЇНАМИ-ЧЛЕНАМИ НАТО

Розглянуто міжнародно-політичну взаємодію країн-учасниць БРИКС зі США та НАТО у пост біполярній міжнародній системі. Визначено основні проблеми з якими вони зіштовхуються в результаті інтерацій на світовій політичній арені. Зазначається, що економіки країн, що входять в групу БРИКС, мають великий потенціал і забезпечують приблизно 60% приросту світового ВВП. Незважаючи на різницю економічних структур, всі країни БРИКС об'єднують політичні амбіції, прагнення перетворити зростаючу економічну міць у геополітичний вплив. Однак, в цілому, перспективи БРИКС не піддаються однозначній оцінці і залишається багато питань щодо розвитку даної структури.

Ключові слова: БРИКС, США, НАТО, ЄС, ООН, G-7, світоустрій, оборона, безпека, економіка.

Аналіз зовнішньополітичних концепцій і доктрин США та країн-членів НАТО показав, що країни БРИКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, ПАР) цілісно не позиціонуються. Концептуальне та доктринальне забезпечення зовнішньої політики США та країн-членів НАТО базується на дослідженні окремо взятих країн БРИКС. Це пов'язано перш за все з тим, що об'єднання БРИКС на даному етапі здатне реалізовувати глобальну стратегію лідерства лише фрагментарно [1, с. 8]. Консолідовано, на сьогоднішній день, БРИКС не представляє загрози для США і НАТО. Група БРИКС знаходиться в стадії становлення, між країнами, що входять в неї, немає повноцінного партнерства. Ставлення до перспектив цієї групи в політичному і експертному співтоваристві суперечливе. Одні вважають БРИКС початком нового світопорядку, інші – символічним і багато в чому штучним утворенням, треті – групою країн, здатної протистояти США, четверті – об'єднанням, вигідним лише Китаю.

Серед аргументів скептиків відносно перспективного розвитку БРИКС та можливості кинути виклик лідерству США виділяються наступні: 1) відсутність спільної історії і довгострокових інтересів, приналежність до різних цивілізацій. БРИКС об'єднує лише критерій прискореного економічного зростання, який не можна вважати стійким. Різниця в рівнях економічного, соціального та науково-освітнього розвитку країн БРИКС

занадто велика; 2) економіки країн БРІКС важко назвати взаємодоповнюючими. Не дивлячись на те, що торгово-економічні контакти між країнами БРІКС інтенсифікуються, основні партнери для них – США та ЄС. Між країнами БРІКС існують гострі суперечності. Наприклад, давня геополітична конкуренція між Індією і Китаєм доповнюється конкуренцією економічною, на перший план виходять питання забезпечення природними ресурсами, в першу чергу, енергетичними. 3) Враховуючи великі відмінності та розбіжності між країнами БРІКС важко розраховувати, що вони зможуть виступати злагоджено та одноголосно, як, наприклад, країни ЄС. У цих країн немає центру тяжіння і рішення БРІКС не носять обов'язкового характеру. Неповноцінність БРІКС як організації полягає в тому, що вона не має навіть свого секретаріату. 4) об'єднання країн БРІКС носить політико-символічний характер. Різкі суперечності і різноспрямованість країн заважають досягти єдності всередині об'єднання.

Серед аргументів оптимістів стосовно можливості країн БРІКС перетворитися на дієву, згуртовану силу, яка може конкурувати зі США та країнами-членами НАТО зазначається наступне: 1) затребуваність групи великих країн, що не входять в зону «золотого мільярда», в умовах розвитку глобалізації, з одного боку, і претензій США на створення однополярного світу – з іншого. Економіки країн, що входять в групу БРІКС, мають великий потенціал. Сьогодні ці країни забезпечують приблизно 60% приросту світового ВВП; 2) країни БРІКС вирішують близькі завдання переходу до самодостатнього високотехнологічного виробництва і одночасно підйому життєвого рівня населення; 3) Незважаючи на різницю в рівнях розвитку країн-учасниць, БРІКС перетворюється на новий «майданчик», де обговорюються найрізноманітніші проблеми – фінансові, науково-технічні, культурні, політичні. Незважаючи на різницю економічних структур, всі країни БРІКС об'єднують політичні амбіції, прагнення перетворити зростаючу економічну міць у геополітичний вплив.

В даний час існують дві основні системи колективної безпеки, які можна позначити як універсальна і регіональна. Універсальна система міжнародної безпеки – це система безпеки, створена в рамках ООН. Уряди країн-членів групи БРІКС позитивно ставляться до системи ООН. Країни БРІКС підкреслюють необхідність зміцнення ООН, підвищення ефективності її діяльності. Однак очевидна нездатність ООН забезпечити повні гарантії міжнародної безпеки змушує держави укладати багатосторонні угоди і створювати регіональні організації, головним завданням яких є надання державами-учасницями одна одній взаємної допомоги, в тому числі, і військової, у разі збройного нападу на них.

Модель забезпечення міжнародної безпеки держав, що уособлюється НАТО передбачає об'єднання декількох країн, розташованих по сусідству одна з одною і не мають між собою серйозних протиріч, організацію, головним завданням якої є координація спільних дій щодо забезпечення безпеки. Перевага такої моделі в порівнянні з універсальною моделлю ООН полягає в тому, що спільність інтересів держав-учасниць дає великі підстави державі-жертві агресії сподіватися на отримання допомоги інших держав, оскільки відбиття такої агресії, в кінцевому рахунку, відповідає їхнім інтересам [2, с. 84]. На відміну від НАТО, серед держав-членів БРІКС немає держави-лідера, яка б визначала основні напрями спільної політики безпеки. Кожна з країн-членів БРІКС проводить самостійну зовнішню політику і тому діяти за зразком НАТО країни БРІКС не зможуть [3, с. 86].

Підвищення міжнародно-політичної та економічної значущості БРІКС змушує США грати на випередження можливостей цієї групи країн, як цілісної структури, кинути виклик американській гегемонії. У цьому контексті колишній глава ЦРУ і міністр оборони США Леон Панетта в програмі американського каналу PBS відкрито заявив про необхідність протистояти консолідації цих держав в єдиний геополітичний

механізм. Л. Панета зокрема зазначив, що «ми живемо у світі, де існують нові держави, такі як Китай, Бразилія та Індія, не кажучи вже, безумовно, про Росію, які кидають нам виклик», та закликав Вашингтон забезпечити таке функціонування міжнародної політичної системи, при якій країни блоку БРІКС «не підривали б стабільність у світі» [4].

У цьому зв'язку важливо зазначити, що в 2010-2015 рр. військові витрати США склали 40% від загальносвітових. На другому місці КНР, на третьому Росія, на четвертому Індія, на одинадцятому Бразилія. З метою не допустити поглиблення зв'язків країн-учасниць БРІКС активно працює дипломатія США, спрямовуючи зусилля, наприклад на те, щоб зацікавити Індію співпрацею з НАТО, і посприяти зближенню Делі і Брюсселя. Індії загрожує нестабільний Пакистан, один з найперших одержувачів американської військової допомоги в регіоні. Між Карачі і Делі не раз відбувалися прикордонні конфлікти, які є спадщиною адміністративної діяльності британських колонізаторів. Вони мали на меті фрагментувати кордони з метою створення передумов для високої ентропійності регіону.

В умовах розпаду однополярного світоустрою США спираються на концепцію мультилатералізму, при якій лідерство США у світі зберігається, але Вашингтон буде координувати свою зовнішню політику не стільки сам, а зі своїми союзниками. У цьому контексті головним завданням США і їхніх союзників - законсервувати роздробленість світу, щоб запобігти утворенню нових центрів сили, таких як БРІКС. До кожного учаснику цього блоку США проводить окремий підхід. Індію намагаються залучити в свою військово-політичну орбіту, китайцям протидіють в Південно-Східній Азії, південноафриканців відтісняють на світову узбіччя, бразильців обклали проамериканськими режимами Колумбії, Парагваю, Уругваю [5].

Відносно Латинської Америки необхідно зазначити, що Доктрина Монро, що визначила її в якості своєї особливої зони впливу, продовжує діяти у Вашингтоні і донині. Незважаючи на те, що політичні та економічні реалії помітно змінилися, відступати від колишнього курсу США не мають наміру. Відносно свого південного сусіда Вашингтон прихильно взяв на себе роль «покровителя» і при цьому підкреслено обмежив сферу впливу європейських держав. Латинська Америка розглядалася США у якості вотчини. Південний материк став свого роду випробувальним майданчиком майбутніх принципів американської демократії. Саме з країнами Латинської Америки США відпрацьовували всі механізми інтервенцій, «кольорових» революцій. Було безліч військових переворотів, за якими стояли США. Сучасна політика США є продовженням їх старої політики – контролювати всі країни і не давати їм вести самостійну політику [6].

У 2014 році РФ була виключена з Великої вісімки і політичні контакти Заходу з Москвою були зведені до мінімуму. До 2014 року мало хто ставився до політичних перспектив економік групи держав – БРІКС, що динамічно зростають. З цього випливає той факт, що чим більше Захід і конкретно G-7 будуть наполягати на продовженні свого світового лідерства, тим більша політична консолідація гуртуватиме країни БРІКС. Сьогодні, фактично вибудовується альтернативна G-7.

За об'єктивними показниками країни БРІКС це 25% земної суші, 40% населення світу, найбільші лісові простори Землі (Росія і Бразилія), гігантські ресурси прісної води, яка скоро стане дорожче нафти, значна частина наявних сировинних ресурсів світу. І за всіма розрахунками, до 2050 року (деякі експерти вважають, що навіть до 2030 року) за сумарним ВВП країни БРІКС перевершать країни Великої сімки. З п'яти країн БРІКС три (Росія, Китай та Індія) мають власні масштабні космічні програми і відповідну розвинену інфраструктуру, включаючи космодроми. А серед країн Великої сімки таких по суті лише дві (США і Франція). Ядерний паритет по країнах дорівнює: в G-7 це

США, Великобританія і Франція; в БРІКС – Росія, Китай та Індія. За чисельністю і моці збройних сил країни БРІКС мало чим поступаються державам Великої сімки. Якщо країни G-7 представляють дві із земних цивілізацій, то держави БРІКС чотири. Тобто вже сьогодні світове цивілізаційне представництво в БРІКС істотно масштабніше, ніж у G-7, що робить БРІКС глобальнішим. Однак, у Великої сімки існують два підлеглих їй і відсутні на сьогоднішній момент у БРІКС механізми – військово-політичний (НАТО плюс військові бази США в Японії) і політико-економічний (Євросоюз) [10].

До вищезазначеного необхідно також додати, що провідними торговельними партнерами США є країни ЄС, країни НАФТА та країни БРІКС. Роль БРІКС у зовнішньоторговельних відносинах США протягом останнього десятиріччя значно підвищилась. Так, США – один з найбільших покупців експортної продукції Бразилії (11,1 % експорту), поступаючись за цим показником ЄС (20,2 %) та країнам МЕРКОСУР (12,1 %). Проте за останнє десятиріччя частка США в експорті Бразилії скоротилась у 2,3 рази. В той же час частка Бразилії у експорті США збільшилась у 1,6 рази. Імпортує Бразилія машини та механічне обладнання, продукцію хімічної промисловості, добрива, пшеницю. США також є одними з провідних постачальників товарів в Бразилію, що поступається тільки ЄС та Китаю, котрий здійснює конкуренцію США у торговельних відносинах з Бразилією.

БРІКС планує подальше розширення за рахунок Єгипту, Ірану, Індонезії. Якщо це трапиться, то БРІКС де факто стане найпотужнішим геополітичним союзом за всіма показниками. У цьому випадку можна заперечуватиме можливість створення власної політичної або військової організації. А також створення в перспективі валютного союзу БРІКС, альтернативного і долара, і євро. Велика двадцятка занадто велика, щоб усередині неї можна було приймати узгоджені рішення. До того ж у ній об'єднані і G-7, і БРІКС, інтереси яких, як ми бачимо, все більше і більше розходяться [7].

Подібно до того, як банк БРІКС з'явився в якості відповіді на фінансові інтриги, організовані західними банками, військовий блок БРІКС виникне тільки в тому випадку, якщо це буде продиктовано реальною загрозою. В даний час для п'яти країн БРІКС немає ніякої гострої необхідності в загальному командуванні їх збройними силами.

Створення військового альянсу БРІКС можливо тільки в тому випадку, якщо кожна з країн цієї групи буде переконана, що метою західного втручання є руйнування її економічного і соціального устрою, виникнуть передумови для створення формального військового альянсу. Однак, чи здатні об'єднані збройні сили БРІКС впоратися з загартованими в боях військами НАТО. Якщо виходити з цифр, НАТО володіє кількісним перевагою, оскільки п'яти країнам БРІКС протистоять двадцять вісім країн НАТО. Однак, ця перевага є ілюзорним. США - єдина велика країна НАТО, що володіє значним населенням, в той час як всі країни БРІКС, за винятком ПАР - континентальні і субконтинентальна держави.

По суті, НАТО являє собою вкрай неоднорідний альянс. Наприклад, США, Франція, Великобританія, Німеччина і Туреччина відіграють роль джерел допомоги у сфері безпеки, у той час як, наприклад, Латвія, Литва, Хорватія, Польща, Угорщина та Болгарія самі постійно потребують допомоги. У той час як військовий бюджет Америки досягає 582 млрд доларів, Естонія витрачає на ці потреби лише 250 млн. дол., що, ймовірно, менше витрат Пентагону на антидепресанти для військовослужбовців США. Навіть Польща, яка постійно звертається за військовою допомогою США, витрачає тільки 10 мільярдів доларів власних коштів на потреби оборони. Вірний союзник Америки, Великобританія, істотно скорочує військові витрати, залишаючи їх лівову частку для США. Таким чином, багато країн НАТО займають егоїстичну позицію. Досить імовірно, що в разі війни ці країни будуть першими, хто попросту сховається [8].

Ще один ключовий аспект, що забезпечує перевагу країнам БРІКС – населення. Демографія має доленосне значення, а група БРІКС з її трьома мільярдами населення більш ніж у три рази перевершує НАТО, сумарне населення якого становить лише 900 млн. чоловік. Крім того, добре відомо, що в західних країнах спостерігається значний демографічний спад, а це є дуже небезпечною тенденцією для НАТО [9].

Західний альянс нині володіє збройними силами загальною чисельністю в 3,5 мільйона чоловік, однак, в найближчому майбутньому його чекає різка нестача військових льотчиків, солдатів, інженерів, вчених, співробітників атомних станцій та іншого персоналу. У країнах БРІКС 4,7 мільйона чоловіків і жінок перебувають на дійсній військовій службі, не рахуючи 800 тис. резервістів. Крім того, населення Індії та Китаю демонструє стабільну тенденцію зростання, яка продовжиться в найближчі десятиліття. На сьогоднішній день НАТО володіє 5329 ядерними боєголовками проти 4840 у країн БРІКС. Однак, ці цифри також не дають точного уявлення про баланс сил [9].

В умовах потенційної можливості концентрації такої нищівної військової сили під єдиним командуванням БРІКС, Захід безсумнівно використовує свою перевірену часом політику «розділяй і володарюй». Наприклад, США можуть чинити тиск на Бразилію, щоб не допустити її входження у військовий блок, що протистоїть інтересам США. Близько 25 відсотків бразильців є прихожанами Євангелічної церкви, заснованої і контрольованою американськими покровителями. Їх можна буде переконати вплинути на зовнішню політику Бразилії. США можуть спробувати вирвати з цього можливого альянсу та Індію, використовуючи лобістські можливості індійських емігрантів, що живуть в США. Вашингтон також може попросити Великобританію скористатися старими колоніальними зв'язками, щоб підштовхнути Нью-Делі вступити в очолюваний Америкою блок.

Після установа Банку БРІКС, Захід може усвідомити справжній стан речей. А воно не дає особливого приводу для оптимізму. Таким чином, він буде робити все можливе, щоб запобігти переростанню БРІКС у військовий альянс. Адже якщо п'ять країн об'єднають свої збройні сили, для Заходу це означатиме непередбачувані наслідки [10].

20 листопада 2010 на зустрічі керівників країн НАТО в Лісабоні була опублікована нова Стратегічна концепція Альянсу, названа «Активна участь, сучасна оборона». У ній відображені зміни, що відбулися у світі на той момент, і ті трансформації, які фактично відбулися і повинні відбутися в Північноатлантичному союзі в найближчі 10 років. У концепції також показані нові та очікувані загрози безпеці країн блоку, особливо після терактів 11 вересня, досвід, отриманий НАТО в області кризового регулювання на Балканах і в Афганістані, а також відзначено важливість взаємодії з країнами-партнерами в усьому світі.

У концепції наголошується, що «в нинішніх умовах сфера безпеки охоплює широкий і мінливий спектр викликів безпеці території і населення країн НАТО. Для забезпечення їх безпеки Альянс повинен і буде продовжувати ефективно виконувати в незмінному відповідності з міжнародним правом трьох ключові завдання, які є складовими частинами гарантій для його членів. Відповідно до статті 5 Вашингтонського договору, країни-члени НАТО будуть завжди надавати допомогу один одному в разі нападу.

НАТО має унікальний дієвий набір політичних і військових засобів для подолання будь-якої кризи і активно використовуватиме відповідне поєднання цих політичних і військових засобів, щоб допомогти регулювати гіпотетичні кризи, які можуть потенційно загрожувати безпеці Північноатлантичного союзу ще до того, як вони переростуть у конфлікти. НАТО піддається впливу політичних подій за межами кордонів організації, а також може сама впливати на ці події. НАТО активно

працюватиме в цілях зміцнення міжнародної безпеки через партнерство з відповідними країнами та іншими міжнародними організаціями [3].

Таким чином, враховуючи всі аргументи скептиків та оптимістів щодо майбутньої ролі та місця країн-членів БРИКС у сучасній міжнародній системі констатуємо той факт, що їх перспективи не піддаються однозначній оцінці і залишається багато питань щодо розвитку даної структури. Однак, сьогодні, США робить все можливе, щоб не допустити подальшого згуртування країн-учасниць БРИКС. Кожній країні приділяється важливе значення у зовнішньополітичних стратегіях, доктринах США і НАТО не дивлячись на те, що цілісно це об'єднання не розглядається в них. Для управління світовими процесами США створений механізм штучної фрагментації економічних і політичних зон через керований хаос. Своєрідна примусова, керована із зовні, дестабілізація політичної, фінансової або економічної ситуації в країнах, які для США становлять стратегічних інтерес має на меті виключення конкуренції в критичних для США інтересах або сферах впливу.

Список використаної літератури

1. Panetta L. E. Assesses National Security Threats [Electronic resource] / L E Panetta // U. S. Department of Defense. – Mode of access : <http://archive.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=65268>

2. Rakesh K. S. Why a BRICS military bloc won't happen in a hurry [Electronic resource] / K. S. Rakesh // Russia & India report. – Mode of access: http://in.rbth.com/blogs/2015/05/18/why_a_brics_military_bloc_wont_happen_in_a_hurry_43163

3. Активное участие, современная оборона : Стратегическая Концепция Обороны и Обеспечения Безопасности Членов Организации Североатлантического Договора [Электронный ресурс]. - Режим доступа : http://www.nato.int/strategic-concept/pdf/Strat_Concept_web_rus.pdf ; Aktivnoe uchastie, sovremennaya oborona : Strategicheskaya Kontseptsiya Oborony i Obespecheniya Bezopasnosti Chlenov Organizatsii Severoatlanticheskogo Dogovora [Elektronnyy resurs]. - Rezhim dostupa : http://www.nato.int/strategic-concept/pdf/Strat_Concept_web_rus.pdf

4. Гулевич В. А. США против БРИКС: борьба за сохранение жёсткой однополярности [Электронный ресурс] / В. А. Гулевич // Odnako. – Режим доступа : <http://www.odnako.org/blogs/ssha-protiv-briks-borba-za-sohranenie-zhyostkoy-odnopolyarnosti/>; Gulevich V. A. SShA protiv BRIKS: borba za sokhranenie zhestkoy odnopolyarnosti [Elektronnyy resurs] / V. A. Gulevich // Odnako. – Rezhim dostupa : <http://www.odnako.org/blogs/ssha-protiv-briks-borba-za-sohranenie-zhyostkoy-odnopolyarnosti/>

5. Дибижева А. Кризис доктрины Монро [Электронный ресурс] / А. Дибижева // Риа новости. – Режим доступа : <http://ria.ru/radio/20140724/1017340806.html> ; Dibizheva A. Krizis doktriny Monro [Elektronnyy resurs] / A. Dibizheva // Ria novosti. – Rezhim dostupa : <http://ria.ru/radio/20140724/1017340806.html>

6. Марусин И. С. БРИКС и перспективы создания новой системы международной безопасности [Электронный ресурс] / И. С. Марусин // Бюллетень Национального комитета по исследованию БРИКС. – 2012. – №7. – Режим доступа : http://www.nkibrics.ru/system/asset_bulletins/data/53cf/aecd/676c/7665/0015/0000/original/bulleten-brics-7.pdf?1406119629 ; Marusin I. S. BRIKS i perspektivy sozdaniya novoy sistemy mezhdunarodnoy bezopasnosti [Elektronnyy resurs] / I. S. Marusin // Byulleten Natsionalnogo komiteta po issledovaniyu BRIKS. – 2012. – №7. – Rezhim dostupa : http://www.nkibrics.ru/system/asset_bulletins/data/53cf/aecd/676c/7665/0015/0000/original/bulleten-brics-7.pdf?1406119629

7. Марусин И. С. БРИКС и перспективы создания новой системы международной безопасности / И. С. Марусин. // Правовые аспекты БРИКС : сб. докл. и выступл. на науч. семинаре. 8 - 9 сент. 2011 г. / отв. ред. Т. А. Алексеева, П. Каталано – Санкт-Петербург : Изд-во Политехнического университета, 2011. - С. 78-87 ; Marusin I. S. BRIKS i perspektivy sozdaniya novoy sistemy mezhdunarodnoy bezopasnosti / I. S. Marusin. // Pravovye aspekty BRIKS : sb. dokl. i vystupl. na nauch. semin. 8 - 9 sent. 2011 g. / otv. red. T. A. Alekseeva, P. Katalano – Sankt-Peterburg : Izd-vo Politekhnicheskogo universiteta, 2011. - S. 78-87

8. Столетов О. В. Стратегия «разумной силы» в политике глобального лидерства : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Олег Владимирович Столетов; Моск. Гос. Ун-т им. М. Ломоносова. – Москва, 2014. – 25 с. ; Stoletov O. V. Strategiya «razumnoy sily» v politike globalnogo liderstva : avtoref. dis. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Oleg Vladimirovich Stoletov; Mosk. Gos. Un-t im. M. Lomonosova. – Moskva, 2014. – 25 s.

9. Абрамов И. Почему не стоит ждать в ближайшее время военного блока БРИКС [Электронный ресурс] / И. Абрамов / MixesNews : Сеть новостных блогов. – Режим доступа: <http://mixednews.ru/archives/80228> ; Abramov I. Pochemu ne stoit zhdat v blizhayshee vremya voennogo bloka BRIKS [Elektronnyy resurs] / I. Abramov / MixesNews : Set novostnykh blogov. – Rezhim dostupa: <http://mixednews.ru/archives/80228>

10. Третьяков В. Т. БРИКС против G-7. Россия в новой геополитической реальности. С Европой или без оной [Электронный ресурс] / В. Т. Третьяков // Свободная пресса. – Режим доступа : <http://svpressa.ru/politic/article/102892/> ; Tretyakov V. T. BRIKS protiv G-7. Rossiya v novoy geopoliticheskoy realnosti. S Yevropoy ili bez onoy [Elektronnyy resurs] / V. T. Tretyakov // Svobodnaya pressa. – Rezhim dostupa : <http://svpressa.ru/politic/article/102892/>

Стаття надійшла до редакції 25.05.2016 р.

M. Fesenko

BRICS COUNTRIES' INTERACTION WITH THE US AND NATO

The international political interaction of BRICS member countries with the US and NATO in the post bipolar international system is considered. The main problems they face with as a result of interactions on the world political scene are found out. It is noted that the economies of the countries that enter the BRICS group, have great potential and provide about 60% of global GDP growth. Despite the difference of economic structures, all BRICS countries are united by political ambition and desire to transform the growing economic power into geopolitical influence. However, in general, the prospects of BRICS cannot be uniquely foreseen and many questions remain unsolved concerning the development of the structure.

Increasing international political and economic importance of BRICS compels the US to play in advancing the capabilities of this group of countries as a coherent structure to challenge American hegemony. The US is doing everything it can to prevent further consolidation of BRICS countries. Each country is given importance in foreign policy strategies, doctrines of US and NATO despite the fact that this association was not considered as a whole. In terms of the collapse of the unipolar world order US base on the concept of multilateralism, in which the US leadership in the world is being saved, but Washington will coordinate its foreign policy not only by itself, but with its allies. In this context, the main task of the US and its allies is to preserve the fragmentation of the world and to prevent the formation of new centers of power such as the BRICS.

It is ascertained that at the beginning of the XXIst century the US possesses indisputable leadership in the political, socio-economic, scientific-technical and military aspects. Status of the leader requires concentration of all power sources and potential, and is accompanied by challenges as it can activate enormous power against temporary hegemony. It is more and

more difficult for the United States to manage global processes and thus the rise of the BRICS countries contributes much to the geopolitical foundations of American foreign policy and its potential of global superpower.

BRICS is planning further extension and Egypt, Iran and Indonesia are possible candidates. If this happens, the BRICS will become de facto the most powerful geopolitical Union on all counts. In this case, it is possible to deny the possibility of creating its own political or military organization. As well as the creation of BRICS monetary union in the long term, alternative one to the dollar and euro. The Great Twenty is too large to take coordinated decisions inside it. Moreover, it combines both G-7 and BRICS, which interests, as it is possible to see are more and more different. Creation of BRICS military alliance is only possible if each country of the group is confident that the goal of the Western intervention is the destruction of its economic and social system or preconditions for the creation of a formal military alliance appear.

Key words: BRICS, the US, NATO, EU, UN, G-7, world order, defense, security, economy.

УДК 32.001: 327:001.92

Н.М. Хома

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ КОМУНІКАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглянуто методологічні підходи до аналізу політичною наукою комунікаційної політики. Звернено увагу, що комунікаційна політика як міждисциплінарний об'єкт досліджень характеризується багатогранністю методологічних підходів до її вивчення: символічний інтеракціонізм, соціальний конструктивізм, біхевіоризм, неомарксизм, дискурс-аналіз, системний аналіз, мережевий підхід та ін.

Ключові слова: комунікаційна політика, методологія політичної науки, мережевий підхід, символічний інтеракціонізм, конструктивізм, мережевий підхід.

Комунікаційна політика як діяльність держави, її інститутів, котра спрямована на формування та забезпечення процесів обміну соціально-політичною інформацією, необхідної для функціонування політичної системи, циркуляції цієї інформації між її інститутами, політичними та соціальними групами, елітами і масами, є актуальним об'єктом сучасних політологічних наукових розвідок.

Сучасна комунікаційна політика спрямована на «формування, зміцнення чи зміна способу мислення, установок і дій соціальних суб'єктів щодо політичної системи та режиму, узгодження, координація, гармонізація інтересів, позицій і діяльності головних соціальних, політичних груп, регулювання політичних відносин, інтеграцію суспільства або соціальних груп, оптимізацію управлінської діяльності й політичних рішень, стабілізацію політичної системи» [8, с. 312]. Особливість дослідження комунікаційної політики зумовлюється тим, що ця діяльність із формування інформаційного поля політики загалом, включає два рівні інформаційних потоків: вертикальний (правлячі еліти – маси), горизонтальний (між індивідами та групами).

На сьогодні комунікаційна політика як міждисциплінарний об'єкт досліджень характеризується багатогранністю методологічних підходів до її вивчення: символічний інтеракціонізм, соціальний конструктивізм, біхевіоризм, нео- та постмарксизм, дискурс-аналіз, системний аналіз, семіотичний підхід, методологія встановлення порядку

денного, мережевого підходу та ін. Якщо теорія комунікативної дії була об'єктом наукового аналізу вітчизняних політологів (Н. Карпчук, Л. Климанська, Д. Косенко, Н. Лікарчук та ін.), то комплексний аналіз методологічних підходів до вивчення комунікаційної політики не проводився. Зазначимо, що окремі питання методології дослідження комунікаційної політики піднімалися О. Макух (у контексті мережевого аналізу), Л. Угрин (у контексті соціального конструктивізму), В. Гулай та І. Малик (у контексті символічного інтеракціонізму), Т. Семигіна (системний аналіз) та ін.

Сучасним підходом до вивчення комунікаційної політики є мережевий аналіз, який зумовив появу нового дослідницького напрямку – мережевої комунікативістики. Мережевий аналіз уможливорює у сучасному «інформаційному шумі» відслідкувати багатоаспектність, асиметричність інформаційних взаємодій та залежностей політичних акторів. Мережевий аналіз, поєднаний із положеннями теорії комунікації, актуалізує необхідність включення особи, як носія комунікативного потенціалу, у систему політичних відносин. У постіндустріальному суспільстві основою політичних відносин між людьми стає інтелектуальний і комунікативний потенціал. Індивід генерує усі комунікаційні потоки. В умовах політичних реалій, коли комунікаційний чинник інтенсифікується, а формування комунікативних зв'язків динамізується, індивід принципово розв'язує проблему пошуку власної ідентичності: звертається до середовища, на яке рефлекторно проектує сутнісні характеристики свого «Я». Таким середовищем для нього стає, зокрема, політична мережа.

Зокрема, О. Назарчук зауважує, що мережі є утвореннями, які: 1) здатні створювати найрізноманітніші комунікативні просторово-часові конфігурації; 2) є конгломератами комунікації, які можуть зв'язувати будь-яку точку комунікативного простору. Дослідник вважає, що феномен «мережевого суспільства» є історичною відповіддю на складну комунікативну ситуацію в усіх сучасних суспільствах [7, с. 100–101]. Як методологічний інструмент мережевий підхід використовується для вивчення характеристик комунікаційної взаємодії суб'єктів політики. Він дає змогу відстежувати швидко взаємозаміну неефективних зв'язків – на нові та якісні.

Значимим для вивчення комунікаційної політики є дослідницький потенціал символічного інтеракціонізму, який ґрунтується на переконанні, що природа людини й упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальна взаємодія (інтеракція) при цьому розглядається представниками символічного інтеракціонізму (Ч. Х. Кулі, Дж. Г. Мід, Г. Блумер та ін.) як така, що відбувається не безпосередньо (за схемою «стимул – реакція»), а опосередковується символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Символічними посередниками взаємодії здебільшого виступають слова, але виконувати цю функцію можуть будь-які предмети або дії (наприклад, вираз обличчя, жест тощо). На переконання прихильників символічного інтеракціонізму, міжособистісна комунікація і є тією справжньою (первинною і єдиною) соціальною реальністю, з дослідження якої слід розпочати вивчення більш складних суспільних утворень. Прихильники ж рольового інтеракціонізму основним комунікативно дієвим знаряддям вважають роль (як деяка модель бажаної чи необхідної поведінки).

Представники символічного інтеракціонізму, зокрема, Ч. Х. Кулі, звертають увагу, що потенційно розумна природа індивідуального «Я» набуває соціальної якості лише в комунікації. Ще у 1894 р. цей дослідник увів до наукового вжитку термін «комунікація», яку визначив як механізм існування та розвитку людських відносин. Саме через комунікативні процеси, через інтеракцію, людина (з позицій представників символічного інтеракціонізму) поступово вводиться в різні системи суспільних відносин і соціальних зв'язків. Комунікацію Кулі визначає як «механізм за допомогою якого стає

можливим існування і розвиток людських відносин – всі символи розуму разом із способами їх передачі в просторі, що збережені у часі [3, с. 379].

Услід за Кулі, американський дослідник Дж. Г. Мід тлумачить мову як систему знаків-символів; із встановленням тотожності їх значень розпочинається соціальна комунікація між її учасниками. Позаяк першою умовою комунікації стає мова, тобто знаки (символи), їх значення та інтерпретації стають вихідною умовою суб'єктивних дій, інтеракцій. Концепція Міда базується на поясненні важливих механізмів взаємодії будь-якого соціального суб'єкта з його суспільним оточенням, у який спосіб він прагне й наскільки йому вдається у формах соціальної взаємодії виразити себе, свою самість, донести її до інших суб'єктів соціальної взаємодії [6]. Наскільки інші здатні, можуть, хочуть і прагнуть сприйняти, оцінити та погодитись із тими «презентаціями себе», які здійснює певний соціальний суб'єкт у відносинах із іншими.

Цінними для вивчення комунікаційної політики є підходи таких представників символічного інтеракціонізму, як: Г. Блумер (системно вивчав колективну поведінку неструктурованих і слабо-структурованих соціальних груп), К. Д. Бурк (комунікативні можливості символу), Т. Шібутані (групова комунікація у стійких асоціаціях, вивчення соціального контролю).

Отже, з позицій інтеракціонізму усе, що люди роблять і говорять, досліджується не як щось ізольоване, а як частина великої системи дій. Результат комунікації – досягнення певного ступеня згоди шляхом взаємного прийняття ролей. Оскільки ефективність комунікації залежить від здатності учасників приймати роль одне одного, то доцільно говорити про ту чи іншу ступінь згоди. Таким чином, комунікація – це передовсім спосіб діяльності, який полегшує взаємне пристосування поведінки людей. Комунікація – це такий обмін, який забезпечує кооперативну взаємодопомогу, роблячи можливою координацію дій більшої складності [2, с. 443]. Символічний інтеракціонізм базується на тому, що згода досягається переважно засобами символічної комунікації – взаємодії, яка здійснюється за допомогою ретельно розробленої системи конвенційних символів, що несуть відомий усім зміст.

Серед методологічних підходів, які можуть стати підґрунтям вивчення комунікаційної політики виділимо конструктивізм. Оскільки в сучасному конструктивізмі є чимало напрямків, то, видається, що для вивчення комунікаційної політики наукову цінність може становити потенціал саме герменевтичного конструктивізму. Він заперечує існування незалежної від спостерігача (суб'єкта) реальності, а осмислене знання виникає через взаємодії суб'єкта й об'єкта та є результатом лінгвістичної активності суб'єкта. Центральними в герменевтичному конструктивізмі є категорії мови, дискурсу та комунікації, які використовуються для підтримки цих систем. Знання (та істина) з погляду герменевтичної традиції розглядається як історично обумовлена та контекстуально верифікована мовними засобами інтерпретація, що утверджується в соціальному середовищі.

Соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман) розглядає суспільство як соціальну реальність, яка конструюється в процесі повсякденної взаємодії людьми, що володіють знаннями або як суб'єктивними значеннями, або як колективними уявленнями (в такому сенсі воно є інтерсуб'єктивною реальністю). Відповідно суспільство й інститути є залежними від знань його членів, оскільки соціальна реальність конструюється конкретними суб'єктивними значеннями людей у процесі їх діяльності та комунікації. Хоча деякі знання даються індивіду а ргіогі у процесі соціалізації й символізують попередній суспільний досвід, через який він формує власну картину світу, очевидними є лише ті знання, які легітимізовані соціокультурним середовищем, оскільки будь-яке знання є сприйняттям реальності завдяки здоровому глузду і відбувається та підтримується соціальними відносинами. Отже, з позицій

соціального конструктивізму, будь-які соціальні феномени (конструкції) є продуктом комунікації та спільної діяльності людей; інституціалізуючись як правила та традиції, вони регулюють соціальні взаємодії.

У межах конструктивізму вкажемо на виокремлення т. зв. «системного конструктивізму» (Н. Луман). Особливістю соціальних систем, за Луманом, є оперування на основі комунікації. Наявність комунікації – основна ознака суспільства, яка надає йому системного характеру. Тому поняття «комунікація» має принципове значення для аналізу суспільства. Воно дозволяє репрезентувати соціальну систему як оперативну закриту систему, що «складається з власних операцій, відтворює комунікації з комунікацій». Луман у праці «Теорія суспільства» зазначає: комунікація від початку є соціальною, оскільки «не може бути...належною до жодної окремої свідомості» [5, с. 215–216]. Н. Луман визначає суспільство як «всеохоплюючу систему всіх комунікацій, які відтворюють себе автопоетично, тимчасом як вона продукує дедалі нові (й повсякчас інші) комунікації в рекурсивній мережі комунікацій» [4].

У теорії комунікації Луман підкреслює момент розрізнення: в комунікацію вступають, щоб «позначити розбіжності», а не «досягти згоди». Він погоджується, що комунікація неможлива «без якоїсь згоди»; але неможлива і «без певної розбіжності». Для Лумана консенсус у комунікації є неприйнятним, оскільки він знищує комунікацію: комунікація створює альтернативи з ризиком виникнення біфуркації (відхилення). Вибір із можливих альтернатив у ситуації біфуркації закладає основу автопоезису (самодобудовування) системи, підгрунтя її власного продовження та розвитку.

Для мотивування участі у комунікації, Луман пропонує такі механізми: 1) символічно (знаками) генералізовані комунікаційні медіа (системи смислів), якими є істина, право, влада, віра, цінності і под.; 2) процеси бінарного кодування – розрізнення між позитивною і негативною цінністю за принципом «так»/«ні» (істина – помилка, влада – безвладдя, право – безправ'я). Ці комунікаційні медіа тісно пов'язані зі суспільними функціональними системами: наукою (кодом є істина), політикою (кодом є влада), юриспруденцією (кодом є право) і под. Предметні коди формуються програмами кодування і залежать від історичної семантики культури.

К. В. Дойч у межах системного аналізу (праця «Нерви управління: моделі політичної комунікації та контролю», 1963) визначає політичну систему як мережу комунікацій та інформаційних потоків. На думку Дойча, уряд (як суб'єкт державного управління) мобілізує політичну систему шляхом регулювання інформаційних потоків і комунікативних взаємодій між системою і середовищем, а також окремими блоками всередині самої системи. При цьому науковець виділяє різні типи комунікацій в політичній системі зокрема: особисті, неформальні комунікації; комунікації через організації, коли контакт із урядом здійснюється за допомогою партій, груп тиску та ін.; комунікації через друковані та електронні ЗМІ, роль яких у постіндустріальному суспільстві постійно зростає. Дойч запропонував досить складну модель функціонування політичної системи як сукупності інформаційних потоків, побудовану на принципі зворотного зв'язку.

Вивчення комунікаційної політики перебуває й у площині методології біхевіоризму. Це, зокрема, дослідження П. Ф. Лазарсфельда, який вивчав вплив мас-медіа на формування політичних уподобань виборців (схема «мас-медіа – лідери громадської думки – виборці»). Лазарсфельд разом із Р. Мертоном описав «наркотизуючу» функцію масової комунікації. В цілому Чиказька школа політичних наук (Ч. Меріам, Г. Лассуел, Дж. Кетлін, Г. Госнелл та ін.) приділила увагу вивченню масових комунікацій. Так, Лассуел одним із перших застосував кількісний контент-аналіз політичних комунікацій, узагальнюючи емпіричний матеріал – новинні події друкованих видань. «Формула» Лассуела, як модель, що відображає структуру

комунікативного процесу та відповідає на питання: хто? повідомляє що? по якому каналу? кому? з яким ефектом? стала використовуватися для аналізу масової комунікації та будь-якої комунікативної дії. Вона фактично була визнана як одна значимих парадигм теоретичного осмислення комунікації. Однак критики закидали їй монологічність та відсутність в її конфігурації зворотнього зв'язку.

Комунікативна дія є предметом дослідницького аналізу представників неомарксизму, насамперед, Ю. Габермаса (праця «Моральна свідомість і комунікативна дія»). У центрі філософських роздумів мислителя – поняття комунікативного розуму. Сама комунікація не виступає в ролі вищої та останньої інстанції, оскільки її результати залежать від суспільних умов, і на них можуть впливати відносини панування й підлеглості. Тому критика повинна ще раз проаналізувати суспільство, аби відрізнити вільну комунікацію від комунікації, що перебуває під впливом відносин «панування – підлеглості». Категорія комунікативної дії вимагає, щоб дійових осіб було розглянуто як суб'єктів, які говорять і слухають і пов'язані будь-якими відносинами з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом, й одночасно висувають певні претензії на значущість того, про що вони говорять, думають, у чому вони переконані. Тому ставлення окремих суб'єктів до світу завжди опосередковане та релятивоване можливостями комунікації з іншими людьми, а також їхніми суперечками та здатністю дійти згоди. Вільна та відкрита комунікація є основною лінією теорії Габермаса, а також політичних поглядів.

Ю. Габермасом для пояснення діяльності суспільно-політичних суб'єктів комунікативного процесу (держава, громадськість, політичні партії, рухи тощо), орієнтованих на досягнення консенсусу у взаємовідносинах між собою, вводить у науковий дискурс суспільно-політичну концепцію комунікативної раціональності. «Комунікативна раціональність передбачає усунення таких владних відносин, які залишаються прихованими в структурі комунікації та перешкоджають усвідомленому розв'язанню й консенсуальному врегулюванню конфліктів, як в інтраструктурній (внутрішньо-суб'єктній), так і в інтерструктурній (міжсуб'єктній) сфері комунікації» [1, с. 183]. Поняття «комунікативна раціональність» стає основним у роботах Ю. Габермаса. Комунікативна раціональність покликана регулювати такі важливі життєві сфери, як культурна спадкоємність, виховання, соціальна інтеграція. Однак в умовах західного суспільства комунікативна раціональність витісняється економічною й адміністративною, і в цьому полягає, за Габермасом, причина несправедливості та кризовості сучасного суспільства.

Сучасні методологічні підходи до вивчення комунікаційної політики засвідчують багатогранність наукового аналізу діяльності держави чи організацій, а також їх стратегій використання комплексу комунікаційних заходів.

Список використаної літератури

1. Батрименко О. Комунікативна раціональність / О. Батрименко, Д. Косенко // Новітня політична лексика (неологізми, okazionalizmy та інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Новий світ–2000, 2015. – С. 183 ; Batrymenko O. Komunikatyvna ratsionalnist / O. Batrymenko, D. Kosenko // Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmu ta inshi novotvory) / za zah. red. N. M. Khomy. – Lviv : Novyi svit–2000, 2015. – С. 183.

2. Гулай В. Політичні ідеї представників символічного інтеракціонізму / В. Гулай. І. Малик // Історія політичної думки : підруч. / за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2016. – С. 432–445 ; Hulai V. Politychni idei predstavnykiv symbolichnoho interaktsionizmu / V. Hulai. I. Malyk // Istoriiia politychnoi dumky : pidruch. / za zah. red. N. M. Khomy. – Lviv : Vydavnychy tsestr LNU im. I. Franka, 2016. – S. 432–445.

3. Кули Ч. Общественная организация // Тексты по истории социологии XIX – XX веков : хрестом.. – Москва : Наука, 1994. – 383 с. ; Kuli Ch. Obshchestvennaya organizatsiya // Teksty po istorii sotsiologii KhKh – KhKh vekov : khrestom.. – Moskva : Nauka, 1994. – 383 s.

4. Луман Н. Решения в «информационном обществе» // Проблемы теоретической социологии : межвуз. сб. / отв. ред. А. О. Бороноев. – Санкт-Петербург : Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2000. – Вып. 3. – С. 29–43 ; Luman N. Resheniya v «informatсионном obshchestve» // Problemy teoreticheskoy sotsiologii : mezhvuz. sb. / отв. red. A. O. Boronoev. – Sankt-Peterburg : Izd-vo Sankt- Peterb. un-ta, 2000. – Вып. 3. – С. 29–43.

5. Луман Н. Теория общества / Н. Луман // Теория общества. Фундаментальные проблемы : сб. ст. – Москва : КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 1999. – С. 200–240 ; Luman N. Teoriya obshchestva / N. Luman // Teoriya obshchestva. Fundamentalnye problemy : sb. st. – Moskva : KANON-press-Ts, Kuchkovo pole, 1999. – С. 200–240.

6. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід; пер. з англ. Т. Корпало. – Київ : Укр. Центр духовної культури, 2000. – 416 с. ; Mid Dzh. H. Dukh, samist i suspilstvo. Z tochky zoru sotsialnoho bikheviorysta / Dzh. H. Mid; per. z anhl. T. Korpalo. – Kyiv : Ukr. Tsentr dukhovnoi kultury, 2000. – 416 s.

7. Назарчук А. В. Новая коммуникативная ситуация: рождение сетевого общества / А. В. Назарчук // Философия и будущее цивилизации : тез. докл. и выступ. IV Российского философского конгресса (г. Москва, 24–28 мая 2005 г.) в 5 т. – Москва : Современные тетради, 2005. – Т. 3. – С. 100–101 ; Nazarchuk A. V. Novaya kommunikativnaya situatsiya: rozhdenie setevogo obshchestva / A. V. Nazarchuk // Filosofiya i budushchee tsivilizatsii : tez. dokl. i vystup. IV Rossiyskogo filosofskogo kongressa (g. Moskva, 24–28 maya 2005 g.) v 5 t. – Moskva : Sovremennye tetradi, 2005. - Т. 3. – С. 100–101.

8. Угрин Л. Комунікаційна політика / Л. Угрин // Політологія : навч. енцикл. словн. – довід. / за наук. Н. М. Хоми. – Львів : Новий Світ–2000, 2015. – С. 311–312 ; Uhryn L. Komunikatsiina polityka / L. Uhryn // Politolohiia : navch. entsykl. slovn. – dovid. / za nauk.. N. M. Khomy. – Lviv : Novyi Svit–2000, 2015. – С. 311–312.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2016 р.

N. Khoma

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF COMMUNICATION POLICY

The article considers the methodological approaches to the analysis of communication policy in the political science. Attention is paid to the fact that communication policy is an interdisciplinary research object characterized by versatility of methodological approaches to its study, such as symbolic interactionism, social constructivism, behaviorism, neo-Marxism, discourse analysis, network approach etc.

The network analysis was defined as the modern approach to the study of communication policy, which led to the emergence of the network communication studies. The network approach is used as a methodological instrument for the study of the communicational interaction between the subjects of politics.

Attention is paid to the significant for communication policy research potential of symbolic interactionism (G. H. Mead, H. Blumer). It is based on the belief that the human nature and the order of public life are products of social communication, everyday interaction between people, constant mutual adjustment.

Constructivism is highlighted among the methodological approaches, which form the basis for the study of communication policy, in particular, the following types of constructivism social (P. Berger, T. Luckmann) and systemic (N. Luhmann). The methodological capabilities

of systems analysis (K. Deutsch) are highlighted, as it enables the understanding of political system as a network of communication and information flows.

It is emphasized that the study of communication politics is also in the scope of the methodology of behaviorism (P. F. Lazarsfeld, R. Merton, H. Lasswell and others). Communicative action is the research subject of the representatives of neo-Marxism (especially of J. Habermas).

It is also emphasized that the modern methodological approaches to the study of communication policy demonstrate the diversity of the scientific analysis of state and organizations' activity, as well as their strategies of complex communication activities usage.

Keywords: *communication policy, methodology of political science, network approach, symbolic interactionism, constructivism.*

УДК 321.64

Л.Н. Шумский

КАРЛ ШМИТТ И УТРАЧЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ВЫХОДА ИЗ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА ГЕРМАНИИ ВЕЙМАРСКОГО ПЕРИОДА

В статье представлены размышления немецкого ученого-правоведа и политического мыслителя К. Шмитта, направленные на поиск решения сложных внутривнутриполитических проблем в Германии, обострившихся накануне краха Веймарской республики. Главная задача ученого заключалась, несмотря на жесткую критику конституции, в активизации рациональных положений основного закона.

Ключевые слова: *государство, право, закон, конституция, нейтралитет, деполитизация, чрезвычайное положение.*

Интерес к какому-либо конкретному политическому мышлению прошлого формируется на основе двух факторов: во-первых, исследуются духовные позиции в политических констелляциях и их значимость в полемическом дискурсе того времени. Политическая теория, таким образом, характеризует данное политическое содержание и его роль на определенном этапе развития цивилизации. Во-вторых, возникает вопрос, насколько актуальны идеи для тематики политических дискуссий в современных условиях. Первое важно с исторической точки зрения, второе следует цели выявить возможности применения элементов рационального в поиске решения насущных проблем. В этой связи внимания заслуживает политическое наследие К. Шмитта.

Немецкий юрист и политический мыслитель К. Шмитт оставил потомкам более 50 книг, около 300 статей, значительное количество рецензий, записок и других текстов, большинство из которых, как отмечает А. Бенуа автор книги «Библиография публикаций и корреспонденций К. Шмитта» (2003 г.), остаются нетронутыми. Ученый пережил непростой период забвения после 1945 г., оттепель в 80-е гг., инвективы и дифирамбы относительно своего творчества, но интерес к идеям К. Шмитта постоянно повышается во многих странах всех континентов. Если до 1985 г. ученому было посвящено около 40 книг, то в 2012 г., например, более 400. Исследователей необъятной палитры идей К. Шмитта можно условно разделить на несколько групп по направлениям от биографического содержания до отдельных политических аспектов. Среди авторов, разумеется, большинство немецких специалистов, не умаляя заслуг многих других, можно назвать Г. Машке, Р. Меринга, Х. Кварича, Б. Рютерса, Х. Оттманна, П. Ноака, П. Томмиссена. Активно изучаются работы К. Шмитта в России. Базу исследований

заложили П. Рахшмир и А. Галкин, затем свой вклад внесли А. Филиппов, А. Михайловский, С. Артамошин, Е. Гаранов, К. Лапшин, произведения мыслителя интенсивно переводятся (Ю. Коринец, О. Кильдюшов и др). Отечественные публикации носят пока спорадический характер.

Когда в 1954 г. издатель А. Молер перед печатанием сборника работ ученого попросил сократить биографические данные автора, то получил в письме ответ: «К. Ш. род. 1888, белый ворон, который ни в одном черном списке не отсутствует» [1, с. 13], также было добавлено, что ворон согласно многим легендам и басням является мудрым советчиком. К. Шмитт и здесь не смог отказаться от присущей ему иронии и сарказма. Действительно, за время активной творческой деятельности с 1910 по 1981 гг., многолетней преподавательской научной работы его учениками стали видные правоведы, историки, публицисты: Э. Форстхофф, Э. Хубер, Х. Шнайдер, Х. Кварич, Э. Бекенферде, и др.

К. Шмитт не был сторонним свидетелем судьбоносных этапов политической истории Германии. Ведущий теоретик государственного права, высокопрофессиональный эксперт по юридическим, политическим и также экономическим вопросам, он был максимально близок к высшим эшелонам власти. 1933-1936 гг. стали для К. Шмитта роковыми. Авантюрный по собственным оценкам эксперимент ученого-теоретика с нацизмом, членство в НСДАП, ряд неоднозначных статей, особенности характера и поведения, дали повод для присвоения К. Шмитту целого набора ярлыков: крон-юрист нацизма, политический оппортунист, ярый враг демократии и парламентаризма, католический фашист, могильщик Веймарской конституции. Именно последнее определило цель данной статьи: раскрыть, не прибегая к апологетике и без повтора популярных штампов, элементы рационального в глубине интенции ученого накануне 1933 г., что могло бы предотвратить или, по меньшей мере, отдалить государственную катастрофу.

В государствах европейского континента, отмечает К. Шмитт, начиная с XIX века, то, что трактовалось, как правовое государство было на самом деле парламентским законодательным государством, где центральная позиция принадлежала парламенту, как законодательному органу. Сущность законодательного государства заключается в генеральных установленных нормах. Согласно либеральной доктрине в таком государстве господствуют не индивиды, авторитеты или властные структуры. Приоритетная роль в осуществлении руководства отводится нормам, в рамках которых действительны законы. Законодательный орган формулирует нормы, конституирующие рамки закона, но не руководит, предоставляя эти полномочия исполнительным структурам, которые функционируют обособлено, «на основании закона» или «во имя закона». «Разделение законодательной и исполнительной инстанций, убедительность идеи, что господствуют не личности, а нормы представляют собой не только теоретическую и психологически продуманную предусмотрительность против естественного стремления индивидов к власти, но и фундаментальный принцип законности государственного существования» [2, с. 264]. Правовое оправдание такой государственности базируется на всеобъемлющей легальности действующей власти, на провозглашении гарантий и справедливости. Замкнутый характер системы легальности, продолжает К. Шмитт, обосновывает право требовать послушания и устраняет право на противодействие. Легальность в парламентском законодательном государстве является главной задачей, смыслом и защитой, поскольку существует антитеза, понятие легитимности определенных авторитетов, структур, плебисцитного волеизъявления, представляющих потенциальную опасность, что редуцируется технологией квалификации легитимности как производной от легальности [2, с. 269].

Веймарская республика сохранила традиции парламентского законодательного государства, основанного на либерализме, что стало одной из основных причин острой критики К. Шмитта в течение более десяти лет. Он выступал против конституции по многим направлениям, но незадолго до 1933 г., понимая надвигающуюся опасность, решительно сосредоточился на нескольких, прежде всего это: недостатки принципа простого парламентского большинства, функционалистское и формальное понимание «равных шансов достижения власти», игнорирование разницы между материальным и формальным содержанием закона, существование практически трех законодательных инстанций. В ст. 68 конституции, где записано, что общегосударственные законы издаются рейхстагом [3, с. 49], К. Шмитт отмечает неудовлетворительную редакцию содержания. Поскольку анализ и обсуждение сути проектов не предусматривается, право и закон, таким образом, трансформируются в обычное решение простого парламентского большинства. «Право, закон, легальность становятся понятиями нейтральными, равнодушными относительно какого-либо содержания и превращаются в простые процедуры голосования, доступные для любого содержания» [2, с. 283]. К. Шмитт с тревогой констатирует, что если парламентский депутатский корпус игнорирует качественный состав своих членов, то он становится функциональным органом всеобщих мажоритарных выборов и допускает отход от требований материальности закона. Это неизбежно приводит к функционалистской, субстанциальной бессодержательности арифметического большинства, в результате чего практически уничтожаются не только провозглашенные гарантии справедливости и рациональности, но и понятия закона и легальности как таковые. В законотворческом процессе ученый подчеркивает важность понимания закона как материального и формального явления. Закон, в материальном смысле, представляет собой правовую норму, правило для всех и для каждого, он отличается от формального закона, т.е. мер, приказов и разного рода предписаний. К. Шмитт отмечает, что четкой дифференциации нормы и приказа, закона и мероприятия в государственно-правовой дефиниции закона не зафиксировано. Если закон теряет справедливость и рациональность содержания при сохранении сущности законодательного государства, где сконцентрирована легальность, то любой приказ, команда или предписание под лозунгом «главенствования закона» может легально подаваться как закон, и его фиктивность нарушает все связующие элементы государственной структуры с положениями правового государства. В таких условиях, говорит ученый, становятся очевидными возможности манипуляций, которые приводят к искажению «правогосударственной» [4, с. 9] сущности материального закона, тождества закона и права, в пользу формального, несоответствующего праву и справедливости прямо политического понимания закона. Простое большинство, продолжает ученый, тем не менее, обеспечивает право и легальность, но при условии стабильной внутригосударственной ситуации и, если приоритетна ориентировка на основную идею любой демократии на относительное единство народа. «Законодательное государство, чтобы вся система легальности внезапно не рухнула, неуклонно придерживается исторически сложившегося принципа нейтралитета по отношению ко всем мнениям, движениям, направлениям, т.е. равных шансов в достижении власти» [2, с. 285]. Это является для государства чрезвычайно важным фактором самосохранения, материальность и позитивность которого, под флагом справедливости поддерживается всеми возможными способами. Но любое демократическое государство, в том числе и Германия, продолжает К. Шмитт, является «партийным», поэтому государственная воля определяется лабильным, периодически меняющимся парламентским большинством гетерогенных партий, «некомпетентность которых не позволяет сформировать ответственное, дееспособное правительство; государство реально представляет собой коалиционно-партийную структуру, как

результат межпартийних компромісів, з розподілом ключових державних, комунальних і інших постів, також партійних доходів між своїми функціонерами, слідуючи фракційній квоті і тактичеської обстановці» [5, с. 45]. Ситуація, говорить учений, дуже ускладнена для Німеччини, яка в положенні репараційного державства, з розбалансованою системою юстиції, не в стані вирішувати в свою користь проблеми зовнішньополітичного характеру; важке положення в економіці доповнюється предельно обострившимся внутріполітичним протистоянням.

Правляча партія з парламентським більшістю в 51%, маючи практично всю повноту влади, «уже більше не партія, а держава, тому використовує монополію на видачу і виправку законів в своїх інтересах не тільки для забезпечення переваги на виборах перед партійно-політичеськими конкурентами, але і для прямого оголошення нелегальним протистоячеське меншість» [2, с. 292]. Таким чином, основний лозунг законодавчого державства «рівних шансів на шляху до досягнення влади» усувається, як і провозглашені ідеї демократическої гомогенності народу, крім того стає очевидною ірраціональність виборчого принципу простого більшіства. Втрата владою легальності ні у когось не викликає сумнівів, підкреслює К. Шмітт, тому «партії меншіства і більшіства, відстаючи в непримиримій боротьбі свої позиції, пред'являють взаємні звинувачення в нелегальності діяльності» [2, с. 291], в результаті чого ситуація в країні стає неуправляемою і близькою до катастрофи.

К. Шмітт, як відомо, не був політиком, але як етатист, патріот, учений-правознавець став одним з небагатьох, хто взяв на себе відповідальність за долю країни і мужесливо, не побоюючись за наслідки, спробував знайти вихід з критического положення. Він прямо ставить питання, хто може стабілізувати ситуацію, реально загрожуючу перерости в громадянську війну, і розуміє передбачувану можливість як щось «непартійне третє». Для стабілізації обстановки, вважає К. Шмітт, необхідна альтернативна, об'єктивна, «нейтральна» політика. Тут поняття нейтральності, в відміння від традиційних трактувань, частіше як бездіяльність, детермінується як «незалежне, по відношенню до інтересів владних структур партійного державства конкретне протидіячеське з боку обособлених сил, які остаточно не сформувалися і не усвідомлені, але одні вже проявляються відкрито, інші поки можна оцінити як апокрифічеські» [5, с. 45].

Якщо б учений завершив роздуми на цій ноті, то йому можна було б інкримінувати ліберальний формалізм і функціоналізм, протидіячеське чого він завжди боровся, інтенції втрачали б в степені інтереса при всьому шануванні до великого мислителя. Але незважаючи на обережність і вибірочність в судженнях, що К. Шмітт підкреслював, говорячи про себе, він не зміг залишитися в стороні в важкий для батьківщини час. Учений не утік від конкретики, він репрезентував в своїх роботах, публічних виступах комплекс важливих, конструктивних зауважень, при цьому далеко неоднозначних, не без радикального забарвлення, ставших предметом полеміки апологетів і протидіячеських на багато десятиліть. Остатнім охоронцем права, стабільності, легальності, захисту від несправедливості повинні бути міцні основи законодавства, що забезпечується, по переконанню К. Шмітта, єдиноличним правом законодавця на легальність при безоговорочній довірі до законотворчеських процесів, «в довірі до законодавчої інстанції заключається основна передумова дееспособності конституції правового державства в формі законодавчого державства; будь-яка конкуренція з боку альтернативних законодавців і релятивуючеських одне одне понять закону недопустима, вони руйнують законодавче державство як таке» [2, с. 276]. Учений має в увазі ст. 48, 73, 75 конституції, згідно з якими

основному законодателю практически приравниваются плебисцитная легитимность и чрезвычайные полномочия рейхспрезидента [3, с. 50]. Несмотря на это, К. Шмитт не исключает вероятность рациональных действий парламента, используя потенциал конституционных положений, для преодоления эгоизма, недальновидности партийной воли и трансформации в государственную волю. В сильном правовом государстве относительно депутатов, говорит ученый, должно быть актуализировано такое понятие как «несовместимость». Это означает, что при наличии депутатского мандата непозволительно занимать должность служащего любого ранга, но особо вопрос касается совмещения депутатских обязанностей с экономическими профессиями: банки, синдикаты, советы, объединения. «Подобные меры, были бы крайне важны и необходимы для того, чтобы депутаты сосредотачивались на своих прямых обязанностях, и что способствовало бы укреплению моральной чистоты государственной жизни» [5, с. 43]. К. Шмитт видит также позитивность в применении элементов «чиновничьего государства», где ведущую роль играет корпус государственных служащих, профессионализму и функциональному потенциалу которых, ученый дает высокую оценку. Реальность материализации своей точки зрения К. Шмитт аргументирует тем, что аппарат чиновников защищен ст. 128 – 130 конституции и служит всему народу, но не отдельным партиям [3, с. 59]. Компетентность, понимание ответственности помогут чиновникам, как и парламентариям, определить механизмы реформирования из партийных деятелей в истинных сторонников государства. К. Шмитт понимает и то, что по статусу служащие функционально ограничены органами управления, юстиции и принятие политического решения не представляется возможным, но оптимизм размышлений ученого сохраняется, поскольку релевантными остаются перспективы сдерживающего влияния. Анализируя шансы юрисдикции на легальной основе добиться нейтрализации государства, К. Шмитт отмечает, «что реализация политических решений, имплицитно заложенных в постановлениях судей, вплоть до судов высшей инстанции, даже под позитивными лозунгами правового государства, сомнительна, поскольку профессионалы права являются теми же чиновниками» [5, с. 48]. Здесь К. Шмитт имеет в виду независимость судей, как одну из ключевых предпосылок правового государства и отмечает, что универсальной схемы осуществления этой идеи пока нет.

Продолжая анализ возможностей противостояния, К. Шмитт считает, что нейтрализующее влияние могут оказывать отдельные земли, хотя они сами представляют собой партийные государства; элементы достаточно рационального содержания федералистских положений ст. 18 конституции [3, с. 41] при правильной расстановке акцентов могли бы стать дополнительным рычагом для противодействия партийному государству. Но при этом ученый говорит, что тенденция к продолжению обособления различных структур требует немедленной корректировки, поскольку возникает вопрос, насколько рациональным является расширение масштабов плюрализма такого рода брать за основу государственного строительства, и как это коррелирует с истинно немецким духом единства. Внутригосударственная жизнь в огромной мере подчинена бесчисленным договорам и соглашениям между империей и отдельными землями, между самими землями, империей и религиозными обществами. Складывается впечатление, говорит ученый, что «этот процесс по сути сделок коалиционных партий между собой бесконечен, и значимость конституции сводится к лозунгу „*pacta sunt servanda*» [5, с. 55]. Изощренная тактика коалиционных партий, ориентированная на недопустимость конфронтации с партикулярными интересами авторитетных, обособленных структур, приводит к окончательному расколу государства. Решение вопроса дальнейшей судьбы нации отдается на откуп правительствам стран-кредиторов, которые под давлением, через своих комиссаров

будут определять направления внутренней политики Германии, если политическое сознание народа не способно к формированию собственной воли.

Проблема заключается еще и в том, продолжает мыслитель, «что неправильные трактовки и обобщения относительно популярных понятий нейтралитета, деполитизации, объективности приводят к смешению противоположных целей субъектов противостояния партийному государству, в итоге – к взаимной парализации деятельности [5, с. 54]». С одной стороны, поясняет ученый, взят курс на поиск рационального, чего нереально ожидать от нынешнего парламента, политического решения для сохранения и создания дееспособного правительства. С другой стороны актуализируется точка зрения, что такие понятия как политика, правительство необъективны и вовсе не нужны, поскольку управление будет осуществляться само по себе за счет объективности и профессионализма в организации процесса. Согласно лозунгу деполитизации, партийная политика как таковая и политика коалиционно-партийного государства не должна быть однозначно политической и одновременно понимается, как необъективная и нерациональная. В результате содержание идеи деполитизации не только объединяет оба движения, поскольку первое борется за политическое решение, второе за объективность и рациональность, но и существенно дезорганизует их.

Таким образом, продолжает ученый, ситуация в государстве не деполитизируется; заблуждение в понимании деполитизации в том, что на самом деле предполагается материализация идеи другой политики вместо партийной политики в целом и политической доктрины нынешнего государства. Сущность понятия политического заключается в неразрывной связи с любой сферой человеческой деятельности по сути политической и останется таковой, особенно при возникновении серьезных конфликтов. Крайне ошибочны представления, что политику можно отделить от экономики, религии, культуры и других областей. К. Шмитт констатирует, что «это не недоразумение, а ложь, если не мошенничество, не видеть в деполитизации возможность избежать неуютной ответственности и рисков, связанных с понятием политического» [5, с. 56]. Все, что касается общественных интересов и непосредственно государства, находится в политической плоскости, поэтому идея деполитизации практически абсурдна. Бегство из политики, говорит далее К.Шмитт, «означает бегство из государства и в какой точке осядет беглец, предвидеть не может никто, но очевидно одно, что это или крушение политической карьеры или латентный замысел новой политики» [5, с. 57].

Наиболее реальную возможность легального выхода государства из кризиса ученый видит в полномочиях рейхспрезидента, закрепленных ст. 48, п. 2 конституции [3, с. 46]. Сложность проблемы относительно чрезвычайных полномочий, говорит К. Шмитт, заключается не только в разных толкованиях, но и в факторе психологического воздействия слова «диктатура», которое увязывается с этими полномочиями в государственно-правовой литературе Германии. «Чрезвычайное положение ст. 48 представляет собой нечто другое по сравнению с военным или осадным положением XIX века, оно связано с общим нормальным состоянием государства и не является обособленной от целого государственной деятельностью, ориентированной лишь на полицейские меры, считать по-другому – неправильно» [6, с. 235]. Ученый подтверждает свои аргументы тем, что рациональные чрезвычайные меры статьи не раз применялись для стабилизации, в частности, финансовой сферы. Но проблема нынешней обстановки значительно сложнее, поэтому именно ст. 48 должна выступить на защиту конституции и государства. Партийное государство многочисленностью гетерогенных партий, говорит К. Шмитт, мешает любой настоящей власти, объединяется против всех признаков сильного государства и находит итог в сочетании неспособности к руководству и развала власти. Пока власть в руках

апологетов подобной ситуации, они могут и хотят чинить препятствия передаче власти кому-либо другому. Ученый призывает немедленно задействовать все рычаги парламентской, плебисцитной демократии для реанимирования конституции, «спасения того, что ещё можно спасти» [7, с. 43] и создания на легальной основе авторитетного, особенно дееспособного правительства. «Если последний столп нашего конституционного порядка рейхспрезидент и его вновь сформированное, пользующееся доверием, возможно даже беспощадное правительство, не проявят стойкости, то хаос будет на лицо и исчезнет даже иллюзия порядка» [8, с. 77]. Нация, говорит К. Шмитт, стоит перед выбором: спасение политического единства на основе собственной политической воли или существование под диктовку чужой воли. Здесь для немца нейтралитета быть не может, поскольку речь идет о собственной жизни, о судьбе государства и политической экзистенции всего народа.

К. Шмитт не раз обращал внимание на то, что желающие побеседовать с ним должны не только ознакомиться с его произведениями, но и осмыслить масштабы и глубину интенций ученого во всем многообразии окружающей действительности. Из этого следует, что его «так и надо читать: отделяя теоретическое содержание как ценное и непреходящее от исторической материи и помня, что всякая актуализация применительно к текущей политической жизни этой фантастической по богатству идей и продуктивности концепции должна сопровождаться размышлениями ...» [9, с. 312]. Поэтому отечественным исследователям еще предстоит выйти на непростую аудиенцию с К. Шмиттом, не следуя моде на уникальность его творчество, но с целью поиска наиболее рациональных элементов из арсенала идей, не потерявших значимость с течением времени, для государственного строительства нынешней Украины.

Список использованной литературы

1. Mehring R. Carl Schmitt. Aufstieg und Fall / R. Mehring, C. H. Verlag. – München : Beck, 2009. – 750 s.
2. Schmitt C. Legalität und Legitimität / C. Schmitt // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. – Berlin : Duncker & Humblot, 2003. – 517 s.
3. Материалы Народного Комиссариата Юстиции. – Москва, 1921. – Вып. IX. – 68 с. ; Materialy Narodnogo Komissariata Yustitsii. – Moskva, 1921. – Vyp. IX. – 68 s..
4. Соколов А. Н. Идея правового государства в Германии и механизм ее реализации : автореф. дисс. ...докт. юр. наук : спец. 12.00.01 / Альфред Нилович Соколов; Украинская юридическая академия. – Харьков, 1992. – 43 с. ; Sokolov A. N. Ideya pravovogo gosudarstva v Germanii i mekhanizm ee realizatsii : avtoref. diss. ...dokt. jur. nauk : spets. 12.00.01 / Alfred Nilovich Sokolov; Ukrainskaya yuridicheskaya akademiya. – Kharkov, 1992. – 43 s.
5. Schmitt C. Das Problem der innenpolitischen Neutralität des Staates / C. Schmitt // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. – Berlin : Duncker & Humblot, 2003. – 517 s.
6. Schmitt C. Die staatsrechtliche Bedeutung der Notverordnung, insbesondere ihre Rechtsgültigkeit / C. Schmitt // Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1954. Materialien aus einer Verfassungslehre. Vierte Auflage. – Berlin : Duncker & Humblot, 2003. – 517 s.
7. Quaritsch H. Positionen und Begriffe Carl Schmitts. Vierte, unveränderte Auflage / H. Quaritsch. – Berlin : Duncker & Humblot, 2010. – 130 s.
8. Schmitt C. Starker Staat und gesunde Wirtschaft // Schmitt C. Staat, Großraum, Nomos / C. Schmitt, von G. Maschke. – Berlin : Duncker & Humblot, 1995. – 688 s.
9. Филиппов А. Ф. Карл Шмитт. Расцвет и катастрофа / А. Ф. Филиппов // Шмитт К. Политическая теология: сб. / К. Шмитт. – Москва, 2000. – 277 с. ; Filippov A. F. Karl

Shmitt. Rastsvet i katastrofa / A. F. Filippov // Shmitt K. Politicheskaya teologiya: sb. / K. Shmitt. – Moskva, 2000. – 277 s.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2016 р.

L. Shumsky

CARL SCHMITT AND LOST OPPORTUNITIES IN GETTING OUT OF THE POLITICAL CRISIS IN GERMANY OF WEIMAR PERIOD

The article presents the ideas of the German legal scholar and political philosopher Carl Schmitt, aimed at finding solutions to complex political problems in Germany, which got especially dramatic on the eve of the collapse of the Weimar Republic. The main task of the scientist was, despite the sharp criticism of the constitution, in the revitalization of rational provisions of the basic law.

Weimar Republic kept the traditions of parliamentary legislative state based on liberalism that had become one of the main reasons of sharp criticism of K. Schmitt for more than ten years. He opposed the constitution on many points, but not long before 1933, understanding the imminent danger, strongly focused on a few of them, especially the following: shortcomings of the principle of a simple parliamentary majority, functionalistic and formal conception of "equal chances of reaching power", ignoring the difference between the material and the formal content of the law, the existence of nearly three legislative authorities.

The situation is extremely complicated for the government: it is in the status of reparations, with unbalanced justice system being not able to solve problems in their favor of foreign policy; the plight of the economy is complemented by an extremely sharpened political infighting.

Any democratic state, including Germany, is a "party", so the state will be determined labile periodically changing heterogeneous parliamentary majority parties. Carl Schmitt does not exclude the probability of rational action of the Parliament, using the potential of the constitutional provisions, to overcome selfishness, shortsightedness of the party will and its transformation it into a state will.

Neutralizing effect could be, according to Schmitt, have some lands, even though they are the party of the state; elements quite rational content of the provisions of Art. 18 of the constitution with the right of emphasis could be an additional lever to counter the party state.

The most real possibility of a legal getting out of the crisis the scientist considers Reichspräsident powers, approved by Art. 48, para. 2 of the Constitution.

Keywords: state, law, constitution, neutrality, depoliticization, a state of emergency.

Л. М. Шумський

КАРЛ ШМІТТ І ВТРАЧЕНІ МОЖЛИВОСТІ ВИХОДУ З ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ НІМЕЧЧИНИ ВЕЙМАРСЬКОГО ПЕРІОДУ

У статті подано міркування німецького вченого-правознавця й політичного мислителя К. Шмітта, присвячені пошуку розв'язання складних внутрішньополітичних проблем у Німеччині, що загострилися напередодні краху Веймарської республіки. Головне завдання вченого полягало, незважаючи на жорстку критику конституції, в активізації раціональних положень основного закону.

Веймарська республіка зберегла традиції парламентської законодавчої держави, заснованої на лібералізмі, що стало однією з основних причин гострої критики К. Шмітта протягом понад десяти років. Він виступав проти багатьох статей конституції, але незадовго до 1933 р., розуміючи все ближчу небезпеку, рішуче зосередився на декількох із них, це насамперед: недоліки принципу простої парламентської більшості, функціоналістське та формальне розуміння «рівних шансів

досягнення влади», ігнорування відмінності між матеріальним і формальним змістом закону, існування практично трьох законодавчих інстанцій.

Ситуація для держави надзвичайно ускладнена: вона в статусі репараційної, з розбалансованою системою юстиції, не спроможна розв'язувати позитивно для себе проблеми зовнішньополітичного характеру; складний економічний стан доповнюється гранично загостреним внутрішньополітичним протистоянням.

Будь-яка демократична держава, у тому числі й Німеччина, є «партійною», тому державну волю визначає лабільна, періодично змінювана парламентська більшість гетерогенних партій. К. Шмітт не відкидає ймовірності раціональних дій парламенту, який, використовуючи потенціал конституційних положень, може подолати егоїзм, недалекоглядність партійної волі й трансформувати її в державну волю.

Нейтралізуючий вплив могли б, на думку К. Шмітта, справляти окремі землі, хоча вони самі є партійними державами; елементи досить раціонального змісту положень ст. 18 конституції за правильного розставлення акцентів могли б стати додатковим важелем для протидії партійній державі.

Найбільш реальною можливістю легального виходу держави із кризи вчений уважає повноваження рейхспрезидента, закріплені ст. 48, п. 2 конституції.

Ключові слова: держава, право, закон, конституція, нейтралітет, деполітизація, надзвичайний стан.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРАБАДЖИ СВІТЛАНА СЕРГІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

БАЛАЦЬКА ОЛЕНА БОРИСІВНА – кандидат політичних наук, докторант кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

ВОЛОНІЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ВОРЧАКОВА ІРИНА ЄВГЕНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГОЛОВКО ОЛЕКСАНДРА ВЛАДИСЛАВІВНА – доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі.

ГОРЛО НАТАЛЯ ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Запорізького національного університету.

ГРЕСЬКО ОЛЬГА ВІКТОРІВНА – кандидат філологічних наук, доцент кафедри телебачення та радіомовлення Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ДОРОШ ЛЕСЯ ОЛЕКСІЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ЗАБОЛОТНА МАРІЯ ФЕДОРІВНА – аспірантка кафедри політології Запорізького національного університету.

ЗАХАРЧИН НАТАЛІЯ ГЕННАДІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, політології та права Національного лісотехнічного університету України.

ЗДОРОВЕГА МАР'ЯНА ВОЛОДИМИРІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ІВАСЕЧКО ОЛЬГА ЯРОСЛАВІВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

КАДЕНКО НАТАЛІЯ ІГОРІВНА – здобувач кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

КАСЬЯНОВА МАРИНА МИКОЛАЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету (м. Вінниця), докторант Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

КРАВЕЦЬ ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ – кандидат історичних наук, науковий співробітник Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника.

КУЧУРАН АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ – аспірант кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ЛИСЕНКО АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ЛИХАЦЬКА ТЕТЯНА АНАТОЛІЇВНА – аспірантка кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

МАМОНТОВА ЕЛЛА ВІКТОРІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри регіональної політики та публічного адміністрування Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

НІКОЛЬЧЕНКО ЮЗЕФ МОЙСЕЙОВИЧ – доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ОБЕРШТ ОЛЬГА МИКОЛАЇВНА – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

ОСТРОВИК ДМИТРО АНДРІЙОВИЧ – студент спеціальності «Історія» ОС «Магістр» ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ПАВЛОВ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Національної металургійної академії України.

ПАРАХІНА МАРІЯ БОГДАНІВНА – кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПАХОМЕНКО СЕРГІЙ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПАШИНА НАТАЛІЯ ПОЛІКАРПІВНА – доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПСЛЄВІН ЄВГЕН ЮРІЙОВИЧ – аспірант кафедри політології Одеського національного політехнічного університету.

ПОДОБЄД ОЛЕНА АНДРІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

РОМАНУХА ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Донецького національного університету економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського.

РОМАНЦОВА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РУМ'ЯНЦЕВА СВІТЛАНА ВОЛОДИМИРІВНА – аспірантка кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

РУДНИЦЬКА ГАННА ВАЛЕРІЇВНА – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри італійської філології та перекладу Маріупольського державного університету.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

РЯБЧЕНКО ЕВЕЛІНА ВАСИЛІВНА – старший викладач кафедри грецької мови та перекладу Маріупольського державного університету.

СІРОПОЛ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

СТАЛОВСРОВА ГАННА ВЯЧЕСЛАВІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

СТОРОЖЕНКО ІВАН СЕРГІЙОВИЧ – доктор історичних наук, головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії історії Придніпровського регіону у складі кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, заслужений науковий співробітник Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара.

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТРЕТЯКОВА ОЛЬГА АНАТОЛІЙВНА – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри методики викладання суспільствознавчих дисциплін навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА – старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ТУРЧИН ЯРИНА БОГДАНІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

ФЕСЕНКО МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

ХОМА НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА – доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЦЕЦИК ЯРОСЛАВ ПЕТРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування.

ЦІВАТИЙ ВЯЧЕСЛАВ ГРИГОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Заслужений працівник освіти України, ректор Дипломатичної академії України при МЗС України.

ШУМСЬКИЙ ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ – викладач Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, здобувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;

- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;

- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);

- основний текст статті;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;

- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;

- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliteratsiia>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті

.....

.....

.....

Список використаної літератури

1. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ; Riabeka O. Svitova derzhava yak produkt hlobalizovanoho orhanizatsiinoho rozvytku / O. Riabeka // Naukovi zapysky Instytutu

politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. – 2014. – Vyp. 3. – S.114–126.

2. ....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent member of the UN Security Council, it has a dominant position in .....

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____
назва статті історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, посада, назва установи / навчального закладу, вчене звання.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету, доцент
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета, доцент
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

_____ підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

_____ дата

_____ підпис

_____ П.І.Б

Зразок

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 15

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №03.07

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей